

The background of the cover is a photograph of a medieval church interior. It features large, weathered stone columns and a highly detailed, carved stone capital in the foreground. The lighting is warm and directional, creating strong shadows and highlighting the textures of the stone. The overall color palette is earthy, with various shades of brown, tan, and beige.

ATTILA WEISZ

MONUMENTE
ECLEZIASTICE MEDIEVALE
DIN ORAȘUL TURDA

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

ATTILA WEISZ

**MONUMENTE ECLEZIASTICE
MEDIEVALE
DIN ORAȘUL TURDA**

PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ

2025

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. emerit Andrei Kovács

Prof. univ. dr. emerit Nicolae Sabău

ISBN 978-606-37-2618-7

© 2025 Autorul volumului. Toate drepturile rezervate. Reproducerea integrală sau parțială a textului, prin orice mijloace, fără acordul autorului, este interzisă și se pedepsește conform legii.

**Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./Fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>**

Cuprins

Cuvânt înainte	6
Introducere	7
Capitolul I. Orașul Turda în evul mediu	11
O scurtă istorie premedievală a teritoriului orașului Turda	11
Date din istoria medievală a orașului Turda	15
Primele atestări documentare și apartenența teritorial-administrativă a localității	15
Principalii factori ai dezvoltării orașului: privilegii, îndatoriri, factori economici, întruniri nobiliare	17
Instituții ecleziastice, prezența ordinelor călugărești	24
Evoluția urbanistică și arhitecturală a orașului în evul mediu și perioada premodernă	30
Topografia medievală și premodernă a orașului	30
Arhitectura de apărare a orașului	35
Clădirile administrative și de sănătate publică	38
Case de locuit	45
Capitolul II. Arhitectura ecleziastică medievală în orașul Turda – studii de caz	50
Biserica romano-catolică din Turda Veche	50
Preambul	50
Prezentarea arhitecturală a bisericii	51
Amplasamentul și țintirimul dispărut	51
Planul și elevația	51
Exteriorul	54
Fațada vestică	54
Fațada sudică a navei	56
Corul și sacristia	58
Fațada nordică a navei	60
Amenajarea spațiului interior al bisericii	60
Nava	60
Corul	64
Sacristia	68
Podul	69
Fragmentele decorului arhitectural medieval din piatră	70
Clădirea bisericii în istoriografia artei	72
Date arhivistice medievale referitoare la biserică	79

Locul clădirii în ambianța istorico-artistică medievală transilvăneană.....	87
Importanța bisericii.....	87
Probleme stilistice	90
Analiza stilistică: tipul de spațiu	91
Analiza stilistică: ancadramente și elemente decorative.....	98
Faze de construcție	103
Biserica reformată din Turda Veche	107
Preambul.....	107
Prezentarea arhitecturală a bisericii.....	107
Amplasamentul.....	107
Planul și elevația	108
Exteriorul.....	110
Fațada vestică.....	110
Fațada sudică	112
Fațada estică și rămășițe ale corului	113
Fațada nordică	115
Interiorul bisericii.....	118
Podul.....	120
Fragmente medievale de piatră cioplită	121
Mărturia reprezentărilor de arhivă	122
Clădirea bisericii în istoriografie	127
Istoricul medieval al mănăstirii augustinienne din Turda	130
Locul clădirii în arhitectura medievală din Transilvania	133
Prezența eremiților augustinieni în Transilvania.....	133
Evoluția arhitecturii augustinienne în Regatul Maghiar medieval	138
Analiză stilistică	141
Poziționarea, planul și elevația	141
Portaluri.....	143
Detalii sculptate	148
Picturi murale	149
Concluzii privind perioada medievală a bisericii	151
Istoricul ansamblului după Reformă	153
Cetatea	153
Clădirea bisericii	156
Biserica reformată din Turda Nouă	160
Preambul.....	160
Prezentarea arhitecturală a bisericii.....	161
Amplasamentul.....	161
Incinta fortificată	161
Planimetria și volumetria bisericii.....	164

Exteriorul.....	164
Fațadele turnului.....	164
Fațada sudică a navei.....	165
Fațadele corului.....	166
Fațada nordică a navei.....	168
Interiorul bisericii.....	168
Etajele turnului și podul.....	171
Izvoare grafice referitoare la biserică.....	173
Date istorice referitoare la biserică.....	174
Biserica în istoriografia artei.....	178
Contextul istoric și stilistic al bisericii-cetăți.....	180
Biserica în contextul artei medievale transilvane.....	180
Incinta de apărare medievală.....	184
Intervenții și transformări în perioada premodernă și modernă.....	185
Biserica reformată din Poieni-Turda.....	188
Prezentarea bisericii.....	188
Date istorice.....	190
Considerații stilistice.....	190
Biserici medievale turdene dispărute.....	191
Biserica ioaniților turdeni.....	191
Biserica capitlului arădean de la Bisericiani.....	192
Biserica din Sânmiclăuș.....	197
Biserica din Kerekegyház.....	198
 Capitolul III. Concluzii.....	 200
 Capitolul IV. Ilustrații.....	 206
 Capitolul V. Bibliografie.....	 211

Cuvânt înainte

Prezenta publicare a disertației de doctorat susținută în anul 2013 are la bază mai degrabă considerente administrative decât neapărat științifice. Astfel, disertația nu a fost actualizată la starea actuală a cercetării și a istoriografiei, o muncă care ar necesita mult mai mult timp decât are la dispoziție la ora actuală autorul acestor rânduri. Disertația are ca și bază prezentarea a patru biserici medievale turdene, dintre care trei aveau reabilitări cuprinzătoare după încheierea programului doctoral, iar autorul avea ocazia să participe în mod direct la două dintre aceste lucrări (biserica reformată de la Turda Veche și biserica reformată de la Tura Nouă), respectiv a putut urmări și lucrările decurse la biserica catolică din Turda Veche. Bineînțeles, prin lucrările de reabilitare și documentările de specialitate realizate de către subsemnatul și specialiști ale diverselor domenii (în special arheologia și cercetarea de parament), posibilitatea cercetării mult mai aprofundate asupra construcției clădirilor a acumulat o cantitate considerabilă de informații. Actualizarea lucrării din 2013 cu aceste informații este o muncă care sperăm că putem realiza în viitorul apropiat și astfel se va crea și „materia primă” pentru publicarea în formă actualizată a temei acestei cărți, importantă din perspectiva istoriei artei medievale din Transilvania. Menționăm că rezultatele acestor cercetări au fost prezentate la diferite simpozioane, iar referitor la biserica reformată de la Turda Veche au fost publicate în limba maghiară observațiile noi referitoare la etapa medievală (în special construcția de *Chorschranke* identificat în clădire) în volumul omagial dedicat profesorului Kovács András la împlinirea vârstei de 75 de ani, iar despre biserica reformată de la Turda Nouă este sub tipar un studiu cuprinzător în limba maghiară, înglobând rezultatele noi ale cercetării.

Prezenta ediție prezintă diferențe față de disertație mai ales de ordin de redactare, eventual de stilizare sau de corectură gramaticală, dar conținutul informativ în esență a rămas aceeași. Au rămas aceleași și imaginile (relevee, hărți, fotografii, ilustrații etc.), deoarece reprezintă fidel imaginea din 2013 (și anii anteriori) a monumentelor tratate. Conform structurării disertației, imaginile sunt grupate la sfârșitul publicației.

Cluj-Napoca, 2025

Autorul

Introducere

Pe teritoriul cuprins de municipiul Turda de astăzi se găsesc nu mai puțin de patru clădiri eclesiastice medievale, existența altor patru biserici ale acestei epoci poate fi atestată prin documente sau alte considerente. Această serie de monumente, de o calitate artistică incontestabilă constituie obiectul prezentei disertații.

Titlul lucrării – „*Monumente eclesiastice medievale din Turda*” – necesită însă anumite precizări. În disertație tratăm acele clădiri de cult care se află pe teritoriul administrativ actual al municipiului și care au fost ridicate în Evul Mediu, deci până la începuturile perioadei Principatului (1541), acceptat de majoritatea cercetătorilor ardeleni drept un moment de cotitură între Evul Mediu și Epoca Modernă timpurie pentru acest colț al bătrânului continent. Atât în cursul evului mediu, cât și mai târziu, orașul Turda a înglobat mai multe așezări învecinate, clădirile de cult medievale ale acestora fac parte din obiectivele lucrării de față. Predomină deci considerentul topografic în ordonarea monumentelor studiate, nu neapărat cel stilistic. În disertație soarta clădirilor medievale este urmărită până la zilele noastre și sunt prezentate cele mai importante transformări ulterioare care determină aspectul exterior sau interior de astăzi ale bisericilor, chiar dacă accentul cade asupra istoriei medievale ale acestora. În disertație sunt cuprinse și bisericile medievale dispărute de pe teritoriul municipiului de astăzi, despre care dispunem de informații.

Pe lângă lăcașurile de cult vom trata și clădirile istorice cu care au constituit pe parcurs un ansamblu funcțional sau de proprietate: astfel, prezentarea bisericii reformate din Turda Veche include și incinta fortificată construită în perioada Principatului, chiar dacă aceasta astăzi se întinde pe mai multe parcele învecinate bisericii, și chiar dacă nu datează strict din perioada studiată.

Partea scrisă a disertației se compune din două părți mai importante, un studiu introductiv și studiile de caz ale bisericilor existente sau ale celor dispărute.

În studiul introductiv ne vom ocupa de istoria și topografia medievală a orașului, inclusiv de unele clădiri publice importante ridicate în perioada de interes. Istoria orașului Turda, respectiv diferite segmente importante ale acestei mari teme au fost prelucrate deja în studii monografice, fapt care – credem noi – ne scutește de detalierea unora dintre aceste teme. Așadar în partea „istorică” ne vom ocupa mai ales de acele aspecte care sunt într-o legătură mai strânsă cu istoricul administrației eclesiastice, respectiv cu cel al fondului construit medieval și premodern al orașului.

Partea a doua a disertației include studiile de caz, de fapt niște fișe mai extinse ale bisericilor medievale de pe teritoriul orașului. Aceste „fișe” includ prezentarea arhitectu-

rală a clădirii (amplasament, volumetrie, planimetrie, fațade, interior, inclusiv detalii decorative, componente artistice și cele mai importante piese de mobilier), reprezentările istorice de interes, istoriografia clădirii, prezentarea datelor arhivistice referitoare, și – probabil cea mai importantă parte – încadrarea clădirii în istoria arhitecturii din Transilvania, prin separarea și datarea principalelor faze de construcție, respectiv prin identificarea diferitelor influențe stilistice care au putut fi surprinse. Ultimele subcapitole ale studiilor de caz prezintă schimbările intervenite după evul mediu.

În cursul istoriei s-au schimbat de multe ori proprietarii bisericilor medievale turdene, fapt care ne poate crea probleme în stabilirea denumirilor de astăzi ale lor (de ex. în secolul al XVI-lea biserica reformată din Turda Veche fusese cea din Biserican, care la începutul secolului al XVIII-lea fusese preluată de eremiții paulini, în secolul al XIX-lea de luteranii maghiari, iar în secolul al XX-lea a fost demolată ca și lăcaș de cult neoprotestant). Chiar dacă ne vom concentra la istoria medievală a acestor monumente, în lucrare vom folosi denumirile lor de astăzi (care de ex. în cazul bisericii parohiale din centru este identică cu cea medievală), cunoscute pentru toată lumea, iar denumirile vechi (de genul biserica eremiților augustinieni de la Turda) doar în cazurile în care necesită contextul.

Pe următoarele pagini pot fi citite transcrierile a mai multor inscripții epigrafice. La transcrierea acestor texte am încercat să păstrăm caracterele literelor, și să le deosebim vizual de restul textului, astfel am păstrat majusculele și minusculele, redată însă cu caractere cursive. Prescurtările sunt dezlegate între paranteze rotunde și cu litere mici, părțile de text care lipsesc sunt introduse în paranteze drepte, cu litere care urmează caracterul inscripției. Părțile lipsă necunoscute, sunt marcate prin puncte. Capetele rândurilor sunt marcate cu o linie înclinată („slash”), greșelile ortografice cu semnul exclamării. Dacă inscripția este cunoscută doar din istoriografie, am urmărit fidel grafia din sursă.

Era problematică transcrierea numelor și mai ales ale prenumelor preluate din diplomele medievale, care în original figurau în versiunea latinizată a lor. Dacă era vorba despre personaje de însemnătate istorică am folosit numele consacrat (de ex. Ioan de Hunedoara), dacă nu, pentru lizibilitatea mai ușoară, dar și pentru că mai multe publicații de izvoare procedează în acest fel, am utilizat versiunea română a numelor (dacă aceasta există). Numele persoanelor care au trăit în epoca modernă am lăsat în forma lor consacrată (de ex. Orbán Balázs). Chiar dacă nu este metoda cea mai consecventă, numărul mare al numelor a necesitat o anumită „regularizare”.

Istoria artei nu se poate face fără imagini. În anexa ilustrațiilor, datorită temei complexe am introdus mai multe feluri de reprezentări, de la hărți arhivă și releveele clădirilor până la fotografiile analogiilor tratate. Am încercat să grupăm aceste imagini în hărți (indicate cu *H.*, mai ales hărți istorice), figuri (releveele arhitecturale ale clădirilor, indicate prin prescurtarea *Fig.* și numărul de referință) și planșe (desene, fotografii etc., indicate cu *Pl.*, numărul planșei și numărul imaginii pe planșă) ordonate în ordinea primei referiri.

Cercetarea și abordarea modernă a monumentelor medievale de arhitectură este o sarcină complexă, care de multe ori întrece capacitățile personale ale unui om. Pe parcursul întocmirii prezentei teze m-am simțit în situația privilegiată de a fi susținut și ajutat de mai mulți specialiști și cercetători apreciați, ajutorul cărora le mulțumesc și pe această cale. Mulțumesc conducătorului meu de doctorat, prof. univ. Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române, fostul meu profesor de istoria medievală a României, care m-a acceptat ca doctorand, care m-a susținut și m-a îndrumat cu foarte multă răbdare. Mulțumesc mentorului meu în tainele istoriei artei, d-lui acad. prof. univ. Kovács András, pentru efortul și ajutorul elaborării acestei lucrări, dar mai ales pentru grija continuă din anii de când am plăcerea să mă știu discipolul lui. Adresez mulțumiri d-nei dr. conf. univ. Fogarasiné Rűsz Enikő, nu numai pentru ajutorul „administrativ”, dar și pentru sfaturile foarte utile privind aspectele evoluției orașelor transilvane și istoria spitalelor. Mulțumesc și pe această cale d-lui acad. dr. Marius Porumb consultările și sfaturile de la începutul acestui program doctoral. Adresez mulțumiri și d-lui prof. univ. dr. Nicolae Sabău, nu numai pentru multiplele consultații și colaborări pe plan profesional, dar și pentru cele transmise în cursurile și seminarele d-sale. Mulțumesc sfaturile d-lui dir. dr. Takács Imre, unul dintre cei mai apreciați specialiști ai istoriei artei medievale din Europa Centrală și de Est.

Trebuie să menționez ajutorul și gesturile prietenești ale istoricilor de artă din generația mea, dr. Papp Szilárd, dr. lect. univ. Kovács Zsolt, dr. Ciprian Firea, drd. Emődi Tamás, dr. conf. univ. Lupescu Radu, dr. Szász Anikó, Szőke Balázs, dr. Sarkadi Nagy Emese, dr. Bálint Ágnes și alții. Apreciez ajutorul mai multor arheologi care mi-au oferit spre consultare lucrările lor încă nepublicate despre monumentele turdene în discuție, sau m-au ajutat să înțeleg probleme de specialitatea lor: dr. conf. univ. Bajusz István, dr. Daniela Marcu-Istrate, dr. lect. univ. Molnár-Kovács Zsolt, dr. Ana Cătinaș, dr. Buzás Gergely, Horațiu Groza (cu mulțumiri speciale!), Gabriel Izdrăilă și alții. M-au ajutat foarte mult și colegii istorici specialiști în prelucrarea datelor arhivistice medievale și premoderne în procurarea, dar de multe ori și în interpretarea acestora: arhiv. dr. Kiss András, dr. prof. univ. Sipos Gábor, dr. Susana Andea, dr. W. Kovács András, dr. Bogdándi Zsolt, dr. Gálffy Emőke, drd. Hegyi Géza, dar și alții. Apreciez și ajutorul unor colegi specialiști în istoria Bisericii, printre care trebuie să-l menționez pe drd. Dósa Gábor Zoltán, unul dintre puținii care cercetează istoria ordinului augustinian în spațiul central- și est-european și pe dr. conf. univ. Lupescuné Makó Mária, cu cunoștințe profunde în istoria ordinelor mendicante. De asemenea apreciez gesturile unor restauratori, adevărați arheologi ai diferitelor straturi de tencuială ale clădirilor istorice, cel mai mult cele ale dl-ui Kiss Lóránd, pentru posibilitatea consultării raportului în manuscris al cercetării bisericii romano-catolice din Turda Veche. Transmit mulțumiri și colegilor arhitecți și ingineri de la Sc. Utilitas srl., centru de cercetare și proiectare, și Sc. M&M Design srl. respectiv

inginerului constructor Drd. Bayka Levente și arhitecților Farkas Angyalka Bíborka și Mihály Zsuzsanna pentru punerea la dispoziția mea a releveelor și documentațiilor aferente bisericilor din vorbă și ajutorul în măsurătorile pe teren.

Întocmirea acestei lucrări de doctorat n-ar fi fost posibilă fără colaborarea foarte bună cu „proprietarii” acestor clădiri, dl. arhidiacon György Ferenc, plebanul bisericii romano-catolice din Turda Veche, dl. Nagy Albert, parohul bisericii reformate din Turda Veche, dl. Vincze Csongor, parohul bisericii reformate din Turda Nouă și dl. Kónya Albert, parohul bisericii reformate din Poieni-Turda.

Nu pot să închei aceste rânduri fără menționarea și aprecierea ajutorului continuu moral, dar și material al părinților mei și al familiei mele, ca și încrederea lor că acest efort comun nu va fi în zadar. Lor le dedic această lucrare.

Capitolul I

Orașul Turda în evul mediu

O scurtă istorie premedievală a teritoriului orașului Turda

O prezentare topografică a monumentelor ecclesiastice de pe teritoriul orașului Turda de astăzi nu poate fi concepută fără cunoașterea istoriei vechi a ținutului și, mai ales, a orașului antic Potaissa, una dintre cele mai importante așezări ale provinciei romane Dacia. Potaissa (castrul, respectiv așezarea civilă) a avut o influență determinantă asupra evoluției orașului medieval: se pare că castrul legiunii V. Macedonica era folosit nu numai în perioada migrațiilor, dar și mai târziu, după afirmarea regatului maghiar, de coloniști sași în secolul al XII-lea. În cursul evului mediu construcțiile turdene au avut materie primă din belșug datorită așezării antice, blocurile de piatră și cărămizile, dar chiar altarele sau alte piese sculptate romane fiind extrase și refolosite în continuu în clădirile medievale (cele mai vechi spoii originare din Potaissa în clădiri ecclesiastice le găsim în biserica reformată din Luncani, construită în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea, iar pe teritoriul Turzii în biserica reformată din centru, din anii 1370-1380). Orașul medieval folosea și de infrastructura așezării antice (drumurile spre Cluj și spre Alba Iulia), chiar dacă este problematică identificarea faptului dacă tronsonul de drum pe lângă care s-a desfășurat evoluția localității medievale coincidea sau nu cu drumul antic. În epoca modernă timpurie (sec. XVI-XVII.) materialul antic a avut deja și o întrebuințare mai „umanistă”, inscripțiile, monedele, piesele sculptate, statuetele, gemele etc. romane constituiau obiectul colecționării, al comerțului de artă sau al studiului.¹

Din fericire preistoria, istoria antică și cea din perioada migrațiilor este una dintre cele mai detaliat prelucrate capitole ale istoriei orașului de care ne ocupăm, prin contribuțiile importante ale lui Téglás István, Ioan I. Russu, Mihai Bărbulescu, Ana Căținaș și ale altora. Publicațiile lor exhaustive credem că ne scutesc de a detalia aceste teme, și este suficientă o scurtă trecere în revistă ale celor mai importante aspecte din această uriașă perioadă de timp.

Primele însemne ale prezenței umane în zonă se concentrează în grottele Cheilor Turzii, cele mai vechi datând încă din paleoliticul mijlociu (vechi de 60 000 de ani), însă ne-a lăsat o cultură materială mult mai bogată neoliticul (cca. 5500-2000 î. Hr.), reprezentat prin ceramică pictată și silexuri, dar și urme de așezări descoperite în hotarele localităților Aiton, Moldovenești, Mihai Viteazu, Bădeni și Turda (lângă lacurile sărate). Material arheologic eneolitic, aparținând culturii Coțofeni apare de asemenea în peșterile din Cheile

¹ Școala unitariană din Turda a avut o colecție de piese sculptate și monede romane la sfârșitul veacului al XVI-lea, care s-a pierdut, mai târziu multe astfel de piese au ajuns în curțile nobiliare din jurul orașului sau în curtea principilor, cf. BĂRBULESCU 1994, p. 15.

Turzii și Cheile Turenilor, dar și la Copăceni, Aiton, Moldovenești; eneoliticului mai aparțin și multe morminte tumulare în împrejurimile orașului, respectiv și un depozit de unelte descoperit la Vâlcele.²

În epoca bronzului (aprox. 1700-1150 î. Hr.), reprezentată în regiune mai ales de cultura Wietenberg se constituiau așezări noi în jurul peșterilor menționate și în preajma localităților Bădeni, Aiton, Cornești, Stejeriș etc., iar bogatele depozite descoperite deja fac legătura cu prima mare perioadă a fierului, Hallstattul (aprox. 1150-450 î. Hr.) timpuriu, sau chiar fac parte din aceasta.³ În perioada Hallstatt se confirmă prezența umană în grotele din Cheile Turzii și Cheile Turenilor, alte urme au fost găsite la Aiton, Bădeni, Tritenii de Jos și la Turda. În această perioadă deja se poate confirma în jurul Turzii prezența daco-geților și a sciților (morminte scitice lângă Câmpia Turzii).⁴

Din perioada La Tène (aprox. 450 î. Hr. - 100 d. Hr.) a epocii fierului s-a descoperit la Luncani o statueta de bronz reprezentând un mistreț. Ultimele secole ale acestei perioade coincid cu organizarea statului dacic, prima entitate statală bine organizată de pe teritoriul Transilvaniei, care își va găsi finalul dramatic după conflictele cu Imperiul Roman, în anul 106. În mod firesc, trebuie să căutăm începuturile așezării Potaissa în această perioadă, chiar dacă lipsesc descoperirile arheologice foarte spectaculoase care pot fi legate de civilizația dacică în jurul (ceramică în peșterile din Cheile Turzii, monede dacice și străine în Cheile Turzii, Moldovenești, depozit de obiecte de argint la Poieni) sau de pe teritoriul orașului (descoperiri sporadice de ceramică, nelocalizabile). Cel mai bun argument al existenței unei localități – nu prea însemnate – dacice este cel toponimic, *Patavissa* sau *Potaissa*, cu menționări epigrafice sau documentare timpurii, are rădăcini etimologice indo-europene, daco-moesice. Localizarea așezării nu este ușoară, pe baza concentrației monedelor emise înaintea anului 106 se pare că Potaissa dacică fusese undeva pe dealul Zânelor, în preajma vărsării pârâului Pardei în Arieș.⁵

În mod sigur importanța Potaissei s-a mărit după anul 106, datorită drumului principal roman care a străbătut provincia Dacia de la podul de peste Dunăre până la Porolissum, și care a trecut pe lângă localitate. Probabil cel mai cunoscut monument din această privință este vestitul miliariu (pierdut) de la Aiton din anul 108, prin inscripția căruia Theodor Mommsen identificase corect numele localităților antice de pe lângă Turda (inițial Turda era identificată cu Salinae; până la începutul secolului al XIX-lea drumul dintre Cluj și Turda a avut traseul Copăceni – Tureni – Aiton – Gheorgheni).⁶ În această perioadă se observă o ușoară deplasare a localității dacice (inițial cu titlu de *vicus*) către est, tot pe dealul Zânelor, dar deja în preajma văii pârâului Sândului.⁷ Se pare că înaintea sosirii legiunii V. Macedonica (anul 168), au staționat diferite unități militare mai mici lângă Potaissa respectiv se formase și o comunitate de coloniști romani, separată de vechea așezare vecină, mai la sud de acesta, lângă râul și podul Arieș.⁸

² BĂRBULESCU 1994, pp. 25-26.

³ BĂRBULESCU 1994, p. 26.

⁴ BĂRBULESCU 1994, p. 27.

⁵ BĂRBULESCU 1994, pp. 27–31, v. și il. 1. Pârâul Pardei este afluentul nordic al Arieșului, următorul afluent spre est este Valea Sândului, iar al doilea Valea Racilor (apare și cu denumirea Valea Rachii), de la care spre est se află centrul medieval și cel actual al orașului Turda.

⁶ BĂRBULESCU 1994, pp. 33–35, FODOREAN 2006, pp. 64–68.

⁷ BĂRBULESCU 1994, p. 35, v. și il. 2.

⁸ BĂRBULESCU 1994, pp. 37–39, v. și il. 2, 7.

Adevăratul salt în evoluția Potaissei era construirea castrului legiunii V. Macedonica (în jurul anului 170) în condițiile războaielor marcomanice. Localitatea devenise astfel una dintre cele mai însemnate așezări ale provinciei în privința extinderii, în cea a numărului populației sau în cea a dezvoltării urbane. Castrul s-a construit pe dealul Cetății, situată între Valea Sândului și Valea Rachiș, la vest de orașul medieval. Zona de locuit al Potaissei s-a extins în toate direcțiile în jurul castrului, locuitorii fiind în cea mai mare parte legionari sau veterani, deci cetățeni romani (Potaissa astfel contopise cele două localități anterioare). Localitatea și-a câștigat statutul de oraș (*colonia* cu *ius italicus*) sub domnia împăratului Septimius Severus (193–211). Nu se poate exclude de loc, că o parte a așezării (sau anumite categorii dintre locuitori) a(u) avut doar rang de *municipium*, oferit de același împărat, fiind vorba și aici de o dualitate urbană ca și în cazul lui Apulum.⁹ Orașul a fost dotat cu amenajările infrastructurale (conduce de colectare a apei, podul de peste Arieș etc.) și cu clădiri publice monumentale (temple, sanctuare, bazilică), tipice localităților mai însemnate ale imperiului. Castrul fusese cel mai întins din provincie (573 x 498 m, la nivelul întregului imperiu fusese de mărime mijlocie), clădirea comandamentului (*principia*) era de asemenea monumentală, iar bazilica castrului era una dintre cele mai mari din tot imperiul.¹⁰ Este impresionant numărul și calitatea, respectiv bogăția iconografică a operelor de artă descoperite aici (piatră sculptată în diferite funcțiuni: capiteliuri, piese decorative arhitectonice, reliefuri, altare, monumente funerare; statuete de bronz și fragmente din statui monumentale din bronz, geme, camee etc.).¹¹ Materialului arheologic arată o viață economică bogată și diversificată la Potaissa, un aspect interesant constituie însă lipsa vestigiilor care ar indica extragerea sării (o ramura dominantă în economia medievală a orașului).¹²

Un alt aspect interesant – din punctul de vedere al topografiei medievale a Turzii – este poziția orașului roman. Cum vom vedea, orașul medieval s-a dezvoltat în valea pârâului Rachiș, mai ales la est de acesta, spre ocnele de sare, însă nucleele vechi ale orașului roman se aflau pe valea Sândului, iar castrul, cea mai importantă clădire a orașului după anul 170 a fost construit pe dealul Cetății, între cele două ape menționate. Întinderea exactă a orașului roman și poziția tronsonului de drum roman care traversa Potaissa nu este cunoscută. Drumul se pare că se afla la est de localitatea medievală, chiar și podul roman de peste Arieș situându-se între vărsarea pâraielor Pardei și Sândului. Totuși, nu poate fi exclusă ipoteza că drumul principal al orașului medieval, prin centru, să fi avut antecedente romane.¹³

După retragerea aureliană (271 și anii următori) se pare că cea mai mare parte a localnicilor – militari sau cei legați într-un fel sau altul de armată – au părăsit Potaissa, însă descoperirile arheologice databile în secolele III-V. atestă clar supraviețuirea unei populații de civilizație romană în localitate, care continua o viață – cât se poate de – urbană (comerț, meșteșuguri, religie etc.). Printre aceste piese apar vestigii creștine și monede romane aparținând populației care nu mai folosea castrul, ci mai degrabă așezarea civilă. Încetarea

⁹ BĂRBULESCU 1994, pp. 40–48.

¹⁰ BĂRBULESCU 1994, pp. 93–103. O reconstituire ipotetică a podului roman peste Arieș: FODOREAN 2006, p. 327.

¹¹ Despre operele de artă potaissene v. mai în detaliu: POP 1978, BĂRBULESCU 1994, pp. 152–159, SĂLĂȘAN 2008.

¹² BĂRBULESCU 1994, p. 106. În mod firesc acest nu fapt nu exclude de loc exploatarea romane de sare din zona Turzii.

¹³ BĂRBULESCU 1994, p. 66, v. și il. 7. Propune două trasee ipotetice, una la vest de centrul actual, în apropierea castrului, și una prin centrul actual, care însă ar fi trebuit să traverseze pârâul Sândului, descriind și o buclă. Date mai noi despre trama stradală a Potaissei aduce FODOREAN 2006, pp. 318–319.

vieții urbane de la Potaissa, indicată cel mai bine de dispariția monedelor romane sau bizantine în jurul anului 400, pare că se datorează avansării și stabilirii triburilor hunice în Bazinul Carpatic, inclusiv în Transilvania la cumpăna secolelor IV-V.¹⁴ În mod firesc, în epoca migrațiilor castrul roman și celelalte construcții monumentale ale orașului exercitau o mare „putere de atracție” asupra căpeteniilor de migratori, care au încercat să imite într-o formă sau alta modelul de viață roman sau bizantin, sau pur și simplu căutau un adăpost mai ușor de întreținut și de apărut.

După încetarea vieții urbane de la Potaissa din perioada migrațiilor deținem o seamă de vestigii arheologice, mai ales morminte. Un mormânt alan (?) de la cumpăna secolelor IV-V (?) s-a descoperit în perimetrul castrului.¹⁵ Este mult mai vestit mormântul unei „principese” „est-germanice” (ostrogotă sau, mai degrabă, o membră a aristocrației regatului gepidic din Transilvania) dezvelit în termele castrului, datând din cea de-a doua jumătate a veacului al V-lea, cu un inventar deosebit de bogat.¹⁶ În vechiul cimitir roman de la Potaissa, de asemenea au fost identificate morminte gepidice, deci în mod sigur se poate vorbi despre o așezare stabilă în perimetrul fostului oraș al acestui popor care crease un regat în interiorul arcului carpatic în cea de-a doua jumătate a secolului al V-lea, și care dispărea treptat odată cu ocuparea avară a teritoriului (567).¹⁷

Cunoaștem mult mai puțin realitățile zonei din perioada târzie a migrațiilor, din secolele VI-IX. Cultura materială a avarilor, care și-au fondat regatul în Bazinul Carpatic este reprezentată la Turda printr-un cercel de aur cu pandantiv globular (cumpăna sec. VI-VII), provenit dintr-o descoperire întâmplătoare și de un cimitir descoperit în apropierea orașului.¹⁸ Regatul avarilor s-a prăbușit la cumpăna secolelor VIII-IX. sub loviturile imperiului carolingian și al caganatului (proto)bulgar dunărean condus de Crum. În cursul secolului al IX-lea sudul Transilvaniei intrase în sfera de influență a acestui caganat, care a avut interese mai ales în extragerea sării, însă datele privind prezența efectivă a bulgarilor în zona orașului sunt confuze și interpretabile în mai multe sensuri.¹⁹ Secolele VIII-IX. sunt slab reprezentate de materialul arheologic turdean, ceramica găsită în castru din această perioadă este atribuită de Mihai Bărbulescu populației românești așezate aici.²⁰ În secolul al X-lea poate fi sesizată prezența populației maghiare (o monedă a ducelui bavarez Berthold, 938-947, din colecția lui Kemény József, găsită la Turda putea proveni din expediții de jaf, însă există și alte posibilități de interpretare).²¹ Pe dealul Zânelor s-a dezvelit un cimitir din jurul anului 1000.²²

¹⁴ BĂRBULESCU 1994, p. 181, 182.

¹⁵ BĂRBULESCU 1994, pp. 181–182, După NEMETI 2008, pp. 329–331 este vorba despre un mormânt germanic din prima jumătate a sec. al VI-lea.

¹⁶ BĂRBULESCU 2008, pentru identificarea „etniei” v. pp. 98–101, dateare: pp. 88–97, inventarul mormântului: pp. 32–61. După mormântul „princiar” de la Apahida, cel turdean deținea cel mai bogat inventar.

¹⁷ Despre regatul gepidic și cultura materială a gepizilor pe teritoriul țării este de bază: HARHOIU – SPÂNU – GÁLL, pp. 39–58 (despre Turda: pp. 131–132) și *Gepizii*, pp. 10–25.

¹⁸ HARHOIU – SPÂNU – GÁLL, p. 132, despre cimitir: BICSOK 2001, p. 10. Avarii s-au ocupat și cu extragerea sării la Turda: BĂRBULESCU 1998, p. 111.

¹⁹ BICSOK 2001, pe p. 10, este singurul care după cunoștințele noastre susține prezența lor la Turda. COSMA 2000 pe p. 5. formulează foarte prudent despre prezența bulgarilor în Transilvania. Literatura internațională mai recentă acceptă prezența bulgarilor în zona Alba Iulia, mai ales pe baza cimitirelor, v. FIEDLER 2008, mai ales pp. 170–173.

²⁰ BĂRBULESCU 1994, p. 182–183.

²¹ KMTL, pp. 680–681 (*Torda*), v. și BICSOK 2001, p. 10. Moneda putea fi adusă eventual și de coloniștii sași menționați în secolul al XII-lea.

²² KMTL, pp. 680–681 (*Torda*).

Date din istoria medievală a orașului Turda

Primele atestări documentare și apartenența teritorial-administrativă a localității

Documentul din 1075 în care apare menționată pentru prima dată cetatea *Turda* pe lângă râul *Aranas*, pe care se afla și vama de sare, s-a păstrat ca un fragment transcris într-un document fals din 1124, deci există dubii în privința credibilității, totuși este citat aproape de toți autorii care se ocupă de istoria orașului.²³ Acest document se referă la cetatea Turda, nucleul comitatului medieval, și nicidecum la Turda de azi, cum apare la unii.²⁴ Cercetările arheologice întreprinse în cetatea de pământ (vizibilă și astăzi) de la Moldovenești au dezvelit un cimitir al populației de rând, cu morminte databile prin monezile regilor Ștefan I. (1000-1038), Ladislau I. (1077-1095) și Bela II. (1131-1141).²⁵ De obicei cetățile-reședințe de comitat în secolele XI-XII. au avut în subordinea directă populația satelor din apropiere (*várnépek*), datori să presteze servicii speciale. Cetatea de la Moldovenești, cel puțin pe baza hotărânicilor din diplome (*metas cum curriferis sancti regis* – căruțașii sfântului rege, *metas cum vduarnicis domini regis*, ambele 1177), a avut astfel de așezări.²⁶

Cetatea de pământ de la Moldovenești, care probabil avea un rol și în protejarea salinelor, la începutul secolului al XI-lea devenise centrul administrativ al comitatului Turda în formare și pe baza analogiilor toponimice (în cele mai multe cazuri comitatele au preluat denumirea cetăților centrale: Dăbâca/ Doboka, Cluj/ Kolozs, Bihor/ Bihar, Alba/ Fehér, exemple asemănătoare din Ungaria de astăzi: Csongrád, Tolna, Baranya, Fehér,

²³ CDTr I. 4./DIR C., Veacul XI-XIII, I. 1-2.

²⁴ Localizarea cetății Turda, centrul comitatului Turda a generat polemici. ORBÁN 1889, p. 92 îl localizează pe teritoriul orașului actual, Kurt Horedt a fost cel care identificase cu cetatea de la Moldovenești (HOREDTE 1958). Literatura mai modernă acceptă unanim această opinie: IAMBOR 1977 (p. 309, chiar dacă titlul articolului sună ambiguu), NIEDERMAIER 1977, p. 316, ENTZ 1994, FERENCZI 1996, RUSU 2005 (p. 391, n. 2 și p. 525) și BICSOK 2006.

²⁵ FERENCZI 1996. Datarea și atribuirea cetății de la Moldovenești, în contextul problematicei cetăților de pământ ardelenesti (Cluj-Mănăstur, Dăbâca, dar și Biharea) generase polemici și mai aprige între „școlile naționale” de istorie. Cetățile de pământ cu o structură interioară de lemn („casete”) sunt cunoscute pe o arie întinsă în Europa de Est (Ucraina, Moldova, Polonia, Ungaria, Transilvania), deci tehnica de construcție ca atare nu poate fi atribuită vre-unui popor anume. Istoriografia românească susține, mai ales pe baza Gestei cronicarului anonim al regelui Bela III. că aceste cetăți erau reședințe ale căpeteniilor români, conducătorii unor formațiuni prestatale în secolele VIII-X, și care au fost ocupate de maghiarii descălecători (de ex. BĂRBULESCU 1998, p. 123.). Istoriografia maghiară folosește mult mai prudent informațiile lui „Anonymus” și confruntă aceste date cu cele arheologice sau alte izvoare scrise (cele mai multe evenimente sau personaje din vorbă din secolele IX-X, menționate de notar deja în veacul al XIII-lea, nu apar în alte izvoare), și datează cetățile respective pe baza monedelor cimitirelor la perioada formării regatului maghiar, sau după, deci la secolele XI-XII. Cea mai completă prezentare a opiniilor istoriografice și a cetăților: BÓNA 1998, pentru bibliografia aferentă v. și RUSU 2005.

Ceea ce pare a fi sigur este faptul că majoritatea acestor cetăți în secolele XI-XIII. a fost folosită de administrația regală ca și centre de comitat, iar cele din zona centrală a Transilvaniei au controlat și extragerea, respectiv transportul sării. După destrămarea sistemului comitatelor regale (prima jumătate a secolului al XIII-lea) și marea invazie tătară, cetățile au fost abandonate. Aceste fortărețe au avut un rol determinant în definirea ulterioară a unor centre urbane ca și Clujul, Turda, Dejul, dar și Oradea.

Despre toponimul *Turda/ Torda* și organizarea comitatului: BICSOK 2006, p. 103.

²⁶ CDTr I. 13. Despre satele de prestatori și sistemul acestora în jurul cetăților-centru de comitat v. KMTL, cuvintele titlu: *szolgálató nép, várispánság, várjobbágy, várnép*. În acest sens este semnificativ și denumirea maghiară a satului Moldovenești (*Várfalva*, adică „satul cetății”).

Somogy, Zala, Borsod etc.).²⁷ În Transilvania centrală mai găsim astfel de fortificații regale, construite din pământ/ piatră, folosite în secolele XI-XIII. pentru protecția salinelor și a căilor de acces ale acestora, dar și ca centre de comitat (Cluj-Mănăstur – Cojocna, Dej – Ocna Dejului, Dăbâca – Sic).²⁸

Cetatea Turda și-a pierdut importanța în prima jumătate a secolului al XIII-lea, în cursul destrămării sistemului comitatelor regale și al transformării acestora în comitate nobiliare. În această perioadă – și pe analogia cetăților enumerate – se ridică una dintre localitățile subordonate cetății, care în scurt timp va dobândi rangul de oraș, și care (ca de obicei) moștenește denumirea acestuia. În cazul nostru este vorba despre așezarea „Ocna Turzii” (*Thorda Akna*), dacă vrem să folosim denumirea localității din privilegiul orașenilor reînnoit din 1291.

Asemănător Clujului (dar contrar situației Dejului și al Sicului) această localitate se afla în imediata vecinătate a unui castru roman (legiunea V. Macedonica) și a unei așezări romane (Potaissa), exploatabile atât ca și carieră de piatră, dar și ca infrastructură (vechiul drum roman spre nord prin Aiton o leagă cu Clujul, iar spre sud cu Alba Iulia). Afirmarea urbanistică a orașului Turda va fi ajutată de apropierea salinelor exploatate deja cu secole în urmă. Datorită și acestor aspecte, Turda s-a dezvoltat mult mai repede decât celelalte așezări subordonate cetății, devenind rapid cea mai populată localitate a zonei.

Existența timpurie a așezării Ocna Turzii (Turda) este atestată și de un tezaur compus din 48 de denari de argint din vremea lui Ladislau I, ascuns probabil cu ocazia atacului cuman din 1091.²⁹ Tezaurul, în mod firesc, nu atestă de loc importanța deosebită a așezării, dar poate să indice existența acesteia.

Din 1177 datează hotărnicia domeniilor prepoziturii Sf. Martin din Arad, delimitând printre altele și proprietățile din (comitatul) *Torda*.³⁰ Din toponimele hotărnicirii menționăm *terra castris Torda* (domeniul subordonat direct cetății), *Saxoniauara*, respectiv *super viam de Akna*.³¹ Ultimul toponim, *Akna* (ocnă, salină, lb. magh.), pare să indice viitoarea așezare Turda, deci diploma poate fi considerată și drept prima atestare documentară a localității. După părerea unanimă a specialiștilor *Saxoniauara* este identic cu castrul roman, iar denumirea ('saxonia vára', adică 'cetatea săsească') se referă la locuitorii oaspeți (*hospes*) ai castrului din secolele al XII și XIII-lea, care probabil munceau ca „specialiști” în extragerea sării în ocnele din jur.³² Totuși, în acest sens este ciudată lipsa mărturiilor arheologice a locuirii castrului în această perioadă.³³

²⁷ Prima menționare documentară a comitatului Turda ca atare datează din 1227 (CDTr I. 146/ DIR C., Veacul XI-XIII, I. 230.), dar existența acestuia poate fi dovedită și pe baza menționărilor mai vechi, cum vom vedea.

²⁸ ENTZ 1994, p. 22.

²⁹ CHIRILĂ – HOPÂRTEAN 1978.

³⁰ CDTr I. 13., textul (parțial) al diplomei s-a păstrat într-o transcriere din 1323 într-o diplomă din 1391 a vicevoievodului Transilvaniei, Ladislau.

³¹ ORBÁN 1889 (p. 94, 341) susține că diploma menționează și un teren al cruciaților. Foarte probabil Orbán a folosit copia contelui József Kemény (KEMÉNY: DiplApp, IV.). În transcrierea hotărnicirii din CDTr I. 13. însă apare expresia *curriferis sancti regis*, deci căruțașii regelui sfânt, adică o localitate regală de furnizori-transportatori („szolgáltatónépek”). Literatura de specialitate a preluat ipoteza eronată a lui Orbán, antedatând la Turda apariția cruciaților (ENTZ 1994, p. 161, ENTZ 1996, pp. 61–62, 487–489). Problema a fost elucidată de WOLF 2003, p. 659, v. și n. 7.

³² Ultima dată despre cetatea *Saxoniauara*: RUSU 2005, p. 539 (139).

³³ Despre această problemă v. și BĂRBULESCU 1994, p. 13. Autorul menționează și descoperirea unei monede din perioada regelui Bela I. (1131–1141) în castru.

Nu este ușoară identificarea menționărilor timpurii ale localității, dat fiind faptul că toponimul Turda/ Torda în diplomele secolului al XIII-lea se referă cel mai des la comitatul, la arhidiaconatul sau la cetatea cu această denumire: în 1227, 1262 (aprox.), 1268, 1270, 1270-1272 sunt menționate comitatul sau cetatea Turzii.³⁴ Presupunem că diploma din 1285 al voievodului Transilvaniei, Roland, emisă la *Turda* a fost scrisă deja în *localitatea* cu această denumire, fiind astfel primul document cunoscut dintre numeroasele diplome care urmau să fie emise aici.³⁵ În 1274 și 1288 este vorba despre cruciații din *Turda/ Torda*, credem că și în aceste cazuri toponimul deja se referă la localitatea de astăzi.³⁶

Principalii factori ai dezvoltării orașului: privilegii, îndatoriri, factori economici, întruniri nobiliare

Deoarece tema noastră nu este o nouă prelucrare a cadrului instituțional medieval laic sau ecclesiastic turdean, mai ales în cadrul unei lucrări de istoria artei, în continuare vom prezenta doar acele aspecte, care sunt într-o legătură mai strânsă cu tematica abordată.

Diploma menționată din 1288, emisă în localitatea *villa cruciferorum de Torda* (astăzi cartierul Cristiş/ Opişani, Keresztes al orașului Turda) pomeneste prima dată o adunare nobiliară, unde sunt menționați și cruciații respectiv arhidiaconul din Turda.³⁷ În 1296 biserica ioanită din *Torda* servise ca și loc de judecată nobiliară (nici în acest caz nu putem fi absolut siguri dacă este vorba de localitatea actuală).³⁸ După opinia unor cercetători de talia lui Francisc Pall și Jakó Zsigmond la sfârșitul secolului al XIII-lea mănăstirea ioaniților turdeni funcționa ca loc de adevărire.³⁹ Mănăstirea ioanită a avut astfel un rol primordial în dezvoltarea și afirmarea localității Turda, care ca și loc „tradițional” de judecată, respectiv de întrunire nobiliară sau ca locul de adunare a armatei pe Câmpul Crucii, lângă satul Cristiş a devenit una cunoscută și importantă în comitat și în toată Transilvania atât în evul mediu ca și în epoca modernă timpurie. Ioaniții în mod sigur nu au fondat o biserică/ mănăstire în mod întâmplător la Turda, și chiar dacă avem doar indicii în acest sens, cavalerii au putut să aibă interese în exploatarea sau comercializarea sării, asemănător multor instituții ecclesiastice transilvane sau chiar de mai departe, cum se va vedea mai jos. Numărul însemnat al proprietăților ecclesiastice în jurul salinelor turdene este un indiciu sigur al faptului că extragerea sării constituia factorul-cheie al dezvoltării urbane la Turda.

³⁴ CDTr I. 145, 236, 270, 284, 295, 304./ DIR. C., Veacul XI–XIII, I. 228, DIR C., Veacul XIII, II. 295, 99, 124–125, 295, 312–324.

³⁵ CDTr I. 410. Nu este exclus că totuși este vorba despre localitatea Cristiş, unde (*villa cruciferorum de Torda*) vicevoievodul Transilvaniei, Ladislau emite o diplomă în anul 1288 (CDTr I. 437/ DIR C., Veacul XIII, II. 300–301). Se poate presupune întemeiat că „obiceiul” emiterii diplomelor voievodale și vicevoievodale la Turda era în legătură cu activitatea de adevărire a diplomelor a ioaniților turdeni (v. mai jos). Din 1296 avem menționarea sigură a bisericii ioaniților din Turda (CDTr I. 542, 543).

³⁶ CDTr I. 327, 328, 437./ DIR C., Veacul XIII, II. 170–171, 300–301.

³⁷ CDTr I. 437./ DIR C., Veacul XIII, II. 300–301.

³⁸ CDTr I., 542, 543. În 1291 oaspeții din Ocna Turzii primesc privilegii regale. Dacă în acest fel au obținut și *localitatea*, existența aici a unei posesiuni ioanite devine discutabilă. Ținând însă cont de faptul că ioaniții au avut mănăstiri în orașe mult mai importante ale Ungariei medievale (Székesfehérvár, Esztergom/ Strigoniu), putem să acceptăm existența ioaniților și pe teritoriul Turzii.

³⁹ PALL 1977, p. 399, CDTr I, p. 8. De altfel, foarte multe „case” de ioaniți a avut activitate de adevărire a diplomelor, de ex. mănăstirile din Székesfehérvár, Esztergom, Budafelhévíz și Csurgó.

Privilegiul din 1291 (înaintea datei de 23 iulie) al oaspeților din *Thorda Akna* deja indică clar afirmarea localității Turda, ca și cea mai semnificativă așezare a comitatului cu același nume, și va constitui baza viitoarelor privilegii ale orașului.⁴⁰ Ultimul rege al dinastiei arpadiene, Andrei III. (1290-1301), acordă oaspeților Ocnei Turzii, deoarece li s-au ars vechile diplome privilegiale în cetatea banului Mikud (probabil în cetatea acestuia de la Sânmiclăuș) în atacul tătăresc din 1285, aceeași privilegii de care dispun și oaspeții regali din Ocna Dejului, Sic și Cojocna. Localitățile miniere enumerate, cum s-a văzut, au avut o evoluție asemănătoare cu Turda (având o cetate regală în apropiere), și se pare că și administrația regală le considera de aceeași categorie aceste așezări (astfel, se pare că Turda a avut de la bun început un statut special de oraș minier). Tratarea grupată a orașelor miniere din zona nord-estică a regatului (cele cinci orașe de coroană din Maramureș) respectiv ale celor din Slovacia de est de astăzi era un specific al administrației regale, și toate aceste așezări intrau sub jurisdicția tezaurarului.

Privilegiile acordate turdenilor în anul 1291 sunt: eliberarea de sub autoritatea judiciară a voievodului, a comitelui turdean și a subordonaților acestora, doar judele ales de ei, regele sau tezaurarul (*magister tavernicorum*) au dreptul de judecată asupra lor, scutirea de sub obligația de încartiruire, dreptul la târg săptămânal unde cei care sosesc nu plătesc vamă, scutirea de vamă a comercianților turdeni pe teritoriul regatului și dreptul de a tăia sare pentru folosul lor timp de opt zile înaintea zilei Sfântului Martin (11 noiembrie). Dreptul la târg indică și preocupările comerciale ale turdenilor. Regele mai oferea oaspeților și niște pământuri regale (*Kwlkwđ, Wđwarmyk Thelek* și *Kyralerdewje*) din jurul Turzii. Faptul că forul de judecată de apel al oaspeților devenise tezaurarul înseamnă că era vorba despre o localitate privilegiată, deoarece *magister tavernicorum* pe lângă funcțiile economico-administrative îndeplinea și funcția de judecător al localităților privilegiate.⁴¹ Diploma oaspeților din *Thorda Akna* fusese confirmată în repetate rânduri, de regii angevini (1315, 1335, 1359 și 1377), de Sigismund de Luxemburg (1393, 1405), respectiv de Ferdinand I (1552).⁴²

Este oarecum în contradicție cu privilegiile amintite ale oaspeților donația salinei de la *Torda* capitlului de la Alba Iulia, eliberarea „angajaților” acesteia de sub încartiruirea și jurisdicția voievodală, respectiv conferirea capitlului a impozitului denumit *colecta* regală, plătită de cei care trăiesc pe proprietatea capitulară, în anul 1272, acordate de regele Ștefan V (1270-1272) în condițiile sărăcirii acestei instituții după 1241.⁴³ În mod firesc aici este vorba despre salinele turdene și nu despre oraș. Chiar dacă oamenii capitlului au putut fi cetățeni ai orașului Turda, privilegiul se refera doar la ei și nu la întreaga așezare. În această perioadă multe instituții ecleziastice au primit saline sau proprietăți în jurul orașului, ori diferite drepturi în extragerea, depozitarea și comercializarea sării provenite de aici.⁴⁴ În 1276 regele Ladislau IV. (1272-1290) transcrie și confirmă donația asupra

⁴⁰ CDTr I. 482./ DIR C., Veacul XIII, II. 376-377, 511-512.

⁴¹ Despre *magister V. KMTL. tárnokmester*. Această problemă mai este tratată și de KUBINYI 2006a.

⁴² ORBÁN 1889, 124-125, v. și la CSÁNKI V, *Torda*. Confirmările diplomei oaspeților v. în CDTr I. 482, n., v. și CDTr III. 1108.

⁴³ CDTr I. 315/ DIR C., Veacul XIII, II. 139, v. și CDTr I. 291/ DIR C., Veacul XIII, II. 306. Privilegiul era acordat tuturor care au trăit pe proprietate capitulară, cf. 291.

⁴⁴ Cele mai cunoscute instituții ecleziastice cu proprietăți din jurul orașului erau ordinul iohanit (posesiunea Criștiș) și capitlul de la Arad cu posesiunea Bisericiani, dar în apropierea Turzii mai erau prezenți cu posesiuni capitlurile de la Esztergom și de la Dömös respectiv conventul benedictin de la Prešov cf. HEGYI 2007, pp. 30-31, 33-34, 47.

salinei din *Torda* capitlului de la Alba Iulia, lărgind privilegiile acestuia, prin îngăduirea transportului de sare pe apă și pe uscat. Printre demnitarii enumerați apare și decanul Bertalan, arhidiaconul turdean menționat în 1274.⁴⁵ Donația salinei este confirmată și în 1278, după atacul săsesc asupra catedralei de la Alba Iulia (1277).⁴⁶ În 1291 regele Andrei III (1290-1301) reconfirmă donația capitlului de la Alba Iulia.⁴⁷ Donația a fost confirmată și în 1320, dar nici această diplomă nu vorbește despre așezare, ci despre unele saline turdene.⁴⁸

Totuși, nu putem exclude conviețuirea a două (sau a mai multor) grupări privilegiate diferite în orașul Turda la sfârșitul secolului al XIII-lea și în cursul secolului al XIV-lea, un lucru firesc în centrele urbane mai dezvoltate atât în Ungaria medievală cât și în centrul sau apusul Europei.⁴⁹ Existența a mai multor grupări privilegiate ar explica apariției a doi juzi în 1359.⁵⁰ În 1366 și 1452 sunt amintiți din nou juzii (*Iudices civitatis Tordensis; Magister Mathias prothonotarius civitatis Thordensis, necnon iudices, iurati cives...*), ale căror atribuțiuni nu se cunosc.⁵¹ Începând din 1377 orașul de regulă este menționat cu un singur jude.⁵² Existența a celor două straturi (care apar prin denumirile *hospites et cives*) este firească dacă ne gândim la procesul destrămării comitatelor regale, când membrii de un statut mai înalt (*várjobbágy*) ai populației cetăților regale (*várnép*) au devenit liberi sau cetățeni ai orașelor în formare (*cives*).⁵³ Cum am văzut, oaspeții au avut dreptul la alegerea judeului, și acest drept foarte probabil la un moment dat s-a transferat întregii comunități ai orașului Turda.

Importanța orașului se datora în cea mai mare parte salinelor, indicat și de faptul că instituția cămării de sare din Transilvania a avut sediul la Turda. În orașele „salinare” transilvane în evul mediu au existat cinci cămări, la Dej, Sic, Cojocna, Ocna Sibiului și Turda, primele patru fiind conduse de vicecomiți, subordonați ai comitelui cămării (*comes camerae*) cu sediul la Turda.⁵⁴ Această importantă autoritate a statului a contribuit la ridicarea Turzii ca oraș, dar a influențat și aspectul urbanistic al acestuia, prin clădirea reprezentativă în proprietate regală (mai târziu princiară) a cămării de sare. În mod sigur contribuia și la evoluția culturală a orașului: raportat la numărul meșteșugarilor menționați de izvoare, numărul scribilor (*literatus*) ca și cel al peregrinilor din Turda este neobișnuit de mare. Acești intelectuali au trăit aici ca și angajații, funcționari ai cămării, dar au putut să ajungă și în structurile de conducere ale orașului.

⁴⁵ CDTr I. 345./ DIR C., Veacul XIII, II. 182–183.

⁴⁶ CDTr I. 357./ DIR C., Veacul XIII, II. 189–190.

⁴⁷ CDTr I. 473./ DIR C., Veacul XIII, II. 366–367.

⁴⁸ CDTr II. 365/ DIR C., Veacul XIV, I. 206–207, 398–399. O nouă confirmare, din 1326 (CDTr II. 564/ DIR C., Veacul XIV, II. 185–187, 376–378) pe lângă *Torda* mai pomeneste localitățile *Zekakna, Kulusakna, Desakna*, însă nici aceasta nu poate fi considerată o confirmare a salinelor capitulare pe teritoriul orașului regal Turda. V. și 621, despre veniturile din decima de sare v. 708 (p. 261).

⁴⁹ Conlocuirea în același oraș ale unor grupuri de oameni cu privilegii diferite nu este necunoscută în evul mediu ardelean, se poate demonstra la Alba Iulia, Cluj (v. LUPESCU 2005, pp. 43–55), Aiud, Baia Mare. Uneori aceste grupuri au înființat parohii diferite (Aiud, Baia Mare), la Cluj a mai funcționat și o parohie „ungurească” lângă parohia Sf. Mihail (v. KMLKV 1185). La Buda s-au păstrat informațiile cele mai elocvente despre populația cu două privilegii diferite organizate în parohii diferite, Nagyboldogasszony (Adormirea Maicii Domnului) respectiv Maria Magdalena, ambele în cetate, v. KUBINYI 1999a, pp. 274–275, și cu alte exemple asemănătoare.

⁵⁰ CDTr III. 1108./ DRH C. XI. 443–446.

⁵¹ CSÁNKI V, pp. 683–684 (DI. 28742, DI. 36403).

⁵² ORBÁN 1889, p. 154, 156, BICSOK 2006, p. 104, CDTr III. 1108/ DRH C. XI. 443–446.

⁵³ KMTL, *várnép, várjobbágy*

⁵⁴ KMTL, *kamara, só, sóbányászat, sókamara*.

Este problematică încadrarea orașului în șirul ierarhic precis al orașelor transilvănene. Chiar dacă privilegiile orașelor miniere transilvane au fost dobândite de Turda în 1291, prima sa mențiune ca *civitas* este relativ târzie, abia din anul 1366, până atunci nu s-a specificat această calitate a localității.⁵⁵ O diplomă falsificată în jurul anului 1370 (cu data falsă de 1297) o pomenește de asemenea ca și *civitas*.⁵⁶ În 1377 *Torda* apare ca oraș liber regal (*civitas*)⁵⁷ și până la anul 1453 rămâne cu acest statut, când este denumit *oppidum*.⁵⁸ Ocazional Turda va mai fi amintit cu rangul de *civitas* (1467, 1507, 1523),⁵⁹ dar până la schimbările administrative radicale din secolul al XIX-lea va menține statutul de *oppidum* (în secolul al XVIII-lea era târg taxal). În mod firesc, Turda nu a atins nici o dată nivelul de dezvoltare al „elitei” orașelor transilvane (Sibiu, Cluj, Brașov, Sighișoara, Bistrița) din punct de vedere economic, comercial, cultural, meșteșugăresc, al numărului populației, al organizării eclesiastice sau urbanistic și nici nu a avut incintă orășenească. Astfel se înțelege perfect coborârea sa de la rangul de *civitas* la cel de *oppidum*.

Cazul Turzii nu era de loc izolat, mai ales în cazul orașelor miniere se întâmplase destul de des coborârea (sau de fapt corectarea conform realităților a) rangului. Enumerăm aici doar câteva dintre cazurile asemănătoare ale unor localități miniere aflate în proprietate regală nu prea departe de Turda, cu indicarea primelor mențiuni ale celor două ranguri: Baia de Arieș (jud. Alba, 1325 – *civitas Onumberg seu Aranyasbanya*, 1441 – *Opidum Aran Banya*),⁶⁰ Cojocna (1377 – *Civitas nostra (sc. regis) Kulusakna*, 1459 – *tota communitas opidi Colos*),⁶¹ și mai departe: Câmpulung de Tisa (jud. Maramureș, una dintre cele cinci orașe de coroană, 1429 – *Civitas Hwzywmezew*, 1457 – *Opp. Hozzwmezew*),⁶² Sighet (oraș de coroană, 1352 – *civitas*, 1435 – *oppidum nostrum*),⁶³ Tiaciv (Técső, Ucraina, oraș de coroană, 1429 – *Civitas Theczew*, 1472 – *Op. Techew*),⁶⁴ Vyshkove (Visk, Ucraina, oraș de coroană, 1429 – *Civitas Vysk*, 1472 – *Op. Wisk*),⁶⁵ și în final trei localități care nu erau așezări miniere: Hațeg (1366 – *civitas*, 1439 – *oppidum*),⁶⁶ Dobra (jud. Hunedoara, 1475 – *Civitas nostra (sc. regis) Jofw*, 1491 – *Opidum Jofyw*)⁶⁷ respectiv Saschiz: (1419 – *civitate Zaazkyzd*, 1470 – apare ca și târg).⁶⁸ Această tendință a fost generală pe întreg teritoriul regatului potrivit opiniei istoricului Kubinyi András.⁶⁹

Exemplele enumerate indică faptul că era un lucru firesc coborârea rangului orașului, chiar dacă Turda medievală era mult mai dezvoltată decât majoritatea localităților

⁵⁵ DRH C. XIII, 98, și în această diplomă apare expresia *judices*, care se referă la doi juzi.

⁵⁶ CDTr I. 561./ DIR C., Veacul XIII. II. 434–435. Astfel se poate presupune că orașul folosisa denumirea de *civitas* și mai înainte.

⁵⁷ CSÁNKI V, p. 684: *Particula terre inter civitatem nostram (regis) Tordensem* (Dl. 28753)

⁵⁸ CSÁNKI V, p. 684: (Dl. 36407, Dl. 28398).

⁵⁹ CSÁNKI V, p. 684: (Dl. 28531, Dl. 28532), DL-DF 4.2., Dl. 30254, Dl. 36400). Mulțumesc și pe această cale ajutorul doamnei dr. Rűsz-Fogarasi Enikő în elucidarea acestei probleme.

⁶⁰ CSÁNKI V, p. 679.

⁶¹ CSÁNKI V, p. 305, 306.

⁶² CSÁNKI I, p. 445.

⁶³ CSÁNKI I, p. 445.

⁶⁴ CSÁNKI I, p. 445.

⁶⁵ CSÁNKI I, p. 445.

⁶⁶ RűSZ-FOGARASI 2003, p. 190

⁶⁷ CSÁNKI V, p. 61.

⁶⁸ MARCU ISTRATE 2012, p. 152.

⁶⁹ KUBINYI 2006b, p. 159.

menționate. Cele expuse ne atenționează și asupra pericolului supraevaluării importanței medievale a orașului cercetat: oricât de frumos ar fi, nu putem să comparăm Turda cu elita orașelor transilvane, cum au făcut eronat mai mulți autori, în frunte cu Orbán Balázs. O evaluare mult mai corectă este oferită de cercetarea modernă, care plasează Turda pe planul dezvoltării urbane la aceeași nivel cu Alba Iulia, după Clujul și Dej, care formează „elita” orașelor comitatelor transilvane.⁷⁰

Coborârea la rangul de *oppidum* a Turzii în special și a mai multor orașe miniere în general nu înseamnă neapărat că regalitatea nu mai recunoscuse importanța acestor orașe miniere. La sfârșitul evului mediu chiar și un târg putea fi considerat „liber”, și dacă era în proprietatea regelui, „regal”.⁷¹ În legea 3/ 1514 cămările de sare și salinele transilvane apar printre proprietățile regale care nu pot fi înstrăinate (deci se interzicea amanetarea sau donarea lor), iar legea 26/ 1539 admitea că libertățile orașelor miniere și cele ale orașelor libere regești erau foarte asemănătoare.⁷²

Un privilegiu orășenesc important era alegerea parohului. La data de 10 martie 1358 parohul Petrus fiul lui Wilhelm (*Guillelmi*), care deținea și biserica parohială din Turda, cerea papei Inocențiu VI. să-l confirme și ca paroh în Bistrița.⁷³ La data de 29 mai s-a solicitat papei întărirea numirii ca paroh în biserica parohială Sf. Nicolae din Turda a lui Ioan al lui Ștefan, rămasă vacantă după moartea lui Ioan al lui Mike. Chiar în aceeași zi papa confirmă numirea lui Ioan.⁷⁴ Documentele – aparent contradictorii – se referă de fapt la cele două parohii, din Turda Nouă și respectiv din Turda Veche. Aceste confirmări papale, emise la Avignon în 1358 nu indică de loc faptul că turdenii nu dețineau privilegiul alegerii parohului, un privilegiu important al orașelor libere regale (care fusese conferit și oaspeților prin *Andreanum*), fiindcă după uzul medieval confirmarea papală urma alegerea parohului de către comunitate. De altfel dreptul de a numi plebanul unei comunități potrivit uzanțelor aparținea patronului, în cazul de față comunității libere a orașului (în acest caz este vorba de fapt despre dreptul de *subpatronatus* al orașului, patronul propriu-zis fiind regele).⁷⁵ În Transilvania au deținut doar puține orașe acest drept, cum demonstrează și Rűsz-Fogarasi.⁷⁶

Un alt privilegiu tipic orașelor libere regale era scutirea de obligația încartuirii unor oficialități. Acest privilegiu a fost acordat atât oamenilor capitlului cât și oaspeților la sfârșitul secolului al XIII-lea. Dacă însă luăm în considerare că în Turda erau organizate majoritatea sesiunilor judecătorești voievodale, ale adunărilor nobiliare medievale sau ale armatei, ocazii la care s-au adunat de multe ori chiar mii de persoane cu rangul nobiliar, cu greu ne putem imagina că privilegiul fusese respectat *de facto*.⁷⁷

⁷⁰ RűSZ-FOGARASI 2003, v. mai ales pp. 180–215.

⁷¹ KUBINYI 2006a, p. 51, v. și n. 7, 16.

⁷² KUBINYI 2006a, p. 58, 60.

⁷³ DRH C. XI., 237. Parohul bistrițean, Judocus s-a stins din viață nu demult. În documentul nr. 238, tot din 10 martie 1358 și preotul Nicolae Malech din dioceza Zagreb cerea numirea sa la parohia din Bistrița, ceea ce în final a și obținut (DRH C. XI. nr. 239).

⁷⁴ REGSUPP II. CCCXXXV, CD X. Documentele apar și în DRH C. XI., 273, 278, dar fără hramul bisericii. În DRH C. cererea (29 mai) este datată după întărirea (26 mai) papală.

⁷⁵ Mulțumesc și pe această cale consultările în acest sens cu istoricul Hegyi Géza. Problematika juridică a patronatului eclesiastic medieval referitor la Transilvania este tratată de RűSZ-FOGARASI 2003, pp. 128–141. și de FIREA 2002–2003.

⁷⁶ RűSZ-FOGARASI 2003, p. 130, 138.

⁷⁷ În 1377 regele Ludovic I. de Anjou, în urma plângerilor turdenilor ordonă voievodului Transilvaniei să nu mai oblige pe orășeni să găzduiască oficialii voievodali, contrar privilegiilor lor. CSÁNKI V, p. 685.

Orașul deținea dreptul folosirii sigiliului.⁷⁸ Acest drept putea fi conferit în mod firesc doar unor comunități cu un statut juridic clar și cu o administrație internă stabilă, care avea dreptul și posibilitatea de a lua decizii pe teritoriul aflat în subordine. Comandarea unui sigiliu, o piesă de argintărie deseori de o reală valoare artistică aruncă o lumină și asupra pretențiilor artistice ale comunității. Figura sigiliului putea fi folosită și ca blazon orășenesc, dar exemple turdene de acest gen nu cunoaștem. Orbán Balázs a descris doar sigiliul medieval al orașului Turda, dar nu a precizat documentele pe care identificase amprenta acestuia (tiparul sigiliului evident nu s-a păstrat, doar amprenta acestuia imprimată în ceară de culoare maro).⁷⁹ Orbán pe baza literelor legendei data sigiliul la secolul al XIV-lea. Amprenta văzută de el păstrase foarte fragmentar, se vedea inscripția *Sigillum Thord.. Ci(vitatis) R(egiae)*. În centrul sigiliului Orbán observase un triunghi în relief puțin vizibil între o cheie și o ramură de copac.

Cunoaștem o singură amprentă a sigiliului, probabil alta decât cea văzută de Orbán, pe o diplomă din 1424 emisă de orașul Turda (*Pl. 1/ 1*).⁸⁰ Însuși data diplomei poate fi considerat un indiciu al datei propuse de monograful Turzii. Legenda sigiliului circular (cu diametrul de 3,2 cm.) înconjoară figura centrală. Inscripția este descifrabilă în cea mai mare parte: + *SIGILLVM [civ]IVM DE TORDA .R ...*⁸¹ Legenda este redată cu majuscule gotice. În mijlocul sigiliului se vede un scut triunghiular flancat de două fire de crin, pe scut se disting benzile orizontale ale blazonului dinastiei arpadiene. Elementele combinate din blazoanele dinastiilor arpadiene și angevine pot fi interpretate ca și referiri la privilegiile regale din secolele XIII-XIV, la analogia blazonului Bistriței. Figuri asemănătoare apar în multe tipare de sigilii sau blazoane orășenești: Óbuda, Visegrád, Košice, Banská Bystrica, Levoča, Zvolen, Žilina, Kremnica,⁸² și probabil nu este întâmplător faptul că printre aceste așezări găsim mai multe orașe miniere.

Din prezentarea orașului medieval nu poate lipsi o evaluare a dezvoltării meșteșugurilor practicate aici, mai ales a acelor care sunt în strânsă relație cu producția artistică și cu construcțiile. Din păcate mențiunile documentare ale meșteșugarilor turdeni sunt dezamăgitor de puține, mai ales în comparație cu orașele mai importante din regiune, Clujul, Dejul și Alba Iulia. Se poate constata că în economia orașului mineritul, comerțul și agricultura (cele mai importante ramuri fiind viticultura și creșterea vitelor) erau de o importanță primordială în fața meșteșugurilor artizanale. Prima informație despre un meșteșugar turdean cunoscut nouă datează din 1408, fiind vorba despre un croitor.⁸³ În

⁷⁸ Despre acest drept al orașelor transilvane v. RÜSZ-FOGARASI 2003, pp. 115–127. Autoarea nu cunoaște figura sigiliului turdean, doar trei documente emise de conducerea orașului, menționate ca și sigilate, v. p. 121, 189. Folosirea sigiliului de către oraș este menționată și într-o diplomă din 1523: KMJKV 3920.

⁷⁹ ORBÁN 1889, pp. 167–168.

⁸⁰ DL. 62808, menționată și de Entz, împreună cu inscripția (ENTZ 1996, p. 487). Amprenta sigiliului v.: <http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a110505htm?v=pdf&q=JELZ%3D%2862808%29&s=DAT&m=0&a=rec>

⁸¹ Formula „*sigillum civium (de) ...*” apare în sigiliile orășenești mai vechi ale regatului maghiar medieval, începând de prima jumătate a secolului al XIV-lea se răspândește formula „*sigillum civitatis ...*”. Exemple ale primei formule le găsim în sigiliile orașelor Žilina (Zsolna, Slovacia), Košice, Pest, Buda, Vasvár. Despre sigiliile orașului Buda, despre folosirea sigiliilor orășenești ale regatului în secolele XIII-XIV. ca și despre cele mai des întâlnite formule v.: KUBINYI 1961

⁸² MM. I., p. 163.

⁸³ FEKETE NAGY 1931, 71. Este vorba despre două diplome emise în aceeași cauză, la datele de 7. mai și 13. mai (DL. 39497).

1442 este menționat numele scribului (*deák*) Matia (dictus) *Zabó*.⁸⁴ În 1446 este pomenit un alt croitor turdean, Nicolae.⁸⁵ În 1448 sunt menționați doi blănari, Clement și Blasiu *pellifex*.⁸⁶ În același an auzim despre Emeric *sartor*.⁸⁷ Probabil același Clement *pellifex* este menționat într-un document din 1454, în care este vorba și despre casa turdeană a lui Ioan Randa.⁸⁸ În 1455 s-a menționat Toma *sartor* din Turda.⁸⁹ În 1476 este menționat judele turdean Matei *Zabo* (*szabó* – croitor).⁹⁰ În anul 1482 judele orașului, Anton *Perecsyztzew* (*perecsütő* – covrigar) prezintă pentru transcriere la Cluj-Mănăstur o diplomă care conține și un document privilegiat al orașului emis de regele Sigismund în 1394.⁹¹ În 1492 este menționat Ioan *Zewch* (*szőcs* – blănar).⁹² În 1500 apar printre alții Andrei *Pellifex* și Benedict Varga (pantofar), jurații orașului.⁹³ În 1516 este vorba despre Blasiu Fazakas (olar).⁹⁴ În 1517 apare Zaharia *Zabo*, iar în 1523 Ioan *Zabo*, care are o casă lângă biserica din centru.⁹⁵ În anul 1523 casa turdeană a lui Ștefan *Kowach* (*kovács* – fierar) servește drept model pentru o casă din centrul orașului.⁹⁶ La sfârșitul secolului al XVI-lea, în 1591 apare primul toponim turdean care are la bază un nume de meșteșug, *Vargaucza* (strada pantofarilor).⁹⁷ De asemenea, la sfârșitul acestui secol apar în izvoarele de care ne dispunem breslele orășenești: în 1577 blănarii și a cojocarii, iar în 1592 croitorii.⁹⁸ În secolul următor avem mai multe date referitoare la breslele turdene, mai ales cu ocazia confirmărilor de privilegii, date încă de „regii vechi”: blănarii (1629), croitorii și pantofarii (1643), măcelarii (1644). Cizmarii în 1633 au semnat regulamentul de breaslă.⁹⁹

Este semnificativ faptul că dispunem de relativ multe informații referitoare la argintarii turdeni, care în apropierea regiunii miniere și a râului Arieș au avut materie primă din belșug. În 1471 Toma *Aurifaber* a fost tâlhărit în drum către Sibiu de niște clujeni, care i-au luat praful de aur în valoare de 28 de galbeni. În 1474 Ioan *Aurifaber* împreună cu magistrul Benedict de Pylis a luat în exploatare niște mine de aur în hotarul satului Iara de Mureș cu concasor și cu moară, puțin mai târziu asociindu-se cu preotul clujean Acațiu și cu Ladislau de Valea Lungă.¹⁰⁰ Chiar dacă aceste date se referă „doar” la extragerea aurului, numele meșterilor indică clar cu ce se ocupau. În perioada voievodului Cristofor Báthory (1576-1581) sunt audiați niște argintari turdeni în procesul de nesupunere al calfelor clujeni.¹⁰¹

⁸⁴ KMJKV 452.

⁸⁵ DL-DF 4.2, Dl. 30314: „ad Nicolaum sartorem...”

⁸⁶ DL-DF 4.2, Dl. 29795.

⁸⁷ KMJKV 522.

⁸⁸ KMJKV 1146.

⁸⁹ KMJKV 1220.

⁹⁰ KMJKV 2205, 2215.

⁹¹ KMJKV 2385. În 1500 același *Perecsyztzew* Antal apare ca și jurat al orașului: DL-DF 4.2, Dl. 36923.

⁹² KMJKV 2803.

⁹³ DL-DF 4.2, Dl. 36923.

⁹⁴ KMJKV 3598.

⁹⁵ KMJKV 3636, 3920..

⁹⁶ KMJKV 3953.

⁹⁷ ERDKIRKV, 3, 1404.

⁹⁸ PASCU 1954, p. 123, 161.

⁹⁹ TVTJKV p. 13.

¹⁰⁰ Informațiile au fost publicate de ENTZ 1957, p. 262, regestele v. la KMJKV 2039, 2150, 2155.

¹⁰¹ BICSOK 2001, p. 14.

Avem doar o singură informație medievală despre un meșter constructor turdean, din jurul anului 1526, când este menționată văduva lui Ioan *Alch* (dulgher).¹⁰²

Sărăcia datelor medievale privind meșteșugarii turdeni se datorează faptului că documentele medievale orășenești au pierit aproape în totalitate în cursul tristetelor evenimente din 1601, cu prilejul atacului generalului Basta asupra orașului.¹⁰³ Sărăcia datelor însă atrage atenția asupra unui alt aspect, mai important în privința temei propuse, și anume asupra faptului care va fi confirmată și de analiza stilistică a bisericilor medievale turdene: turdenii pentru lucrările de amploare, ca și pentru realizarea unor elemente constructive mai fine, nedispunând de meșteri locali, au recurs la ajutorul meșterilor din alte orașe. Comparația situației turdene cu bogăția datelor clujene referitoare la artiștii plastici, meșterii constructori, meșterii decoratori,¹⁰⁴ respectiv breslele medievale explică în mod clar legăturile stilistice deosebit de apropiate între bisericile parohiale celor două orașe.

Instituții eclesiastice, prezența ordinelor călugărești

În literatura modernă referitoare la orașele medievale ocupă un loc aparte identificarea prezenței și rolului instituțiilor eclesiastice, indicii de seamă ale nivelului de urbanizare al unei localități. În acest subcapitol trecem sumar în revistă acele instituții eclesiastice medievale ale căror clădiri s-au păstrat până astăzi, prezentarea lor detaliată fiind inclusă în capitolele despre edificiile respective. Nu putem să evităm însă prezentarea instituției arhidiaconatului, cu o influență importantă asupra vieții religioase a orașului în general, dar și în construirea clădirilor de cult în special.

Cum s-a văzut, prima instituție eclesiastică turdeană documentată este mănăstirea ioanită, *frater Frustan* din *Turda* fiind pomenit în anul 1274, în același document fiind menționat și arhidiaconul turdean, Bartolomeu (dacă acceptăm ipoteza că așezământul ioanit era într-adevăr în *localitatea* și nu cumva în *comitatul* Turda). În 1296 sunt atestate documentar mănăstirea și biserica (cu hramul Sf. Cruce) a ioaniților din Turda ca și locul unui jurământ și *praeceptor*-ul casei, Myle.¹⁰⁵ Astăzi nu se poate lega nici o clădire turdeană de prezența ioaniților, care – pe baza cunoștințelor noastre actuale – este primul lăcaș de cult medieval menționat documentar al orașului. Cavalerii au avut de mai demult interese în exploatarea sării din Transilvania, cum atestă și celebra diplomă emisă de regele Bela al IV-lea în 1247 referitoare la pământul Severinului: documentul stabilește că jumătatea veniturilor unor saline transilvane, unde sarea este exploatată prin cheltuiala comună a regelui și a cavalerilor, va rămâne a regelui.¹⁰⁶ Deoarece în Transilvania cavalerii mai

¹⁰² ENTZ 1996, 491.

¹⁰³ Despre arhivele orașului Turda v.: TVTJKV. p. 19. Datorită evenimentelor turdene ale războiului de cincisprezece ani în acest fond s-au păstrat foarte puține documente anterioare secolului al XVII-lea. În legătură cu dispariția arhivelor medievale ale orașului v. și documentul emis de cancelaria lui Sigismund Báthory la data de 1 mai 1602: ERDKIRKV 3, 1908. Despre fondul vechi al orașului Turda ajuns în arhiva clujeană de stat (anii externi: 1557–1918) v. și: *Îndrumător*, pp. 181–194.

¹⁰⁴ Chiar dacă unele concluzii ale autorului nu au fost confirmate de cercetare, în legătură cu această problemă v.: ENTZ 1957, pp. 253–258, și ENTZ 1996, pp. 355–356.

¹⁰⁵ CDTR I. 542, 543. Ioaniții dispar din documentele turdene în 1296, iar în 1331 apar călugării augustinieni, care – nu este exclus – s-au stabilit în clădirile călugărilor-cavaleri (v. *H. 1*, nr. 5)

¹⁰⁶ CDTR I. 250./DIR C., Veacul XIII. II. 55–56.

târziu apar doar la Turda, putem să presupunem foarte întemeiat că și în document este vorba de salinele turdene.

În 1296 a fost menționat răposatul arhidiacon de Turda, Bartolomeu, canonic de Buda și de Alba Iulia, care apăruse și în 1274.¹⁰⁷ În decursul evului mediu arhidiaconii turdeni apar întotdeauna și în funcția de canonic de Alba Iulia. Pe baza acestor mențiuni Orbán Balázs presupunea la Turda existența unei biserici arhidiaconale, identificată de el cu actuala biserică reformată din Turda Nouă (*H. 1.*, nr. 3), bazându-se pe faptul că parohul de aici în anii 1330 a plătit mai multă dijmă papală ca și parohul din Turda Veche.¹⁰⁸ Ipoteza lui Orbán nu poate fi confirmată. În ierarhia catolică arhidiaconii erau funcționarii unei episcopii cu atribuțiuni teritorial-administrative în cadrul episcopatului, dar nu erau neapărat și plebanii unei anumite parohii din jurisdicția lor.¹⁰⁹ Credem că arhidiaconul turdean era mai preocupat de administrarea sării primite din salinele Turzii prin donația din 1272 decât de fondarea și susținerea vreunei biserici arhidiaconale. De altfel în Transilvania medievală doar două lăcașuri de cult au fost considerate de istoriografie drept biserici arhidiaconale, cele din Dăbâca și Alba-Iulia,¹¹⁰ amândouă cunoscute din cercetări arheologice. În pofida faptului că la mijlocul secolului al XIV-lea au existat deja 13 arhidiaconate în voievodat (arhidiaconatele de obicei coincideau cu teritoriul comitatelor cu același nume, ca și în cazul Turzii), în documentele vremii nu apar referiri indubitabile la existența a nici unei biserici arhidiaconale în Transilvania (dacă un arhidiacon ocazional servea ca și preot într-o parohie, ca și în cazul de la Dalnic, jud. Covasna, nu înseamnă de loc că acolo era vorba de o biserică arhidiaconală). În acest sens nu avem date nici despre vreo biserică arhidiaconală turdeană, și chiar datele dijmei papale contravin ipotezei lui Orbán: parohul din Turda Veche era *dominus Petrus*, cel din Turda Nouă *dominus Stephanus* (1332-1334) respectiv Ladislau (1335),¹¹¹ iar arhidiaconul de Turda era însă Solomon, iar numele lui nu apare la nici una dintre parohiile arhidiaconatului. Apariția demnității de arhidiacon turdean în secolul al XIII-lea nu indică nici măcar existența ipotetică a vreunei parohii medievale sau biserici parohiale în localitatea Turda. Bineînțeles, extinderea cercetărilor arheologice ale bisericii catolice din Turda Veche ar putea dovedi existența unei clădiri ecclesiastice databile înaintea secolului al XIV-lea, dar documente arhivistice nu s-au păstrat despre acesta.

În schimb din a doua jumătate a secolului al XV-lea plebanii bisericii Sf. Nicolae sunt menționați și cu titlul de vicearhidiacon de Turda, iar mai târziu arhidiaconul Paul de Turda apare și ca paroh de Turda Veche, însă nici aceste date nu indică un anume lăcaș de cult care ar fi avut rangul de biserică arhidiaconală.

Un document din 1303 pomenește pe canonicul de Alba Iulia, *magister Saulus*, arhidiacon de Turda, fiul comitelui Samson.¹¹² *Magister Saulus* apare ultima dată cu această demnitate în 1309, și se știe că după moartea episcopului Petru (1308) a devenit vicar

¹⁰⁷ CDTr I. 548, 553./ DIR C., Veacul XIII. II. 424, 425–426.

¹⁰⁸ ORBÁN 1889, 244.

¹⁰⁹ MKL III. *esperes*

¹¹⁰ ENTZ 1994, pp. 25-26, își bazează opinia pe analogii din Ungaria. Rezultatele deosebit de interesante ale cercetării recente a bisericii respective de la Alba Iulia, din fața catedralei romano-catolice încă nu au fost publicate.

¹¹¹ CDTr II. 1147–1150./ DIR C., Veacul XIV. III. 122–123, 142–144, 167–168, 170, 175–176, 178, 182–183, 191–192.

¹¹² CDTr II. 23.

episcopal.¹¹³ Numele arhidiaconului Saulus din neamul Gerendi apare deja în 1299 pe inscripția bisericii reformate din Luncani, împreună cu ceilalți membri ai familiei patroane, proprietarii moșiei de lângă Turda.¹¹⁴ În 1318 în funcția de arhidiacon turdean apare canonicul decan Nicolae.¹¹⁵

În 1329 apare prima dată menționatul Solomon în demnitatea de arhidiacon turdean și canonic decan.¹¹⁶ Pe baza registrelor dijmelor papale, arhidiaconul turdean Solomon în 1332 (în cele două semestre) a plătit 8 mărci de argint și 1 marcă, arhidiaconatul său situându-se astfel pe locul al doilea privind mărimea veniturilor printre arhidiaconatele transilvane (cea mai mare sumă plătită arhidiaconul de Alba Iulia).¹¹⁷ În 1333 arhidiaconul turdean nu apare în registre, în 1334 a plătit 100 de groși, 20 de *pensa denariorum*, 1 marcă de argint și 7,23 de *pensa denariorum*, iar în 1335 plătită 5 mărci de argint în banali vechi și 1 marcă de argint, a doua sumă ca mărime și de data aceasta printre cele plătite în acel an de membrii capitulului.¹¹⁸

În anul 1345 arhidiaconul turdean Salamon, fiind deja în vârstă, nu se ducea personal la curtea papală din Avignon.¹¹⁹ Magistrul Salamon a deținut demnități importante în episcopia Transilvaniei: în 1350 arhidiaconul și canonicul era menționat ca și judecător episcopal, în 1356 vicar episcopal (mai mulți arhidiaconi de Turda au deținut această funcție), iar între 1357-1360 din nou apare ca arhidiacon turdean.¹²⁰ În 1367 este menționat ca arhidiacon turdean magistrul Laurențiu.¹²¹ În 1396 demnitatea de arhidiacon turdean și canonic de Alba Iulia era conferită de către episcop, iar apoi și de papa Bonifaciu al IX-lea parohului Timișoarei, Nicolae, care apare în această funcție și în 1398.¹²²

În 1401 papa Bonifaciu al IX-lea aprobă cererea parohului Blasiu să aibă atât parohia din Buza (jud. Cluj) cât și titlul de arhidiacon de Turda, demnități care de altfel nu pot fi deținute de aceeași persoană.¹²³ În anul 1408 arhidiaconul turdean a fost deja Andrei.¹²⁴ În 1447 este menționat arhidiaconul turdean, Valentin al lui Andrei de *Zylwas*, care apare în această funcție și în anii următori.¹²⁵ Între 1452-1460 în funcția de arhidiacon turdean îl găsim pe Emeric de Aghireșu, canonic de Alba Iulia.¹²⁶ În 1466 și 1467 este atestat arhidiaconul turdean Andrei Sarló.¹²⁷ În 1483 apare arhidiaconul de Turda, Clement.¹²⁸

¹¹³ CDTr II. 156./ DIR C., Veacul XIV. I. 84–85.

¹¹⁴ ENTZ 1994, p. 96.

¹¹⁵ CDTr II. 294.

¹¹⁶ CDTr II. 638./ DIR C., Veacul XIV. II. 271. În 1327 Salamon apare ca arhidiacon de *Hunyad*: CDTr II. 593./ DIR C., Veacul XIV. II. 218–219.

¹¹⁷ CDTr II. 1060./ DIR C., Veacul XIV. III. 149–150.

¹¹⁸ CDTr II. 1063–1064./ DIR C., Veacul XIV. III. 184–186, 205, 218.

¹¹⁹ REGSUPP I. pp. 292–293, v. regesta CLXXI.

¹²⁰ DL-DF 4.2., Dl. 36385, Dl. 72380, Dl. 27427, Dl. 42694, Dl. 30387, Dl. 30387, Dl. 28579.

¹²¹ DL-DF 4.2., Dl. 28354.

¹²² ZsOKL I., 4384, 5977.

¹²³ ZsOKL II/ 2., 992.

¹²⁴ ZsOKL II/ 2., 5891.

¹²⁵ KMJKV, 613, 628.

¹²⁶ KMJKV, 1055, 1066, 1103, 1350, 1451, 1482, 1491, v. și 957–959, 1023.

¹²⁷ Dl. 30855/ 12, ENTZ 1958, p. 162, n. 190.

¹²⁸ DL-DF 4.2., Dl. 36560, Dl. 36910.

În anul 1514 episcopul Transilvaniei se adresează lui Emeric Végedi, canonic de Alba Iulia și arhidiacon turdean,¹²⁹ chiar dacă numirea acestuia în funcția de arhidiacon datează doar din anul următor, din 6 august 1515.¹³⁰ Végedi a primit aceste demnități de la episcopul de Alba Iulia, Francisc Várdai, iar după moartea acestuia, survenită în anul 1525, arhidiaconul a fost însărcinat testamentar să supravegheze terminarea construirii capelei mortuare a episcopului, dotată cu altar – actuala capelă Várdai (Sf. Ana) din catedrala de la Alba Iulia.¹³¹ Din 1520 avem o informație despre răposatul arhidiacon turdean, Iacob, care – probabil – a deținut această funcție între Clement, menționat în 1483 și Emeric Végedi.¹³² Arhidiaconul Emeric Végedi și-a semnat testamentul la data de 3 iunie 1541 (prin care lăsase bisericilor turdene obiecte prețioase de cult), dar în 1546 mai era în viață și în funcție. Urmașul lui în această demnitate, Matei Bathai, probabil ultimul arhidiacon turdean medieval apare doar o singură dată, în anul 1556.¹³³

Cum s-a văzut deja, la cumpăna secolelor al XIII-lea și al XIV-lea în structura urbană a orașului apare un cartier nou, Turda Nouă (*H. 4.*). Turda Nouă era relativ departe de Turda Veche, a avut târg, parohie, dar chiar și denumire proprie, deci nu este exclus ca să avem dea face cu inițiativa fondării unei noi așezări, care însă nu s-a realizat. Orașul Turda a avut astfel două parohii, un fenomen destul de răspândit în evul mediu (marile orașe din Occident aveau zeci de parohii), chiar dacă în Transilvania avem mai puține exemple (Cluj, Baia Mare), și întâlnim orașe importante care au avut doar o singură parohie (Sibiu, Brașov, Bistrița).¹³⁴ Cauza existenței a mai multor parohii, cum identifică De Cevins, era ori înglobarea unei localități vecine cu parohie, care s-a păstrat, ori formarea unui cartier nou de populația în creștere, ori apariția (colonizarea) unei alte naționalități decât cea majoritară într-o localitate.¹³⁵ Cauza formării Turzii Noi, credem, era una dintre ultimele două situații, sau mai degrabă combinația acestora (toponimul indică clar o populație venită din Turda deja „veche”).

¹²⁹ DL-DF 4.2., DI. 82403.

¹³⁰ DL-DF 4.2., DI. 82437. Despre cariera lui Végedi v. VEKOV 2003, casa din Alba Iulia a arhidiaconului: KOVÁCS 1996b, p. 199.

¹³¹ Fragmente din testamentul lui Várdai v. ENTZ 1958, pp. 186–187. Despre problemele construirii capelei v. PATTANTYÚS 2000. Autoarea a descoperit trei scrisori ale lui Végedi referitoare la construirea capelei, adresate fratelui episcopului decedat, Mihai Várdai. Două scrisori sunt publicate în anexa studiului (DI 89207: 15. febr. 1525, DI 89216: 19 iul. 1525), la una se face doar referire (DI. 89215: 10 aug. 1525). În prima scrisoare Végedi dă socoteală fratelui episcopului despre 362 forinți cheltuiți, în a doua promite terminarea cât mai curentă a construcției și recomandă lui Várdai cumpărarea unei mori pentru acoperirea cheltuielilor liturghiilor. În a treia scrisoare Végedi recomandă din nou cumpărarea morii. Pattantyús presupune că aspectul „nepretențios” al capelei mortuare a fost cauzat de moartea prematură a episcopului, care nu a mai putut supraveghea construcțiile.

Recent a fost publicat un nou document referitor la această construcție, necunoscut de Pattantyús. Este vorba despre confirmarea (parțială) a testamentului episcopal de către regele Ludovic II, din data de 10 martie 1525 (deci după prima scrisoare a lui Végedi), regele acceptând toate clauzele testamentare, mai puțin cea care se referă la cei 5500 de forinți pentru construirea catedralei, bani care au fost reținuți pentru nevoile țării (DL-DF 4.2., DI. 82694.). Se cunoaște că episcopul a lăsat mai multe sume pentru diferitele construcții în curs ale catedralei. Dacă regele a reținut și banii destinați edificării capelei, aceasta a putut să fie cauza reală a înfățișării mai simple a edificiului, contrar ipotezei lui Pattantyús.

¹³² DL-DF 4.2., DI. 82554.

¹³³ VEKOV 2003, 619, 612.

¹³⁴ De CEVINS 2003, p. 22, sqq; în orașele mai mari ale regatului maghiar medieval, incluzând și unele târguri, au fost de obicei 2-3 parohii, cele mai multe erau la Esztergom, 9, la care se mai adună și 4-6 de parohii din suburbii.

¹³⁵ De CEVINS 2003, pp. 25–26.

Cele două parohii apar în documente în același an, 1332. Dintre ele parohia din Turda Veche era mai însemnată: primise mai multe donații, construisese o biserică de dimensiuni mult mai mari, în care au existat cel puțin opt altare, iar în subordinea plebanului au funcționat mai mulți preoți. În ciuda acestor fapte în anul 1332 parohia din Turda Nouă plătise mai multă dijmă papală. Nu avem date despre conflicte sau concurență între cele două parohii, dar este semnificativ faptul că în același timp cu construirea bisericii din Turda Veche, la cumpăna secolelor XV-XVI, s-au apucat și de amplificarea celei din Turda Nouă, transformând-o radical. Parohia din Turda Veche (*H. 4*, nr. 1) deținea cea mai amplă biserică parohială din arhidiaconatul Turzii, a doua însă ca și mărime era cea din Turda Nouă. Importanța parohiei din Turda Veche (oglundită de numărul clericilor, cel al altarelor sau al clădirilor deținute, de dimensiunile bisericii, cele ale clădirii parohiale sau chiar de donațiile obținute, de carierele parohilor etc.) întrecea deci pe toate celelalte din arhidiaconat sau din comitat, însă nu se compară cu importanța parohiilor orașelor cum ar fi Brașovul, Sibiu, Clujul, Bistrița sau Sighișoara. La Turda nu pot fi documentate confraternitățile religioase (asemănător breslelor timpurii), prezente în aproape toate orașe importante din Transilvania sau din regatul Ungariei. Acest aspect este în consonanță și cu poziția ocupată de Turda într-o ierarhie ipotetică a centrelor urbane din voievodat.

Cele două parohii medievale nu au rezistat răspândirii reformei, cum nu au rezistat nici una dintre instituțiile ecleziastice turdene sau din arhidiaconat. Ultima informație despre parohia catolică din Turda Veche datează din 1551, parohia catolică din Turda Nouă mai apare într-o diplomă transcrisă în 1552 de cancelaria regelui Ferdinand de Habsburg.

Este deosebit de interesant faptul că la Turda două ordine călugărești apar menționate documentar înaintea celor două parohii. Primul ordin călugăresc amintit la Turda, cum am văzut, a fost cel al cavalerilor ioaniți, care însă au stat aici doar o perioadă scurtă de timp. Ordinul călugăresc cu rolul cel mai important în viața ecleziastică medievală a orașului a fost cel al eremiților augustinieni, care a construit și a deținut actuala biserică reformată din Turda Veche (*H. 4*, nr. 2). Eremiții augustinieni în percepția contemporanilor, dar și în aceea a cercetătorilor de astăzi au constituit un ordin mendicant, care se stabilise deseori în centre urbane, totuși au pus un accent deosebit pe modul de viață contemplativ și pe activitatea didactică. Istoriografia modernă a constatat că prezența ordinelor mendicante în orașele medievale este un indiciu important al gradului de urbanizare a localității. În ceea ce privește Transilvania și părțile estice ale regatului, se pare că stabilirea augustinienilor a avut și un alt motiv, de factură economică: exploatarea și comercializarea sării. Doar astfel se poate explica lipsa augustinienilor din cele mai importante orașe ale voievodatului (marile orașe săsești și Clujul), față de prezența lor în centrele exploatării și comerțului cu sare la Dej, Turda, Alba Iulia (port pentru sare) și Lipova (vamă de sare). La Turda dispunem de informații concrete despre particulari care își depozitau sarea la augustinieni.

Biserica augustiniană din Turda a fost una dintre cele mai spațioase lăcașuri de cult al unui ordin mendicant medieval din Transilvania (doar bisericile franciscane din Cluj și Târgu Mureș au întrecut-o ca mărime), iar mănăstirea era probabil o fondare regală. Importanța conventului turdean este indicată și de faptul că trei călugări hirotonisiți aici

au devenit provincialii provinciei maghiare a augustinienilor. Clădirea are și o valoare istorică inestimabilă: este una dintre cele două biserici augustinienne medievale încă în picioare de pe întreg teritoriul regatului Ungariei medievale (împreună cu cea de la Bardejov, astăzi biserică franciscană). Un alt aspect interesant despre augustinienii turdeni este faptul că sunt menționați documentar ultima oară în 1553, deci după ultima mențiune a parohiilor catolice.

Nu dispunem de informații privind conflictele legate de dreptul de înmormântare între mănăstirea augustiniană și parohie, de genul celor care iscaseră între mănăstirile dominicană din Cluj sau cea augustiniană din Dej și parohiile respective.

La mijlocul secolului al XVI-lea avem informații despre activitatea unor călugări franciscani și dominicani la Turda, probabil datorită încercării bisericii catolice de a-și menține pozițiile împotriva răspândirii reformei. În procesele verbale ale adunării de la Oradea a capitlului provinciei ungare a salvatorienilor (observanții care în 1444 s-au desprins din vicariatul bosniac formând un vicariat independent în 1447), în anul 1531 apare „casa” fraților franciscani din Turda.¹³⁶ Sub termenul de „casă” (*domus*) la franciscani și la dominicani se înțelege un așezământ fără rang de mănăstire, cu clădiri mai puține și mai simple, deseori chiar clădiri laice folosite pe moment de călugări. Astfel, în 1542 este semnalat fratele Demetrius de Wylak (Illok, Croația), predicator de Turda.¹³⁷ Alte informații nu am găsit despre călugări franciscani în secolul al XVI-lea la Turda. Este evident că evoluția reformei din Transilvania nu a favorizat de loc fondarea unei mănăstiri observante în oraș. Identificarea topografică a casei franciscanilor este imposibilă, nu credem că ar fi fost în legătură cu situl mănăstirii franciscane moderne, care fusese cumpărat în 1733 de către călugări.¹³⁸

În 1550 Gheorghe Martinuzzi cere primarului Clujului, Gheorghe Teremi o căruță pentru deplasarea la Turda a fratelui predicator Ambrus din Cluj (*fratri Ambrosio, predicatori Colosvariensi*), unde acesta urma să țină slujbe.¹³⁹ În acest caz este vorba de predicile ocazionale ale unui călugăr dominican clujean, dar nimic nu susține existența unui așezământ dominican în oraș.

Prezența a două mănăstiri (ioanită și augustiniană) și a unei case de observanți, chiar dacă fuseseră fondate și din motive economice sau chiar în circumstanțe excepționale, indică clar importanța – nu numai regională – a orașului.

¹³⁶ EGYHTEML II. p. 468.

¹³⁷ EGYHTEML II. p. 496.

¹³⁸ ORBÁN 1889. p. 368.

¹³⁹ EGYHTEML V. 330.

Evoluția urbanistică și arhitecturală a orașului în evul mediu și perioada premodernă

Topografia medievală și premodernă a orașului

Problematica complexă a evoluției urbanistice a orașului medieval Turda preocupase de mult timp cercetarea istorică, cei care au avut un rol mai însemnat în elucidarea acestor probleme sunt Orbán Balázs (primul care a încercat să identifice pe teren toponimele din diplomele medievale, respectiv chiar așezările contopite în oraș în cursul evului mediu), istoricul Csánki Dezső (pe baza documentelor medievale schițase evoluția orașului), arheologul Kurt Horedt (identificarea cetății de la Moldovenești ca și centrul comitatului Turda, o cetate pe care literatura mai veche căutase în oraș), arheologul Petre Iambor (identificarea localității dispărute Sânmiclăuș, lângă care era și o cetate nobiliară), arhitectul Paul Niedermaier (prima schiță completă asupra evoluției medievale a orașului, chiar dacă cele mai multe dintre afirmațiile sale sunt discutabile sau lipsite de argumente) și istoricul de artă Entz Géza (care, printre altele, adunase și mențiunile medievale ale străzilor și piețelor turdene). Cea mai complexă colecție de toponime istorice pe baza surselor scrise se leagă de numele lui Szabó T. Attila, și constituie un fond important pentru reconstituirea evoluției urbanistice.¹⁴⁰ În acest subcapitol prezentăm sumar rezultatele acestor cercetări, completându-le cu mențiunile documentare ale unor subunități urbanistice (piețe, străzi etc.). La rândul nostru încercăm să reconstituim evoluția structurii urbane până la începutul secolului al XVII-lea.

Cum s-a văzut în subcapitolele de mai sus nucleul orașului fusese așezarea denumită *Akna*, care apare în 1177, dar pe baza tezaurului de monede se pare că existase deja la sfârșitul secolului al XI-lea. Nucleul orașului re apare în documentele de la sfârșitul secolului al XIII-lea cu denumirea Ocna Turzii (*Thorda-Akna*) sau *Torda*, *Turda*, iar peste puțin timp, în 1332 Turda Veche (*Vetus Thorda*, *Ótorda*). Această așezare s-a format de-a lungul pârâului Valea Racilor, una dintre afluenții de stânga a râului Arieș, cu o direcție aproximativă a cursului de la nord spre sud (*H. 4*). Așezarea timpurie se întindea doar pe malul stâng al pârâului, care-i constituia hotarul vestic și sudic despărțind-o de Bisericanii.¹⁴¹ Pe baza hotărâniciei din 1177 – a cărei toponime în marea majoritate nu mai există în vorbirea curentă – se pare că pe malul drept, lângă castru se afla *terra curriferis sancti regis*, o localitate (?) despre care nu avem nici o altă informație, iar citirea greșită a denumirii a indus în eroare generații de autori, căutând pe baza acestuia aici ori cavalerii ioaniți ori chiar ștefaniți (cum vom vedea).¹⁴² Pe celălalt mal al Arieșului se situa Cristeș (actualul cartier Oprișani). Stabilirea aici a minerilor nu era întâmplătoare: se aflau în apropierea salinelor, dar nu departe de râul Arieș – folosit și pentru transportul blocurilor de sare la Ocna Mureș, la o depărtare de 24 km unde acesta se varsă în Mureș – și nu prea departe nici de ruinele castrului roman întrebuințate drept „carieră” de piatră (*Saxonia-vara*, din care au fost în picioare părți importante de zid împreună cu două dintre porți).

¹⁴⁰ Adunarea toponimelor istorice a fost publicată doar recent: SZABÓ T. 2004.

¹⁴¹ Indicat și de hărțile din NIEDERMAIER 1977.

¹⁴² V. problema *cruciferis sancti regis/ curriferis sancti regis* mai sus și în capitolul despre istoricul mănăstirii augustiniene. NIEDERMAIER 1977 caută de asemenea aici așezământul ioaniților, v. pp. 319-320. Pe p. 322 amplasează „Casa Cruciaților” în Turda Veche, deci pe celălalt mal al pârâului.

Nucleul localității, Ocna Turzii trebuie căutat în centrul istoric de astăzi al orașului (Niedermaier mai presupune un nucleu inițial și lângă vărsarea pârâului în Arieș).¹⁴³ Planimetria de astăzi a pieței centrale, în formă de fus, constituind de fapt un segment lărgit al străzii principale este denumită de literatura de specialitate „piață în formă de lentilă” sau „stradă-târg”.¹⁴⁴ Planul pieței apare frecvent în orașele din estul Slovaciei (Košice, Prešov, Spisšká Nova Ves, Poprad, Sabinov),¹⁴⁵ în Transilvania se găsește mai rar, poate fi observat mai ales în comitate și în scaunele secuiești (Târgu Mureș, eventual Huedin, nici unul nu este un exemplu „perfect”), în mediul săsesc apare mai ales la sate sau la târguri (de ex. Feldioara). Acest tip de piață se formează pe axa unui drum principal – cum am văzut, nu este exclus că drumul datează din perioada romană.¹⁴⁶ Astfel, în evul mediu piața centrală a orașului era segmentul uneia dintre principalele artere de circulație ale Transilvaniei, de la Cluj spre Alba Iulia și Sibiu (drumul Clujului traversa localitățile actuale Aiton și Gheorgheni, încă din antichitate). Zona istorică a orașului Turda Veche se conturează în jurul acestei piețe, străzile principale fiind paralele cu piața și legate prin străduțe mai mici.

Chiar dacă nu avem informații despre pustiirea localității cu ocazia năvălirilor mongole din 1241 sau din 1285, mai multe așezări din zonă au fost depopulate în această perioadă (fiind donate și alipite orașului în 1291). Localitatea învecinată dinspre sud-vest, Sânmiclăuș, mai precis cetatea acestuia a fost atacată în 1285, când s-au ars și privilegiile turdenilor. Despre luptele secuilor din scaunul Kézdi contra tătarilor în valea Arieșului în 1285 dispunem de informații din actele de donație privind formarea scaunului Arieșului, desprins din teritoriul comitatului Turda.

Localitatea Ocna Turzii făcea parte din posesiunile cetății regale Turda, dar în 1291 deja este scoasă de sub jurisdicția comitelui acestuia (sau deja înaintea anului 1285, când s-au ars privilegiile). Diploma privilegiantă din 1291 acordă Turzii două sate depopulate (*Kwlkwđ, Wdwarmyk Thelek*, care apare și în documentul din 1177: *teneret metas cum vduarnicis domini regis*)¹⁴⁷ și o pădure regală dincolo de Cheile Turzii (*Kyralerdewje*). Se pare că populația (rămasă) a satelor se mutase în Turda, iar așezările propriu-zise s-au contopit cu hotarele orașului, destinate agriculturii. Privilegiile acordate au atras populația localităților înconjurătoare, în 1375 și, respectiv 1425 orașul chiar obținând niște libertăți în acest sens.¹⁴⁸

Nu știm unde se situa așezământul ioaniților menționat în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, toponimul *Villa Cruciferorum* (cartierul Opișani, v. *H. 1*, nr. 5) nu indică neapărat locul mănăstirii. Cel mai probabil mănăstirea se situa în localitatea oaspeților dotată cu privilegii în 1291 (devenită astfel „liberă”, dar rămasă de fapt în posesia regelui, locuitorii având drepturi speciale). Opinia lui Niedermaier, conform căreia posesiunea ioaniților fusese pe celălalt mal al pârâului Valea Racilor, în zona castrului roman, este nefondată (se bazează pe „celebra” lectură „*cruciferis sancti regis*”). Emiterea documentelor de către ioaniți la Turda constituie indiciul cel mai sigur al ipotezei locației

¹⁴³ NIEDERMAIER 1977, p. 318, II. 2.

¹⁴⁴ GOJDIČ 1998, v. rezumatul în limba română. NIEDERMAIER 1977, p. 322.

¹⁴⁵ GOJDIČ 1998.

¹⁴⁶ BĂRBULESCU 1994, p. 66, v. și il. 7, FODOREAN 2006, pp. 318–319.

¹⁴⁷ Despre cele două localități v. ORBÁN 1889, pp. 111–113.

¹⁴⁸ CSÁNKI V, p. 686. Iobagii care-și plăteau datoriile au avut dreptul de a se muta aici.

mănăstirii în oraș (cum vom vedea, nu este de neimaginat nici presupunerea potrivit căreia așezământul ioanit ar fi putut constitui premisa mănăstirii augustinienne).

La cumpăna secolelor al XIII-lea și al XIV-lea, necesitatea deschiderii unor exploatări noi de sare a generat cartierul Turda Nouă la nord-vest de vatra localității, de asemenea lângă Valea Racilor, pe pământul nobilului Ioan fiul lui Ugrin, în hotarul satului Copăceni (iar nucleul urban vechi de atunci a început să fie deosebit cu numele de Turda Veche).¹⁴⁹ Centrul acestor două nuclee era marcat de bisericile parohiale, semnalate în 1332, (în legătură cu existența anterioară a bisericii din Turda Veche fiind indicată de monezile lui Carol I. de Anjou descoperite în cimitirul din jurul bisericii).¹⁵⁰ În această perioadă la capătul sudic al localității, lângă pâraul Valea Racilor, spre Bisericieni s-au stabilit augustinienii pe baza menționării (discutabile) din 1331 (după obiceiul ordinelor mendicante și-au construit mănăstirea la capătul orașului, lângă drumul principal, probabil pe locul mănăstirii ioanite, v. *H.* 1, nr. 2).

Astfel, din secolele XII-XIV. avem foarte puține indicii despre structura urbană, în afara existenței drumului principal (pe care piața a putut să existe conform privilegiului de târg din 1291) și a celor trei biserici localizabile astăzi (cea parohială din Turda Veche fiind la capătul nordic al pieței) nu avem alte date exacte. În 1377 sunt menționate drumul către Aiton și două (!) străzi (drumuri?) de la Turda către salinele de la Cojocna (*Via de Torda versus poss. Ohtun. Due strate magne de Torda ad salifodinas de Colus tendentes.*).¹⁵¹ În consecință, evoluția exactă urbană din secolele XIII-XIV, cu datarea precisă a cvartalelor actuale, așa cum făcuse Paul Niedermaier, pe baza datelor existente nu este posibilă (primele mențiuni ale pieței centrale și ale unor case datează din secolul al XV-lea, iar despre străzile mai mici avem informații doar din secolul al XVI-lea!) și este total eronată metodologic, la fel și cuantificarea gospodăriilor pe baza unor generalități (epidemia de ciumă din 1347, sumele plătite ca și decimă papală etc.).¹⁵²

Primele date sigure referitoare la piața centrală a orașului apar doar la mijlocul secolului al XV-lea, dar și în acest caz trebuie să luăm în considerare pierderea aproape totală a materialului arhivistic turdean. În 1447 Ioan de Hunedoara scutește casa din piața centrală a lui Nicolae Pogány de orice impozit și alte servicii, înnobilând imobilul, în schimbul unui ajutorul bănesc.¹⁵³

Despre străzile orașului avem mai multe date la începutul secolului al XVI-lea. În 1507 este menționată strada *Rákos*, la capătul căreia se afla și o moară cu două roți mișcate de pâraul respectiv (pentru toponimele istorice v. *H.* 5).¹⁵⁴ Strada era una dintre arterele

¹⁴⁹ Niedermaier presupune că cartierul Turda Nouă era mult mai mic decât Turda Veche: 40, respectiv 170-220 de gospodării în jurul anului 1300 (NIEDERMAIER 1977, p. 320, v. și p. 323). Opinia cu greu poate fi susținută (dar și metodologia lui Niedermaier prin care identifică numărul gospodăriilor într-o anumită localitate) în lumina datelor dijmelor papale, când Turda Nouă plătise o sumă mai mare.

Despre relația dintre cele două principale părți din care se compune Turda istorică, Turda Veche și Turda Nouă v. KISS 1994, WOLF 2003 și WEISZ 2010a, p. 43.

¹⁵⁰ PASCU 2000, p. 10.

¹⁵¹ CSÁNKI V, p. 684, DI 28753 (v. și p. 689). Drumul spre Cojocna mai este menționat și în 1411, ibidem, p. 689.

¹⁵² NIEDERMAIER 1977.

¹⁵³ ERDKIRKV III., 14. Diploma a fost confirmată în 1453 de regele Ladislau V. în 1459 de Matia Corvinul, iar în 1591 de principele Sigismund Báthory (cf. ERDKIRKV III., 15, 17, 1404). Despre casă v. subcapitolul următor și mai detaliat în WOLF 1999, p. 605, sqq.

¹⁵⁴ KMJKV, 3411.

principale ale orașului care mergea paralel cu strada principală (strada Kolozsvári/Clujului, care ajungea în piața centrală), dar pe malul opus al pârâului Valea Racilor. Strada cu această nume (care apare și pe harta orașului din 1909) pornea din Turda Nouă și ajungea în Turda Veche, cu denumirea de *Varga utca* și se încheia la podul râului Arieș din Bisericiani (astăzi aceste străzi, denumite Gheorghe Barițiu și Dr. Ion Rațiu își păstrează rolul important în circulația orașului).¹⁵⁵ Faptul că strada apare pe celălalt mal al pârâului Valea Racilor indică clar că localitatea se extindea spre est încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Se pare că strada a avut doar un șir de case pe latura vestică, șirul opus cuprinzând morile de pe pârâul menționat, cum atestă numeroase mențiuni.¹⁵⁶

În 1508 este amintită piața centrală a orașului (*teatro*), cu o casă din piatră care aparținuse directoratului altarului Sf. Elena al bisericii parohiale. În jurul anului 1515 este menționată strada către ocne (*Platea ad fodinas*)¹⁵⁷ – în mod firesc și această stradă existase cu mult înaintea primei menționări. În 1523 sunt menționați trei case lângă biserica parohială dintre care una construită din piatră, acestea se situau în piața centrală.¹⁵⁸ Într-o altă diplomă din 1523 este menționată o casă etajată în piața centrală (*in teatro Thordensi*).¹⁵⁹ Piața centrală a orașului era cunoscută și prin denumiri cum ar fi *Nagy-uczia* (strada Mare) sau *Piacz ucza* (strada Pieței), amintite în 1608 și 1609.¹⁶⁰

Informațiile privind străzile turdene se înmulțesc la cumpăna secolelor XVI-XVII. În 1585 principele Sigismund Báthory donează scribului cancelariei sale, Thordai Kelemen casa din piatră aflată în piața centrală a orașului și o grădină în strada *Sowago* (tăietor de sare).¹⁶¹ Strada era una lăturalnică, în Turda Veche, pornea din strada *Kolozsvári* spre vechile ocne (astăzi: strada Călărași).¹⁶² În 1588 Kowach Pál vinde casa lui din piatră de pe piața centrală, vizavi de casa cămării comunității turdene.¹⁶³ În anul 1588 apare documentat una dintre principalele artere ale orașului, strada *Colosuar*.¹⁶⁴ Strada *Kolozsvár* sau *Kolozsvári*, cum indică și numele, era drumul principal care pornea din capătul nordic al centrului și traversând Turda Nouă, ajungea la Cluj. Strada lungă era segmentată, purtând denumiri care indică locația acestor porțiuni: Belső-Kolozsvári, Közép-Kolozsvári și Külső-Kolozsvári (de interior, de mijloc și de exterior).¹⁶⁵ Aceste nume mai apar și pe harta lui Papp din 1909: porțiunea interioară deja poartă denumirea Jókai Mór (astăzi: Avram Iancu), dar în continuare găsim denumirile Közép-Kolozsvári utca (în Turda Nouă, astăzi: Andrei Mureșanu) și Külső-Kolozsvári utca (în Turda Nouă de la piața centrală în sus, care și-a păstrat denumirea medievală până astăzi: strada Clujului).¹⁶⁶

¹⁵⁵ V. harta din HINTS 2006, pe p. 162, v. și harta din PAPP 1909.

¹⁵⁶ Cum indică și locația unei mori, v. TVTJKV, p. 62, n. 78.

¹⁵⁷ ENTZ 1996, p. 491.

¹⁵⁸ KMJKV, 3920.

¹⁵⁹ KMJKV, 3953. În anul 1656 piața centrală este menționată cu numele *Piatzszér* (SZABÓ T. 2004, p. 205.).

¹⁶⁰ TVTJKV, pp. 15–16.

¹⁶¹ ERDKIRKV III., 663. Strada mai apare și în 1608, când principele Gabriel Báthory înnobilează o casă de colț: ORBÁN 1889, p. 163.

¹⁶² VASS I. 2006, p. 158, v. și harta din PAPP 1909.

¹⁶³ ERDKÁPKV. 588.

¹⁶⁴ SZABÓ T. 2004, p. 205.

¹⁶⁵ VASS I. 2006, p. 158.

¹⁶⁶ PAPP 1909, harta.

În 1589 principele Sigismund Báthory conferă scutiri nobiliare casei de pe strada *Kis Ucza* (strada mică) a scribului Coloswary János.¹⁶⁷ În 1590 prefectul vămii de la Oarda de Jos, Chyzar Gergely primește o casă în strada *Barom* (vită, neidentificată, probabil o uliță lăaturalnică prin care au fost mânate turmele de animale).¹⁶⁸ În același an casa din piață a căpitanului gărzilor de pedestrași, Boér István de Turda a fost scutită de impozite și de alte servicii.¹⁶⁹ În 1591 principele înnoobilează casa de pe colțul străzilor *Kis* și *Varga* al lui Chzaky János și Gáspár.¹⁷⁰ Localizarea străzii Varga v. mai sus, strada Kis era paralelă cu aceasta spre vest, pe baza hărții lui Papp (actuala: General Drăgălina).¹⁷¹ Colțul menționat în diplomă se pare că fusese la capătul nordic al celor două străzi, unde acestea se ating. În același an Kallay Bálint de Turda primește titlu și blazon nobiliar, concomitent i se înnoobilează și casa turdeană din strada *Coloswar*.¹⁷² În 1599 citim despre casa din piatră, în curs de prăbușire a lui Zeocz Borbála și Chyzar Sára din același stradă, *Colosvar*, cumpărată de contabilul (*rationista*) Zylvasy András.¹⁷³ În 1602 auzim despre o altă casă înnoibilă din strada *Kis ucza*, donată scribului cancelariei mai mari, Berzy István.¹⁷⁴ Din același an datează o diplomă importantă a principelui Sigismund Báthory, care acordă turdenilor privilegiile orășenești deținute până atunci, ale căror diplome însă s-au ars în vremurile de război. Diploma menționează și nobilii care dețineau imobile în târgul Turda care, după obiceiul vechi, erau datori cu un galben pe an ca și impozit, respectiv luau parte și la întreținerea drumurilor și ale podurilor.¹⁷⁵ În anul 1607 apare iarăși strada *Colosvár uchya*, unde Kállay János avea o casă nobiliară.¹⁷⁶ În 1609 apare strada *Feredeo* (băii), unde Eorkey Miklós dispune de o casă nobiliară; nu este exclus că strada este identică cu strada *Akna-fürdő felé* de pe harta din 1909 (actuala Malului, către lacurile sărate), o altă opțiune pentru identificare ar fi strada (necunoscută) unde fusese baia orășenească.¹⁷⁷

Despre aspectul Turzii la sfârșitul Evului Mediu și la începutul Epocii Moderne în ochii străinilor (și nu numai) găsim numeroase referiri în monumentală lucrare coordonată de Maria Holban, intitulată *Călători străini despre Țările Române*, însă nu credem că este rolul acestei lucrări enumerarea acestor opinii. În general străinii remarcă așezarea bogată, dar deschisă (fără cetate înconjurătoare), cu casele îngrijite ale comercianților.¹⁷⁸

¹⁶⁷ ERDKIRKv III., 973.

¹⁶⁸ ERDKIRKv III., 1277.

¹⁶⁹ ERDKIRKv III., 1348.

¹⁷⁰ ERDKIRKv III., 1565. Strada Varga mai apare în 1591, 1599 (WOLF 1999, p. 609), 1602, 1605, 1668 (SZABÓ T. 2004, p. 205), 1607 (TVMJKV, p. 33.), iar strada Kis în 1667 (ibidem).

¹⁷¹ PAPP 1909, harta.

¹⁷² ERDKIRKv III., 1587.

¹⁷³ ERDKIRKv III., 1670, v. și 1681 din anul 1601, prin care imobilul este înnoibilat.

¹⁷⁴ ERDKIRKv III., 1789. Casa mai timpuriu înnoibilă fusese și în proprietatea lui Horvát János și Csáki Gáspár.

¹⁷⁵ ERDKIRKv III., 1908.

¹⁷⁶ TVMJKV, p. 34.

¹⁷⁷ TVMJKV, p. 73, PAPP 1909, harta. Strada mai era menționată și în 1609 (*Feredeo utcza*): TVTJKV, p. 62.

¹⁷⁸ Giovan Andrea Gromo (1566–67): „Pe acest râu este așezată Turda cea bogată, odinioară un oraș însemnat, acum un târgușor mai mare, deschis, comercial, plin de viață, cu case arătoase de piatră, cu străzi frumoase, locuit de oameni gospodari.” (apud Călători II. pp. 345–346) Iezuitul Antonio Possevino (anii 1570): „Turda este un oraș destul de întins; are un castel vechi. Nu este înconjurat cu ziduri; (...). Aici șade prefectul Cămării sării, iar la Turda minele dau sare cu atâta belșug, încât ea este transportată fără încetare spre Buda și Belgrad. Și cum se află aproape în mijlocul Transilvaniei, adeseori se țin aici adunările sau dietele Transilvaniei.” (apud Călători II. p. 551)

Arhitectura de apărare a orașului

În subcapitolele care urmează încercăm să prezentăm datele cele mai semnificative ale celor mai importante clădiri laice medievale și premoderne din Turda. Bogăția patrimonială medievală și premodernă a orașului este mai puțin cunoscută chiar și specialiștilor, totuși, limita tematică a prezentei lucrări nu permite prezentarea acestor ansambluri în întinderea cuvenită. În cadrul arhitecturii de apărare incintele din jurul bisericilor medievale (actuala biserică reformată și cea catolică din Turda Veche, respectiv biserica reformată din Turda Nouă) vor fi prezentate mai detaliat în capitolele care urmează.

Turda medievală nu a avut o incintă fortificată, chiar dacă unii dintre cercetători afirmă contrariul. Paul Niedermaier, după enumerarea informațiilor furnizate de călători străini din secolul al XVI-lea, citați mai înainte, conform cărora Turda era un oraș deschis, afirmă că orașul fusese înconjurat de o cetate mai veche, formată din șanțuri și palisadă.¹⁷⁹ Din această întăritură – inexistentă – nu s-a păstrat nimic, principalul argument al lui Niedermaier este o diplomă din 1448, care – după cum i s-a părut – amintește poarta orașului. Diploma respectivă vorbește despre un duel din Turda pentru niște posesiuni, prevăzut la data exprimată prin cea mai importantă sărbătoare bisericească apropiată: „*videlicet feria sexta prox(ima) p(ost) f(estum) Johannis ante portam Latinam*” (10 mai 1448).¹⁸⁰ Datarea neînțeleasă l-a indus în eroare pe cercetător, care presupunea pe acest temei existența unei porți „Latine” a cetății orașului, care n-ar fi dispărut fără urmă (cum nu au dispărut nici celelalte cetăți orășenești din Transilvania), respectiv ar fi fost semnalată de contemporani. Eroarea se datorează unei preluări neverificate din lucrarea lui Orbán Balázs.¹⁸¹

Capacitatea defensivă a orașului fusese asigurată însă de alte amenajări. În primele secole ale existenței localității, erau trei cetăți în apropiere care au putut fi folosite în caz de pericol: castrul roman, cetatea de scaun a comitatului Turda de la Moldovenești și cetatea de la Sânmiclăuș (situat cel mai probabil lângă localitatea Sânmiclăuș v. pe *H. 4*).

Funcționarea ca și o cetate a castrului roman este o supoziție bazată pe un singur argument: denumirea acestuia ca și *Saxoniauara* („cetatea săsească”) în 1177.¹⁸² Identificarea toponimului cu castrul roman se bazează pe un document falsificat în prima jumătate a secolului al XVI-lea, pentru anul 1276, care pomenește *quadrangulares castru Sixadonie*. Se pare că pentru falsificare s-a întrebuintat și diploma din 1177, însă menționarea toponimului cu precizarea „*quadrangulares*” atestă clar faptul că denumirea mai era cunoscută în anii 1500.¹⁸³ Nu avem informații despre evenimente armate medievale în jurul castrului, și, conform opiniei lui A. A. Rusu cetatea romană era practic prea mare pentru capacitatea defensivă a orașului sau a comitelui turdean (eventual o mică parte a putut fi amenajată pentru apărare, dar asemenea lucrări nu sunt atestate nici de date arheologice, nici de documente).¹⁸⁴ După părerea unanimă a cercetătorilor toponimul se

¹⁷⁹ NIEDERMAIER 1977, p. 325.

¹⁸⁰ DL-DF 4.2, Dl. 30444.

¹⁸¹ ORBÁN 1889, pp. 105–106.

¹⁸² CDTr. I, 13.

¹⁸³ CDTr. I, 347.

¹⁸⁴ RUSU 2005, p. 539.

referă și la locuitorii oaspeți ai cetății. În secolele XVI-XVII numeroși autori au consemnat ruinele impozante ale acestuia, călătorul Pierre Lescalopier în anii 1574 încă mai intrase în această cetate printr-o poartă de marmură (poziția castrului v. pe *H. 1*).¹⁸⁵

Rolul cetății centrale a comitatului Turda – localizată pe dealul „Várhegy” de lângă Moldovenești – în formarea orașului actual a fost prezentat mai înainte.¹⁸⁶ În cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea în mod sigur cetatea era abandonată, fapt indicat de materialul arheologic, dar și de istoria privilegiilor turdenilor care au preferat ascunderea acestora în 1285 în cetatea banului Mikud, (cel mai) probabil la Sânmiclăuș.

Dintre cele trei fortificații cetatea de la Sânmiclăuș dispăruse total, astăzi nu poate fi localizat (localitatea Sânmiclăuș se situa la sud-vest de Bisericiani, pe malul stâng al Arieșului).¹⁸⁷ Cetatea schimbase proprietarul de multe ori: apare în 1262, când regele Bela IV. donează posesiunea *Scenthmyklos* banului Mikud și fratelui acestuia, magistrul Emeric.¹⁸⁸ Ridicarea unei cetăți regale în apropierea cetății nu demult părăsite de la Moldovenești ar putea fi explicată eventual prin valul de construire de fortificații inițiat de Bela IV după 1241. Cetatea se situase lângă un punct obligatoriu de trecere peste râul Arieș (mai târziu, când localitatea ajunge din nou în proprietate regală, acolo este menționată vama, respectiv podul peste Arieș).¹⁸⁹ În 1285 cetatea a fost incendiată de tătari, iar depozitarea acolo a prețioaselor privilegii ale turdenilor indică faptul că aceasta era considerată o fortificație sigură. În 1288 posesiunea fusese donată de banul Mikud episcopiei de la Alba Iulia, pentru construirea catedralei Sf. Mihail.¹⁹⁰ Ulterior dispunem de puține informații referitoare la cetatea de aici. Episcopul va renunța la posesiunea învecinată cu Turda (pe care exista o moară și un conac) în favoarea regelui Sigismund de Luxemburg în 1406, care va rotunji cu această localitate veniturile cămării de sare de la Turda, foarte probabil prin perceperea vămii de sare.¹⁹¹ Cetatea este menționată ca și existentă în anii 1441, 1463, 1508.¹⁹² În 1441 regele Vladislav I. donează cetatea, posesiunea și vama – care este percepută la Turda – lui Petru Bogáti, dar se pare că donația nu a fost finalizată. În 1453 regele Ladislav V. donează posesiunea nobilului Desideriu Losonczi, care însă din cauza participării la complotul nobiliar din 1467 împotriva regelui Matia Corvinul trebuie să cedeze orașului Turda vama și localitatea pustie Sânmiclăuș. Peste doi ani posesiunea va fi răscumpărată de familia Losonczi cu 50 de galbeni, dar se pare că suma nu a fost plătită, și astfel hotarul a rămas în proprietatea orașului.¹⁹³ Presupunerea se

¹⁸⁵ *Călători* II. pp. 440-441. V. și ORBÁN 1889, p. 40. despre relatările lui Szamosközi și Bethlen Farkas, care consemnează existența statuii zeiței Minerva deasupra porții, care s-a prăbușit în cutremurul din 1657, și în ochii contemporanilor prevestea nenorocirile ce aveau să survină în anii următori. Despre această operă – de fapt un relief pe piatra de cheie a arcului – v. și BĂRBULESCU 1994, pp. 14-15.

¹⁸⁶ Bibliografia cetății v. mai sus.

¹⁸⁷ IAMBOR 1977. ORBÁN 1889, pp. 107-110

¹⁸⁸ CDTr I., 236./ DIR C., Veacul XIII. II. 295.

¹⁸⁹ De fapt vama de sare de pe lângă Arieș este menționată chiar în documentul din 1075, lângă care era menționată cetatea Turda (CDTr I. 4.), deci nu se poate exclude în totalitate ipoteza că totuși cetatea sediu de comitat să fi fost cea din Sânmiclăuș.

¹⁹⁰ CDTr I., 434, 435./ DIR C., Veacul XIII. II. 294-296.

¹⁹¹ ZsOKL II. 4366, CSÁNKI V, p. 738.: „Poss. episcopalis Zenthmiclos unacum domo lapidea, curia videlicet epiacopali, molendino etc. in vicinitate oppidi (regis) Torda.”

¹⁹² CSÁNKI V, pp. 675-676.

¹⁹³ CSÁNKI V, p. 676, v. și KMJKV, 1840.

bazează pe una dintre ultimele mențiuni documentare ale cetății, din 1508, care pomenește o moară în hotarul orașului Turda, lângă cetatea din Sânmiclăuș.¹⁹⁴ Presupusele ruine ale cetății fuseseră văzute de Orbán Balázs, astăzi însă nu se mai regăsesc.¹⁹⁵

Apărarea populației orașului la sfârșitul evului mediu și la începutul epocii moderne a fost asigurată de cele trei biserici-cetăți. Incinta fortificată de la Turda Nouă pare a fi cea mai veche, probabil încă din secolul al XV-lea. Un „castel” a fost menționat în 1541, este însă greu de precizat dacă informația se referă la biserica-cetate din Turda Nouă sau la mănăstirea augustiniană, prevăzută eventual cu elemente defensive. Primele informații sigure privind cetatea din jurul bisericii reformate de la Turda Veche datează de la începutul secolului al XVII-lea. Incinta din jurul bisericii catolice – un zid de țințirim mai înalt, construit din piatră – a avut o inscripție din anul 1585. Încadrarea bisericilor într-o incintă defensivă era o practică „tradițională” în așezările transilvane în secolele XV–XVIII, atât în zonele săsești și secuiești cât și în comitate, chiar dacă acestea din urmă sunt mai puțin numeroase, și din această cauză mai puțin apreciate și cunoscute.

Cetățile din jurul bisericilor turdene sunt prezente de mult în istoriografie și au avut un rol important și în evoluția urbanistică a orașului. Chiar de aceea se înțelege mai greu, cum califică Paul Niedermaier drept doar o presupunere existența cetății din jurul bisericii reformate din Turda Veche, prezentată în detaliu de Orbán Balázs, cu imagini și cu urme clar vizibile și astăzi.¹⁹⁶ Arhitectul mai are o teorie cel puțin interesantă despre bisericile-cetăți turdene: „În aspectul străzilor, ele (bisericele, n.a.) nu au distonat cu construcțiile înconjurătoare; fortificațiile bisericilor erau relativ joase, legând din punct de vedere plastic edificiile de cult de clădirile din jur.”¹⁹⁷ În această accepție deci, înălțimea unui zid de incintă depindea de aspectul vizual-compozițional și nu de posibilitățile și cerințele comanditarilor pentru a avea o fortificație cât mai sigură?!

Un aspect care trebuie luat în considerare când vorbim despre posibilitățile defensive ale orașului este și refugiul. Cu reînceperea ostilităților din anii 1680 între Imperiul Otoman și Imperiul Romano-German și până la 1711, sfârșitul războiului de independență condus de Francisc Rákóczi II, Transilvania era cutreierată aproape continuu de unități armate, care pretindeau tribut, jefuiau, dar au și incendiat orașul. Un izvor excepțional privind aceste vremuri de restriște constituie jurnalul (1682–1711) lui Szaniszló Zsigmond, membru al conducerii orașului în diferite funcțiuni. După mărturia jurnalului în caz de pericol iminent turdenii s-au refugiat ori la Cluj, ori în peșterile din Cheile Turzii, inclusiv cel al haiducului Balica (la peștera lui Balica fortificațiile se observă și astăzi, în limbajul popular este denumită „Cetățeaua Mare”).¹⁹⁸

¹⁹⁴ CSÁNKI V, p. 676, v. și KMJKV, 3473: „quartam partem cuiusdam molendini super fluvio Aranyos prope castrum Zenthmykloswara vocatum.”

¹⁹⁵ ORBÁN 1889, p. 110.

¹⁹⁶ NIEDERMAIER 1977, p. 325.

¹⁹⁷ NIEDERMAIER 1977, p. 327.

¹⁹⁸ Szaniszló, XII(1889), p. 242: la 5. iunie 1683 turdenii s-au retras la Cluj de frica tătarilor, în 27. noiembrie se refugiază la Cluj de frica unor cete imperiale din Huedin, la data de 14. mai 1686 de frica lobonților s-au refugiat în peștera Balica, 23. mai 1686 iarăși se refugiază „în gaură” etc.

În jurnal găsim numeroase informații despre structura administrativă a orașului, lucrări publice la biserică, „castel”, dar și lucrări în folosul personal etc.

Clădirile administrative și de sănătate publică

Izvoarele referitoare la oraș relevă existența a mai multor instituții publice de sănătate/ caritative și administrative care au marcat urbanizarea și dezvoltarea localității în evul mediu și în perioada premodernă. Dintre aceste instituții doar clădirea Casei Cămarii s-a păstrat până în zilele noastre.

Spitalul din Turda este atestat de mai multe ori în secolul al XVI-lea. Spitalele medievale erau instituții complexe caritative, care, pe lângă îngrijirea bolnavilor au funcționat și ca azil, oferind adăpost bătrânilor, săracilor, orfanilor, peregrinilor etc. Din fericire cercetarea acestor instituții deosebit de importante în viața de zi de zi a omului medieval, în spațiul central- și est-european are numeroase rezultate noi.¹⁹⁹ În evul mediu spitalele (*domus hospitalis*) au fost înființate de cele mai multe ori de ordine călugărești sau confraternități religioase, dar și de autoritățile locale, cum s-a întâmplat și în cazul Turzii.²⁰⁰ Spitalele au fost construite de cele mai multe ori în partea „inferioară” a orașelor, lângă ieșirea râului din localitate, din motive de igienă. Deseori spitalele au avut și o capelă (un exemplu transilvan este biserica azilului de la Sibiu).

Spitalul din păcate nu poate fi localizat cu exactitate, se afla în zona străzii Varga, probabil pe malul pârâului, deci nu în locația obișnuită, de capăt al orașelor. Primul document care atestă existența spitalului datează din 1526 (foarte târziu în comparație cu apariția din secolele XIII-XIV. ale mai multor spitale transilvane), din document aflăm și hramul instituției (Sfânta Elisabeta, protectoare a mai multor spitale și instituții caritative din aceea perioadă), dar și faptul că era condus de „vitricii” bisericii parohiale.²⁰¹ Aceștia (curatorii de azi) erau membri ai unui corp orășenesc important, care funcționa lângă parohie și administra fondurile orășenești destinate întreținerii parohiei. Potrivit acestor informații spitalul turdean era o fundație orășenească. În 1533 o altă informație asupra spitalului pomenește și numele conducătorului, Valentin.²⁰² În 1551 canonicul Grigore Koppány lăsase testamentar spitalului Sf. Elisabeta din Turda doi *cubuli* de cereale (*frugii*), *ad victum pauperum*.²⁰³ În 1579 este atestată moara spitalului, pe pârâul Valea Racilor, lângă moara lui Nicolae Pogány, care conferea spitalului o importantă sursă de venit.²⁰⁴ Pe baza unei diplome inedite se știe că spitalul se situa în fața străzii Varga, în apropierea pârâului sus-numit.²⁰⁵ În 1603 spitalul este menționat în protocoalele orășenești.²⁰⁶ Tot de acolo sunt

¹⁹⁹ Doar niște lucrări recente de referință: KUBINYI 1999b (v. și baza de date la final, Turda apare pe p. 266), GROSS 2002, KUBINYI 2004, RÜSZ-FOGARASI 2008.

În Ungaria medievală sunt cunoscute aproximativ 110 de spitale în 88 de localități, din care doar 20 au fost în voievodatul Transilvaniei, în 13 așezări (RÜSZ-FOGARASI 2008, p. 32). Apariția spitalului într-o localitate este un semn important al urbanizării acestuia.

²⁰⁰ Despre instituțiile fondatoare v. RÜSZ-FOGARASI 2008, pp. 52–75 și De CEVINS 2003, pp. 45–55.

²⁰¹ ENTZ 1996, p. 490.: „*Rectoris hospitalis atque vitricorum ecclesie parochialis beati Nicolai*”. Despre funcția de *vitricus* v. mai jos, în subcapitolul despre istoricul bisericii parohiale din Turda Veche.

²⁰² Arhiva Capitlului de Alba Iulia în Batthyaneum, cutia V., doc. 10. Mulțumesc și pe această cale lui Bogdándi Zsolt, care mi-a atras atenția asupra acestui document inedit.

²⁰³ EGYHTEML, V. 472 (p. 498).

²⁰⁴ WOLF 1999, p. 608. În 1366 se menționează o moară în posesia spitalului din Cluj, v. RÜSZ-FOGARASI 2008, pp. 66–67. Din păcate cantitatea izvoarelor referitoare la spitalul din Turda nici nu ajunge în urmă izvoarele celor două spitale de la Cluj, publicate recent.

²⁰⁵ TVTJKV, p. 26, n. 10: „...ac xenodochium seu domum hospitalem versus plateam Varga utcza tendentis sitam et constructam.”

²⁰⁶ TVTJKV, p. 24, 26.

cunoscute numele unor oficiali desemnați de oraș, de cele mai multe ori dintre senatori, care conduceau spitalul (*magister xenodochii*).²⁰⁷

La Turda avem o informație și despre existența unei băi, donată în anul 1569 de principele Ioan Sigismund unui particular înnobilit, Ștefan Boyer, vizavi de casa lui Iacob Zeoch.²⁰⁸ Pe baza diplomei casa a fost construită de contabilul (*rationista*) cămării de sare Toma, ca și casă de baie, proprietarul murind fără urmași casa ajunsese proprietate „regală”. Nu se știe, dacă s-a păstrat sau nu funcția de baie a clădirii. De obicei băile erau în proprietate orășenească,²⁰⁹ în acest caz însă se pare că fusese o afacere particulară. Se poate presupune folosirea apei sărate în baia turdeană, cu efecte benefice cunoscute și în evul mediu. Băile comunale ale Transilvaniei – după cunoștințele mele nu s-a păstrat nici una până astăzi ca și clădire – nu au fost cercetate din păcate conform ponderii lor în sănătatea publică, respectiv în viața socială a epocii.²¹⁰

În arhitectura Transilvaniei s-au păstrat foarte puține clădiri administrative din evul mediu sau din perioada premodernă, (nici nu au existat foarte multe edificii de acest gen în comparație cu celelalte regiuni ale Europei Centrale). Chiar dacă cercetarea ale unora dintre aceste clădiri are rezultate promițătoare,²¹¹ studiarea genului arhitectural se mai lasă așteaptă. La Turda găsim două clădiri din această categorie, primăria și casa cămării, dintre care cea din urmă s-a păstrat până azi.

Chiar dacă nu foarte multe, avem câteva date relativ târzii (din secolele XVI-XVIII) referitoare la clădirea primăriei („casa orașului”). Despre „*Primăria veche, construită în stilul renașterii*”, menționată de Niedermaier²¹² în această formă nu există nici o informație, nici pe teren, nici în documentele de epocă, dar nici în lucrarea la care el face referire, broșura trecând în revistă monumentele turdene, semnată de profesorul Camil Mureșan.²¹³

În anul 1588 orașul cumpără casa din piața centrală, din fața Casei Cămării lui Paul Kowach de Oarda.²¹⁴ Chiar dacă pe baza actului de cumpărare nu putem fi siguri în funcțiunea de primărie a casei, datele mai târzii pomenesc casa orașului în acest loc, cum vom vedea. Existența arhivei orășenești și al corpului celor 12 jurați (menționați și ca senatori) în secolul al XVI-lea presupunea și o clădire destinată întrunirilor regulate, respectiv pentru întocmirea și păstrarea protocoalelor și a actelor. În 1646 este menționată clădirea primăriei (*városháza*), care potrivit sursei servea ca și loc de odihnă unor călători în probleme oficiale.²¹⁵ În 1690 aflăm mai multe despre clădire. La data de 13 ianuarie deținuții turdeni au săpat temnița, care, foarte probabil era o încăpere de subsol în clădirea

²⁰⁷ TVTJKV, p. 65, 66, 68. 1612: senatorul Blasius Eotveos, care va fi reales în funcție și în anul următor. 1614: Georgius Kaza. 1615: Mathias Kadar și Stephanus Aczel. 1618: senatorii Batlhasar Literatus și Nicolaus Zekeli. Despre instituția spitalului vorbește și ORBÁN 1889, pp. 356–357.

²⁰⁸ ERDKIRKV 1, 113.

²⁰⁹ KUBINYI 1999b, pp. 257–258.

²¹⁰ FLÓRA 2010.

²¹¹ FLÓRA 2011.

²¹² Ide be kéne írni a hivatkozást!

²¹³ NIEDERMAIER 1977, p. 327, v. MUREȘAN 1968, pp. 24–25.

²¹⁴ ERDKÁPKV, 588.

²¹⁵ TVTJKV, 39.: „1646 die 5 Februarii. ... Eodem. Éjjelre jövé az városházához Fogarasi János az címeres posta, két cancellista deák és Szeőreős András, a Colosuari, adott nekik bíró uram bort cup. 13, még his az kemenzét, nagy darab helyen berontották, az ágyak deszkáit felvagdalták.”

primăriei sau în preajma acestuia.²¹⁶ La Sibiu, de asemenea în casa sfatului a fost închisoarea.²¹⁷ La Cluj, în 1580 s-a decis mutarea bărbaților deținuți din subsolul casei sfatului în turnul porții de pe strada de mijloc, femeile au rămas acolo.²¹⁸ În anul 1731 este menționat din nou „încăperea comună de pe piață a orașului nostru nobil”.²¹⁹ În 1736 casa orașului, învecinată cu casa Bethlen din piața orașului a fost închiriată lui Sigmond Jutka.²²⁰ Încă nu cunoaștem motivul mutării clădirii Primăriei în fața bisericii catolice la cumpăna secolelor XVIII-XIX (astăzi clădirea judecătoriei, construită de vestitul meșter constructor turdean, Kövecsi János).²²¹

În mod sigur, cea mai cunoscută clădire administrativă medievală a orașului Turda este casa cămării. Casa, astăzi sediul Muzeului de Istorie din Turda, a suferit multiple restaurări, de la începutul secolului trecut până în zilele noastre. Documentarea și profesionalismul acestor lucrări de multe ori era în contradicție cu importanța monumentului în cauză (*Pl. 1/ 2*). Clădirea este des menționată atât în izvoarele documentare cât și în cele narrative, are două inventare istorice publicate și dispune de o bibliografie bogată, cu rezultate noi care merită să fie luate în seamă, printre acestea însă mai „bântuie” încă unele dintre constatările eronate ale lui Orbán Balázs, respectiv nu au fost incluse unele rezultatele interesante ale ultimelor cercetări.²²² În cele ce urmează nu vom face o prezentare detaliată a monumentului (clădirea ar merita o prelucrare monografică), dorim doar să atragem atenția asupra unor aspecte care nu au fost luate în considerare până acum.

Cămara de sare din Turda, asemănător celorlalte cămări din Transilvania, a existat deja în secolul al XIV-lea,²²³ prima mențiune documentară a instituției cunoscută nouă se găsește într-o diplomă de donație inedită a regelui Carol I. de Anjou. În anul 1407, este menționat comitele cămării Pero, familiarul lui Filippo Scolari, cămăraș de sare regal între 1403-1425.²²⁴ Nu știm exact, când s-a conturat ierarhia cămărilor de sare transilvane (se pare că în urma reformelor lui Sigismund de Luxemburg), potrivit căreia cămara turdeană

²¹⁶ Szaniszló, XII(1889), p. 715. Mai târziu un deținut a fost trimis la primărie, dar fiind bolnav, nu a fost încarcerat în temniță. Se pare că deținutul doar se prefăcea, pentru că peste două zile a evadat din primărie: „*Aprilis 1. ... Eodem betegedett meg Nikola, kit úgy is az városházához kellett küldenem, mivel az kezesek az kezességet letölték; de nem tétettem az tömlöcben. ... Ad 3-ium szökött el az városházáról az fattyú Nikola. ...*”

²¹⁷ WESSELÉNYI: Napló I. p. 98, (27. mai, 1703: „... onnan a szolgálát kiváltották és az tanácsházba a fogházba bétölték mint magok rabját”) 99–100 (31. mai, 1703: „Ugyan harmadnapja, mióta a tanácsháznál embereket kínoznak, annyira, hogy a fűsti és ordítása kihallik éppen az utcákra és a körülvaló udvarokra is.”).

²¹⁸ FLÓRA 2011, p. 151.

²¹⁹ SZABÓ T. 2004, p. 209.: „... a Nemes városunk a piatzon lévő közönséges boltjában ...” Cuvântul „bolt” a avut multiple înțelesuri, între care și încăpere boltită.

²²⁰ SZABÓ T. 2004, p. 209.: „... az Bethlen ház mellett az Piaczon levő város háza ...” Casa Bethlen se situa pe latura estică a capătului sudic al pieței, într-adevăr vizavi de Casa Cămării, Orbán mai descria ca și existentă: ORBÁN 1889, pp. 349–350, v. și mai jos. Această informație, dar și cea din 1646 sugerează mai degrabă un han orășenesc, care probabil funcționa sub același acoperiș cu primăria.

²²¹ Despre clădire v. ORBÁN 1889 pp. 353–354, v. și 358.

²²² Lucări mai importante de sinteză care se ocupă și cu clădirea casei cămării: ORBÁN 1889, pp. 343–349, VĂTĂȘIANU 1959, p. 618, MUREȘAN 1968, pp. 24–25, BALOGH 1985/ 1, pp. 350–352, ENTZ 1996, pp. 172–173, WOLF 1998, pp. 214–221 (incluzând inventarul clădirii din 1660) KOVÁCS 2003, p. 67. Casei cămării i s-au dedicat și niște articole separate: HARMATH 1913, LUX 1913, VASS E. 1998, VASS E. 2006, GROZA 2008–2009, GROZA 2010.

²²³ KMTL: sókamara. Cămărași în Transilvania apar deja în secolul al XIII-lea: 1270, 1293 (CDTR: 370, 518).

²²⁴ Donația lui Carol I.: MOL, Liber Regius, tom III., pp. 72–73. V. și CSÁNKI V, p. 687, cămărașul Pero: ZsOKL II/ 2., 5232.

devenise cea mai importantă, cămărașul turdean primind rang de comite suprem, celelalte cămări conduse de vicecomiți fiindu-i subordonate. Mai mulți dintre cămărașii transilvani, atât la Turda cât și în alte cămări au fost originari din Italia. La Dej și la Sic apar mai devreme cămărașii de sare: la Sic în 1354 (magister Michaelis), la Dej în 1366 (Sarachenus și vicecămărașul Andreas).²²⁵

Prima informație despre reședința cămării de la Turda ca atare apare relativ târziu, în anul 1524, în perioada comitelui cămărilor transilvane, Iacob Thornaljai.²²⁶ Pe baza stilistică însă se poate constata că edificiul cămării avusese deja – cel puțin – două perioade de construcție importante anterioare, în stil gotic.

Găsim destul de multe referiri la clădire în izvoarele narative. În 1528 Hans Dernschwam, agentul băncii Fugger, care a venit în Transilvania în condițiile de după 1526 pentru reluarea exploatării de sare, găsisese clădirea goală, cu ușile stricate. Lângă această clădire Iacob Thornaljai construisese un grajd destinat pentru 100 de cai.²²⁷ În relatarea lui Georg Werner din anul 1552 clădirea („casa regească ce se numește casa cămării”) arată și mai rău, existau doar pereții și acoperișul din lipsa întreținerii dar și din lipsa unui stăpân („monahul” – Martinuzzi – nu desemna cămăraș, doar un contabil, care s-a refugiat la Oradea după asasinarea acestuia). Werner mai accentua faptul că casa cămării de la Dej, fiind recent refăcută „de monah” arată mult mai bine decât celelalte cămări transilvane.²²⁸

Din deceniile următoare nu avem informații referitoare la edificiu. În anii 1580 în numele lui Sigismund Báthory, aflat încă sub tutelă (1581-1588) s-au finanțat niște lucrări de amplificare (semnalate de două inscripții, din anii 1587 și 1588), care practic i-au conferit volumetria actuală, și care au transformat clădirea medievală într-una reprezentativă. În clădirea astfel mărită au fost amenajate spații de locuit pentru principe și o sală de audiență, dar s-a păstrat și funcția inițială de casă a cămării. Rolul reprezentativ al clădirii nu este indicat numai de aspect sau de inscripțiile latinești, dar și de faptul că au fost cazuri când principii au primit solii din străinătate.²²⁹ Cauza transformării casei – parțial – în locuință princiară poate fi explicată prin poziția centrală a orașului sau prin dietele turdene, dar cămările, ca și clădiri în proprietate fiscală, au fost des folosite ca locuri de sălaș pentru principii.²³⁰ Un caz asemănător găsim și la cămara din Dej, care atrage atenția asupra faptului că în perioada principatului și în special sub domnia lui Sigismund Báthory aceste clădiri au primit și funcțiuni secundare reprezentative, care nu regăsim în cazul caselor de acest gen din Europa Centrală.²³¹

²²⁵ TAGÁNYI – RÉTHY – KÁDÁR, Sic: VI., p. 391 (DRH C. X. 260), Dej: III, p. 42 (DRH C-XIII., 71).

²²⁶ KMJKV, 4022.

²²⁷ DERNSCHWAM 1984, p. 84. (dacă într-adevăr vorbește despre casa cămării)

²²⁸ *Călători*, II., p. 18, 27.

²²⁹ De exemplu, în anul 1656 trimisul regelui Suediei, Conrad Iacob Hildebrandt a luat masa împreună cu principele Gheorghe Rákóczi II. în casa cămării: GROZA 2010, p. 111.

²³⁰ Ștefan Báthory datează un document în „*Curia Nostra De Torda*”. ORBÁN 1889, p. 346.

²³¹ O dovadă în acest sens este inventarul din anul 1659 al cămării de la Dej, care – cel puțin pe baza inventarelor – a avut un aspect și mobilier mult mai reprezentativ decât cel turdean: WOLF 1998, pp. 190–210, v. mai ales pp. 200, 203–206. Despre casa cămării din Dej mai în detaliu v. MÂNZAT 1926, p. 232 (v. și fotografia de pe p. 36). După demolarea acestei clădiri (casa Rákóczi sau casa Helerea în vorbirea curentă) s-a păstrat doar un linteal cu blazonul și monograma lui Sigismund Báthory, datat 1591: v. BALOGH 1985/ 1, pp. 241–242, il. 214.

De la Orbán Balázs începe literatura de specialitate identifica casa cămării cu un turn transformat și amplificat al cetății renaștentiste din jurul bisericii reformate, fostei augustinienă; ideea se baza probabil pe faptul că casa cămării a avut un gard de piatră, iar clădirea era destul de aproape de acesta, respectiv în perioada lui Orbán pe teren nu se vedea vechiul traseu al cetății din jurul bisericii.²³² Ipoteza lui Orbán trebuie să fie supraevaluată în lumina datelor noi.

Prima mențiune documentară a casei cămării din Turda, cum am văzut, datează din anul 1524, deci edificiul cel puțin timp de 2-3 decenii coexistase cu mănăstirea vecină augustiniană, despre care ultima informație o avem din anul 1553, astfel este greu de închipuit preluarea clădirii de la călugări. În evul mediu cămara de sare fiind o instituție separată și independentă de mănăstirea augustiniană, clădirea sa nu a avut cum să aparțină mănăstirii. În casa cămării s-au păstrat și elementele unui ancadrament gotic de fereastră *in situ* databil la începutul secolului al XVI-lea, care infirmă presupusa funcțiune defensivă a construcției (*Pl. 1/ 3*). Este evident în schimb că după secularizarea mănăstirii (în anii 1550) cămara de sare administrată de fisc putea să preia unele dintre clădirile augustinienilor. Nu se înțeleg însă atunci inscripțiile din anii 1580 ale casei cămării, care, potrivit părerilor lui Orbán fusese bastionul unei cetăți care va urma să fie ridicată abia mai târziu, în cursul secolului al XVII-lea. Argumentul cel mai important constituie însă un proiect de reparație al cetății din 1734, care redă clar traseul incintei din secolul al XVII-lea, alături de care se observă casa învecinată a cămării (*H. 2*).²³³

Inscripțiile clădirii datează intervențiile finanțate de Sigismund Báthory. Pe fațada clădirii, deasupra intrării cu ocazia restaurărilor conduse de Lux Kálmán, terminate în anul 1913 s-a înzidit o inscripție care inițial se afla în poarta parcelei (1588), către piață. Aceasta s-a prăbușit în anul 1886 (*Pl. 2/ 1, 2/ 3*).²³⁴ Frontonul porții mai cuprindea și blazonul familiei Báthory între doi vulturi (Orbán identifica acestea cu vulturii din blazoanele Transilvaniei și Poloniei), blazonul a fost introdus deasupra intrării balconului pe fațada clădirii cu ocazia restaurărilor semnalate, însă însemnul „antipaticului” principe a fost martelat, astăzi abia se mai recunoaște (*Pl. 2/ 2*). Orbán mai menționase și o altă inscripție, deasupra porții pietonale de sud a parcelei, spre biserică (1587) care însă a dispărut.²³⁵ Aceste inscripții se referă de fapt la porțile parcelei și nu la clădirea în sine. Cu ocazia actualelor lucrări de reabilitare s-a dezvelit o altă inscripție în limba latină (*Pl. 2/ 4*).²³⁶

²³² ORBÁN 1889, p. 348, mai nou VASS E. 2006, p. 137, GROZA 2008–2009, p. 234. V. și VASS E. 1998.

²³³ Despre acest proiect mai detaliat v. mai jos.

²³⁴ ORBÁN 1889, pp.: 343–344. Textul inscripției: *REGNAN(te) ILLVSTRI(ssi)MO PRIN(cipe) D(omi)NO D(omi)NO SI[GIS]MVN(do) BATHORI DE SOMLIO VAIVODA REGNI TRANSYL[VANIAE]/ MAG(nifi)CO D(omi)NO IOANNE GICY CAMERARI(O G)ASPAR BARTHAKOVYT PORTA LAPIDEA ERECTA EST A [D. MDLXXXVIII]/ [RECT]E FACIEN(do) NEMINEM TIMEMVS*. Inscripția folosește caractere antiqua, are un chenar cu profilatură teșită, este incizată în trei rânduri. Capătul din dreapta a grinzii inscripționate lipsește, v. și LUX 1913.

²³⁵ *Regnan(te) Illustrissimo Prin(cipe) D. D. Sigismundo Bathory Vaivoda Tran(silvanae) Gubernatore Magnifico D(omino) Joan(n)e Gicy opus hoc factum Camerar(io) Joa(nne) L(ite)rato Kolosvári A(nno) D(omini) MDLXXXVII*.

²³⁶ *MANE[T] A[U]TE(m) FIDES SPES CHARITAS TRIA HEC*. Inscripția din litere antiqua gravată pe o grindă de piatră a fost descoperită în peretele estic al clădirii, la etaj, lângă ușa balconului. Forma grinzii indică faptul că inscripția constituia lintelul unui gol dreptunghiular de ușă sau de fereastră. Inscripția are un chenar simplu, litera 'C' este indicată de un 'L' întors, iar litera D este redată cu un caracter de tip uncial.

Chiar dacă dintre cele două inscripții existente sunt unele asemănări, profilatura chenarelor, respectiv formarea literelor M, D, C este diferită, astfel este vorba despre opera unui alt meșter, nu neapărat din perioada lui Sigismund Báthory, însă alte faze importante renaștentiste nu cunoaștem la clădire (ancadramentele renaștentiste aparțin aceluiași tip). Există totuși o asemănare importantă: inscripția interioară și ultima propoziție a inscripției de pe fațadă pot fi interpretate ca și sentințe moralizatoare sau devize, ale căror reprezentare (inscripționate pe piatră sau în formă de embleme pictate) este tipică pentru arhitectura renaștentistă, nu numai în clădirile administrative, dar și în castele nobiliare sau casele orașenilor. Deviza de pe inscripția exterioară este un vechi proverb latinesc, și în această perioadă era folosită de mai multe familii aristocratice sau monarhi din Europa.²³⁷

Inscripția din interior este versiunea prescurtată a unui citat biblic (scrisoarea 13. a apostolului Pavel adresat corintienilor, rândul 13: *Nunc autem manet fides, spes, caritas, tria haec: sed maxima ex his est caritas*). Citatul funcționa și ca deviză, cum indică opera iezuitului din Antwerpen, Guillaume Hess, intitulată *Emblemata Sacra de Fide, Spe, Charitate*.²³⁸

Clădirea cămării de sare a fost una reprezentativă deja la începutul secolului al XVI-lea, având chiar două faze gotice atestate de mai multe ancadramente (*in situ* sau dispărute, v. planurile periodizate la **Fig. 23** și **24**). Nucleul casei este o clădire medievală etajată, de o suprafață relativ redusă, asemănătoare unui turn, care astăzi formează colțul de sud-est al clădirii. La parterul fațadei sudice (deci spre biserică) se deschide un gol asemănător unei guri de tragere pentru puști. Intrarea turnului, orientată spre nord (actualmente deja în interior) are un ancadrament încheiat în arc ogival mai simplu, profilat prin retezarea muchiei (**Pl. 3/ 1**). Turnurile medievale se asociau cu funcțiunea defensivă, care în cazul casei cămării a fost și firesc. Nu dispunem de argumente pentru datarea exactă a turnului, dar nu excludem – pe baza ancadramentului ogival – mijlocul secolului al XV-lea.

La etajul fațadei estice a turnului la începutul secolului XX a fost descoperit fragmentul *in situ* al unui ancadrament de fereastră de stil gotic târziu, inițial bi-, eventual tripartit, care aparținea deja perioadei a doua (**Pl. 1/ 3**). Pe fragment se observă baghete încrucișate și o bază de baghetă, tipice ancadramentelor gotice târzii clujene, care ne indică proveniența meșterilor care au lucrat la elementele decorative ale clădirii. Ancadramentul poate să aparțină anilor 1500-1510 (în 1528 Dernschwam menționează că clădirea se află într-o stare deplorabilă). În perioada a doua clădirea a fost prelungită cu o aripă lungă spre nord, cu două nivele, subsol și parter (ulterior o parte din această aripă a fost supraetajată, o parte demontată). Subsolul a avut acces dinspre exterior, printr-un gol semicircular, lat, construit din bolțari de piatră. Prin construirea aripii noi intrarea originală a turnului se găsea deja în interiorul clădirii, intrarea principală nouă se deschidea prin aripa nouă, pe fațada estică a acestuia. Intrarea dispune de un ancadrament

²³⁷ Unul dintre cei care au putut să inspire această deviză a fost Ioan III. al Suediei (1568–1592) al cărui fiu, Sigismund ajunsese rege al Poloniei și care, prin soția sa, Ecaterina de Jagello se înrudea și cu Sigismund Báthory. Ioan III. a emis un taler de argint cu această deviză pe revers. (*BENE FACIENDO NEMINEM TIMEVS/ DEVS PROTECTOR NOSTER*.) <http://www.gustavianum.uu.se/en/node113?type=1&mode=showItem&serie=1&q=&startindex=488&hits=1215>

O altă emisie monetară cu această deviză din perioadă este talerul de argint al lui Heinrich-Julius, duce de Braunschweig-Wolfenbüttel (1589–1613), din anul 1597 la care deviza se citește în forma sa mai răspândită: *RECTE/ FACIENDO/ NEMINEM/ TIMEAS*. <http://kittredgecollection.org/display/d1e128134>

²³⁸ HESS 1636, p. 400.

cioplit în piatră, profilat, în arc frânt, replica celui original. La capătul nordic al aceleiași fațade se află un ancadrament mic de formă pătrată așezat pe colț, cu analogii de asemenea din perioada goticului târziu.²³⁹

Sub principele Sigismund Báthory, în anii 1580 casa a fost lărgită spre vest (clădirea primind astfel un plan în L), aripa sa nordică de stil gotic a fost parțial etajată, clădirea dobândind astfel volumul actual. Încăperile reprezentative deveneau cele aflate la etajul turnului și în completarea acestuia către vest. Ancadramentele „renascentiste” aparținătoare acestei faze în cea mai mare parte au fost cioplite cu ocazia reabilitărilor conduse de Lux, dar nu avem informații exacte despre piesele originale (în lapidarul muzeului se află zeci de fragmente de ancadrament renașcentiste neprelucrate; care dau impresia că replicile lui Lux nu au urmărit fidel poziția și dimensiunea ancadramentelor originale). În această fază s-a construit scara exterioară, care pornea din fața intrării subsolului și ajungea la actuala ușă de balcon, cum arată și releveul din anul 1734 (a fost distrus total de intervențiile ulterioare, v. *H. 2*). Este imposibil de datat pictura murală de la etaj (pare să fi fost de factură renașcentistă fiind realizat pe pereții unei încăperi din această perioadă), menționată și de Orbán, despre care Téglás István declarase că fusese îndepărtată în anul 1910, cu ocazia reabilitărilor conduse de Lux.²⁴⁰

Disponem de multe informații între anii 1581-1594 despre meșteri clujeni trimiși la Turda, însă nu se știe, dacă aceștia chiar au lucrat la casa cămării sau doar au poposit la Turda în drum spre Alba Iulia: fondatorul Simone Genga, zidarul Monika János, pietrarii Brassai Ambrus, Kőmíves Dabó Lőrinc, Kuthi János, pictorul Képíró Péter, dar și mai mulți tâmplari.²⁴¹ Totuși apariția fondatorului (meșterul care realiza planul și, de cele mai multe ori conducea și supraveghea șantierul de construcție) din Urbino al principelui, Simone Genga la Turda în 1587, chiar în anul așezării primei inscripții poate să indice activitatea acestuia la casa cămării. Meșterii clujeni de pe lângă Genga indică un alt aspect, la care vom face mai multe referiri în capitolele care urmează: lucrările de construcție și artistice mai pretențioase turdene au fost realizate de cele mai multe ori de meșteri clujeni, nu numai în evul mediu sau în epoca premodernă, dar și în secolul al XIX-lea.

Clădirea suferise prima mare renovare în anul 1818, criticată vehement de Orbán Balázs. Renovarea a fost marcată și de o inscripție, care astăzi se află în lapidarul muzeului (*Pl. 3/ 2*);²⁴² zonele renovate sunt marcate de ancadramentele tipice acestei perioade, cu

²³⁹ ORBÁN 1889, p. 347. Orbán menționează patru ancadramente de fereastră cioplite în piatră pe fațada estică la parter, decorate cu crengi, identificate de el ca și gotice, din secolul al XVI-lea. Din păcate aceste vestigii deosebit de valoroase nu s-au păstrat. Pe releveele lui Möller István, databile în jurul anului 1900 (arhivele KÖH, colecția Möller) nu se observă aceste ancadramente. Nici Lux Kálmán, care a condus reabilitarea clădirii între 1911–1913 nu pomenește de aceste ancadramente, dar vorbește despre un ancadrament încheiat în arc frânt și în interior, la parter. Raportul lui Lux v.: LUX 1913. Acest raport a fost republicat și de VASS E. 2006 (pp. 141–143), fără indicarea exactă a sursei.

Ancadramentul de formă pătrată așezată pe colț are analogii în casele medievale din cartierul cetății de la Buda.

²⁴⁰ TÉGLÁS, *Történelmi adatok Torda-Aranyos vármegye történetéhez*. Mss. p. 100. „Az ótordai fiscus házat vagyis fejedelmi palotát 1818-ban kijavították és átalakították. 1911 és 1912-ben ismét kijavították s némi stílszerű átalakítást is eszközöltek rajta, hogy Cultúrházul szolgálhasson.

1910 októb. a fejedelmi palotáról a vastag mészréteget is lebontották, lekaparták. Lekaparták a trónterem régi falfestését is. Azt csak akkor vettem észre, mikor már az a munka be volt fejezve, mert engem erről a munkáról senki sem értesített.”

²⁴¹ BALOGH 1985/ 1, p. 188, v. și pp. 350–352, 384.

²⁴² Textul inscripției v.: BALOGH 1985/ 1, p. 384.

colțurile superioare evazate, cioplite în piatră. Un aspect care a fost trecut cu vederea constituie realizarea balconului din piatră sprijinit pe două coloane (demonat cu ocazia renovării din 1886), cunoscut doar din descrierea lui Orbán Balázs.²⁴³ Această soluție apare la fosta clădire a Primăriei din Turda, construită de vestitul Kövecsi János (între anii 1795-1806), astfel foarte probabil acest meșter foarte căutat al epocii renovase clădirea în 1818 (*Pl. 3/ 3*).²⁴⁴ Soluția balconului susținut de coloane are relativ multe analogii contemporane sau mai vechi în Cluj sau în jurul Clujului: Bonțida (1784, Joseph Leder?), Palatul Teleki din Cluj (după 1790, Joseph Leder), Colegiul Reformat (1801, Joseph Leder), Palatul Toldalagi-Korda (detaliul datează aprox. din 1804, Carlo Justi).

După reabilitările multiple (1886, 1910-1913, anii 1960, cele terminate în anul 2011) trebuie să fim foarte prudenți cu datarea sau identificarea detaliilor din piatră cioplită, replici în majoritate, care deseori au și fost mutate.

Case de locuit

Despre casele de locuit din Turda în perioada medievală și premodernă deținem o seamă de mențiuni documentare. În cele ce urmează vom încerca să atragem atenția asupra unor aspecte care încă nu au fost exploatate în măsura importanței lor de către specialiști. Chiar dacă informațiile despre clădiri și proprietarii acestora din perioada vizată sunt numeroase, puține dintre edificii pot fi identificate pe teren. Din păcate la Turda valurile de modernizare de la începutul secolului XX, cele din perioada interbelică, dar și acele din ultimele decenii au dus la distrugerea aproape fără urmă a unei serii de case, care – pe baza descrierilor lui Orbán Balázs – păstrau detalii originale de mare valoare. Astăzi în centrul orașului chiar prin cercetări de parament avem șanse înfime de a dezveli sau a prezenta detalii gotice sau renașcentiste *in situ* ca la Cluj, Sibiu, Bistrița sau Baia Mare. Pentru a reconstitui, cel puțin imaginar cele mai de seamă clădiri medievale ale pieței centrale trebuie să recurgem la izvoarele scrise sau la puținele vestigii găsite ocazional.

În izvoarele scrise pe piața centrală, dar și în străzile înconjurătoare apar case construite din piatră încă de la mijlocul secolului al XV-lea, care datorită serviciilor proprietarului aduse puterii centrale deseori au fost scutite de obligațiile față de oraș (astfel imobilul a obținut practic statutul unei reședințe nobiliare).²⁴⁵ Mai multe exemple de acest gen au fost enumerate cu prilejul prezentării străzilor, în capitolul anterior. Numărul mare al caselor de acest gen la Turda rezultă din evoluția specifică a orașului: comunitatea orașului nu a putut opri nici așezarea nobililor din localitățile învecinate, nici obținerea feluritor scutiri de către membrii comunității. Este o situație contrastantă față de Cluj, unde o singură casă a beneficiat de un asemenea statut special, casa de naștere a regelui Matia Corvinul, scutit pe seama impozitului datorat regelui, în rest comunitatea orașului a avut puterea de a opri aceste tendințe.²⁴⁶

²⁴³ ORBÁN 1889, p. 347.

²⁴⁴ Despre cariera excepțională a lui Kövecsi János v. cel mai recent (și cu bibliografie): ORBÁN 2006, pp. 209–211 și WEISZ 2011a, pp. 189–194. Despre clădirea primăriei v. ORBÁN 1889, pp. 351–352.

²⁴⁵ Astfel este cel puțin nuanțabilă opinia lui Horațiu Groza despre aspectul orașului în această perioadă: „Întregul fond de locuințe era format în majoritate din case de lemn, din semibordeie sau bordeie cu acoperișuri din paie, fapt ce a contribuit cu siguranță la punerea în valoare a construcțiilor publice zidite din piatră de dimensiuni mai mari.” GROZA 2010, p. 109.

²⁴⁶ Despre aceste întâmplări deosebit de interesante v. mai detaliat: KOVÁCS KISS 2001.

Probabil primul și cel mai elocvent exemplu de acest gen este casa lui Nicolae Pogány. Pogány în anul 1444, ca și recunoștință pentru meritele sale primise de la oraș un loc de eleșteu, donația fiind confirmată de mai multe ori. În 1447-1448 el și Emeric Szindi sunt menționați ca și cămărași turdeni, care împrumutaseră 1500 de galbeni lui Ioan de Hunedoara, pentru care guvernatorul (pe lângă zălogirea proprietății Tărtăria de lângă Cetatea de Baltă) scutise casele lor împreună cu proprietățile aparținătoare (mori, ogoare, vii etc.) de impozitele regulate și neregulate regale, de daruri. Drept compensare, guvernatorul redusese cu opt galbeni impozitul orașului. Scutirile au fost confirmate și mai târziu, iar Matia Corvinul în 1459 conferise și dreptul de *asilum* pentru cele două case (cei care intrau în clădire au putut fi urmăriți doar în cauze majore). Nicolae Pogány la 13 octombrie 1447 a fost înnobilit la Timișoara, diploma lui există și astăzi.²⁴⁷ Pogány a fost un orașean bogat al epocii chiar la nivel transilvan, cetățean al Clujului, unde deținea o clădire care valora 220 de galbeni. Istoricul Wolf Rudolf demonstrase că aceste proprietăți turdene au fost moștenite prin linie maternală de contele Nicolae Bethlen, cancelarul Transilvaniei (1691–1704), memorialist și comanditar (respectiv proiectant) al castelului Bethlen din Sânmiclăuș.²⁴⁸

Potrivit descrierii lui Orbán Balázs²⁴⁹ clădirea se afla pe latura estică a pieței centrale, aproape de capătul sudic, vizavi de „castel”. În 1642, când clădirea era încă în proprietatea lui Mihai Thúri (bunicul pe linie maternă al lui Bethlen), una dintre camerele casei a fost tâlhărită, de unde au fost furate bani și obiecte de argint și aur în valoare de 700-800 de forinți, printre altele: două pahare frumoase de argint, cupe cu capac decorate cu flori, pocale mari, un pahar din nucă de cocos cu talpă din argint aurit, pahare aurite cu talpă, linguri de argint, solniță de argint.²⁵⁰ Această enumerare a bunurilor, păstrată în arhivele orașului Bistrița este până acum singurul document despre amenajarea interioară a unei case turdene din această perioadă.

Conform autobiografiei lui Nicolae Bethlen, clădirea a fost moștenită de la bunica sa, Barbara Thúri, fiica lui Ioan Thúri, inspectorul principal al minelor de aur și al salinelor transilvanej în perioada lui Sigismund Báthory, și el a fost cel care obținuse clădirea.²⁵¹ Familia Thúri a avut și o capelă cimiterială cu o inscripție care comemorase asasinarea cancelarului Paul Gyulai, o rudă a Thúrilor.²⁵²

Pe baza ilustrației și a descrierii lui Orbán clădirea cu subsol înalt și parter se remarcă la fațada principală printr-un rezalit curios la colț, alipit parcă fațadei inițiale, amintind de volumetria casei Elisabeta Szilágyi din Baia Mare (*Pl. 3/ 4*). Clădirea păstrase mult din intervențiile comandate de Nicolae Bethlen, care moștenise o „casă deșertă” în urma evenimentelor din 1658, pe care reparase în anul 1667 și unde, se pare, că a și locuit înaintea construirii castelului său de la Sânmiclăuș.²⁵³ Pe colțul acestui rezalit se vedeau

²⁴⁷ CSÁNKI V. p. 688. Dl. 62 838.

²⁴⁸ WOLF 1999.

²⁴⁹ ORBÁN 1889, pp. 349–350, v. și ilustrația de pe p. 350. Din păcate astăzi clădirea nu poate fi identificată, nici pe baza cărților poștale de epocă.

²⁵⁰ WOLF 1999, p. 614, n. 77.

²⁵¹ „Ez a Túri János jó főember volt, az én tordai házam, jószágom erről áll, ...” Bethlen Miklós *Önéletírása*, p. 148.

²⁵² „Én is láttam Tordán a híd végén a mi Túri familiánk temető kápolnáján, ha el nem veszett, egy faragott kő ennek summáját bizonyítja, de kíváltképpen a járai levelek.” Ibidem.

²⁵³ WOLF 1999, p. 615.

două blazoane cioplite în piatră, blazonul familiei Bethlen de Bethlen (încadrată de inscripția „*Comes Nicolavs Bethlen*”) și blazonul familiei Rhédey (încadrată de inscripția „*Julia Redei Comitissa*”). În descrierea lui Orbán cele două blazoane se aflau unul deasupra celuilalt, potrivit ilustrației se situau unul lângă celălalt, pe cele două fețe ale colțului.²⁵⁴

Majoritatea caselor orășenești aveau un singur nivel de locuit. Tocmai de aceea este interesant și surprinzător textul unui contract din anul 1523 care pomenește despre două case etajate, una fiind amplificată după modelul celuilalt: parohul din Turda Nouă, magistrul Ștefan în schimbul unei donații din partea doamnei Lucia și a soțului acesteia s-a angajat să supraetajeze cu o cameră și o cămară de dormit casa din piața orașului Turda a acesteia, după modelul casei interioare a lui Ștefan Kovács.²⁵⁵

Fragmente gotice sau renașcentiste provenite din clădirile de locuit turdene sunt rare. Casa parohială romano-catolică actuală are o premisă medievală, menționată în anul 1558.²⁵⁶ Se pare că o piesă din piatră cioplită înzidită în peretele gangului porții parohiei, văzută și de Orbán (împreună cu o altă piesă, de negăsit astăzi, *Pl. 4/ 1*), provine din clădirea medievală a parohiei.²⁵⁷ Piesa din gangul clădirii a fost identificată de Orbán ca și cheie de boltă. Înaintea cercetărilor piesa (sau ce se văzuse din ea) avea contur în formă de scut, desfacerea tencuielii din jurul piesei a demonstrat că piesa este bolțarul central al unui arc frânt de peste 3,4 metri lățime la partea inferioară, potrivit reconstituirii grafice (*Pl. 4/ 2, Fig. 25*).²⁵⁸ Conturul scutului așezat oblic pe axa arcului pe alocuri este grav deteriorat: partea superioară avea formă rectangulară, forma exactă a părții inferioare a scutului nu poate fi reconstituită. Reprezentările scutului au rămas aproape intacte: două chei dispuse în cruce cu brațele dispuse în X, deasupra cărora apare o stea cu șase colțuri. Între chei, pe o filacteră s-au sculptat cifrele arabe ale datei: 1472.²⁵⁹ Cifra 4 este indicată de un 8 înjumătățit. O analogie a scutului oblic în vârful unui ancadrament se găsește la așa-numita casă a episcopului unitarian din Cluj (în mod firesc casa este mai veche decât instituția), pe bulevardul 21 Decembrie 1989 la nr. 14, iar un ancadrament în arc frânt cu scut drept în vârf, datat 1480 se află pe clădirea parohiei evanghelice din Bistrița (*Pl. 4/ 3, 4/ 4*). Pe baza analogiilor se presupune că bolțarul central provine din ancadramentul porții unei case orășenești, cel mai probabil din cel al casei parohiale, iar reprezentarea heraldică este – cel mai probabil – blazonul plebanului. Din această perioadă cunoaștem

²⁵⁴ ORBÁN 1889, pp. 349–350.

²⁵⁵ KMJKV, 3953: „*unam scilicet stubam et unam domum cubiculariam ad instar domorum providi Stephani Kowach in eadem Thorda in parte interiori domus eiusdem Stephani constructarum*”.

²⁵⁶ Arhiva Capitlului de Alba Iulia în Batthyaneum, cutia V., doc. 5.: „*domo plebanatus nostri*”.

²⁵⁷ ORBÁN 1889, 360–361. Orbán localizează piesele înzidite în peretele casei parohiale în gang și deasupra intrării bucătăriei, pe care el a desfăcut de sub vâruială (se pare că cealaltă piesă provine din biserica catolică). Prima se regăsește în poziția menționată de Orbán, iar cealaltă piesă nu a fost găsită nici după cercetări amănunțite. Nu este exclus că a dispărut cu ocazia reamenajării casei parohiale din anii 1930 – informații foarte interesante despre lărgirea casei parohiale se găsesc în *Historia Domus* al APRCT.

²⁵⁸ Cercetările au fost efectuate în anul 2008. Mulțumim și pe această cale plebanului de Turda, György Ferenc posibilitatea efectuării cercetărilor în biserică, parohie și arhive.

²⁵⁹ ORBÁN 1889, p. 360 indică data 1452. Foarte fragmentar s-a păstrat și profilatura ancadramentului în arc frânt, cu un element de pară marcant la colțul exterior, terminând cu o syma în interior. Profilatura medievală a fost ștearsă de una mai modernă cu ocazia unei transformări. Dimensiunile piesei: 96 x 50 cm.

parohii turdeni Emeric de Turda și vicediaconul (probabil plebanul) Mihai Zendi, dar sigiliul sau blazonul lor nu este cunoscut.²⁶⁰

Cunoaștem o inscripție ceva mai recentă, inedită, păstrată în clădirea nr. 13 (actualmente centru comercial, fostul sediu de poliție). Este vorba de o clădire care suferise mai multe transformări radicale, care la cumpăna secolelor XIX-XX a fost radical transformată în stil eclectic-neogotic. Prin această transformare pierduse – se pare – majoritatea zidurilor mai vechi (după transformările din 2006-2007 cu greu se recunoaște chiar și clădirea eclectică). Totuși, judecând după amplasament clădirea poate fi identificată sigur cu casa descrisă pe larg de Orbán, denumită de el casa Csipkés, fosta casă Sárközi.²⁶¹ Monograful orașului vizitase de două ori clădirea, prima dată observase ancadramente renașcentiste cu inscripții moralizatoare, care însă fuseseră deja distruse la data reîntoarcerii sale la Turda. În cursul celei de-a doua vizite mai văzuse ancadramente renașcentiste în curte, copiate și niște fragmente de texte (cu proveniență incertă). El publicase și o gravură care prezintă clădirea dinspre poartă: este vorba despre o clădire cu etaj (eventual cu subsol mai înalt), în zidul de închidere se observă foarte clar ancadramentul unei ferestre geminate din epoca renașterii (*Pl. 5/ 1*). Asemenea ancadramente evocau pentru Orbán cetatea Odorheiului (clădirea interioară a fostei mănăstiri). Astfel el considera că era vorba despre o construcție finanțată de principele Ioan Sigismund și la Turda. Acest tip de ancadrament era larg răspândit, avem exemple și din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea (la castelul din Criș). Celelalte vestigii descrise de Orbán nu mai există astăzi, nu au fost regăsite nici în timpul cercetărilor noastre din anul 2006. Totuși, în clădire, la podestul scării interioare s-a păstrat o inscripție foarte tocită, în parte descifrabilă. Este vorba de o placă din piatră (125 x 56 x 18 cm) care ulterior a fost lăcuită, iar caracterele încă lizibile vopsite în negru. Se pare că inscripția comemora realizarea unei opere, probabil a clădirii renașcentiste.²⁶² Literele capitale ale inscripției, parțial distruse de pictare și de tocire nu par foarte pretențioase. Prima parte a inscripției se referă la autorul operei semnalate de placa comemorativă, al cărui nume din păcate s-a șters. Textul din ultimul rând este fragmentul unei sentințe moralizatoare (care se încheie cu *quod potes perdere*), care apare la mai mulți autori medievali (Jacques de Tudes: *De vanitate mundi*, Sf. Bernard de Clairvaux: *Rhythmus de contemptu mundi*, Anonim din Fleury: *Héloïse et Abélard*). Blazonul este indescifrabil, se observă doar litera S în interior (probabil dintr-o monogramă). Silueta manieristă a blazonului, cu mai multe volute are analogii la Cluj din ultimele decenii ale veacului al XVI-lea: blazonul cu monograma lui Kakas István

²⁶⁰ La sfârșitul evului mediu pe fațadele parohiilor apar două tipuri de blazoane: stema unor plebani de rang nobiliar (exemple transilvane: Cluj, Sibiu, Bistrița) sau însemnul finanțatorului (familie nobiliară, instituție: episcopie, ordin călugăresc etc., însă fără exemple din Transilvania). În mediul german exemplele blazonului finanțatorului nobiliar sau instituțional pe clădirea parohiei nu sunt puține: pe ancadramentul intrării parohiei din Birndorf (landul Baden-Württemberg) apare blazonul ordinului cavaleresc german (1527), parohia din Markgröningen (landul Baden-Württemberg) poartă blazonul principilor Württemberg și sigla devisei principelui Ulrich (1544).

²⁶¹ ORBÁN 1889, pp. 351–352, v. și gravura de pe p. 355.

²⁶² Textul plăcii: „STVDIO ET INDV(STRIA) .../ (blazon)/ ANNO D(OMINI) 15•85/ NIHIL TVVM DIXERIS.”

de pe un ancadrament de ușă pe fațada de curte a casei Wolphard-Kakas, databil după anul 1590, blazonul lui Petrus Filstich (1597) din casa Filstich-Kemény.²⁶³ Aceste analogii indică probabil și proveniența meșterului (sau a plăcii). Este important faptul că avem de a face cu o placă comemorativă, și nu cu un fragment inscripționat dintr-un detaliu arhitectural, fiind un gen foarte rar în arhitectura civilă orășenească (cele mai cunoscute analogii sunt plăcile comemorative ale casei Eppel din Cluj), care însă apare destul de des pe zidurile cetăților sau castelelor (Gherla, Gilău, Criș etc.) Acest fapt indică o atitudine aparte din partea comanditarului necunoscut nouă.

²⁶³ BALOGH 1985/ 1, il. 142, v. și blazonul înzidit deasupra ușii, pe il. 145, blazonul Filstich: il. 176. O analogie probabil și mai apropiată se găsește pe placa funerară a lui Wesselényi Miklós († 1584) în cripta de la Jibou: il. 283.

Capitolul II

Arhitectura ecleziasitică medievală în oraşul Turda – studii de caz

Biserica Romano-Catolică din Turda Veche

Preambul

Biserica romano-catolică din centrul municipiului Turda – piaţa centrală a Turzii Vechi – figurează în Lista Monumentelor Istorice publicată în anul 2004 cu codul CJ-II-m-A-07800²⁶⁴, este considerată ca şi una dintre cele mai însemnate clădiri istorice din această localitate. Biserica parohială cu hramul Naşterea Maicii Domnului (*Kisboldogasszony*) aparţine eparhiei Turda-Arieş, în Evul mediu a fost dedicată Sfântului Nicolae. Lucrările recente de reabilitare ale clădirii,²⁶⁵ începute în anul 2000 ne-au oferit şansa cercetărilor pe teren. Cercetările de parament efectuate de noi şi de alţi specialiştii trebuie considerate doar parţiale.²⁶⁶ În cursul acestor lucrări de cercetare şi restaurare au fost recuperate o mulţime de pietre profilate medievale,²⁶⁷ fragmente ale decorului arhitectural original al bisericii, refolosite mai târziu ca şi material de zidărie. Sondajele arheologice, considerate de asemenea doar parţiale, au fost executate de specialiştii de la SC. Damasus srl. (Braşov) în colaborare cu Muzeul de Istorie din Turda.²⁶⁸ Consideraţiunile ce urmează se bazează şi pe arhiva bogată, dar încă prea puţin cercetată a parohiei romano-catolice, care deţine documente începând din anii 1720.²⁶⁹ Aceste date arhivistice pot fi completate de fondurile Arhivelor Arhiepiscopiei Roman o-catolice de la Alba Iulia (vizitele episcopale din secolele XVIII-XIX. şi alte documente), respectiv fondurile aflate în arhiva Parohiei Unitariene din Turda precum şi în Arhivele Episcopiei Unitariene din Cluj. Acestea din urmă se referă la perioada unitariană a clădirii (intervalul 1560-1721). Nu am avut acces însă la fondul bogat al arhivei oraşului Turda, cu documente din secolele XVI-XIX, păstrate până la începutul anilor 1990 la Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale Române, de unde au fost

²⁶⁴ Codul vechi: 13-B-546

²⁶⁵ Proiectantul lucrărilor a fost SC. Utilitas srl., centru de cercetare şi proiectare, din Cluj-Napoca.

²⁶⁶ KISS 2002, WEISZ 2002. Mulţumim şi pe această cale domnului restaurator Kiss Lóránt care ne-a pus la dispoziţie raportul cercetărilor de parament efectuate de domnia sa.

²⁶⁷ Lucrările din piatră aparţin restauratorului Nagy Benjámín.

²⁶⁸ PASCU 2000. Doamnei Daniela Marcu-Istrate mulţumim şi pe această cale că am avut acces la raportul cercetărilor arheologice conduse de dânsa. Datorită lucrărilor de reabilitare ale clădirii muzeului, am avut doar acces parţial la inventarul cercetării arheologice, care conţine printre altele monede, bucăţi de frescă şi de vitralii respectiv pietre profilate din ancadramente şi bolţi.

²⁶⁹ La începutul lucrărilor de reabilitare arhiva şi biblioteca parohială a fost păstrată la etajul sacristiei în condiţii deplorabile, împreună cu arhiva şi biblioteca mănăstirii franciscane minorite din Turda. Aceste fonduri acum sunt depozitate într-o clădire renovată a parohiei, şi sunt accesibile specialiştilor.

transportate pentru „microfilmare” la Alba-Iulia, și au fost returnate recent, fiind considerate astăzi „neprelucrate”, deci inaccesibile.²⁷⁰

Prezentarea arhitecturală a bisericii.

Amplasamentul și țințirul dispărut

Biserica se ridică la „gâtul” nordic al pieței, închizând astfel prin volumul său impunător spațiul acesteia, deosebind de bisericile parohiale ale orașelor din Slovacia cu piețe în formă de fus, care se ridică în zona centrală (cea mai largă) a piețelor (v. *H. 4*). Edificiul de cult a fost înconjurat de un țințir de plan ovoidal, neregulat, gardul căruia la un moment dat fusese transformat în incintă de apărare din piatră, astfel încât a retezat drumul către piață dinspre nord. Țințirul este redat de un desen din anii 1820 (*Pl. 5/ 3*).²⁷¹ În peretele țințirului erau înzidite două inscripții, dispărute de atunci, textul acestora din fericire s-a păstrat.²⁷²

La nord și la sud de biserică, în perimetrul țințirului de odinioară s-a amenajat o zonă verde. Cea nordică este împrejmuită de un gard decorativ din fontă, în mijlocul acestui părculeț se ridică o cruce monumentală cioplită în piatră, care la începutul secolului trecut se afla încă în partea opusă, în fața clădirii situate la sud de biserică. Această clădire etajată în proprietatea parohiei constituie o rămășiță a caselor care înconjurau biserica, odinioară adosate zidului de apărare, sau, mai degrabă, construite pe traseul și din materialul acestei incinte (*Pl. 5/ 4*).²⁷³

Planul și elevația

Volumul monumental al bisericii orientată cu corul spre est domină zona nordică a pieței. Biserica – în momentul de față – se compune din navă, cor și sacristie etajată, o compoziție tipică și destul de simplă a bisericilor parohiale medievale de rit occidental din

²⁷⁰ Pentru aceste informații datorez mulțumiri domnului arhivist principal Kiss András.

²⁷¹ TÉGLÁS. Hârtie, pastel color, nedatat. Autorul desenului pare a fi un funcționar austriac necunoscut, reprezintă o execuție prin spânzurare în fața bisericii. Hârtia desenului, ruptă în mai multe locuri, a fost lipită pe un carton portocaliu probabil de Téglás. Pe desen găsim două inscripții. Prima, scrisă de autor, sub ilustrație: „*Executio in Der Stadt Thorda.*” A doua inscripție, scrisă de Téglás se află pe o bucată de hârtie de calc lipită pe colțul de dreapta sus a cartonului, și ne oferă informații despre proveniența desenului: „*TORDÁRA VONATKOZÓ RÉGI KÉP. A gróf Kemény József iratai közül.*” (Imagine veche referitoare la Turda. Din documentele contelui József Kemény.) Datarea noastră se bazează pe starea bisericii și pe inexistența clădirilor înconjurătoare actuale.

²⁷² Inscripția intrării sudice a curtinei (dispărută, se observă și pe desenul din anii 1820): „*Regnante Illustrissimo Transilvaniae Principe Domino D. Sigismundo Báthori ex donatione gratuita Serenissimi domini D. Stephani Báthori, Regis incliti Poloniae, per sedulam intercessionem M. D. Alexandri Kendi impetrata Nicolaus Pogán Jodex Tordensis fieri curabat Camerario Joanne LRto (Literato) Colosvári existente. Anno Dni 1585.*” (După ORBÁN 1889. p. 366) Există și o altă notare a inscripției, cu mici diferențe față de cea de mai sus: „*Regnante Illustrissimo Transilvaniae Principe Domino D. Sigmondo Báthori ex donatione gratuita Serenissimi domini D. Stephani Báthori, Regis incliti Poloniae, per sedulam intercessionem M. D. Alexandri Kendi impetrata Nicolaus Pogan Judex Tordensis fieri curabat Camerario Joanne LRto' Colosvári existente. Anno Dni 1585.*” (După TÉGLÁS: *Feliratok*. p. 91). Textul și data inscripției prezintă similitudini cu cea a casei cămării.

Inscripția curtinei (nu i se cunoaște locația exactă): „*In nomine Domini restauratum hoc coemeterium ex pia legatione Humanissimi quondam Stephani Vas de Szent-Márton, scholae unitariae annis XII. Rectoris. Per egregios Martinum Székely et Sigismundum Szaniszló, adjuvante etiam Eccl(esi)a insuper Michaele Fazakas Aedi(lis) A. D. MDCLXXXVII.*” (După ORBÁN 1889. p. 366)

²⁷³ ORBÁN 1889. Pe planșa dintre pp. 358-359. se observă la vest de clădirea etajată existentă și astăzi niște clădiri pe un singur nivel în jurul bisericii. În fața bisericii se desfășoară târgul.

Europa Centrală.²⁷⁴ Dimensiunile corului sunt proporționale cu cele ale navei, cornișa principală a celor două componente principale sunt la aceeași înălțime. Nava are un acoperiș în două ape, învelit cu țigle de fabrică. Acoperișul corului este adaptat capătului estic poligonal. În colțul delimitat de peretele nordic al corului și umărul estic al navei se află sacristia etajată, care acoperă circa 2/3 din înălțimea navei (*Fig. 1–5*).

Navei de plan dreptunghiular i s-a adăugat un rezalit de lățimea a unei treimi a fațadei vestice constituind cadrul portalului de la începutul secolului al XIX-lea (*Fig. 2*). Zidurile longitudinale ale navei sunt sprijinite de cinci perechi de contraforturi. În interior, acestor contraforturi le corespund câte trei perechi de stâlpi angajați de factură barocă, masivi, de plan dreptunghiular, care susțin prin intermediul perechilor de arce-dublou patru travee de calotă boemă ale bolții baroce târzii (*Fig. 1, 6*). Ritmul interior al spațiului, determinat de stâlpi, arce-dublou și calote susținute de acestea și decorul conferă un aspect baroc târziu interiorului.

Lățimea interioară relativ mare a navei ne pune în fața problemei identificării structurii spațiale originare medievale. Biserica fiind o construcție gotică târzie de la cumpăna secolelor XV-XVI, spațiul navei sale putea să fie de tip hală, de tip sală sau tipul de sală cu stâlpi angajați marcanți în interior (cunoscuți în bibliografie și prin termenul de *contrafort retras*). Ultimul tip menționat este reprezentat în Transilvania prin biserica reformată de pe strada Kogălniceanu, Cluj (fosta mănăstire franciscană observantă), de faza gotică târzie a bisericii franciscane din Cluj (fosta dominicană) și de ultima fază medievală a bisericii reformate (fosta parohială) din Dej.²⁷⁵

Stâlpii angajați masivi din interior, construiți în secolul al XIX-lea în linia contraforturilor, împreună cu lățimea navei ar sugera o asemenea ipoteză. Se pune deci întrebarea dacă stâlpi angajați nu ascund cumva contraforturi retrași medievali în miezul lor. Verificarea acestei presupunerii este posibilă sau prin desfacerea zidăriei unora dintre stâlpii angajați până la identificarea miezului presupus medieval, sau prin studierea paramentului în podul navei, deasupra boltirii din secolul al XIX-lea. Este evident că cercetarea podului reprezintă soluția mai simplă. Podul bisericii oferă o suprafață suficient de mare pentru cercetarea peretelui, deoarece bolta barocă a fost construită aproximativ la limita a 2/3 din înălțimea originală interioară a navei, iar suprafețele libere nu prezintă urme ale unor intervenții radicale. La partea superioară a pereților tencuiala s-a păstrat foarte fragmentar din cauza faptului că nava a stat neacoperită mai bine de un secol, se poate însă lesne constata că urmele de tencuială se urcă până la coronamentul zidurilor, indicând lipsa de boltă deasupra navei. Deasupra nivelului boltirii din secolul al XIX-lea se identifică doar vârfurile ferestrelor gotice, dar nu există urme de stâlpi angajați în interior

²⁷⁴ Lungimea interioară/ exterioră a bisericii: 46,83/ 53,76 m, lungimea interioară a navei: 27,91 m, lățimea interioară/ exterioră a navei: 18,91/ 25,59 m, lungimea interioară a corului (cu arcul de triumf): 18, 91 m, lățimea interioară/ exterioră a corului: 8,24/ 15,91 m, dimensiunile interioare ale sacristiei: 7,36 x 3,68 m.

²⁷⁵ Din bibliografia bisericii de pe strada Kogălniceanu menționăm ENTZ 1948. (reeditat în vol. *Farkas utcai templom*) și PAPP 2005. pp. 44-51. Despre biserica dominicană din Cluj: SALONTAI 2002, 144-185 (contraforturile retrase se observă în pod). Biserica reformată din Dej: ENTZ 1942 și SZŐKE 2012a. Despre contraforturile retrase mai v. BUZÁS 1999: autorul a inclus în această grupă și biserica franciscană observantă din Szeged (despre care v. LUKÁCS 2000). Tipul de spațiu cu posibilitatea amplasării unor capele laterale era la „modă” la cumpăna secolelor XV-XVI. în Transilvania, atât în zona săsească din sud (v. SZŐKE 2010), cât și în centrul și nordul provinciei (Târbuiu, bis. ortodoxă, fosta evanghelică, Lechința, bis. reformată, fosta evanghelică, dar se poate presupune existența cu temei și la Dipșa, bis. ortodoxă, fosta evanghelică, datată 1489 cu inscripție).

și nici amprente ale arcelor gotice de deasupra golurilor (care sunt vizibile, în schimb, în podul corului, v. **fig. 65**).

Astfel nava nu aparținea tipului reprezentat de exemplele clujene, iar lățimea pare a fi un indiciu mai degrabă al sistemului hală (18,91 m la Turda față de 15,50 m la Cluj, str. Kogălniceanu).²⁷⁶ Lipsa amprentelor arcelor gotice nu indică neapărat și lipsa boltirii,²⁷⁷ presupunem totuși că spațiul enoriașilor a fost proiectat în sistem de hală, dar nu a fost niciodată terminat ca atare, cum indică și lipsa stâlpilor de pe relieful din secolul al XVIII-lea (**Pl. 6/ 1**). Profilatura nervurilor găsite în cursul cercetărilor este identică cu cea care s-a păstrat la arcele dublou ale podului corului.

Sub traveea vestică a navei se află tribuna orgii, o structură de factură barocă târzie (**Pl. 12/ 1**). Din parterul tribunei spre sud se deschide o capelă laterală (în momentul de față nefolosită), iar spre nord se află scara care se urcă la tribună; de acolo, în continuare pornește scara de lemn spre podul navei.

Intrarea principală a bisericii se află în axa fațadei vestice. Biserica dispune și de două intrări laterale (nefolosite astăzi), cea sudică între contraforturile 3 și 4, iar cea nordică între contraforturile 2 și 3. De-a lungul istoriei cele trei intrări au suferit transformări radicale, din intrarea vestică originală nu s-a păstrat nimic *in situ*, iar anvergura celor laterale a fost redusă și adaptată unor encadramente mai noi prin intervenții de-a dreptul brutale. Latura estică a navei se deschide prin arcul de triumf semicircular către cor. Pe planul bisericii se observă o diferență de ax, corul fiind deplasat mai la sud, astfel partea nordică a peretelui arcul de triumf, cea spre sacristie este mai lungă decât peretele opus.²⁷⁸

Corul poligonal este sprijinit de contraforturi: închiderea are patru, fațada sudică două contraforturi, iar fațada nordică are un singur contrafort, sacristia compensând lipsa celui alt. Distanțele dintre contraforturile fațadei sudice nu sunt egale. Pe baza reliefului închiderea poligonală a corului este formată din cele trei laturi ale unui poligon neregulat. Majoritatea copleșitoare a închiderilor corurilor gotice din Transilvania sunt formate prin înjumătățirea unui octogon, planul corului din Turda nu corespunde astfel tiparului. Boltirea barocă târzie a corului este asemănătoare navei, dar în locul stâlpilor angajați ai navei, în cor găsim pilaștri. În unele cazuri pilaștrii nu corespund axelor contraforturilor. Intrarea sacristiei se află în zona vestică a peretelui nordic.

Sacristia are plan dreptunghiular, lungimea este cu puțin peste jumătatea lungimii peretelui longitudinal al corului. Parterul sacristiei este acoperit cu două travee de calotă boemă. În colțul sud-vestic al sacristiei se află turnul scării spiralate, de plan pătrat în exterior și circular în interior. Prin acest turn astăzi se ajunge la etajul sacristiei, inițial același scară permitea accesul la podul sacristiei și la podul corului, turnulețul scării deci se ridică deasupra acoperișului sacristiei.²⁷⁹

²⁷⁶ În campania arheologică din anul 2000 s-a cercetat interiorul bisericii doar cu o singură casetă, poziția și dimensiunile acestuia nu au permis identificarea tipului de boltire a navei.

²⁷⁷ Exemple de bolti gotice construite fără astfel de arce: Sibiu, biserica evanghelică, bolta corului (jumătatea a doua a sec. al XIV-lea), bolta ferulei (aprox. 1460) și bolta prelungirii transeptului (aprox. 1471). Nici în nava bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu, Cluj, nu se observă arcele dublou ale boltirii originale, însă în acest caz se poate presupune că boltirea construită în perioada principelui Gheorghe Rákóczi I. acoperă traseul original al boltirii medievale.

²⁷⁸ Zona nordică a peretelui: 6,21 m, zona sudică: 5,59 m.

²⁷⁹ ORBÁN 1889 p. 364 presupune că această scară spiralată ajungea într-un turn deasupra corului. Scara accesa însă doar podul corului, și nu există urme ale turnului presupus de Orbán.

Fațada vestică

Fațada vestică a fost cea mai afectată de reconstrucțiile de la cumpăna secolelor al XVIII și al XIX-lea în stil baroc târziu, în tranziție spre neoclasicism (*Fig. 3, Pl. 6/ 2*). Din structura medievală a fațadei aparent s-au păstrat doar contraforturile de colț.

Pentru o înțelegere mai bună a prezentării fațadei anticipăm anumite date ale cercetării edificiului. Orbán Balázs a consemnat că, potrivit tradiției orale, biserica ar fi avut un turn vestic.²⁸⁰ Proiectul publicat de Entz Géza, nedatat, realizat la sfârșitul secolului al XVIII-lea cuprinde trei relevee ale bisericii, reprezentând planul, fațada vestică și fațada sudică, împreună cu intervențiile proiectate (*Pl. 6/ 1*).²⁸¹ În zona treimii nordice a fațadei vestice ruinate apare un turnuleț de scară, circular în interior, adâncit parțial în grosimea peretelui. Este reprezentat cu un etaj superior mai recent, cu ferestre largi destinate clopotelor, deci la sfârșitul secolului al XVIII-lea acesta îndeplinea și funcția de clopotniță. Acest turnuleț (cel puțin pe desen) acoperă o fereastră gotică a fațadei, înzidită, dar existentă și astăzi. Pandantul ferestrei, în treimea sudică a fațadei se observă de asemenea pe relevu. Pe desen se mai disting două blocuri de zidărie la treimile fațadei, care par să întrecă în înălțime și grosime dimensiunile contraforturilor. Pe relevu fațadei sudice se observă clar una dintre acestea, reprezentat ca și ruina unui zid masiv. La o anumită distanță de turnul-scară și de cele două blocuri înalte de zidărie sunt reprezentate doar pe relevu fațadei ziduri ruinate care flanchează un portal (?) central în arc frânt. Intrarea vestică a bisericii pare a fi înzidită. Cele două blocuri de zidărie la treimile fațadei, în contact cu peretele, respectiv zidurile ruinate în jurul unui portal par a fi rămășițele turnului vestic.

În anul 1936, cu ocazia demontării gardului din fața bisericii au fost descoperite urmele turnului din fața bisericii. Singura relatare despre acest eveniment o găsim în *Historia Domus* manuscris al arhivei parohiale, în care parohul Botár Gáspár identifică aceste urme cu turnul central medieval din fața intrării originale.²⁸² Construcția rectangulară, cu

²⁸⁰ ORBÁN 1889, p. 361: „A főkapuzattal egyetemben lebontották az egyház homlokfalának közepét is, sőt van olyanforma hagyomány, hogy ott – a nyugati homlokzat közepén – régen egy igen magas s párja nélküli díszes torony állott, melyet egykor a villám nagyon megrongálván, leszedtek.”

²⁸¹ ENTZ 1978. Entz a descoperit proiectul în arhiva parohiei romano-catolice din Odorheiu Secuiesc în anii de după 1940 (v. și ENTZ 1943), noi nu am regăsit planșele. Pentru datarea proiectului poate să constituie un indiciu o însemnare din APRCT. În 1775 cantorul bisericii, Kovács György printre cheltuielile bisericii menționează: „Febr. A kolosvári pallérnak és ácsmesternek, hogy a templomnak delineátiójára 2 versen kijöttek, magok fogadván alkalmatosságot, és delineálván 2 exemplárban a templomot együtt számítván is az arra kívántató materiálékát, azon félyül ételekre, italokra fl. 15 den. 60.” (Februarie, pentru meșterul constructor și dulgherul din Cluj care au venit pe cheltuiala lor de două ori pentru desenarea bisericii, și au desenat în două exemplare biserica, au calculat și materialele necesare, respectiv pentru mâncarea și băutura lor 15 forinți și 60 de denari). WEISZ 2007b, p. 233. Comunitatea din Odorhei în anul 1781 a decis construirea bisericii actuale. Probabil aveau de gând la început renovarea bisericii medievale, și preconizau să întrebuițeze proiectul turdean drept model.

²⁸² HD p. 55: „A templom kerítés lebontásakor elvitathatatlan biztonsággal megállapítottuk, hogy templomunknak volt tornya, és ez a torony a mostani főbejárat előtt emelkedett fel, és pedig szélteben-hosszában 8-8 méter vastagságban úgy, hogy a torony a mostani forgalmi út kellő-középeig futott ki, és a templom fala vonalában a most is látható templom középfalának kiugró részét a déli oldalon teljesen lefoglalta, míg az északi oldalon a járdával párhuzamosan kiugró résznek 1/ 2-ed részét; egyben megállapítottuk, hogy a toronyba feljáró lépcsőzetnek a toronyhoz építve külön építménye volt, az északi oldalon – az északnyugati sarkon. A torony test teljesen tömör építmény volt – egy tömb, melybe óriási kövek voltak beleépítve, amely kövek a régi római várból kerültek ki, mert nagyon sok kövön még látható volt a diszitmény faragás.”

laturi de opt metri a avut o fundație compactă (au găsit probabil parterul turnului cu nivelul de călcare acoperit cu lespezi de piatră). Conform relatării lui Botár, turnul a fost amplasat puțin la sud de axa fațadei.²⁸³ Botár identificase turnul scării în colțul nord-vestic al turnului, deci pe altă poziție decât pe desenul publicat de Entz.

Zona centrală a fațadei a fost reconstruită total, însă cele două fâșii laterale s-au păstrat în starea lor medievală (fiind refațadizate), având câte un gol de fereastră în arc frânt, ulterior înzidite.²⁸⁴ Astfel din turnul vestic nu s-a păstrat nimic deasupra nivelului de călcare.

În anul 2010 cu ocazia amenajării drumului din fața bisericii au fost identificate din nou fundațiile foarte bine conservate ale turnului, însă racordul acestora cu biserica și turnulețul scării nu au fost dezvelite. Specialiștii muzeului orașenesc deși au participat la dezvelirea fundațiilor, nu au documentat situația. Colțul sud-vestic al turnului era sprijinit de un contrafort în poziție diagonală, fațadei sudice i s-a alipit ulterior un zid de sprijin, la fel și zidului vestic. Latura vestică a turnului vizibil era mult mai lungă decât laturile de nord și de sud, deci planul turnului nu era pătrat ci dreptunghiular (*Pl. 6/ 3*).

Planul dreptunghiular de turn de fațadă este mai rar, dar nu necunoscut în arhitectura Ungariei medievale, în cazuri când particularitățile amplasamentului bisericii nu au permis planul pătrat (biserica prepoziturii Sf. Petru din Óbuda,²⁸⁵ biserica Sf. Ecaterina din Banská Kremnica,²⁸⁶ biserica evanghelică din Băgaciu). Conform celor expuse volumul medieval al bisericii se completează și cu turnul vestic (cu turn de scară alipit), astfel lungimea exterioară totală a bisericii se cifrează la aprox. 59 m.

Silueta actuală a fațadei este determinată de frontonul baroc târziu, mai înalt decât acoperișul, încheiat în segment de cerc sprijinit pe flancuri de porțiuni de zid concave, decorate cu câte o urnă din piatră pe colțuri. Podul este luminat printr-o fereastră circulară. Rezalitul central de o concepție arhitecturală clasicizantă constituie cadrul monumental al porții și al ferestrei tribunei de deasupra, se compune dintr-o ambrazură concavă, delimitată de cei doi pilaștri uriași susținând un arc amplu semicircular. Golurile sunt încadrate de un chenar comun din tencuială, de factură neoclasică, în interiorul chenarului cele două goluri sunt separate printr-un brâu median, profilat din tencuială la umărul postamentului. Fereastră semicirculară a tribunei mai are un chenar simplu din tencuială. Între cele două goluri ale fațadei, deasupra brâului s-a amplasat o placă comemorativă asamblată din două plăci din piatră de calcar (*Pl. 6/ 4*).²⁸⁷ Mai nou, sub această placă s-a amplasat și o inscripție care atestă statutul de monument istoric al bisericii.

Manuscrisul a fost început de parohul Botár Gáspár, activ la Turda între 1929-1937; după 1937 însemnările sunt foarte rare. În documentele păstrate în APRCT găsim referiri și la niște volume mai vechi de *Historia Domus*, acestea însă nu au fost identificate până acum.

²⁸³ Neconcordanța este sesizabilă și pe releveul publicat de Entz. Turnul bisericii reformate de la Aiud este de asemenea dezaxat față de fațadă. Biserica-cetate din Aiud prezintă numeroase analogii cu biserica din Turda: P. SZATHMÁRY 1868, DUMITRACHE 1978, ENTZ 1996 pp. 121-122, LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 78-79, BURNICHIOIU 2006, RUS – EKE.

²⁸⁴ WEISZ 2005, p. 13.

²⁸⁵ MM. p. 306.

²⁸⁶ MM. p. 538.

²⁸⁷ Textul plăcii comemorative: *E ruinis excitata restaurataque est domus haec nascenti/ deiparae virgini sacra. Raro religionis zelo largo/ Munere, in defessaque soloecitudine spect(abili) d(omi)ni Iosephi/ Osztrovics primarii nobilis oppidi*

În zona soclului se disting ușor cele două faze de construcție ale fațadei. Soclul rezalitului este mai înalt, realizat din plăci șlefuite din piatră, fără profilatură. Între plăcile soclului se observă câteva piese refolosite din construcții anterioare. Soclul medieval se regăsește în zonele laterale și la contraforturi, indicând părțile medievale ale zidăriei fațadei. Se observă că partea inferioară a soclului medieval pe această fațadă a fost uzată, și cu ocazia unei renovări plăcile de piatră au fost înlocuite cu bucăți de piatră brută, apoi tencuite. Profilatura soclului este relativ simplă, la partea inferioară-exterioară se sprijină pe un semitor marcant cuprins între caneluri. Deasupra acestora urmează o cavetă adâncă și un semitor, care deja atinge planul peretelui. Acest tip de soclu s-a păstrat pe celelalte fațade într-o stare mai bună.

Fațada sudică a navei

Fațada sudică a navei și-a păstrat aproape total aspectul medieval (**Fig. 4, Pl. 7/ 1**). Cu ocazia reabilitărilor începute în anul 2000 fațada fusese deja tencuită, dar sub tencuiala alterată se distingea foarte bine materialul de construcție a peretelui: piatră brută și blocuri din piatră fasonată la colțuri. Pe blocurile fasonate apar numeroase inscripții de tip *hic fuit*, începând cu sfârșitul secolului al XVI-lea. Puteau fi distinse și locașurile pentru grinzile schelei de construcție. Pe fațadă se deosebesc două tipuri de socluri din piatră, care se întâlnesc în zona dintre contraforturile 4 și 5, sub montantul estic al ferestrei (**Pl. 7/ 2**). Segmentul vestic al soclului este profilat identic cu soclul medieval al fațadei principale. Segmentul estic, care este de fapt prelungirea soclului corului, se află la o cotă mai înaltă cu cca. 30 cm, profilatura fiind formată dintr-o cavetă între două semitoruri.²⁸⁸ Întâlnirea a două tipuri de soclu diferite pe suprafața unei fațade (și nu la colț, de exemplu) se întâlnește mai rar, dar nu este o excepție în arhitectura gotică transilvană. Cornișa simplă este profilată din tencuială, ornată doar cu o scotie aplatizată.

Thorda, ductoris/ parocho, et a(rchi) diacono Josepho Darnotzi. Syndico ac fau/ tore spect(abilo) d(omi)no Francisco Vaida, supremo curatore nob(ilo) d(omi)no Joanne Szentpeteri, vice curatore Josepho Réterfi(!)

Assidua opera auxilioque Francisci Szentmiklosi et Francisci Lek/ eccl(esi)ae aedituis Francisco Ambrus, Mathia Kramarszik/ Stephano Csiki et Joanne Tamasi quorum sicut et/ reliquorum benefactorum omnium memoria sit jugi in/ benedictione.

DVM HIs panla et GraeCia CrVentIs faCtIonIbVs/ perIrent Idest 1822/

1822. (Din ruine ridicată și restaurată a fost această casă sfântă a Virginei născătoare a Domnului, din rarul zel religios, ajutorul generos și grija neobosită al domnului Osztrovics József, primarul orașului nobil Turda, în timpul preotului paroh și arhidiaconul Darnóti József, sub domnul Vajda Ferenc, protector al comunității, Szentpéter János curator principal și Réterfi(!) József curator secund, din munca perseverentă și ajutorul lui Szentmiklósi Ferenc și Lek Ferenc, în timpul curatorilor Ambrus Ferenc, Kramarszik Mátyás, Csiki István și Tamási János, a căror amintire, și al tuturor binefăcătorilor să fie legată în binecuvântare.) Inscripția a fost scrisă pe două plăci de calcar cu caractere capitalis antiqua, cu mai multe ligaturi între litere (semnalate prin subliniere). Literele poartă urme de aurire. Cronostihul format din majusculele ultimei propoziții dă anul 1822.

Unitarianul Orbán a criticat reconstrucțiile din perioada catolică a bisericii: ORBÁN 1889, p. 361. Mai mult, în n. 1. Orbán declară pe baza acestei inscripții că Lek Ferenc, un arhitect străin a fost principalul responsabil pentru „deformarea” clădirii, iar Szentmiklósi Ferenc a fost doar dulgherul, care a realizat acoperișul. „Lek Ferencz valami külföldről behivott bölcs építész volt, a ki e szép műemléket éktelenül elrútitotta és elidomtalanította ... Szentmiklósi Ferenczet nem érheti megrovás, mert ő csak a fedélzet ácsmunkáját végezte, s azt tisztességesen. Különben ez egyház ily gyökeres átalakítása, illetőleg elidomtalanítása az 1773-ik évben foganatosított, a József császártól arra rendelt pénzből.”

Din documentele APRCT reiese că Szentmiklósi Ferenc a fost administratorul parohiei în anii 1800, iar Lek Ferenc membru al prezbiteriului în anii 1810-1820.

²⁸⁸ Soclul corului se prelungeste pe o mică porțiune a navei și în cazul bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu.

Nava are cinci goluri spre sud, patru ferestre și o ușă. Ferestrele în arc frânt dispun de ancadramente profilate în piatră.²⁸⁹ Sfertul superior al ferestrelor a fost înzidit cu ocazia reboltirii navei în secolul al XIX-lea. Înzidirea se află în planul central al grosimii zidului, totuși nu s-au păstrat mulurile gotice. Golurile micșorate ale ferestrelor sunt semicirculare. Fereastra a treia, dintre contraforturile 3 și 4, deasupra intrării sudice, are o tratare mai specială (*Pl. 7/ 3*). Vârful ferestrei este la aceeași cotă cu celelalte ferestre, dar solbancul este la o cotă mai înaltă și golul este mai lat decât celelalte.²⁹⁰ Ferestrele mai înguste sunt profilate destul de simplu, cu o cavetă adâncită în ambrazura evazată, urmată de falțul pentru tocul ferestrei. Profilatura ferestrei a treia este mai complexă, cu un profil de pară în interiorul cavetei, care se întretaie în vârful ancadramentului.

Portalul este cel mai spectaculos element arhitectural al fațadei. (*Pl. 7/ 4, 7/ 1–2*) Sub timpanul în arc frânt, împărțit în două goluri de un *trumeau*, sunt introduse două ancadramente cu lintel pe console, decorate bogat cu elemente încrucișate de profilatură. Printre elementele de profilatură putem să separăm unele mai „dezvoltate”, cum ar fi semitorurile și elementele de pară sau semipară respectiv baghetele mai pătrătoase, care apar mai ales în interior. Este interesant faptul că în limbajul goticului târziu transilvan la ancadramentele mai reprezentative au fost folosite elemente cu profilatură circulară sau ondulată, iar la cele mai simple (uși de sacristie, ferestre mai simple) baghete, care au fost sculptate mult mai ușor.²⁹¹

Portalul a fost grav afectat de intervențiile de la începutul secolului al XIX-lea. Golul vestic a fost înzidit, iar în golul estic a fost introdus un ancadrament simplu, dreptunghiular, cioplit în piatră. Montantul vestic al noului ancadrament înlocuiește chiar *trumeau*-ul, iar locașul celui alt montanț s-a adâncit în montantul original estic. Partea superioară a lintelului gotic lipsește, doar cioturile sale pot fi surprinse pe cele două capete. Lipsa acestui element structiv al ancadramentului ar putea fi explicat prin eliminarea de către protestanți a unei compoziții figurative presupuse a timpanului, așa cum s-a întâmplat la portalul principal al bisericii de pe strada Kogălniceanu din Cluj.²⁹²

În profilatura montanților portalului apare frecvent elementul de pară, pornit din baze decorate cu caneluri oblice. În vârful timpanului se întretaie elementele de pară pornite din soclu, asemănător ancadramentului ferestrei din axă.²⁹³ Cu ocazia cercetărilor

²⁸⁹ În cursul luptelor din anul 1944 biserica a suferit avarii, devenind inutilizabilă aproape un deceniu. S-au distrus și vitraliile de secol XIX. ale ferestrelor sudice, respectiv ancadramentele acestora. În anii 1950 au fost reparate ancadramentele ferestrelor cu piatră artificială.

²⁹⁰ Dimensiunile ferestrelor din axa porților au fost mărite încă din epoca romanului: solbancurile acestor ferestre fiind la o cotă mai înaltă din cauza porții, s-a recurs la lărgirea golului pentru iluminatul unitar al interiorului. Câteva analogii transilvane: fațada sudică a bisericii ref. din Dej (cu urme de portic), fațada nordică a bisericii ev. Sf. Nicolae din Sighișoara (v. monografia bisericii: MACHAT 1972 și cel mai recent, cu multe planșe și ilustrații: POPA 2002 pp. 91–102), fațadele de nord, vest și sud ale bisericii Sf. Mihail din Cluj.

²⁹¹ Aduce mai multe exemple din nordul Transilvaniei SALONTAI 2011, p. 57.

²⁹² *Farkas utcai templom.* p. 13. Pe baza figurilor de îngeri ale consolelor, purtând *Arma Christi* Entz presupune că timpanul a fost decorat cu scena Răstignirii, îndepărtată de către protestanți după alungarea călugărilor în 1556. El mai completează ipoteza cu o referire din jurnalul lui Wesselényi István (3 noiembrie 1704) la un relief, din seria patimilor lui Isus, pe care acesta văzuse în capela sibiană a generalului Rabutin, și care a fost recuperat în cursul demolării unei porțiuni a zidului de apărare a Clujului. V. WESSELÉNYI: *Napló*, I. p. 270: „... láttam a generál kápolnájában egy faragást kőre, ... , melyen Krisztus Urunknak némely passioji le volt metszve.” Relieful nu a fost identificat de cercetarea modernă.

²⁹³ Timpanul în arc frânt lipsește la portalul nordic din Turda, la Biertan și la portalurile din Bistrița. La biserica din strada Kogălniceanu, Cluj mai există consolele de pornire ale timpanului.

de parament a fost identificat și arcul de descărcare al golului, construit din cărămidă. Pe montantul vestic al porții se vede un semn de meșter asemănător unui A (probabil un compas).

Unele anomalii disting portalul din Turda de tipul „clasic” al acestor portaluri. În mod normal, la acest tip de ancadrament, consolele de pe *trumeau* sunt sculptate dintr-un singur bloc de piatră, asemănător unui capitel, care susține lintelul comun al celor două goluri. În cazul nostru însă cele două goluri au linteuri separate și consolele formează un singur bloc cu acestea. Sunt deosebiri mici, dar importante și între profilaturile și detaliile lintelurilor, respectiv ale decorului consolelor, această asimetrie fiind nemaiîntâlnită la portalurile similare. Decorul golului vestic este mai simplu. Chiar dacă consolele de pe colț și pe *trumeau* se deosebesc, este sigur că portalul nu este rezultatul îmbinării a două ancadramente simple de poartă. O ipoteză și mai puțin probabilă ar fi „restaurarea” puțin greșită a portalului în anii 1810 – contractul pietrarului Anton Hartman prevede cioplirea unor „uși din piatră”, însă nu știm dacă acestea au și fost realizate.²⁹⁴

Contraforturile fațadei în patru trepte ating nivelul cornișei și sunt articulați cu aruncătoare de apă. Aruncătoarele au profilul obișnuit compus dintr-o cavetă delimitată de un tor și un listel. În vârful contraforturilor de colț găsim câte un bloc de piatră destinat să îmbine colțul de zidărie cu planul oblic al aruncătorului. Pe sfertul superior al contrafortului 2 se poate citi o inscripție cu anul 1504 (*Pl. 8/ 3*), iar pe al treilea sfert al contrafortului 4, a fost inscripționat anul 1493 (*Pl. 8/ 4*).²⁹⁵ Inscripțiile au fost redactate în cifre arabe despărțite de semne de paragraf, numărul cinci apare în oglindă, iar cele două numere de patru au fost marcate cu opturi înjumătățite. Pentru acoperirea contrafortului 3 al fațadei s-au refolosit – pe baza profilaturii – pietre destinate montanților ferestrelor de pe această fațadă.

Corul și sacristia

Fațadele exterioare ale corului și-au menținut înfățișarea medievală cu schimbări relativ mărunte, cum ar fi înzidirea părții superioare a ferestrelor, datorită coborârii bolților la începutul secolului al XIX-lea, însă în acest caz lipsește mulura doar la fereastra de sud-est (*Fig. 2, 5, Pl. 9/ 1–2*). Partea superioară a ferestrelor închiderii corului a fost zidită până în planul fațadei și dezvelită abia cu ocazia tencuirii din anul 2010. Corul tencuit recent în exterior a permis cercetarea zidăriei, asemănătoare cu cea a navei. Și aici șenajele din colțuri ca și contraforturile au fost realizate din blocuri fasonate, restul zidăriei fiind din piatră de carieră. Prin această tehnică de zidire pot fi ascunse perfect îmbinările datorate adăugirilor. Soclul corului și al sacristiei se compune din două asize de blocuri din piatră și aparține variantei „estice” descrise cu ocazia prezentării fațadei sudice a navei (*Pl. 7/ 2*). Acest tip de soclu se încheie corect pe fațada nordică a sacristiei, în apropierea peretelui estic al navei prin întoarcerea către pământ a profilului. La cor s-a păstrat și

²⁹⁴ WEISZ 2002, 8–9. În 1817 s-a semnat contractul cu Anton Hartman, care a fost obligat să decoreze porțile bisericii cu „figuri gotice”. Din păcate nu se știe despre care portal(uri) a fost vorba. Cioplitorul de piatră a murit în 1820, și Georg Winkler, meșterul care a condus lucrările din anii 1810–1820, a angajat un nou cioplitor de piatră, pe Kató András. În contractul acestuia în mod clar este vorba doar despre realizarea intrării principale. Amândouă contracte se află în arhiva eparhială.

²⁹⁵ La ORBÁN 1889 a doua inscripție este descifrată 1478 (p. 365, v. și ilustrațiile de pe p. 364), VĂTĂȘIANU 1959 (și pe urma lui MUREȘAN 1968, v. p. 27) indică anul 1498, iar ENTZ 1978 anul 1496 (p. 154).

cornișa medievală din blocuri de piatră profilate printr-o cavetă cu secțiunea unui sfert de cerc susținută de muchia retezată la partea inferioară. La est de primul contrafort sudic al corului a fost refolosită o piatră medievală profilată. Pe suprafața de îmbinare a piesei – profilată printr-o cavetă, deci se pare că a fost un element al soclului – se vede un semn de îmbinare și un semn de meșter în forma unui V (diferit de cel de pe poarta sudică). Deasupra sacristiei, sub cota cornișei, se observă trei console din piatră care susțineau – presupunem – elementul orizontal superior al șarpantei originale a sacristiei. (*Pl. 10/ 4*).

Corul este luminat de șase ferestre, trei pe peretele sudic și trei pe laturile închiderii poligonale. Ferestrele sunt asemănătoare, dar și aici există una cu modelare deosebită: fereastra estică a peretelui sudic (în interior sub această fereastră se află sedilia medievală, *Pl. 9/ 3*) este puțin mai lată decât celelalte și dispune de o mulură mai bogată. În spatele mulurii se observă zidăria de cărămidă a bolții din secolul al XIX-lea. Profilatura acestui ancadrament seamănă cu fereastra din mijloc a navei: muchia retezată precede o cavetă adâncă din mijlocul căreia se înalță un profil în formă de pară. Acesta din urmă însă nu se întretaie cu pandantul său în vârf. Celelalte ferestre sunt identice ca dimensiuni și forme.

Ancadramentele ferestrelor corului – în afara celui mai lat – prezintă unele diferențe în profilatură. Partea inferioară a profilaturii acestora este identică cu profilatura celei de-a treia ferestre, dar la înălțimea de aprox. un metru de la solbanc se încheie profilul în formă de pară printr-un buton piramidal (*Pl. 9/ 4*). Acest „vârf” hexagonal fusese destinat să îndepărteze apa pluvială. Deasupra piramidei din caveta centrală dispare elementul pară. Soluția pare a fi rezultatul unei schimbări de proiect în profilatura montantului. Cazuri asemănătoare se cunosc la stâlpii și ferestrele catedralei gotice din Zagreb (Croatia) – reconstruită aproape integral, cunoscută numai din relevee de epocă.²⁹⁶ O altă posibilă analogie în arhitectura Transilvaniei pentru mascarea schimbării profilaturii, de această dată cu console este portalul vestic al bisericii reformate din Reteag (jud. Bistrița-Năsăud).

Menourile ferestrelor nu s-au păstrat, urmele lor au fost acoperite cu ocazia renovărilor din secolul al XX-lea. Un desen din 1904 al arhitectului Lux Kálmán (cel care la începutul secolului a condus restaurarea casei cămării), reprezentând secțiunea unei ferestre din cor, redă și profilatura menoului central cu vârfuri ascuțite (*Pl. 10/ 1*).²⁹⁷ Profilul de menou, întâlnit mai rar în arhitectura transilvană a vremii, se regăsește la ferestrele corului bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu. Falțurile de toc ale ferestrelor navei sunt asemănătoare cu cele de cor, care indică și la navă menouri asemănătoare.

La montantul estic al primei ferestre se poate observa un semn de meșter (*N* cu trunchiul barat) pe blocul de piatră care încheie profilul de pară. În notițele lui Téglás István găsim alte două semne de meșter la cor, una de forma cifrei 1 și una care amintește de forma literei *W*.²⁹⁸

Contraforturile în patru trepte ale corului ajung până la cornișă. Profilatura aruncătoarelor este asemănătoare cu cea a contraforturilor navei, respectiv se observă și în aceste cazuri blocul de piatră de îmbinare a colțului de zid cu aruncătorul superior. Pe contrafortul vestic al fațadei sudice se observă o inscripție: 1478 (*Pl. 10/ 2*). Numărul 4 a

²⁹⁶ Informația privind catedrala din Zagreb ca și sugestiile care au permis elucidarea acestei probleme îi mulțumim domnului dr. Takács Imre. Despre Zagreb v. ENTZ G. A. 1984, il. 21, și mai recent: HORVAT 2010

²⁹⁷ Lux Kálmán hagyaték. KÖH, Tervtár, 03154.

²⁹⁸ TÉGLÁS, caietul 31 (1905), p. 29.

fost indicat cu un 8 înjumătățit, iar cifra 7 cu un V întors. Între cifrele reliefate care imită panglici nu apar semne de despărțire.

Îmbinarea dintre cor și sacristie este realizată din blocuri cioplite de piatră în formă de L. Profilatura soclului sacristiei este identică cu cea a soclului corului. Sacristia are trei deschideri. Fereastra estică în arc frânt de la etaj a păstrat urmele mulurii bogate, dar nu are menou (*Pl. 10/ 3*). Pe baza rămășițelor se poate reconstitui o fereastră bipartită cu terminații trilobate, care au susținut un trilob sau un cvadrilob central. Profilatura ancadramentului este diferită față de celelalte ferestre ale bisericii, o ambrazură evazată decorată cu semitor și o cavetă introduc falțul tocului. Cealaltă fereastră de la etaj, la fațada nordică are dimensiuni reduse cu un ancadrament în arc frânt nedecorat, cioplit în piatră (*Pl. 10/ 4*). Golurile parterului sacristiei au fost modernizate în secolul al XX-lea: pe fațada nordică se deschide o ușă dreptunghiulară cu o supralumină, iar pe fațada estică o fereastră dreptunghiulară.

Fațada nordică a navei

Fațada nordică a navei s-a păstrat probabil în starea cea mai apropiată de cea originală (*Fig. 5, Pl. 10/ 1*), se aseamănă cu fațada sudică, dar lipsesc ferestrele. Soclul fațadei este identic cu cel al fațadei de sud (segmentul vestic), de asemenea și contraforturile, și cornișa. În contrafortul estic s-a refolosit un relief roman reprezentând un păun.²⁹⁹ Pe cornișă era o inscripție cu anul unei renovări: 1911, care s-a șters cu ocazia reabilitărilor actuale. A dispărut și un alt element al fațadei, o platbandă de tencuială la înălțimea de aprox. 6,5 m. între cele două contraforturi estice. Aceasta reprezenta amprenta unui acoperiș într-o apă, sprijinit de perete care acoperise o anexă a bisericii.

Cel mai important element decorativ arhitectural al fațadei este portalul nordic (*Pl. 11/ 2-4*). Ancadramentul, asemănător portalului sudic, aparține tipului bipartit cu baghete încrucișate, dar este o lucrare mult mai fină, o realizare de o rară măiestrie. Portalul de asemenea a suferit transformări la începutul secolului al XIX-lea (golurile au fost înzidite și înlocuite cu un ancadrament dreptunghiular din piatră, de dimensiuni reduse și cu decor simplu, tipic epocii, care a distrus și montantul central). În anii 1950 a fost obturat și acest gol, care în campania actuală de reabilitare s-a deschis din nou, și au fost eliberați de sub tencuială (parțial) montanții și lintelul superbului ancadrament original. Portalul are un decor deosebit de bogat și fin din baghete încrucișate, formând în secțiune trei segmente majore (vizibile, deoarece ancadramentul nu este dezvelit în întregime). Jocul decorativ al baghetelor este logic, diferit de compoziția denotând unele stângăcii a portalului sudic. Elementele de profilatură pornesc din baze decorate cu caneluri oblice. Lintelul porții dispune de o friză superioară de concepție renascentistă, formată din două rânduri de frunze parțial suprapuse, pe o profilatură de talon.

Amenajarea spațiului interior al bisericii

Nava

Nava bisericii este spațiul interior cu cea mai mare întindere, accesibilă din exterior prin cele trei portaluri, iar din cor prin arcul de triumf (*Fig. 6, Pl. 12/ 1*). Legarea prin arce semicilindrice ai stâlpilor angajați formează nișe înalte laterale, care conform concepției spațiului liturgic baroc au primit funcțiuni speciale.

²⁹⁹ Se pare că nu figurează în corpusul modern al pieselor sculptate romane de la Potaissa, SĂLĂȘAN 2008.

Sfertul vestic al navei este împărțit pe verticală de tribuna orgii (*Pl. 12/ 1*), parterul tribunei se deschide spre navă prin trei arcade, sprijinite pe stâlpii angajați și pe doi stâlpi de plan rectangular, de dimensiuni mai reduse. Arcada centrală este mai lată, și are o formă turtită, iar cele două arcade laterale sunt semicirculare. În arcade au fost montate grilaje metalice decorative, cu câte o ușă. Parterul tribunei, respectiv suprafața navei și cea a corului sunt pavate cu diferite materiale de pavaj: cărămizi și dale de piatră de forme și dimensiuni diferite, cu dușumea sau, pe alocuri, cu șapă din ciment.

Sub tribună sunt două statui baroce. În partea sudică se găsește imaginea sculptată în piatră a Sfântului Florian, cu înălțimea aproximativ de un metru, așezată pe un postament de lemn (*Pl. 12/ 2*). Sfântul reprezentat cu barbă este îmbrăcat în armură, având un coif roman cu pene. Deasupra armurii poartă o mantie, iar în jurul gâtului o cruce. În mâna stângă sfântul ține un steag, iar cu mâna dreaptă toarnă apă dintr-un ciubăr pe o casă în flăcări, reprezentată miniaturizat. Statuile Sfântului Florian, ca și protectorul împotriva incendiilor în general au fost înălțate în piețele localităților sau au fost amplasate pe frontoanele clădirilor. Statuia din biserică, databilă la cumpăna secolelor XVIII-XIX, de o calitate artistică modestă, a fost adusă aici în secolul al XX-lea (*Pl. 12/ 2*).³⁰⁰ În cealaltă parte a spațiului de sub tribună, amplasată într-o nișă, se află un crucifix realizat din lemn (*Pl. 12/ 3*). Corpusul pictat în mai multe straturi, cu înălțimea aproximativă de 80 cm este o lucrare barocă, dar cu unele reminiscențe ale goticului târziu (rezolvarea draperiei din jurul coapsei, labele picioarelor, coroana cu spini). Nu dispunem de date despre proveniența acestei opere de artă.³⁰¹ În capătul sudic al parterului tribunei, între peretele vestic și primul stâlp angajat s-a amenajat un spațiu expozițional, care în trecut a fost o capelă dedicată Maicii Domnului. Spațiul din capătul nordic al parterului tribunei este ocupat de scara care urcă la tribună.

Tribuna are un parapet zidit, decorat cu friză formată din cartușe de tencuială. La etajul tribunei se găsește orga monumentală a bisericii, cu un decor tipic neoclasic, cu urne la colțuri și cu ghirlande, respectiv o cruce pe fronton, toate aurite. Primele mențiuni ale orgii în documentele arhivei parohiale datează din anii 1770 și 1774.³⁰² În 1781 s-au plătit 16 denari pentru încheierea scândurii orgii. În 1782 a avut loc o reparație generală a instrumentului muzical realizat de un meșter necunoscut din Mediaș, care a mutat orga pe o tribună construită din lemn direct pentru acest scop.³⁰³ Dulapul orgii actuale a fost construit în 1824 după proiectul, păstrat în arhiva parohială (*Pl. 12/ 4*) al pictorului Vitkai János de către meșterul Johann Gros (Goos) din Sighișoara, după cum reiese dintr-un proces verbal al arhivei parohiale – aceasta fiind prima lucrare cunoscută a acestui meșter.³⁰⁴ Tribuna a fost construită tot în anii 1810-1820, deci amplasarea actuală a orgii se include într-un amplu proiect pentru reamenajarea spațiului interior al navei. În 1902 orga a fost reparată de Boda József din Toplița (jud. Harghita). Înfișșarea actuală a orgii datează din 1930, când a fost lărgită de către constructorul orădean de orgi, Seidel (Szeidl)

³⁰⁰ Pe frontonul casei nr. 3 din strada Mihai Eminescu, pe lângă parohia catolică, există o statuie de dimensiuni mai mici a Sfântului Florian.

³⁰¹ WEISZ 2007b, p. 211.

³⁰² WEISZ 2007b, p. 215.

³⁰³ APRCT. fasc. 1770–1788.

³⁰⁴ WEISZ 2007b, pp. 215–216. V. și DÁVID 1996, p. 190.

Ferenc.³⁰⁵ În arhivele parohiale s-a păstrat un desen în creion reprezentând orga în starea actuală, semnat fără dată de reparatorul de orgi Scherer András, activ înaintea celui de al doilea război mondial. Se presupune că desenul a păstrat intenția unei redecorări a dulapului lărgit, după transformarea din anul 1930, încât pe desen colțul prospectului orgii puțin diferit.

Stâlpii angajați masivi au fost decorați cu pilaștri, care pornesc din socluri profilate, și au capiteluri compozite cu elementele decorative turnate în stuc. Capitелurile susțin o cornișă interioară înaltă și bogat profilată, evazată în dreptul pilaștrilor. Arcele boltirii pornesc de la cota superioară a cornișei. Zugrăvirea interioară a navei și a corului datează din timpul renovărilor de după cel de-al doilea război mondial, culoarea dominantă fiind verdele, singurele ornamente, de o calitate artistică contestabilă sunt cartușele pictate pe pereți. Deasupra arcului de triumf semicircular se poate citi o inscripție pictată, cu litere majuscule, un citat biblic din cartea profetului Hagai, referitor la reconstrucția Templului lui Solomon din Ierusalim în timpul regelui Dareios.³⁰⁶ Inscripția a fost pictată de Vitkai cu ocazia lucrărilor finalizate în 1822, și în mod cert acest citat biblic a fost ales pentru comemorarea „reconstrucției” de mare amploare.

Spațiul enoriașilor are două rânduri de câte 18 (9+9) bănci din lemn, vopsite în culoare maro închis. Cele două bănci din primele rânduri au parapete curbate. Cel mai probabil băncile au fost realizate după marea reabilitare a bisericii din anul 1822.

Amvonul de lemn atașat stâlpului angajat nord-estic (*Pl. 13/ 1*), asemănător orgii și altarelor este aurit pe fond alb. Panierul amvonului circular este accesat de zece trepte. Partea inferioară a amvonului este semisferică, decorată cu frunze care pornesc dintr-un inel. Parapetul panierului și al scării este decorat cu cartușe dreptunghiulare cu contur aurit, între care găsim ghirlande. Coronamentul circular, cu cruce pe vârf, are o siluetă formată din linii convexe și concave. Partea dorsală a amvonului poartă un placaj de lemn, montat pe stâlpul angajat. Placajul este decorat cu ghirlande și cu o perdea deschisă, sculptată din lemn și aurită. Pe placaj s-a amplasat un tablou cu chenar elipsoidal, reprezentând-o pe Sf. Ana cu micuța Sf. Maria (evocând hramul bisericii). Pe baza urmelor de aurire tabloul a înlocuit o pictură de dimensiuni mai reduse. Amvonul se include stilistic în seria pieselor de mobilier ecleziastic realizate în anii 1820, cu ocazia terminării reabilitării bisericii. Se pare că este opera lui Csűrös Antal, ucenicul lui Simon Hoffmayer, care în această perioadă (1824) a realizat și amvonul de marmură al bisericii reformate din Turda Veche.³⁰⁷ Forma amvonului și compoziția decorului sunt asemănătoare cu cele ale lui Hoffmayer. Vopsirea în alb și poleirea cu aur a acestor piese se datorează pictorului Vitkai János.³⁰⁸ Tabloul poate fi o operă mai târzie cu câteva decenii, probabil din anii 1830-1840. Lângă amvon se vede o placă comemorativă de marmură albă, amplasată în memoria parohului Botár Gáspár.³⁰⁹

³⁰⁵ WEISZ 2007b, p. 216.

³⁰⁶ *Nagy leszen ez/ utolsó háznak ditsősége/ nagyobb hogy-sem az elsőé./ Ugy mond a Seregek Ura./ Agg. Prof. § II. v. 10.* Inscripție cu caractere capitalis antiqua. Indicația corectă a citatului: § II. v. 9. Profetul a încurajat evreii care lu-crau în condiții grele. V. și WEISZ 2007b, p. 216. Nu se poate exclude că citatul a fost replicat în secolul al XX-lea.

³⁰⁷ *Függelék*, pp. 297–298.

³⁰⁸ WEISZ 2007b, p. 216.

³⁰⁹ Inscripția: BOTÁR GÁSPÁR/ PLEBÁNOS/ 1929-1937/ MŰKÖDÉSE EMLÉKÉRE/ AZ EGYHÁZKÖZSÉG

Cele șase nișe laterale ale navei, flancate de stâlpii angajați, au destinații diferite. Spațiul lateral vestic al laturii nordice este o capelă dedicată Sfântului Anton de Padova, cu un altar modern (1950) după inscripție, cu statuia din ipsos a sfântului aparținând anilor 1930.³¹⁰ În fața altarului se află o bancă cu decor neogotic. Original, aici s-a deschis portalul nordic, gotic al bisericii, îngustat la începutul secolului al XIX-lea, se mai păstrează foaia de ușă din secolul al XIX-lea cu feronerie de epocă. În intercolumniul central al laturii nordice găsim un altar închinat Sfintei Fecioare de Lourdes, o construcție neogotică din anii 1910, cu o statuie contemporană altarului din ipsos. Altarul a fost cioplit și donat bisericii de către farmacistul armean Gajzágó Róbert. Pe baza unei fotografii din anii 1920 altarul se afla pe latura sudică a navei, în intercolumniul vestic, de unde a fost mutat în cel central. La locul actual a ajuns în 1930.³¹¹ În intercolumniul estic al laturii nordice se găsește un confesionar cu decor neogotic și o placă de marmură comemorând activitatea parohului Dóczi Endre.³¹²

În intercolumniul sud-estic nu este nici un altar, dar conform manuscrisului *Historia Domus* în 1930 aici era amplasat altarul Sfântului Mormânt.³¹³ În cel de mijloc, unde se deschide intrarea sudică, s-a montat un windfang, completat cu un confesionar, construit în 1930.³¹⁴ În intercolumniul vestic al laturii sudice stă altarul menționat al Sfântului Mormânt, realizat din lemn, în stil neogotic cu elemente decorative inspirate din arhitectura vernaculară. Altarul a fost oferit bisericii în 1916 de către directorul de bancă Tinbus János. Lângă altar, pe o consolă metalică montată în perete s-a amplasat statuia din ipsos a Sfintei Tereza din Lisieux. Pe perețele frontal (latura estică a stâlpului) se vede un tablou reprezentându-l pe Sf. Cristofor, uriașul ținând un medalion cu chipul Mântuitorului în mâna dreaptă și un toiag în mâna stângă, pictat probabil din anii 1920-1930.

Cele mai valoroase piese ale navei sunt cele două altare laterale baroce fixe, adosate feței vestice a peretelui arcului de triumf (*Pl. 13/ 2-3*). Altarele sunt asemănătoare, doar tema tablourilor și statuile care le decorează sunt diferite. Mensele zidite de altar au planuri concave, cu fața profilată la bază și la partea superioară. Retablurile din lemn ale altarelor de asemenea sunt concave, tripartite pe verticală, fiecare compartiment având câte un tablou. Predela altarului nordic are o pictură reprezentând-o pe Sf. Rozalia de Palermo, cea sudică cu imaginea Sfântului Francisc de Xavier, cei doi fiind venerați și ca sfinți antipestilențiali. Cele două tablouri au fost pictate de același meșter, într-un stil provincial, dovedind cunoștințe anatomice slabe și folosind puține culori. Tablourile sunt amplasate în nișele predelelor, spații care în cazul altarelor secundare baroce sunt destinate moaștelor. Zona centrală a altarelor este flancată de câte o pereche de stâlpi, care susțin o cornișă bogat profilată, pe care se sprijină coronamentul concav cu o pictură de formă elipsoidală. Tablourile centrale lipsesc, au fost înlocuite cu draperii, ca fundalul statuiilor de ipsos de stil „tirolian” (Sf. Iosif la altarul nordic și Inima lui Isus la cel sudic). Tabloul central în ulei al altarului sudic a fost regăsit nu demult în spatele retablului,

³¹⁰ Inscripția: KÉSZITETTÉK/ NÉHAI COSTEA ANDREI-NÉ EMLÉKÉRE/ Gyermekai: IRÉN, ENDRE, József, László/ ÉS/ Dr. KERÉKES BÉLA – KOVRIG KÁROLY/ 1950 SZENTÉV

³¹¹ WEISZ 2007b, Függelék 7. p. 242.

³¹² Inscripția: DÓCZY ENDRE pleb/ és főesperesi működése/ emlékére/ 1917-1928/ kegyelettel/ az „OLTÁREGYLET”/ FÜLÖP TURDA

³¹³ WEISZ 2007b, Függelék 7. p. 242.

³¹⁴ WEISZ 2007b, Függelék 7. p. 242.

reprezentând-o pe Sf. Clara de Assisi printre nori, cu o monstranță în mână și cu cărja abațială în față (*Pl. 13/ 4*). Pe spatele tabloului este înscris numele pictorului, Vitkai János și cele ale comanditelor, Tseke Klára și Darvas Klára, respectiv data realizării (1827).³¹⁵ Tabloul central al altarului secundar nordic nu s-a păstrat, dar se știe din documentele vizitei episcopale din 1831 că îl reprezenta pe Sf. Francisc de Assisi.³¹⁶ Deci cele două altare secundare erau închinare unor sfinți ai ordinului franciscan. Tabloul din medalionul altarului nordic îl reprezintă pe sfinți antipestilențiali Rocus și Sebastian. Considerentele stilistice arată că pictura a fost realizată de meșterul tablourilor predelelor. Medalionul altarului sudic reprezintă scena Ecce Homo, de o calitate artistică mult superioară față de picturile predelelor, poziția tabloului este secundară. Pe vârful altarelor se vede câte un medalion de lemn cu raze aurite, pe cel nordic se mai observă monograma *Maria*, acoperită de vopsea albă. Culorile dominante ale altarelor secundare sunt albul și auriul. Original altarele secundare au avut un alt decor cromatic, în caseta de cercetare deschisă pe o consolă a altarului nordic sunt vizibile elemente decorative vegetale viu colorate.

Hramul altarelor laterale poate indica proveniența franciscană a acestora. În acest sens sunt foarte interesante unele date din 1788 ale arhivei parohiale, despre aducerea și înălțarea în Turda a unor altare din „biserica călugărițelor” din Cluj.³¹⁷ În deceniile dinaintea anului 1788 știm despre o singură comunitate de călugărițe în Cluj, cea fondată în 1735 de Felvinczi Klára, care dorea de fapt întemeierea unei mănăstiri de clarise, dar a reușit doar deschiderea unei „case” de terțiare – ramura mănăstirească a „ordinului al treilea franciscan”.³¹⁸ Mănăstirea clujeană a fost închisă în 1787. Altarul principal al bisericii mănăstirii, dedicat Sfintei Elisabeta (patroana terțiarelor) a fost donat bisericii parohiale al satului Mătrici (jud. Mureș), iar orga bisericii satului vecin, Eremitu.³¹⁹ Altarul actual al bisericii din Mătrici are caracteristici stilistice diferite de cele ale altarelor din Turda.

De pe partea inferioară a pereților, pe o înălțime de cca. 2,5 m. în anul 2000 a fost înlăturată tencuiala de secolul al XIX-lea (și completarea acesteia de după război), pentru aerisirea zidăriei. Prin decopertare a devenit vizibilă structura gotică a arcului de triumf, construită din blocuri fasonate de piatră. Din păcate piatra, datorită incendiilor (pe suprafață se recunosc urmele de arsură) și a infiltrațiilor de apă sub tencuiala de ciment s-a păstrat într-o stare deplorabilă, elementele de profilatură fiind aproape inexistente, se observă doar că muchia spre navă a arcului a fost retezată și decorată cu o cavetă, muchia spre cor a fost asemănătoare.

Corul

Nivelul de călcare al corului este mai înalt cu o treaptă decât cea a navei (*Fig. 6, Pl. 15/ 1*). În treptele din piatră pot fi observate orificiile de așezare ale unui grilaj de compartimentare.

³¹⁵ WEISZ 2007b. p. 208.

³¹⁶ WEISZ 2007b. p. 209.

³¹⁷ WEISZ 2007b. p. 209.

³¹⁸ Membrii ordinului al treilea trăiesc o viață lumească, având uneori familii. Ordinul terțiarilor s-a fondat pentru acele persoane din ordinul al treilea, care au vrut să trăiască viață mănăstirească.

³¹⁹ P. BENEDEK 1947.

Spațiul corului, asemănător spațiului interior al navei, este determinat de reconstrucțiile de la începutul secolului al XIX-lea. Stâlpii angajați, cu capiteluri compozite, realizate din tencuială, susțin o cornișă interioară, evazată în dreptul stâlpilor. Prin decopertarea pereților a devenit vizibilă contactul stâlpilor cu zidăria medievală, respectiv metoda de zidire a structurilor din secolul al XIX-lea. Stâlpii au fost construiți din cărămidă, parțial adânciți în zidăria medievală, iar colțurile stâlpilor au fost realizate din rigle verticale din lemn. Bolta corului este compusă din patru travee, trei calote boeme și o jumătate de cupolă deasupra capătului poligonal estic. Tencuiala căzută a calotei boeme estice în timpul războiului a fost refăcută după 1950. Arcele dublou care despart calotele sunt decorate cu ornamente din tencuială.

Traveele de calotă boemă poartă câte o compoziție circulară de pictură murală în tehnica *al secco*, cea din mijloc având un diametru mai mare. Figura Mântuitorului de pe calota estică datează din anii 1950. Pe calota din mijloc se vede Nașterea Maicii Domnului, indicând hramul bisericii (*Pl. 14/ 2*). Scena se petrece într-un spațiu interior, mobilat cu un șemineu în partea dreaptă, pilaștri și o ușă, iar în spate se vede patul cu baldahin al Sfintei Ana. La aceste scene de obicei perdelele baldahinului sunt desfăcute, însă la Turda una dintre aceste perdele, de culoare verde, a fost alungită, divizând orizontal în două părți compoziția. În față sunt reprezentate femeile care pregătesc scăldatul noului născut, la care asistă și patriarhul Ioachim. Între cele două scene se mai vede un personaj feminin aranjând leagănul. Încă nu se cunoaște arhetipul compoziției înglobând trei scene diferite, folosit de pictorul turdean, dar datorită contrastului marcant de umbră-lumină pe obiecte și pe personaje, se poate presupune că compoziția a fost inspirată dintr-o gravură sau desen, cel mai probabil al unui atelier din Austria sau din Ungaria. Altarul Sf. Ana a bisericii romano-catolice din Sásd (Ungaria, comitatul Baranya *Pl. 14/ 1*) are o compoziție asemănătoare, dar în oglindă. În mod sigur reprezentările din Turda și Sásd au un arhetip comun, însă la Turda lipsește ceata de îngeri din partea superioară a imaginii.

Pe cealaltă compoziție circulară se vede scena iluzionistică a Înălțării Maicii Domnului (*Pl. 14/ 4*). Maria apare printre nori, înconjurată de îngeri. În pictura barocă central-europeană apare des reprezentarea iluzionistică a acestei scene (Cosmas Damian Asam: Weltenburg, biserica mănăstirii benedictine, 1716, Franz Anton Maulbertsch: Viena, biserica piaristă, 1752, Székesfehérvár, biserica seminarului, 1768-1780 etc.), inspirată din opera lui Correggio din cupola domului din Parma (1526-1530). Totuși, modelul compoziției din Turda nu a fost unul iluzionistic, ci o pictură de altar, din Italia, foarte vestită însă, din biserica Santa Maria del Popolo din Roma, opera lui Carlo Maratti din 1689, o scenă a Immaculatei Conceptio (globul pământesc la picioarele Mariei), în partea de jos fiind reprezentați Sf. Ioan Crisostom, Sf. Ioan Evanghelistul, papa Sf. Grigore cel Mare și Sf. Augustin (biserica a găzduit multe întruniri ale augustinienilor, *Pl. 14/ 3*). Maria este înconjurată de o coroană circulară de îngeri. Compoziția din Turda a fost simplificată, scena fiind redusă doar la personajul Maicii Domnului, iar norii și putti sunt tratați superficial. Nu putem fi siguri că pictorul a cunoscut arhetipul din Roma, este mai verosimilă presupunerea că a copiat tablouri din Transilvania sau din Ungaria, pictate după opera lui Maratti. Numele pictorului, Vitkai János, apare în inscripția de deasupra arcului de triumf.³²⁰ Calitatea artistică a picturilor denotă un artist talentat, școlit, un bun

³²⁰ Textul inscripției: „I. F. Vitkay/ Pinxit”

cunoscător al anatomiei umane și al iconografiei, dar totuși cu pretenții calitative modeste, călăuzit de modele, „originalitatea” lui constând deseori doar din simplificarea acestora.

Ușa sacristiei are ancadrament de piatră, simplu, fără decor, amplasat la începutul secolului al XIX-lea. Batantul ușii este acoperit cu tablă, iar feronerie – clanța și butonul ușii – aparțin epocii.

Cu ocazia decapării tencuielii pereților corului s-a descoperit *sedilia* (*Pl. 15/ 2*) și *pastoforiul* (*Pl. 15/ 3*) gotic, prima în peretele de sud, a doua în cel de nord. Dintre cele trei nișe semicirculare de aceeași înălțime ale sediliei cea estică este acoperită și distrusă parțial de stâlpul angajat din secolul al XIX-lea.³²¹ Sedilia a fost decorată cu vimpergă, dar elementele tratate în relief au fost buciardate cu ocazia unei retencuirii. Urmele fialelor în axa montanților dintre nișe și ale fleuroanelor în axa nișelor se observau foarte ușor înaintea tencuirii actuale. Conturul arcelor purta o friză de archete în exterior și cu baghete în zigzag în interior. Nișele sunt „boltite”: cea estică cu boltă în rețea din romburi, iar celelalte două cu boltă stelată, în mod firesc „nervurile” constituind doar elemente de decor.

Pastoforiul s-a păstrat în stare și mai alterată: astăzi se mai observă doar montantul din stânga al ancadramentului din piatră. Fragmentul păstrat sugerează un monolit, de dimensiuni relativ mari.³²² Deasupra nișei dreptunghiulare se afla un timpan delimitat de un arc în acoladă, decorat cu mulură oarbă, din care s-au păstrat doar cioturi. Ancadramentul – placa din piatră cu un gol pentru ușa pastoforiului – este mai înalt decât golul și timpanul, indicând că timpanul era completat și de vimpergă. În zidăria din jurul nișei găsim două pietre profilate medievale: în colțul de jos al pastoforiului un element foarte fragmentat, probabil de ancadrament sau de nervură, pe care se observă și un semn de îmbinare în formă de cruce. Celălalt fragment, lângă nișă, este o nervură, profilată cu pereche de cavetă.

Cel mai valoros obiect de artă din cor este impozantul altar principal (*Pl. 15/ 4, 16/ 1-2*). Altarul se compune din trei părți: mensa dreptunghiulară zidită (cu patru trepte în față), urmată spre est de un podium dreptunghiular, de lățimea mensei, construit din lemn, și de un baldachin semicircular care încheie compoziția. Pe mensa altarului se găsește tabernacolul, cu reliefurile Mielului culcat pe cartea cu șapte sigilii pe ușă. Tabernacolul are un baldachin propriu cu o semicupolă, sub care strălucește monograma *IHS* înconjurată de nori în care apar măști de îngerași. Interiorul cupolei este casetat. La cele două capete ale mensei se mai vede câte un înger cu cădelniță, iar pe tabernacol mai multe figuri de *putti* ținând sfeșnice. Podiumul înalt din spatele mensei poartă monumentală compoziție Isus pe cruce formată din patru statui. Figurile cioplite în lemn sunt reprezentate aproape în mărime naturală: crucea se înalță deasupra personajelor secundare, Maica Domnului, Maria Magdalena și Sf. Ioan, care își ridică ochii spre figura lui Isus. Trupul alungit, frumos realizat al lui Isus are o draperie în jurul coapsei, labela picioarelor sunt puse una deasupra celeilalte și sunt perforate de două cuie. Personajele

³²¹ În starea actuală, acoperită a elementului arhitectonic nu se poate măsura cu exactitate dimensiunile de încadrare. Distanța dintre montanții care despart nișele este de 94 cm, deci lungimea originală a sediliei era triplul acestuia, 282. Înălțimea unei nișe este 220 cm, decorul cu vimpergă era de cca. 65 cm, deci înălțimea totală era în jur de 280 cm. Forma de încadrare a sediliei era așadar apropiată de un pătrat.

³²² Dimensiunile de încadrare ale pastoforiului: H=137, L=72.

secundare sunt reprezentate cu gesturi patetice și cu îmbrăcăminte în bătaia vântului. Maica Domnului și Ioan stau în picioare, iar Maria Magdalena îngenuncheată îmbrățișează crucea. Baldachinul semicircular are un postament mai scund decât podiumul, de pe care se ridică șase stâlpi care susțin o cornișă semicirculară marcantă pe care se sprijină o arcadă semicirculară, de fapt un segment al unei cupole cu decor casetat. Sub această arcadă, în poziție retrasă, apare figura Domnului așezat pe nori, în mărime mai mică, având în mâna dreaptă globul ceresc. Deasupra arcadei s-a amplasat o cruce. Decorul altarului este simplu, din puține elemente (rozete în casetele cupolelor, ghirlande pe podium) care alternează cu suprafețe nedecorate. Culoarea de fundal este albul, iar statuile, coloanele și elementele de ornament sunt aurite. La statui pe alocuri se mai recunosc culorile originale ale vestimentației.

Altarul a fost comandat în anul 1794 de Batthyáni Ignác, episcop de Alba Iulia, în vremea parohului Lászlóffi Gergely celui mai important sculptor clujean de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Hoffmayer Simon pentru suma de 830 de florini renani, din care 360 de florini a primit tâmplarul, György János.³²³ Altarul a fost ridicat în luna mai a anului 1800, deci după decesul celor amintiți mai sus, în afara tâmplarului. Datorită unor neînțelegeri legate de plata în rate a altarului, în anii 1800-1801 au avut loc două procese în fața magistraturii din Turda între parohie, pe de o parte, și văduva lui Hoffmayer, Miklós Borbála, respectiv tâmplarul György János, pe de altă parte. Văduva a revendicat 226 florini, care după opinia sa, încă nu au fost plătiți, iar parohia susținea că a plătit cu 353 de florini peste suma negociată pentru altarul care, conform desenului lui Hoffmayer, nici nu era terminat. Hoffmayer, care a încasat banii lunar, a dat pentru fiecare rată chitanțe, iar câte o dată a mai dat și așa-numite chitanțe generale, înglobând chitanțele mai vechi, astfel că, la un moment dat suma totală din cele două feluri de chitanțe depășise suma din contract. Pe de altă parte parohia a pretins și suma plătită pentru zidirea mensei altarului și a treptelor, care – deși figurau pe desenul sculptorului – nu au fost realizate de acesta. Din păcate acest desen nu s-a găsit. În ambele procese magistratura orașului a dat câștig de cauză văduvei.³²⁴ Altarul a apărut doar o singură dată în istoriografie, ca o operă presupusă a unui atelier din Pesta, însă fără argumentație.³²⁵

În arhiva parohiei se găsește un desen al altarului din anii 1820, realizat de Vitkai pentru proiectul cromatic (*Pl. 16/ 2*).³²⁶ Acest proiect, împreună cu proiectul de construcție pentru orgă, semnat tot de Vitkai, aparțin programului de reamenajarea interioară a bisericii după construcțiile încheiate în anul 1822. Această lucrare a fost încredințată unui pictor necunoscut turdenilor, Vitkai, care în 1823 s-a angajat practic pentru realizarea tuturor dezideratelor care țineau de domeniul picturii: zugrăvirea ornamentală a pereților, inscripții, pictură murală, respectiv aurirea și revopsirea altarelor laterale, a altarului principal, a amvonului și a orgii.³²⁷

³²³ WEISZ 2007b. p. 212.

³²⁴ WEISZ 2007b. p. 213.

³²⁵ *Hoffmayer*. 111. Mai recent s-a identificat și decorul sculptural interior și exterior al palatului Brukenthal din Sibiu ca și operă a renumitului sculptor: AVRAM 1995, AVRAM – DÁVID 1996 și SABĂU 2002, p. 73.

³²⁶ WEISZ 2007b. p. 214, il. 17.. Cap. VII.3.3.

³²⁷ WEISZ 2007b. p. 215.

Parterul sacristiei este acoperit cu două travei de calotă boemă, cu decor simplu de tencuială la colțuri. Golul ușii spre cor are un ancadrament dreptunghiular. La est de golul ușii se află o nișă mai scundă și mai îngustă cu închidere în segment de cerc, realizată probabil pentru montarea unor rafturi. Mobilierul, un dulap în capătul estic al încăperii, lambriurile și un dulap amplasat în golul dintre scară și peretele nordic, datează din anii 1920, conform manuscrisului *Historia Domus*. Sub tencuiala actuală se mai păstrează un alt strat de tencuială.

Turnul scării are plan pătrat în exterior și circular în interior. Scara actuală este o structură nouă de lemn care ajunge doar până la etajul sacristiei, însă se observă clar urmele treptelor medievale din piatră, original încastrate în peretele turnului, ulterior îndepărtate prin tăiere. Un fragment de treaptă medievală s-a găsit și în înzidirea porții sudice.

Scara, care continuă până la podul sacristiei și podul corului, are cinci intrări, dintre care la două s-a păstrat și ancadramentul medieval. În mod firesc, poziția golurilor urmărește traseul scării. Primul ancadrament medieval este la al doilea gol, accesul la etajul sacristiei. Ancadramentul cioplit în piatră cu lintel pe console are un luminator superior romboidal (*Pl. 16/ 3*). Etajul sacristiei timp de mai multe decenii a fost spațiul de depozitare a bibliotecii și a arhivei eparhiale. În perioada comunismului aici se întruneau și credincioșii greco-catolici din localitate la slujbe clandestine. Etajul sacristiei este acoperit cu o boltă neogotică în rețea, cu „nervuri” din ipsos pe console masive, de forma sfertului de sferă (*Pl. 16/ 4*). Cercetările de parament au dezvelit tencuiala originală, medievală a încăperii și urmele nașterii bolții originale.³²⁸ Nervurile cu pinten au pornit direct din perete, fără consolă, element stilistic frecvent întâlnit la monumentele gotice târzii din jurul Clujului. Boltă gotică târzie dispăruse la o dată necunoscută nouă. Pe baza analizei stilistico-formale, bolta actuală neogotică poate fi datată în cel de-al treilea sfert al veacului al XIX-lea.

Un alt ancadrament încadrează cea de-a treia intrare pe traseul scării, este înzidită, se deschidea spre spațiul corului la o cotă de înălțime relativ mare. Ancadramentul cu lintelul pe console avea și un luminator dreptunghiular deasupra. Pe suprafața ancadramentului se observă numeroase inscripții zgâriate, dintre care data 1473 este cea mai timpurie inscripție în situ din toată biserica (*Fig. 8, Pl. 17/ 1*). Cifra 4 era indicată de un 8 înjumătățit, iar cea de 7 cu un V întors. Faptul că inscripția este zgâriată și nu cioplită arată că nu poate fi vorba de o inscripție de datare, totuși se poate considera ca și un *terminus ante quem* pentru realizarea ancadramentului, și implicit a turnului scării. Golul acestei uși este acoperit de stâlpul baroc din colțul corului.

Din păcate puținele date arhivistice medievale nu ne ajută în identificarea spațiului accesat de această ușă, dar cu ocazia cercetărilor de parament au fost descoperite două cuiburi de grindă la cca. trei metri deasupra ușii sacristiei, care au putut fi elemente de susținere ale unei construcții care pare să fie în legătură cu ancadramentul respectiv.³²⁹ Bazându-ne pe analogii din Transilvania și din Ungaria medievală, putem să presupunem două construcții accesate de ușă, cea de tribună de cor și cea de lettner. Pentru un lettner

³²⁸ Kiss 2002, 4.

³²⁹ Kiss 2002, p. 4.

poziția ușii este prea înaltă, după opinia noastră era vorba despre o tribună de cor, dotată eventual și cu orgă. Orgile medievale au avut dimensiuni mult reduse față de cele actuale, și de obicei erau amplasate în zona de joncțiune a corului și a navei, pentru a fi auzite în toată biserica.

În afara celor două ancadramente amintite s-au mai identificat două luminatoare dreptunghiulare ale turnului scării. Ieșirea scării spre podul sacristiei se încheia în arc în formă de segment de cerc, nu are ancadrament, dar se mai păstrează pragul din piatră. În peretele sudic al podului (peretele nordic al corului) se observă patru cuiburi de grindă (în două se mai păstrează chiar și materialul lemnos), care au aparținut șarpantei vechi. Frontonul estic al podului a fost rezidit din cărămidă, dar pot fi observate urme demolate ale frontonului vechi, zidit din piatră. Pe blocurile de piatră care formează colțul turnului se observă inscripții de tip *hic fuit*, dintre care cele mai vechi datează din secolul al XVII-lea. Turnul scării se ridică până la podul corului, dar ultimul său segment nu este practicabil.

Podul

Pereții navei, construiți din piatră, au fost supraînălțați la cota actuală prin câteva asize de cărămidă, zidite în mod evident pentru a crea un plan uniform șarpantei actuale. Ulterior, între 1950-1960 în această zidărie de cărămidă a fost introdusă o centură de beton armat. Șarpanta navei aparține tipului eclectic cu bară de agățare, având totuși unele elemente care evocă șarpantele baroce.³³⁰ În partea vestică a șarpantei este suspendat clopotul bisericii, turnat în 1876. Lângă acesta se mai vede și locul unui alt clopot dispărut, cu urmele fixării cu șuruburi.

Pe peretele sudic al navei se remarcă cele patru vârfuri ale golurilor ferestrelor, însă, cum s-a menționat anterior, nu și urme ale boltirii gotice. Pe cele două laturi ale peretelui vestic se observă vârfurile în arc frânt ale două ferestre înzidite, respectiv o fâșie nouă de zidărie de cărămidă în mijloc, pe locul peretelui estic al turnului demolat la începutul secolului al XIX-lea (*Pl. 17/ 2*). În noul zid de mijloc, printr-un gol semicircular cu ancadrament din piatră se ajunge sub acoperișul rezaliturii fațadei de vest.

În podul corului, datorită nivelului înalt al depunerilor acumulate, nu se observă vârfurile ferestrelor, dar sunt sesizabile amprente arcelor boltirii gotice (*Pl. 17/ 3*) asemănătoare nervurilor profilate cu o pereche de scotii. Aceste amprente indică clar faptul că corul a avut o boltă gotică. Pereții corului sunt tencuiți și deasupra urmelor boltirii, așadar o anumită perioadă corul a existat fără boltire.

Pe cei trei pereți ai închiderii poligonale cercetările de parament au descoperit patru inscripții în limba latină: una lungă, desfășurată pe trei pereți, deasupra celorlalte trei, câte una pe fiecare latură a poligonului (*Pl. 17/ 3*).³³¹ Inscripțiile au fost scrise pe tencuiala corului cu culoarea neagră, cu litere capitale, ulterior (foarte probabil după 1721, când catolicii au redobândit biserica) au fost văruiate. Textul lizibil fragmentar din cauza stării precare de conservare se referă la două reparații majore din perioada unitariană a bisericii, între 1687-1698 și 1714.³³² Data inscripțiilor atestă și faptul că boltirea gotică prăbușise

³³⁰ Schema secțiunii șarpantei navei v. *Șarpante istorice*, p. 6.

³³¹ Kiss 2002, 4.

³³² Textul inscripțiilor, rândul de sus, deasupra celorlalte trei: *OMNIA AD GLORIAM UNIUS VERI DEI PATRIS, PER DOMINUM NOSTRUM, IESUM CHRISTUM, IN SPIRITU SANCTO*

înainte de sfârșitul secolului al XVII-lea. Înaintea construirii bolții actuale inscripțiile erau vizibile din jos.

Șarpanta corului este o structură de tip gotic, contemporaneitatea sa cu pereții însă necesită cercetări.³³³

Fragmentele decorului arhitectural medieval din piatră

Există mai multe piese de piatră cioplită originare din biserică studierea cărora completează cunoștințele noastre despre clădire. Capitelul *trumeau*-ului central al ancadramentului intrării nordice, înălțurat cu ocazia îngustării golului la începutul secolului al XIX-lea este cunoscut datorită lui Orbán Balázs.³³⁴ Astăzi piesa fragmentară se găsește în lapidarul Muzeul de Istorie din Turda (mult timp fusese în parcul de pe lângă muzeu). Piesa a fost cioplită dintr-o singură bucată de piatră (*Pl. 17/ 4*), i s-a ciuntit partea stângă. În partea centrală piesa are o baghetă din care se ramifică simetric în două direcții baghetele curbate care conturează consolele celor două goluri. Cele două baghete laterale pe lângă cel central au de asemenea ramificații în două direcții, destul de ilogice la prima vedere, aceste „ramuri” neavând continuare dincolo de bagheta centrală.

Cu ocazia desfacerii înzidirii portalurilor laterale s-au găsit o seamă de fragmente de nervuri de boltă, profilate simetric cu câte două cavete. Profilatura corespunde arcelor care s-au păstrat *in situ* din bolta corului la nivelul podului. Dintre aceste fragmente două sunt intersecții a trei nervuri, în formă de Y, dar în unghiuri diferite (*Pl. 18/ 1*). În cel mai simplu caz, aceste intersecții determină o boltă stelată în cor, dar nu exclud nici posibilitatea reconstituirii unei bolți în rețea.

În legătură cu cele două nișe medievale recent descoperite în cor, menționăm seria de 15 fragmente de decor arhitectural medieval, cioplite din piatră, descoperite în umplutura de sub pardoseala corului cu ocazia unor lucrări de amenajare în anul 2001 (*Pl. 18/ 2, 23/ 2*). Dintre acestea 7 piese par să fi făcut parte din decorul celor două nișe din cor: două baze cu cioturi din montantul profilat și două frunze cu ramificații (par a fi frunze de arcadă), un fragment de arcadă cu urme ale două frunze, partea superioară a unei fiale și un vârf de fială (sau de vimpergă) cu urma *fleuron*-ului. Dintre acestea baza mai mare, respectiv fragmentul de arcadă au aparținut sigur pastoforiului, pe baza probelor de

Prima inscripție dintre cele de jos: *INIMICA TEMPORUM INJURIA, DIRUTA SACRARUM HA= RUMAEDIUM, ALIQUANDO INTEGRITATE LACHRIMA= BILIUM EARUNDEM RELIQUIARUM, DUM PIUS PRECIO= SIUS SIBI NON INVENIT ANIMUS, INTUS ET EXTRINSECUS,/ PIA CURA[LI]E CLINE [RU?]B, ET DIRUTIS RUINIS, ABHINC AO 1687/ COEPTAE, AO 1698 FINITAE VERE SPECIOSA PRO= VIDIT INTEGRITATI*

A doua inscripție: *...M FAERALI FATORUM RABIE, INTERLUCTUOSOS ANI I.../ RORES, DUM CAESAREO-DANYCA, AESTIVALEM AGERET .../ LOCI, STATIONEM MILITIA: INAEESTIMABILI TAM EORUM, QUAE/ OPPIDANORUM DAMNO, SACER HUIUS QUQUE TEMPLI DECOR, IN/ MOESTOS DEREPEPTE CASU ORTO INCENDIO, EXTIALIBUS/ FLAMMIS, CONVERTITUR CINERES.*

AE: K: S: I:

Inscripția a treia: *SED NE SINE HONORE ALIQUANDO, RUINAE HUIUS RELIN= QUERENTUR: DE TOT RUINIS, PRISITNAE, SI NON FELICIORI/ EJUSDEM PII ANIMI INDEFESSA CURA, COMITANTIBUS HANC/ ALIORUM QUOQUE QIUBUS VIVERE DEO EJUSQ'z GLORIAE/ PRAECIPUUM ATQ'z DULCE EST; BENIGNIS IMPENSIS FAVEN/ TIBUS DIVINIS AUSPICII ...RAESENTI REDDUNTUR INTEGRITA/ TI, ANNO 1714*

AE: J: AJ:

³³³ Schema secțiunii șarpantei corului v. *Șarpante istorice*, p. 7.

³³⁴ Prima prezentare a portalului și a capitelului: ORBÁN 1889, pp. 362–364, cu multe ilustrații. Orbán a văzut capitelul în colecția de antichități a unui localnic.

asamblare. Sunt interesante trei frunze de stejar (una cu crengi împletite), care au analogii (de o calitate inferioară) pe consolele corului bisericii evanghelice de la Mediaș. Biserica de la Mediaș prezintă și alte analogii cu Turda, deci se poate presupune cu temei că și la Turda au existat console asemănătoare. Unele piese poate să aparțină eventual și portalului gotic de vest, sau ancadramentului ușii sacristiei, amândouă necunoscute nouă, dar sigur afectate de reconstrucțiile de la începutul secolului al XIX-lea. Celelalte cinci piese sunt: un fragment de menou central de fereastră, asemănător celui de pe desenul menționat al lui Lux, două fragmente de mulură sau de șir de archete (un vârf și o pornire de două arce), un fragment al arcului de triumf cu cavetă adâncă și un fragment dintr-o inscripție cu majuscule antiqua, pe care se văd două litere, un *M* și un *T*(?). Deasupra acestui rând de litere sigur a mai existat și un alt rând, cum indică linia superioară de ajutor; judecând din tipul de litere piesa aparține epocii renașterii.

Am lăsat la sfârșit două piese medievale sculptate în piatră cu inscripție de datare, văzute de Orbán încă înzidite în clădirea parohiei, și care, după opinia lui, au fost cheile de boltă ale corului (*Pl. 4/ 1–2*).³³⁵ Piesa mai nouă, datată din 1472, a fost deja prezentată în subcapitolul despre clădirile de locuit ale orașului; presupunem că era vorba despre bolțarul central al porții gotice a clădirii parohiei. Piesa mai veche astăzi nu se regăsește (*Pl. 4/ 1*, stânga). Ambele inscripții de datare sunt mai timpurii decât datele înscrise pe biserică (1473, 1478, 1493, 1504). Data pietrei mai timpurii a fost scrisă cu cifre romane în minuscule gotice: *a · d · m · cccclxv · e · v · t*. După data 1465 apare cel mai probabil prescurtarea numelui parohului din această perioadă: *e(mericus) v(etus) t(ordensis)*.³³⁶ Inscripția apare pe o filacteră, care înconjoară un pocal, deasupra căruia apare inscripția *ih̄s*, reprezentarea Euharistiei. Piesa are formă de scut heraldic (pe ilustrația din cartea lui Orbán). Monograma *ih̄s* deasupra unui pocal este un simbol al utraquiștilor, ramura moderată a husiților care nu s-au despărțit de biserica catolică, au vrut doar niște reforme interne mai severe față de cler.³³⁷ Simboluri asemănătoare găsim în pictura boemiană din al doilea sfert al secolului al XV-lea, între altele și la Kutná Hora.³³⁸ Cunoaștem niște analogii și de pe teritoriul Ungariei medievale: tabernacolul cu pocal de la Boldva, consola cu reprezentarea unui pocal de la Dârjiu, sau cunoscutul tabernacol renașcentist de la biserica catolică (fosta benedictină) de la Tereske.³³⁹ etc. În opinia lui Orbán piesa aparținea clădirii bisericii, contrazisă însă de inscripțiile de datare ale acesteia. Cel mai probabil este vorba despre un alt blazon de paroh, care orna casa parohială.³⁴⁰

³³⁵ ORBÁN 1889, 360–361. Orbán descoperise piesele în gangul parohiei și deasupra intrării bucătăriei. Prima se regăsește în poziția menționată, iar cealaltă nu a fost găsită nici după cercetări amănunțite. Nu este exclus că a dispărut cu ocazia reamenajării casei parohiale din anii 1930.

³³⁶ Mai înainte am considerat că este vorba despre însemnul parohiei, v. WEISZ 2005, 2. Mulțumesc și pe această cale d-lui Ciprian Firea consultările în acest sens.

³³⁷ Biserica catolică începând de la secolul al XII-lea oficia împărtășirea Euharistiei (comuniunea) sub o singură specie (sub forma ostiei, reprezentând doar trupul Mântuitorului), utraquiștii s-au întors la forma originală, sub două specii (sub forma ostiei și a vinului). Sângele este reprezentat de pocal, trupul de monograma *ih̄s*, înscrisul tradițional de pe ostie.

³³⁸ VŠETEČKOVÁ 2000, p. 132.

³³⁹ BALOGH 1985/ 1, fig. 12.

³⁴⁰ ORBÁN 1889, p. 360, FIREA 2013.

Clădirea bisericii în istoriografia artei

Primele referiri importante în istoriografia epocii moderne la biserica romano-catolică din Turda le găsim în lucrări generale, dar bazate pe o aparatură științifică solidă, dintre care două au rămas în manuscris aproape până la zilele noastre. Benkő József terminase în 1778 manuscrisul intitulat *Transsilvania specialis*, care nu a văzut, decât recent lumina tiparului, în traducere maghiară. După opinia lui Benkő construirea (!) Turzii Vechi a fost începută în jurul anului 1455 din pietrele castrului roman, când a fost zidită și incinta fortificată a uneia dintre biserici (neprecizate), și alte biserici.³⁴¹ În cealaltă operă monografică a sa, asemănătoare ca text și structură primei, *Milkovia* (1781) topografia bisericilor turdene este mai precisă.³⁴² Fragmentul de propoziție este foarte important, fiind că după traducerea greșită a lui Orbán B., literatura considera că cetatea construită în 1455 se situa în jurul bisericii catolice. După Benkő însă această cetate înconjură actuala biserică reformată, fosta mănăstire augustiniană, iar data 1455 pare să fie o inscripție.

Monumentala monografie istorică a bisericii unitariene, *Historia Ecclesiasticae Transylvano-Unitariae*, scrisă în mai multe volume de manuscris la cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, de mai mulți autori (dintre care primii au fost Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, dar și alții) oferă informații prețioase despre Turda și actuala biserică catolică. Primele două volume au fost recent traduse în limba maghiară și editate cu un bogat aparat critic modern. În primul volum apare de asemenea anul 1455 ca și data fondării orașului Turda, „cum indică scriitorul analelor”.³⁴³ Cei doi relatează despre începuturile unitarianismului la Turda: paragraful 7 al dietei de la Turda din 1557 declară dreptul la libera urmărire a credinței vechi (catolice) sau noi (luterane), și tot în acel an parohul turdean Fodor (Crispus) Bálint împreună cu alții au fost citați în fața sinodului din Cluj, cu acuzația de propagare a unor doctrine eretice (calvine), drept pentru care a și fost eliberat din funcție.³⁴⁴ Dieta de la Turda din 1563 a confirmat libertatea credinței proclamată în 1557, iar în 1564 Dávid Ferenc a fost ales ca și primul episcop unitarian, fiind fondată astfel Biserica Unitariană. În cadrul primului sinod unitarian, ținut la Turda în 1566, au fost decretate doctrinele acestei confesiuni, la care s-au alăturat și enoriașii turdeni, fiind astfel și data fondării parohiei unitariene în acest oraș,³⁴⁵ care devine centru eparhial. Autorii plasează sinoadele unitariene din 1572 și 1573 în biserică, la cea a doua a luat parte și teologul Jacobus Paleologus. În sinodul turdean din 1694 au colectat bani pentru reabilitarea bisericii, în timpul parohului Simon Derzsi Pál.³⁴⁶ În monografie sunt prezentate și procesele verbale ale eparhiei unitariene a Arieșului, în care au fost notate circumstanțele distrugerii bisericii în anul 1706.³⁴⁷ Trei regimente de infanterie și de

³⁴¹ BENKŐ 1999, pp. 288–289. Aici găsim informații interesante despre topografia ecleziastică a orașelor Turda Veche și Turda Nouă (pp. 289–290), despre zidirea Tablei Continue din piața centrală (p. 290) și despre mineritul de alabastru din care „se fabrică nu numai oale mai mici dar și altare” (p. 290).

³⁴² BENKŐ 1781, II. p. „*Vetus Torda, flumini Aranyas proximans, habet in foro Templum R-Catholicorum, in australi vero ejus termino, intra ruinoso Castelli muros (circa a. 1455 ex lapidibus Romanae arcis structos) Helveticae Confessionis addictorum;*”

³⁴³ KÉNOSI – UZONI I, p. 415.

³⁴⁴ KÉNOSI – UZONI I, p. 416.

³⁴⁵ KÉNOSI – UZONI I, pp. 416–417.

³⁴⁶ KÉNOSI – UZONI I, p. 426.

³⁴⁷ KÉNOSI – UZONI I, p. 429.

cavalerie sub comanda generalului Gefforff(!)³⁴⁸ cu mai mulți soldați danezi s-au cazat în școală, în casa parohială și în biserică. Soldații au incendiat biserica nu de mult reparată și toate clădirile importante ale orașului. Elevii după distrugerea școlii unitariene timp de mai mulți ani au locuit în „bolțile”, magazinele din jurul bisericii. Al doilea volum al istoriei Bisericii Unitariene tratează istoria eparhiilor și ale parohiilor unitariene. Aici sunt adunate niște informații deja prezentate în primul volum, dar găsim și alte informații, chiar contradictorii celor prezentate. Astfel, plasează convertirea turdenilor la unitarianism la anul 1557, iar apartenența bisericii la această confesiune este considerată din 28 mai 1563. Susține de asemenea în mod interesant, că unitarienii au posedat clădirea bisericii până la anul 1758.³⁴⁹ După enumerarea sinoadelor unitariene ținute în biserică (1572, 1573, 1578, 1579, 1592, 1593, 1595, 1596, 1598, 1599, 1601, 1619, 1622, 1628, 1634, 1637, 1643, 1644, 1651, 1657, 1682, 1694), menționează că sinodul din 1634 a fost ținut în biserică tocmai reparată în anul 1633. Același fapt este relatat și de Segesvári Bálint în jurnalul său.³⁵⁰ Se repetă datele privind distrugerea bisericii în aprilie 1706, adăugându-se că din lipsă de fonduri doar partea mai întinsă a bisericii a fost acoperită, restul rămânând așa până în 1721, când generalul D. H. von Virmond luase biserica cu forța pentru catolici. Pe releveul arhivă din secolul al XVIII-lea însă partea acoperită a bisericii era corul, deci partea mai „restrânsă”.³⁵¹

Primele lucrări dedicate localității Turda se referă la istoria orașului, ca și manuscrisul din 1821 al primarului Csipkés Elek,³⁵² sau la caracteristicile geomorfologice ale împrejurimilor, cum ar fi articolul publicat în 1837 al medicului Ercsey József.³⁵³ Csipkés a consacrat doar câteva rânduri bisericii, pe baza inscripțiilor fațadei sudice susținea că clădirea a fost începută în anul 1478, continuată în 1493 și finalizată în 1504, iar incinta din jurul bisericii a fost zidită în 1585.³⁵⁴ În mod surprinzător Csipkés nu a menționat de loc ampla lucrare de reabilitare a bisericii, terminată chiar în 1821, data redactării manuscrisului. La rândul lui și Ercsey s-a ocupat de clădirile mai însemnate ale orașului. El a considerat că biserica catolică fusese construită în perioada de avânt economic al localității, în vremea lui Matia Corvinul, când orașul devenise și proprietarul satului Sânmiclăuș, respectiv clădirile mai vechi de cult nu au mai fost suficient de spațioase pentru populația mai numeroasă.³⁵⁵ În opinia lui Ercsey biserica a fost construită între 1458-1493, după inscripțiile cu „cifre gotice” pe contraforturile sudice. Ercsey este cel care menționează pentru prima dată picturile lui Vitkai din interiorul bisericii.³⁵⁶

³⁴⁸ În KÉNOSI – UZONI II, p. 330 aceeași persoană este numită Graven, este vorba despre colonelul Ludwig F. Graven.

³⁴⁹ KÉNOSI – UZONI II, p. 330.

³⁵⁰ KÉNOSI – UZONI II, p. 330. În realitate Segesvári consemnează acest eveniment la data de 7 iunie 1635, v. SEGESVÁRI 1990, p. 167.

³⁵¹ KÉNOSI – UZONI II, p. 330.

³⁵² Manuscrisul a fost publicat recent: CSIPKÉS 2001.

³⁵³ ERCSEY 1837.

³⁵⁴ CSIPKÉS 2001, p. 46. A fost printre puținii care au descifrat corect datele fațadei. Inscripția din 1585 v. VI.2/ 11.

³⁵⁵ ERCSEY 1837, p. 299.

³⁵⁶ ERCSEY 1837, p. 312. „... belső szépségét sokra nevelik festőművész Vitkai József úrnak egyszerű, de remek festései” Din această referire la activitatea lui Vitkai se poate deduce că era un artist apreciat de turdeni.

Prima lucrare publicată în formă de carte, care se ocupă detaliat de biserica romano-catolică este monumentală monografie redactată de Orbán Balázs despre orașul Turda,³⁵⁷ care a dedicat un capitol clădirii cu prezentare arhitecturală, cu analiză stilistică, cu enumerarea datelor istorice, respectiv cu prezentarea incintei de apărare. Ilustrațiile lui Orbán sunt și astăzi des reproduse și au păstrat imaginea unor detalii care au dispărut de atunci (cum ar fi magazinele mai mici din jurul bisericii și piatra de cheie menționată). Anumite constatări sau presupuneri ale lui Orbán nu au fost confirmate de cercetările ulterioare: el susținea că biserica a fost începută în timpul regelui Sigismund de Luxemburg (1387-1437).³⁵⁸ Prin analiza proporțiilor bisericii și prin aceea a „aritmeticii arhitecturii vechi, definite de Henszlmann Imre” autorul deduce că nava bisericii a fost concepută în sistem de hală (în calculul lățimii navelor a comis însă erori).³⁵⁹ Orbán a criticat vehement reconstrucțiile de la începutul secolului al XIX-lea, și a constatat că responsabili pentru „deformarea” bisericii au fost Szentmiklósi Ferenc și Lek Ferenc, despre care datele arhivei eparhiale arată că au fost membrii prezbiteriului, și nicidecum meșteri constructori.³⁶⁰ O informație valoroasă, dar fără indicarea sursei este aceea că în 1773 împăratul Iosif al II-lea a finanțat lucrările de reabilitare ale bisericii.³⁶¹ Monograful apreciază picturile „cupolelor” din cor, unde în locul Înălțării Maicii Domnului a indicat Înălțarea lui Isus, și ne-a oferit tema picturii dispărute, un „peisaj ceresc cu îngeri”, respectiv numele pictorului, Vitkai și data realizării, 1830. În continuare prezintă cele două pietre cu inscripție descoperite de el în clădirea parohiei, însă data 1472 a fost citit de el greșit 1452, și această greșeală i-a servit ca argument în datarea începutului construirii bisericii în perioada lui Sigismund de Luxemburg.³⁶² Orbán a fost primul care a scris despre turnul central vestic dispărut și, presupunea, că clădirea a avut un turn și deasupra corului.³⁶³ În mod firesc, portalurile laterale nu au ocolit atenția lui Orbán, pe care le-a încadrat în curentul goticului târziu, identificând și acel fragment al portalului nordic, care actualmente se află în lapidarul muzeului.³⁶⁴ Autorul printr-o scară de lemn urcase și la etajul sacristiei, pe care îl definește ca și oratoriu, de unde – după presupunerile lui – s-a deschis o fereastră bipartită spre cor.³⁶⁵ Inscripția de datare 1493 a fațadei sudice a fost descifrat greșit drept 1458 de către Orbán.³⁶⁶

După prezentarea arhitecturală, Orbán tratează rolul istoric al clădirii, ca și loc de întrunire al ordinelor, al dietelor și al sinoadelor, al proclamării libertății religioase, dar și al scaunului judecătoresc al lui Matia după complotul nobiliar din 1467.³⁶⁷ Și din cauza acestor evenimente Orbán supraapreciază rolul istoric al orașului Turda, considerând de câteva ori practic capitala Transilvaniei.

³⁵⁷ ORBÁN 1889, p. Capitolele care se ocupă mai detaliat cu biserica sunt: XXXVIII (istoria ecleziastică a orașului) și L (despre biserică respectiv mănăstirea franciscană).

³⁵⁸ ORBÁN 1889, p. 358.

³⁵⁹ ORBÁN 1889, pp. 358–359.

³⁶⁰ ORBÁN 1889, pp. 359–361. V. și nota 1 de pe p. 361.

³⁶¹ ORBÁN 1889, p. 361, n. 1.

³⁶² ORBÁN 1889, pp. 360–361.

³⁶³ ORBÁN 1889, p. 361, 364.

³⁶⁴ ORBÁN 1889, pp. 361–363. Orbán relatează și despre dezvelirea portalului nordic de către arhitectul Möller István.

³⁶⁵ ORBÁN 1889, p. 364. Cercetările de parament nu au confirmat existența acestor goluri, nu este exclus că el confundase fereastra bipartită cu ancadramentul de ușă cu supralumină din scară spre cor.

³⁶⁶ ORBÁN 1889, pp. 364–365.

³⁶⁷ ORBÁN 1889, pp. 365–366.

Pe baza lucrării citate a lui Benkő József, Orbán datează începutul zidirii incintei de apărare bisericii din materialul castrului în 1455 și presupune că aceste lucrări au fost finanțate de Ioan de Hunedoara.³⁶⁸ Cum s-a văzut, Orbán traducea greșit pasajul respectiv, probabil voit, pentru a mări importanța istorică a fostei biserici unitariene. Autorul presupune că cetatea a fost distrusă într-un moment necunoscut, și reconstruit din sprijinul regelui Poloniei, Ștefan Báthory, cum indică și inscripția din 1585.³⁶⁹ În opinia lui Orbán, după acest moment, biserica și cetatea au fost avariate de soldații lui Castaldo (sic!, Castaldo a fost activ în Transilvania între 1551–1553), și distrugerile au fost reparate din banii adunați la sinodul din 1594.³⁷⁰ În 1602 biserica nou-reparată a fost incendiată de soldații lui Basta încartiruiți aici, după care generalul așezase aici iezuiții.³⁷¹ Cetatea a fost renovată în 1687, comemorată și printr-o inscripție.³⁷² Clădirea a fost distrusă a treia (!) oară de către regimentele daneze ale generalului Tiede în 1706, și reînnoită de unitarieni sub conducerea lui Szaniszló Zsigmond, din jurnalul căruia Orbán citează de mai multe ori.³⁷³ În 1721 parohul unitarian, Keresztúri Sámuel a fost nevoit să cedeze biserica catolicilor, la presiunea comandantului militar al Transilvaniei, Hugo Damian von Virmont.³⁷⁴ După enumerarea acestor date Orbán descrie urmele încă vizibile ale cetății: intrarea a fost la sud, iar deasupra porții era amplasată inscripția din 1585, unde presupunea și existența unui turn. Planul incintei era de formă ovală, iar biserica era poziționată asimetric în interiorul cetății, spre sud, partea nordică fiind ocupată de cimitir. Alte date istorice referitoare la biserică mai găsim și în capitolul despre istoria bisericească a orașului Turda, preluate mai ales din Kénosi-Uzoni.³⁷⁵ Majoritatea datelor furnizate de Orbán sunt folosite și folosibile de istoriografia modernă, dar datorită caracterului exhaustiv al monografiei timp de mai multe decenii nu s-a ocupat de monument nimeni, aceasta problemă fiind considerată ca și „rezolvată”.

La începutul secolului XX așadar nu putem să așteptăm la lucrări științifice referitoare la biserică, însă menționăm două lucrări de interes turistic, interesante mai ales pentru materialul ilustrativ și pentru prezentarea stării clădirii în momentul apariției acestor publicații.³⁷⁶

Următorul autor care a avut constatări importante despre biserica romano-catolică din Turda a fost profesorul clujean, Virgil Vătășianu, opiniile sale fiind formulate în prima sinteză modernă privind arta medievală de pe teritoriul României.³⁷⁷ Vătășianu face analogie între profilatura ferestrelor bisericii și cea a ferestrelor ultimului etaj al turnului sudic al catedralei din Alba Iulia (datat de el după perioada lui Ioan de Hunedoara)

³⁶⁸ ORBÁN 1889, p. 366, v. și BENKŐ 1781, II, p. 374.

³⁶⁹ ORBÁN 1889, p. 366. Textul inscripției dispărute v. în VI.2/ 11. În vremea lui Orbán inscripția nu mai era în locul inițial, el văzuse înzidită în peretele casei din piața centrală a lui Bogdánffy Dániel.

³⁷⁰ ORBÁN 1889, p. 366. Probabil incinta a fost reparată în condițiile împrejurărilor politice nesigure după prima abdicare a principelui Sigismund Báthory din 1594. Nu cunoaștem date despre atacul lui Castaldo asupra orașului.

³⁷¹ ORBÁN 1889, p. 366, v. și pp. 194–195, 246. Atacul lui Basta asupra orașului a avut loc în anul 1601. În opinia lui Orbán principele Ștefan Bocskay a dat înapoi biserica unitarienilor. Sursa citată de Orbán (p. 194) este KÉNOSI – UZONI, unde însă nu am regăsit aceste informații deosebit de interesante, și nici în sursele iezuitene editate.

³⁷² ORBÁN 1889, p. 366. Inscripția a fost copiată din KÉNOSI – UZONI.

³⁷³ ORBÁN 1889, pp. 366–367.

³⁷⁴ ORBÁN 1889, pp. 246–247.

³⁷⁵ ORBÁN 1889, pp. 243–250.

³⁷⁶ PAPP 1909, pp. 24–25, MURĂȘANU 1923, pp. 41–43.

³⁷⁷ VĂTĂȘIANU 1959, pp. 522–523.

respectiv a ferestrelor turnului sudic al bisericii Sf. Mihail din Cluj.³⁷⁸ El a fost primul care a semnalat analogia dintre portalurile turdene și poarta bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu, Cluj, respectiv unele analogii cu detaliile bisericii reformate din Turda Nouă (profilatura aruncătoarelor contraforturilor).³⁷⁹ În privința datării menționează doar inscripțiile navei, care indică cumpăna secolelor al XV-XVI, și nu a luat în considerare inscripția de pe contrafortul corului,³⁸⁰ respectiv avea dubii față de ipoteza lui Orbán despre „cheile de boltă” inscripționate provenite din biserica catolică. În cadrul descrierii monumentului, Vătășianu presupune că original era o biserică cu navă de tip hală, fără turn.

Istoricul Camil Mureșan s-a ocupat de biserica catolică într-un ghid destinat publicului larg, care însă este una dintre puținele lucrări ale perioadei unde istoria orașului este prezentată într-o concepție modernă, bazată pe studii arheologice și pe documentele medievale din publicații recente.³⁸¹ Datorită epocii în care apăruse, lucrarea nu a putut evita tendințele istoriografiei „luptei de clasă”. El datează monumentul pe baza „cifrelor săpate în partea superioară a două din contraforturile fațadei de sud” între anii 1498-1504,³⁸² iar șirul analogiilor a fost preluat din opera lui Vătășianu. Despre forma inițială a clădirii precizează că a fost o hală gotică, care după distrugerile descrise de Orbán a avut o reparație generală în anul 1822. Mureșan atrage atenția și asupra textului inscripției din 1822, care face referiri la războaiele contemporane din Spania și Grecia.

Arhitectul Paul Niedermaier, specialist în istoria urbană medievală din Transilvania, a dedicat o lucrare evoluției orașului Turda.³⁸³ Vorbind despre lăcașurile de cult ale orașului, presupune că biserica catolică a avut o curtină de apărare.³⁸⁴ Începerea lucrărilor construirii bisericii actuale (bănuind că clădirea a avut un antecedent de dimensiuni mai mici) datează pe baza informațiilor lui Orbán în jurul anului 1420 (deci nici nu a răsfoit opera lui Vătășianu, nici nu a cercetat biserica să observe inscripțiile incizate pe contraforturi), și tot bazându-se pe informațiile lui Orbán, susține că hramul medieval al bisericii era Sf. Nicolae.³⁸⁵ Niedermaier susține ideea că atât biserica mănăstirii (astăzi cea reformată), cât și biserica catolică au fost dotate original cu câte un turn.

Istoricul de artă clujean B. Nagy Margit a fost singura care a făcut referire la altarul principal al bisericii, constatând, fără să indice vreo sursă, că aceasta ar fi opera unui atelier din Pesta.³⁸⁶

Istoricul de artă budapestan Entz Géza, care în anii 1940 trăise la Cluj, a fost primul care a publicat un studiu dedicat în întregime bisericii catolice din Turda, în limba germană.³⁸⁷ Baza acestei lucrări a fost proiectul de reabilitare a bisericii de la sfârșitul

³⁷⁸ VĂTĂȘIANU 1959, p. 517, 523. Literatura modernă datează ferestrele bisericii Sf. Mihail la anii 1430–1440: ENTZ 1996, p. 81. Entz leagă construirea celor două etaje superioare ale turnului catedralei din Alba Iulia donației din 1442 a lui Ioan de Hunedoara: ENTZ 1996, p. 108.

³⁷⁹ VĂTĂȘIANU 1959, p. 548.

³⁸⁰ VĂTĂȘIANU 1959, p. 523, n. 1.

³⁸¹ MUREȘAN 1968.

³⁸² MUREȘAN 1968, p. 27. Din lipsa datei corului se observă că autorul a preluat datele lui Vătășianu fără nici o verificare a acestora pe teren.

³⁸³ NIEDERMAIER 1977.

³⁸⁴ NIEDERMAIER 1977, p. 325.

³⁸⁵ În schimb Orbán presupune că patronul bisericii a fost Sf. Martin: ORBÁN 1889, p. 243.

³⁸⁶ Hoffmayer, 111. V. și descrierea altarului de mai sus.

³⁸⁷ ENTZ 1978.

secolului al XVIII-lea, descoperit cu decenii în urmă de autor în arhiva parohială romano-catolică din Odorheiu Secuiesc, și publicat în lucrare.³⁸⁸ Desenul cu text în limba germană nu este datat, dar este sigur că a fost un proiect pentru biserica din Turda, trimis pentru avizare Guberniului sau la Baudirektion (Cluj). Cu două alte proiecte asemănătoare, după începerea lucrărilor de la Odorhei, 1787, Baudirektion-ul a „împrumutat” proiectul turdean parohiei din Secuime ca și model de inspirație pentru reconstruirea unei bisericii medievale în stare precară, cum era și cea din Odorhei la aceea dată.³⁸⁹ În lucrarea din 1978 Entz face o prezentare detaliată a bisericii, unde relatează și despre urmele boltirii gotice în cor, respectiv lipsa urmelor de boltă medievală în navă. El a fost primul care a adunat datele arhivistice (atât cele cunoscute și mai multe inedite) referitoare la istoria medievală a clădirii. Tot el este primul care a analizat relațiile stilistice cu grupul de edificii din cea de-a doua fază a goticului târziu, biserica reformată din Dej (faza a doua de construcție) biserica reformată de pe strada Kogălniceanu, Cluj, palatul din Buda (construcțiile lui Matia Corvinul), respectiv biserica parohială din Pesta, care (în concepția lui Entz) au avut modele stilistice din Silezia.

Entz datează reconstrucția „barocă” a bisericii la ultimul sfert al veacului al XVIII-lea, și consideră că au fost realizate conform proiectului descoperit la Odorhei (în realitate reconstrucția a avut alte proiecte). Pe baza informațiilor arhivei parohiale datează începuturile lucrărilor la 1777, oarecum în conformitate cu informațiile lui Orbán, și consideră că au fost terminate cu aproape cinci decenii mai târziu, în 1822, pe baza inscripției fațadei de vest. Atrage atenția asupra propoziției finale a inscripției referitoare la războaiele din Spania și Grecia, și susține că din punct de vedere ideatic aceasta se încadrează în spiritul Epocii Reformelor, anii 1820-1830.

Entz se mai ocupă de biserică și în marea sa operă de sinteză despre arhitectura Transilvaniei în secolele XIV-XVI,³⁹⁰ respectiv găsim unele date mai timpurii despre monument și în lucrarea sa dedicată aceleiași teme în cadrul secolelor al XI-XIII-lea.³⁹¹ În volumul din 1996 Entz sintetizează opiniile și datele despre biserică deja cunoscute din lucrarea în limba germană, și le încadrează în etapele stilistice ale artei medievale din regatul maghiar oferite de sinteza goticului din Ungaria,³⁹² indicându-ne și cadrul istorico-arhitectural al monumentului, cu numeroase analogii.

Într-o altă operă de sinteză, realizată de istoricul de artă bucureștean Vasile Drăguț privind arta gotică din România, găsim niște constatări referitoare la biserică, bazate (conform notelor) mai ales pe marea operă a lui Vătășianu.³⁹³ Conform părerii lui Drăguț biserica odinioară fusese o hală trinavată fără turnuri, construită între anii 1498-1504 (sic!), influențată de „șantierul clujean”, iar hala fusese transformată în 1822 în biserică-sală cu boltire barocă. Din păcate constatările lui nu pot fi confirmate de loc: nu există date asupra realizării medievale propriu-zise a halei (deci a stâlpilor interiori ai navei și a boltirii), doar despre proiectarea acestuia, așa cum nu există nici date despre demolarea acestor stâlpi

³⁸⁸ ENTZ 1943, I. tábla, 2.

³⁸⁹ ENTZ 1943, p. 103. Celelalte două proiecte au fost pentru biserica romano-catolică din Bistrița și o capelă neidentificată.

³⁹⁰ ENTZ 1996, pp. 120–121, 154–155, 487–488 (Adattár).

³⁹¹ ENTZ 1994, p. 161 (Adattár).

³⁹² MM. I.

³⁹³ DRĂGUȚ 1979, p. 53.

interiori în 1822. Despre existența turnului ar fi putut să afle prin consultarea monografiei lui Orbán, cât despre inscripția de datare a corului (1478) prin simpla vizită a monumentului. Relația strânsă a detaliilor de piatră profilată cu monumentele clujene este corectă.

După 1990 au apărut numeroase ediții de izvoare documentare sau diferite sinteze care se ocupă și de biserica catolică din Turda. Istoricul clujean Wolf Rudolf a publicat în 1993 protocoalele orașenești ale localității dintre anii 1603-1678, cu un studiu introductiv care se ocupă și de istoricul orașului, implicit și de cel al bisericilor.³⁹⁴ Deși nu menționează explicit, susține că biserica nu a avut incintă de apărare. Istoricul Bicsok Zoltán în studiul introductiv foarte bine documentat al manuscrisului lui Csipkés Elek, dă un scurt, dar obiectiv rezumat al istoriei bisericii, bazându-se pe autori ca Orbán, Vătășianu, Mureșan și Entz.³⁹⁵ Arhitectul și istoricul de artă sibian, Hermann Fabini, în monumentalul atlas al bisericilor săsești din Transilvania a inclus și prezentarea bisericilor medievale turdene, realizată pe baza edițiilor de documente și a bibliografiei aferente, mai ales cele apărute în limba română și germană.³⁹⁶ A preluat opinia lui Vătășianu despre legăturile stilistice între biserica Sf. Mihail și biserica catolică din Turda, chiar după ce a constatat că lăcașul de cult turdean a fost construit în jurul anului 1500. Chiar dacă contribuția sașilor la construirea actualei biserici romano-catolice nu se poate demonstra, prezentarea clădirii în ambianța lăcașurilor de cult săsești atrage atenția asupra multor analogii.

În ultimii ani nu doar istoricii s-au ocupat de biserică. Arheologul Buzás Gergely a publicat două articole despre tendințele stilistice ale goticului târziu din Ungaria și în special din Transilvania. În primul articol deosebește două tendințe stilistice, prima numită de el „stilul Visegrád”, pornit aici în anii 1476-1477, având baze stilistice la Viena (Stephansdom, nivelul de jos al turnului nordic), și numeroase analogii mai ales în zona vestică a regatului, dintre care cea mai importantă este catedrala Sf. Martin din Bratislava, unde legăturile cu Viena pot fi documentate de numeroase date arhivistice și analogii morfologice.³⁹⁷ În partea estică a regatului amintește două monumente care se includ în această tendință stilistică, un ancadrament de fereastră a cetății din Gyula și șirul de balcoane închise al cetății din Hunedoara. Cealaltă tendință stilistică – în cronologia lui Buzás – apare la biserica reformată de pe strada Kogălniceanu, Cluj, în 1490, odată cu sosirea pe șantierul bisericii a fratelui Iohannes, când – în opinia arheologului – corul bisericii era deja construit (între 1486-1490). Buzás, după enumerarea unei serii de analogii din estul și centrul regatului Ungariei, între care și portalurile din Turda, constată, bazându-se și pe un articol al lui F. Tóth Rózsa, că această tendință stilistică are surse din Silezia. Concentrarea acestor monumente în Transilvania și în estul Ungariei, respectiv analogiile acestora în Saxonia, Silezia, Polonia Mică, Moldova și Țara Românească pot fi puse în legătură – în opinia lui Buzás – cu traseul importantului drum comercial care a legat regiunea baltică cu Marea Neagră. În celălalt articol al lui Buzás despre arhitectura gotică târzie din Transilvania locul central îi revine din nou bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu, Cluj, despre care susține că a fost construită în două etape diferite, corul și apoi nava (la realizarea căruia presupune și activitatea fratelui Iohannes).³⁹⁸ Între

³⁹⁴ TVTJKV, 15.

³⁹⁵ CSIPKÉS 2001, 20–21.

³⁹⁶ FABINI 2002, pp. 745–747. (462. Thorenburg–Turda).

³⁹⁷ BUZÁS 1999, 135–141.

³⁹⁸ BUZÁS 2001.

analogiile portalului acestei biserici menționează și portalurile din Turda. În concluziile din finalul articolului îndepărtează monumente transilvane și din estul Ungariei de analogiile din Silezia, și susține ideea că ar fi vorba despre o tendință stilistică autohtonă, pornită din Cluj care s-ar fi răspândit și în regiunile estice și centrale ale Ungariei de astăzi, dar și în afara granițelor medievale, în Polonia Mică (Cracovia), Silezia (Wrocław), Moldova (Voronet) și Țara Românească (Câmpulung).

Deși nu menționează biserica din Turda, includem aici disertația de doctorat a istoricului de artă Papp Szilárd despre construcțiile patronate de curtea regală maghiară între anii 1480-1515, publicată recent.³⁹⁹ Pe baza unui vast aparat bibliografic dar și a analizei stilistice minuțioase a monumentelor, Papp demonstrează că presupunerile istoriografiei mai vechi despre legăturile stilistice între goticul târziu din Ungaria cu Silezia respectiv Saxonia sunt eronate și neîntemeiate, în realitate fiind vorba despre conexiuni artistice cu orașele din Suabia și Bavaria, respectiv alte regiuni sudice ale Germaniei de astăzi. Și în concepția lui Papp ocupă un rol important clădirea bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu, Cluj, el datând începerea lucrărilor propriu-zise de construcție (deci implicit și a corului) la anul 1490. Diferențele stilistice mici, dar evidente între cor și navă sunt datorate unei schimbări de proiect, eventual și de constructor. Papp datează terminarea bisericii înaintea anului 1503, pe baza unui document descoperit de Entz, care deja vorbește despre noua mănăstire a franciscanilor.⁴⁰⁰

Ultimele două lucrări publicate care se ocupă numai de biserica romano-catolică din Turda au fost semnate de Weisz Attila.⁴⁰¹ Înaintea publicării acestora au mai fost realizate documentații și referate de specialitate asupra monumentului, conduse de arheologii Daniela Marcu și Ioan F. Pascu, respectiv de restauratorii de pictură murală Kiss Loránd și Pál Péter, care însă au rămas nepublicate.⁴⁰² Tot o lucrare nepublicată a rămas și teza de licență a parohului bisericii despre reabilitările clădirii în cursul secolelor XVIII-XX la un curs postuniversitar organizat de Universitatea Babeș-Bolyai și Fundația Transylvania Trust.⁴⁰³

Date arhivistice medievale referitoare la biserică

Prima atestare documentară a parohiei din Turda Veche, și implicit a bisericii este dijma papală. În cele două semestre din 1332 *Petrus dominus*, paroh de *Thorda* plătitise 80 denari „mici” și 8 *pensa denariorum* (*Stephanus de Nova Torda* plătitise în acel an mai mult, 80 de denari și 9 greutatea de argint – *pondus argenti*), în 1333 6 *pensa denariorum* (parohul din *Nova Torda* 30 de denari), în 1334 4 *pensa*, 8 denari, 10 groși și 41 *denarios montanos* în

³⁹⁹ PAPP 2005. Publicarea documentului: KMJKV, 3295.

⁴⁰⁰ PAPP 2005, p. 46. Papp relatează și despre polemica asupra rolului fratelui Iohannes în construirea bisericii: v. NAGY 1944 și BUZÁS 1999. Matia Corvinul în anul 1490 la Visegrád a emis un document destinat lui Tharcsay Márton, comitele cămării de sare din Ardeal, în care suveranul trimite pe fratele Iohannes pentru continuarea lucrărilor la mănăstirea franciscană: JAKAB 1870. p. 272. CLXIX. (documentul s-a păstrat în copie din sec. al XVIII-lea). Nagy, Entz, Buzás (și pe urma lor mulți alții) susțin ideea că fratele Iohannes a fost conducătorul unui atelier de construcție mănăstiresc, care a proiectat/ realizat biserica și mănăstirea (sau unele părți) din Cluj, dar și multe alte edificii de cult gotice târzii în Transilvania și Ungaria estică. Critica acestor presupuneri în PAPP 2005, p. 46.

⁴⁰¹ WEISZ 2005, WEISZ 2007b.

⁴⁰² PASCU 2000, KISS 2002.

⁴⁰³ GYÖRGY 2004.

primul semestru, respectiv 40 de groși în semestrul al doilea (parohul din Turda Nouă plătitese atunci câte 2 *pensa denariorum* în fiecare semestru), în 1335 46 de groși (parohul din Turda Nouă 2 *pensa denariorum*).⁴⁰⁴ Comparând sumele plătite de preotul turdean cu cele plătite de ceilalți din arhidiaconat, reiese că parohia din Turda era una dintre cele mai importante, dar nu cea mai însemnată din regiune.

Atestarea documentară a parohiei este relativ târzie, mai ales în comparație cu apariția timpurie a cetății, a comitatului dar și a orașului Turda. Totuși, trebuie să ținem cont de faptul că majoritatea parohiilor din acest arhidiaconat apar de asemenea pentru prima oară în registrul dijmelor papale. Din cele patruzeci de parohii ale arhidiaconatului menționate în registre doar patru sunt consemnate în documente înainte de 1332, deși majoritatea localităților sunt atestate înaintea anului 1300.⁴⁰⁵ Se remarcă, de asemenea, faptul că parohia din Turda Nouă era mai bogată decât cea din Turda Veche, explicabil probabil prin statutul privilegiat (presupus) al locuitorilor acestei zone a orașului.

După 1332 parohia turdeană apare tot mai frecvent. În 1342 este menționat Nicolae, preotul de Turda Veche.⁴⁰⁶ Din 1358 s-au păstrat câteva documente ale cancelariei papale din Avignon referitoare la instalarea parohilor turdeni. La 10 martie parohul Petru al lui Wilhelm (*Guillelmi*) cere papei Inocențiu VI. să-l numească preot de Bistrița, neluând în considerare ca o piedică că el deține și biserica parohială din Turda.⁴⁰⁷ La data de 29 mai se cere papei întărirea numirii ca paroh în biserica parohială Sf. Nicolae din Turda a lui Ioan al lui Ștefan, rămasă liberă prin moartea lui Ioan al lui Mike. Chiar în același zi papa confirmă numirea lui Ioan.⁴⁰⁸ Cele două documente din urmă ar contrazice conținutul celui din 10 martie, dacă nu am avea informații despre existența a celor două parohii turdene. Numele tatălui parohului Petru, Guillelmus are o consonanță valonă, și pe baza faptului că mai cerea parohia din Bistrița, putem presupune că și la Turda fusese parohul oaspeților (sașilor). Ioan al lui Ștefan fiind numit la parohia Sf. Nicolae (cea din Turda Veche) este clar că Petru servea la Turda Nouă. Circumstanțele confirmărilor papale arată că parohia era importantă și râvnită, beneficiind de un venit consistent.

În documentul din 26 mai 1358 apare prima dată hramul bisericii, Sf. Nicolae. Nicolae, episcopul de Myra în secolul al IV-lea, a devenit unul dintre cei mai populari sfinți în Regatul Maghiar, mai ales după transportarea osemintelor lui în orașul italian Bari (1087), și legiferarea de către regele Ladislau I. în 1095 a sărbătorii sfântului la data de 6

⁴⁰⁴ CDTr II, 1147–1150./ DIR C., Veacul XIV. III. 122–123, 142–144, 167–168, 170, 175–176, 178, 182–183, 191–192.

⁴⁰⁵ Cele trei localități: Ghiriș-Sâncraiu, (toponimul *villa Sancti Regis* derivat din hramul bisericii, regele Sf. Ștefan al Ungariei indică existența parohiei la prima apariție, 1219: CDTr I. 109/ DIR C., Veacul XI–XIII. I. 106, 251.), Szarkad (biserica localității dispărute a fost menționată în anul 1310: CDTr II. 167–168.) și Turda Nouă (biserica Sf. Ladislau din apare în 1332, dar nu în dijma papală: CDTr II. 742).

Mai menționăm niște toponime din comitatul Turda care indică localități cu biserici, care nu sunt menționate în dijele papale: *Scenthmyklos* (sat cu o cetate care ulterior a fost înglobat în orașul Turda, apare în jurul anului 1262: CDTr I. 236./ DIR C., Veacul XIII. II. 295), *Kerekyghaz* (lângă râul Arieș, apare între anii 1270–1272: CDTr I. 294/ DIR C., Veacul XIII. II. 213–214.).

⁴⁰⁶ ENTZ 1996, p. 487.

⁴⁰⁷ DRH C. XI., 237. Parohul bistrițean, Judocus murea nu demult. În documentul nr. 238, tot din 10 martie 1358 și preotul Nicolae Malech din dioceza Zagreb cerea de la papă parohia din Bistrița, care în final l-a obținut (DRH C. XI. nr. 239).

⁴⁰⁸ REGSUPP II. CCCXXXV, CDX. Documentele apar și în DRH C. XI., 273, 278, dar fără hramul bisericii. În DRH C. cererea (29 mai) este datată după întărirea (26 mai) papală.

decembrie. În Ungaria medievală au existat peste 110 localități denumite după biserica parohială cu hramul Sf. Nicolae, în afara lor, peste 250 de lăcașuri de cult erau închinete sfântului.⁴⁰⁹

Cercetările arheologice au constatat că edificiul existent era precedat de un lăcaș de cult mai vechi, dovedit de cele șaisprezece morminte găsite tăiate de fundația bisericii actuale.⁴¹⁰ Cele mai vechi monede ale cimitirului din jurul bisericii datează din timpul regelui Carol I. de Anjou (1307-1342), deci chiar din perioada în care biserica apare în documente.⁴¹¹ Deși existența bisericii anterioare în locul celui actual se dovedește clar prin prezența cimitirului, cercetările arheologice nu au reușit să identifice urme sigure ale edificiului vechi. S-au găsit două fragmente de fundație de zidărie care par să fie anterioare bisericii actuale, unul în exterior și unul în interior. Cel din exterior, în colțul dintre cor și sacristie pare a fi fundația unui contrafort. Se distinge foarte bine faptul că materialul de construcție al zidului vechi a fost scos, pe alocuri chiar până la talpa fundației, în mod evident pentru re folosirea în clădirea nouă.⁴¹² În interior s-a identificat urma unei fundații în colțul dintre zidurile de sud și de est ale navei, peste care s-a depus și un fragment de tencuială cu pigmenți. În acest caz nu se poate exclude ipoteza că zidăria era fundația mensei unui altar lateral.⁴¹³ Cu ocazia cercetărilor au fost găsite și numeroase fragmente de frescă (bucăți de tencuială pictate), despre care se presupune că au aparținut lăcașului de cult mai vechi. În fundația bisericii au fost identificate un număr mare de blocuri de piatră provenind din castru și chiar altare romane întregi.⁴¹⁴

În 1408, în cadrul unei congregații din Turda, un nobil, Mihai, fiul lui Ioan de Reud, a depus jurământ în biserica turdeană, consacrată sfântului Nicolae.⁴¹⁵ În 1414 cancelaria papei Ioan al XXIII-lea a emis un document pentru Dominic al lui Ladislau, rectorul bisericii parohiale Sf. Nicolae din Turda.⁴¹⁶ În anul 1418 același Dominic de Vălenii de Arieș, rectorul bisericii din Turda, solicita papei și un *stallum* de canonic de Alba Iulia, probabil astfel a vrut să obțină titlul de arhidiacon turdean – nu se știe dacă cererea i-a fost acceptată sau nu.⁴¹⁷

După mai mult de două decenii de lipsă în izvoarele scrise referitoare la biserică, apar câteva informații în anul 1441: la data de 8 octombrie este menționat parohul Dumitru, și familiarul lui, Ladislau Cantor. După nume nu este exclus să fi fost cantorul bisericii.⁴¹⁸ Într-o diplomă datată la 8 decembrie apar și alți membri ai parohiei: viceparohul Anton, capelanul Ioan și un alt Ioan, învățătorul școlii parohiale (*rector scholarum*). Diploma a fost emisă chiar

⁴⁰⁹ MEZŐ 1996, 60 (pp. 169–178). V. și MEZŐ 2003, 335 (Torda).

⁴¹⁰ PASCU 2000, p. 10.

⁴¹¹ PASCU 2000, p. 11. Nu se exclude apariția unor monede mai vechi cu extinderea cercetărilor arheologice.

⁴¹² PASCU 2000, p. 8, v. planșa 24.

⁴¹³ PASCU 2000, pp. 8–9.

⁴¹⁴ PASCU 2000, p. 11.

⁴¹⁵ FEKETE NAGY 1931, 47 (Dl. 39496). În registă biserica apare cu hramul Sf. Mihail, o greșeală de transcriere, (mulțumesc și pe această cale ajutorul domnului Bogdándi Zsolt în verificarea diplomei).

⁴¹⁶ ZsOKL IV., 1888. Documentul tratează problema interesantă a lui Dominic, eliberat din funcția de rector de biserică din cauza comiterii unei crime împreună cu unchiul lui.

⁴¹⁷ ZsOKL VI., 1864, v. și 1875.

⁴¹⁸ KMJKV, 358. Numele Cantor apare ca nume distinctiv și în cazul canonicului-cantor Gheorghe Csehi de Reud (KMJKV, 394, v. și 455, 492). Menționăm însă că au existat mai multe familii cu numele de Kántor (de ex. Dobokai, Hídalmasi), ale căror membri nu apar în funcții eclesiastice.

de viceparoh.⁴¹⁹ Aceste date prezintă nu numai ierarhia parohiei turdene la mijlocul secolului al XV-lea, dar indică existența unui altar lateral (eventual într-o capelă) și a școlii bisericești. Se poate trage și concluzia că orașul cunoștea la mijlocul secolului al XV-lea o perioadă de ascensiune – chiar în perioada în care pierdea titlul de *civitas*.

În 1449 și în 1450 este menționat parohul bisericii Sf. Nicolae, Vincencius.⁴²⁰ Într-un document din 1453, la identificarea unei case apare ca și punct de referință biserica Sf. Nicolae.⁴²¹

Într-o diplomă din 1465, păstrată de o copie din 1485 apare parohul Emeric de Turda și vicesarhidiaconul de Turda, Mihai Zendi.⁴²² Piatra cu inscripția 1465, și cea din 1472, aparținând original cel mai probabil casei parohiale s-au creat în perioada lor.

Probabil din anii 1460-1470 datează un document deosebit de important transcris în 1512 și (împreună cu trei diplome asemănătoare) copiat în 1552 și în Cărțile Regești ale cancelariei regelui Ferdinand I. de Habsburg.⁴²³ Turdenii în anul 1552 au obținut confirmarea unor privilegii de la Ferdinand I. (în perioada când regina văduvă Isabela cedase temporar Transilvania regelui Ungariei), salvând textul fără datare a unei donații a lui Matia Corvinul (dar și alte diplome). Matia Corvinul donase bisericii Sf. Nicolae din Turda 12 forinți anual din venitul cămării de sare, stofă pentru o haină, respectiv în fiecare sâmbătă doi galbeni sau sare în această valoare pentru câte o slujbă ținută în scopul mântuirii sufletelor regilor Ungariei. Confirmările din 1512 și 1552 indică pretenții mai târzii ale parohiei pentru bunurile care i se cuveneau periodic, deci donația nu finanța neapărat construirea bisericii, însă în mod sigur constituia un important subsidiu pentru executarea proiectelor ambițioase ale parohiei de a construi și de a susține un lăcaș de cult de dimensiuni semnificative. Această donație a servit și drept model pentru o donație a lui Vladislav II. bisericii din Turda Nouă în anul 1507.⁴²⁴

Din anii 1490 documentele se înmulțesc, dintre ele sunt importante cele referitoare la altarele bisericii și beneficiile acestora. În 1491 magistrul Ioan de Stejeriș, preot de Turda, cumpără cu 200 de galbeni jumătatea unui lac din hotarul satului Sânger (Szenygyel) de la Mihai de Sânger, care donează totodată magistrului și un loc de eleșteu pe lângă cel amintit, pentru salvarea sufletului său.⁴²⁵ Ioan de Turda, menționat în documente și cu numele de Ioan de Stejeriș (*Kerched*) sau Johannis de *Zenas*, a fost cel mai des menționat preot al bisericii în această perioadă, procurând numeroase donații pentru altarul (cel mai probabil comun al) Sfântului Ioan Evanghelistul și Sfintei Elena din biserica turdeană. Ioan de Turda a avut o carieră ecleziastică de remarcă: apare în documente în anul 1480 (*Johannes presbiter de Kerched*),⁴²⁶ probabil avea studii superioare,⁴²⁷ în 1489 este atestat ca decimatorul episcopului Ladislau Geréb, dispare din documente în 1508 – precizăm că el

⁴¹⁹ ENTZ 1996, p. 488. V. și DL-DF 4.2., Dl. 74075.

⁴²⁰ KMJKV, 762, 848.

⁴²¹ KMJKV, 1106. La ENTZ 1996 documentul apare cu data de 1454.

⁴²² DL-DF 4.2., Dl. 30855/ 8. Textul diplomei este inedit.

⁴²³ MOL, Liber Regius, tom III., pp. 72–73. Menționat prima dată de CSÁNKI V, p. 687. CSIPKÉS 2001 (p. 21) datează diploma la 1475, bazându-se pe data unui alt privilegial al lui Matia, copiat tot în 1552 în Cartea Regală, dat însă pentru cetățenii turdeni, nu și pentru parohie.

⁴²⁴ CSÁNKI V, p. 687.

⁴²⁵ KMJKV, 2734. Se poate presupune că donația era oferită pentru biserică.

⁴²⁶ ENTZ 1978, n. 9.

⁴²⁷ În TONK 1979, *Diáknevésor*, apar în această perioadă doi studenți din Turda cu numele de Johannes, unul fiul lui Stephanus (1098, anul 1483, univ. Cracovia) celălalt fiul lui Sigismundus (1102, 1484, Cracovia).

nu a fost plebanul bisericii, doar făcea parte din corpul preoțesc al parohiei.⁴²⁸ Datele inscripționate pe fațada navei bisericii (1493, 1504) coincid cu perioada în care Ioan de Turda a fost activ în această parohie. În 1492 preotul (*presbiter*) de Turda, Ioan vrea să intre în posesia treimii eleșteielor lui Cristofor de Deleni.⁴²⁹ În 1494 Ioan de Turda, preot de Stejeriș a luat în amanet de la același Mihai de Sânger mai multe bunuri imobiliare și locuri de eleșteie de lângă satul Sânger,⁴³⁰ iar în anul următor același preot Ioan, directorul altarului Sfântului Ioan (Evangelistul) și Sfintei Elena din biserica turdeană Sf. Nicolae vrea să intre în posesia unor moșii cumpărate de el în satul Deleni.⁴³¹

În anul 1500 este menționat din nou preotul (*presbiter*) Ioan de Turda,⁴³² în 1504 un director de altar din Turda, probabil tot el,⁴³³ iar în 1505 preotul magister Ioan de Zenas (Szénás, neidentificat), director de altar din Turda.⁴³⁴ În anul 1506 s-a depus un jurământ în fața plebanului turdean nenominalizat în țințirumul (*in cimiterio*) bisericii, și în diplomă mai sunt menționați alți doi preoți ai bisericii, Toma *presbiter* și Ioan *Dezsmas de Thorda* ('decimator', în mod sigur este vorba despre Ioan de Turda).⁴³⁵ În 1507 Ioan de Stejeriș a restituit directoratul altarului Sf. Ioan Evangelistul și Sf. Elena împreună cu o casă de piatră din piața orașului și cu vii din hotarul Turzii cămărașului regal de Dej, Petru de Salamonvár, fondatorul altarului, care dorea să ajungă preot.⁴³⁶ O diplomă din februarie 1508 mai menționează pe Ioan de Stejeriș ca rectorul altarului Sf. Elena, dar dintr-un document din 22 august 1508 reiese că a cedat într-adevăr directoratul lui Petru de Salamonvár.⁴³⁷ În diplomă este menționată și *Zenthmykloswara* („cetatea Sf. Nicolae”) din hotarul orașului Turda.⁴³⁸ În 1514 directorul altarului Sfintei Elena era deja preotul Grigore,⁴³⁹ care apare în această funcție și în 1516.⁴⁴⁰ Cum s-a văzut, prima atestare sigură a altarului, sub directoratul lui Ioan de Turda, datează din 1495, dar fondatorul fiind Petru de Salamonvár, fondarea propriu-zisă eventual se poate antedata cu câțiva ani.⁴⁴¹ Deoarece inscripțiile sugerează deceniile 1490-1500 pentru construirea navei, credem că altarul Sf. Ioan Evangelistul și Sfânta Elena s-a situat încă în cor (eventual în nava bisericii vechi, nedemolată în prima fază a construcțiilor). Alte altare ale bisericii apar mult mai târziu, doar în anii 1520 (cei trei Sfinți Ioan în 1523, Sf. Fecioară în 1523, capela Sf. Treime în 1523, altarul Tuturor Sfinților în 1524).

⁴²⁸ ENTZ 1978, n. 9.

⁴²⁹ CSÁNKI V, p. 684. V. și DL-DF 4.2., DI. 30228.

⁴³⁰ KMJKV, 2928.

⁴³¹ DL-DF 4.2., DI. 28450.

⁴³² DL-DF 4.2., DI. 30232.

⁴³³ CSÁNKI V, p. 685.

⁴³⁴ DL-DF 4.2., DI. 30250.

⁴³⁵ DL-DF 4.2., DI. 30333.

⁴³⁶ KMJKV, 3393, v. și n. 210. O întâmplare interesantă: un patrician, care după ce fondase un altar (și dotase cu casa și viile menționate), când a devenit cleric, a intrat în directoratul aceluiași altar.

⁴³⁷ KMJKV, 3449, 3473.

⁴³⁸ Despre cetatea Sânmiclăuș v. și RUSU 2005, p. 539 (140). Cetatea încă văzută de Orbán astăzi nu se poate localiza, zona fiind parcelată și construită.

⁴³⁹ ENTZ 1996, p. 488.

⁴⁴⁰ KMJKV, 3598, probabil identic cu Gregorius de Ozd, pe care în 1493 îl găsim la universitatea din Cracovia: TONK 1979, Diáknévsor, 708, v. și mai jos.

⁴⁴¹ Entz presupune că altarele erau fondate de János de Turda încă în perioada 1491–1495, și pornind din această ipoteză, localizând altarele în navă, datează începutul zidirii navei la anii 1480: ENTZ 1978, n. 9.

În anul 1515 este menționat preotul turdean Paul.⁴⁴² Turdeanul Andrei Szócs donează prin testament 8 forinți pentru construirea bisericii Sf. Nicolae din oraș și 2 forinți pentru parohie – din păcate diploma importantă este nedată, Entz propune datarea în jurul anului 1515.⁴⁴³ În aceeași diplomă apare și plebanul turdean Paul și preotul Nicolae, un alt cleric, care primise 2 forinți. În anul 1518 și la începutul anului 1519 este menționat din nou altarul Sf. Elena.⁴⁴⁴ Despre altarul Sf. Elena și Sf. Ioan Evanghelistul deținem o informație și din 28 ianuarie 1519, conform căreia în funcția de director al acestuia Ioan de Stejeriș a fost urmat de Grigore de Ozd și de magistrul Paul de Turda (cei doi din urmă sunt identici cu preoții Grigore menționat în 1514 și în 1516, și Paul menționat în 1515 – este ciudat că nu este menționat și Petru de Salamonvár), respectiv că Avram al lui Dumitru de Suceag a donat rectoratului treimea unui lac din hotarul satului Sânger. Tot în același zi restul lacului este oferit altarului de către Nicolae Sarkan de Nușeni.⁴⁴⁵

Un document nedat (post 1519) menționează pe Gregoriu, rectorul altarului (*altarista*) Sfântului Emeric din Turda.⁴⁴⁶ În 1521 directorul altarului Sfintei Elena a fost Paul de Turda, care din pleban turdean a devenit între timp canonic și vicar de Alba Iulia, parcurgând o carieră ecleziastică și administrativă remarcabilă.⁴⁴⁷ Un alt altar, dedicat celor trei sfinți Ioan (Botezătorul, Evanghelistul și Milostivul) apare în 1523. În 26 martie 1523 parohul Mihai de Nagygyarmat îl adoptă ca fiu pe bacalaureatul Benedict, fiul lui Filip Millye de Turda Veche, și concomitent Mihai de Nagygyarmat se obligă să nu-l excludă pe Benedict din veniturile rectoratului altarului celor trei sfinți Ioan respectiv din casa de piatră din Turda.⁴⁴⁸ Deja în 27 martie 1523 Benedict a înapoiat aceste bunuri, și în acest document mai este menționat altarul Sfintei Fecioare, al cărui rector a fost preotul Marc, respectiv capela Sf. Treime din cimitirul bisericii Sf. Nicolae.⁴⁴⁹ În anul 1524 același paroh Paul, vicearhidiacon de Turda și canonic de Arad, cumpără de la capitulul de Arad jumătatea unei mori pe pârâul Valea Racilor – în acest document este menționat și magistrul Caspar, directorul altarului Tuturor Sfinților din biserica turdeană.⁴⁵⁰ Se poate observa că pe lângă pleban la parohia turdeană erau activi mai mulți preoți. O altă remarcă: printre fondatorii altarelor găsim și doi orășeni, Petru de Salamonvár din Dej (ante 1495) și Benedict Millye (1523). Documentul din 1524 a fost transcris în 1533 de parohul Ambrosie.⁴⁵¹

⁴⁴² ENTZ 1996, p. 488.

⁴⁴³ ENTZ 1996, p. 488, DL-DF 4.2. datează între 1500–1520: DI. 30244.

⁴⁴⁴ CSÁNKI V, p. 685, DL-DF 4.2, DI. 30280.

⁴⁴⁵ KMJKV, 3704, 3705.

⁴⁴⁶ ENTZ 1996, p. 488, v. și DL-DF 4.2, DI. 30201. În regesta MOL documentul (este vorba doar despre schița unei diplome) a fost datat greșit la anul 1459 (indicarea anului s-a rupt). În document apare văduva lui Toma Tatár de Cornești (Sinfalvi), notar în cancelaria regală, și care în 1519 era încă în viață (cf. KMJKV, 3736). Mulțumesc și pe această cale lui Ciprian Firea că mi-a atras atenția asupra datării greșite a documentului.

⁴⁴⁷ DL-DF 4.2, DI. 30284. Cariera magistrului Paul de Turda în episcopia Transilvaniei: KMJKV, 3704, 3705, 4125, 4130, TONK 1979, Diáknévsor, 1906 (în 1510 este menționat în matricolele universității din Cracovia) și cel mai complet: GÁLFY 2011, pp. 25–26.

⁴⁴⁸ KMJKV, 3919. Benedict a obținut bacalaureatul la Cracovia în 1518: TONK 1979, Diáknévsor, 303.

⁴⁴⁹ KMJKV, 3920.

⁴⁵⁰ ENTZ 1996, p. 488.

⁴⁵¹ DL-DF 4.2, DI. 36535. V. și ENTZ 1996, p. 488.

Din anul 1526 ni s-a păstrat un document referitor la spitalul Sf. Elisabeta din Turda, al cărui director era un *vitricus* al bisericii Sf. Nicolae.⁴⁵² Atestarea instituției de *vitricus* (curator) este importantă și în privința reconstituirii realizării clădirii bisericii: *vitricul* a avut funcția de administrator al unui fond (bănesc și/ sau în imobile) adunat de enoriașii și de binefăcătorii unei parohii, destinat construirii și întreținerii bisericii. Fondul administrat de *vitricus* era separat de averea parohiei și administrarea fondului nu depindea de paroh. *Vitricul* era ales de comunitate, judele unei localități sau unul dintre membrii bogați ai comunității.⁴⁵³ Informația din 1526 atestă și faptul că spitalul era în administrarea orașului. Menționarea acestui *vitricus* atestă implicarea localnicilor în construirea și întreținerea bisericii.

Din deceniile de după catastrofa de la Mohács (1526) posedăm mai puține documente referitoare la parohia turdeană. Din anul 1528 datează raportul lui Hans Dernschwam – agentul casei Fugger din Augsburg – despre cămările de sare ardelene. Dernschwam încerca să repună în funcțiune salinile din Turda împreună cu comitele cămării de sare, Marc Pemflinger (c. 1480-1537, jude regal al sașilor între 1521–1531, de la 1523 comitele cămării).⁴⁵⁴ Dernschwam, prezentând unele privilegii legate de exploatarea sării din Transilvania, menționează și renta anuală de sare regală pentru anumite mănăstiri și biserici. Plata rentelor, în situația de după Mohács, a fost sistată la Turda chiar și în condițiile prezentării diplomei privilegiate, privilegiată fiind trimisă direct la camera din Buda. În mod firesc, privilegiată n-au vrut să cedeze din drepturi, și ca un exemplu în acest sens Dernschwam menționează chiar pe parohul turdean, care avea o rentă anuală de „câteva sute de blocuri de sare” oferite printr-o diplomă a regelui Matia Corvinul. Marc Pemflinger însă, referindu-se la o poruncă regală, a refuzat predarea sării și a cerut de la paroh copia diplomei.⁴⁵⁵ În anul 1532 este menționat ca defunct „*Nicolaus presbiter rector altaris beati Emerici ducis*”.⁴⁵⁶ În 1533 Adrian de Enyed (Wolphard), arhidiacon de Crasna și vicar de Alba Iulia ordonă plebanilor turdeni, magistrului spitalului, Valentin, respectiv pentru ceilalți directori de altare și de capele să colecteze dijma din Săndulești.⁴⁵⁷

Testamentul recent publicat al arhidiaconului Emeric Végedi din 1541 este o sursă deosebită atât privind posibilitățile demnitarilor episcopiei transilvane cât și realitățile parohiei turdene la mijlocul secolului al XVI-lea.⁴⁵⁸ Din testament reiese că arhidiaconul a primit decimă, probabil în bani și vin de la parohiile din jurisdicție („... *de restantia decimarum Thordensium florenos decem ...*”, „... *vas vini ex decimis ...*”). El a lăsat bisericii Sf. Nicolae două cărți („*Item librum Sancti Jeronimi et sententiarum ...*”) și un butoi de vin din decimă, iar pentru vicerahidiacon – parohul turdean – o șapcă cu blană de zibelină și o căciulă de preot.

În anul 1541 orașul Turda a suferit primul atac militar violent, chiar din partea voievodului Transilvaniei, Ștefan Majláth, care după moartea regelui Ioan Zápolya a reușit să-și impună autoritatea în regiune. Atacând Turda Majláth, adeptul lui Ferdinand de Habsburg, a încercat să risipească tabăra de lângă Turda a adeptilor reginei Isabela, și să prade moșiile lui Nicolae Tomori, care cu câțiva ani în urmă s-a stabilit în localitate. Prin

⁴⁵² ENTZ 1996, p. 490.

⁴⁵³ KUBINYI 1999a, pp. 282–285.

⁴⁵⁴ DERNSCHWAM 1984, 77–106.

⁴⁵⁵ DERNSCHWAM 1984, 97. V. n. 200. Dernschwam confirmă astfel privilegiul acordat de Matia Corvinul.

⁴⁵⁶ MOL, F25 (Miscellanea), colecția de microfilme, X 46363, cadru 00065.

⁴⁵⁷ Arhivele capitlului de Alba Iulia, Batthyaneum, cutia V., nr. 10.

⁴⁵⁸ VEKOV 2003.

ocuparea orașului, Majláth și-a întărit pozițiile sale politice față de Isabela și Gheorghe Martinuzzi, respectiv se pare că voievodul cu această ocazie a și ucis pe vechiul lui adversar politic, Tomori.⁴⁵⁹

Din anul 1551 datează testamentul canonicului supraveghetor (*custos*) al episcopiei de Ardeal, Grigore Koppány, originar din localitatea vecină de Turda, Copăceni.⁴⁶⁰ Testamentul este o sursă bogată privind situația parohiilor catolice din comitatul Turda din timpul Reformei. Menționează parohia din Turda Nouă, mănăstirea augustiniană, spitalul Sf. Elisabeta, biserica Sf. Fecioară din Copăceni (*Koppany*). Preoților (*sacerdotibus*) bisericii Sf. Nicolae Grigore Koppány lasă din tridecimă doi cubuli (*cubulos*) de cereale. La data de 20 septembrie 1551 parohul turdean Clement, rectorul altarului Sf. Elena, amanetase jumătatea lacului Mogyoróstó (probabil cel procurat încă în anul 1491) lui Gheorghe Barcsay de Sânger.⁴⁶¹ Acest document este ultimul cunoscut care atestă în evul mediu existența instituției parohiei catolice din Turda.

Din păcate soarta celor opt altare – din care șapte sunt menționate documentar: Sf. Elena/ Sf. Ioan Evanghelistul (1495, 1507, 1508, 1514, 1518, 1519, 1521, 1551), Sf. Emeric (după 1519, 1532), cei trei sfinți Ioan (1523), Sf. Fecioară (1523), Tuturor Sfinților (1524), Sf. Ana (1571, cum vom vedea) și altarul capelei Sf. Treime (1523), dar putem fi siguri și de existența altarului patronului bisericii chiar dacă acesta nu este menționată de izvoare – rămâne necunoscută.⁴⁶²

În 1557 preotul luteran al turdenilor Fodor (Crispus) Bálint a fost citat în fața sinodului din Cluj (condus de Dávid Ferenc, la aceea dată încă episcop luteran „maghiar”), deoarece urmasse ideile calviniste ale predicatorului Martin Kálmáncsehi.⁴⁶³ Deci în cursul anilor 1550 majoritatea turdenilor s-a convertit deja la luteranism, iar la sfârșitul aceluia deceniu chiar la calvinism (confesiunea reformată). Prezența unui paroh luteran sau reformat nu înseamnă neapărat și convertirea imediată a bisericii, lăcașurile de cult fiind folosite laolaltă de mai multe confesiuni, cum indică nu numai numeroase alte exemple, dar și anumite paragrafe ale sentințelor dietelor din aceea vreme. Dar prin ocuparea catedralei din Alba Iulia în 1565 (localnicii profitând de lipsa temporară a lui Ioan Sigismund), prin secularizarea capitlului s-a desființat și instituția de arhidiaconat turdean ca atare. Presupunem că spre sfârșitul acestui deceniu la Turda s-a terminat și procesul de convertire a majorității populației la unitarianism, și a fost preluat și biserica parohială. În trecerea turdenilor la această confesiune a avut un mare rol și sinodul turdean din 1567, care a declarat despărțirea unitarienilor de reformați, în frunte cu Dávid Ferenc. O dispută confesională foarte importantă între calviniști și antitrinitarieni a fost anunțată la Turda în luna martie a anului 1568, care însă a vut loc în cele din urmă la Alba Iulia, probabil și datorită prezenței principelui Ioan Sigismund.⁴⁶⁴ În 1571 este menționat un pământ care aparținea altarului Sf. Ana, cedat orașului de către parohia desființată.⁴⁶⁵

⁴⁵⁹ MAJLÁTH 1889, 100, JAKÓ 1997, 193.

⁴⁶⁰ Textul testamentului v. EGYHTEML V. 472.

⁴⁶¹ EGYHTEML V. 565.

⁴⁶² După unele opinii statuia Madonei din Tureni de la mijlocul secolului al XIV-lea (actualmente expusă în altarul lateral sudic al catedralei de la Alba Iulia) ar fi originar de la una dintre altarele bisericii din Turda.

⁴⁶³ KÉNOSI–UZONI 2005, p. 416.

⁴⁶⁴ KÉNOSI–UZONI 2005, p. 181.

⁴⁶⁵ MOL, F25 (Miscellanea), colecția de microfilme, X 46363, cadru 00068. Astfel unele imobile ale parohiei catolice desființate nu au fost moștenite de parohia unitariană, cum ar fi fost normal.

Datele istorice mai sus prezentate constituie cadrul istoric al construirii bisericii catolice din Turda. În mod firesc, secolele care au urmat și-au pus sever amprenta pe aspectul bisericii, clădirea suferind mai multe atacuri devastatoare (1601, 1706 etc.) și incendii, respectiv reparații și modificări de amploare (anii 1580, 1635, 1687-1698, 1714, 1775, 1800, 1820-1822). În 1721 comandantul militar al Transilvaniei, Hugo von Virmont a restituit definitiv catolicilor clădirea de cult.⁴⁶⁶ Schimbările frecvente de confesiune suferite de biserică au însemnat și intervenții arhitecturale impuse de liturghiile diferite. În prezenta lucrare ne ocupăm doar de perioada de construcție, cea medievală a bisericii, transformările ulterioare fiind în parte deja prelucrate.⁴⁶⁷

Locul clădirii în ambianța istorico-artistică medievală transilvăneană

Cum s-a văzut, datele arhivistice medievale ne ajută destul de puțin în datarea, reconstituirea arhitecturală sau încadrarea stilistică a monumentului, astfel ne bazăm pe identificarea importanței relative a clădirii și pe analiza stilistică cu ajutorul celor mai relevante analogii din cadrul goticului transilvan. Metodologia abordată ține cont de inscripțiile de pe monument, rezultatele cercetărilor arheologice, mărturia documentelor citate și bibliografia aferentă.

Importanța bisericii

Pentru identificarea corectă și coerentă a locului bisericii în ambianța artei medievale transilvane, trebuie să analizăm importanța acestuia din punct de vedere administrativ, social și economic. Printr-o astfel de analiză înțelegem mai bine pretențiile și posibilitățile comanditarilor, care au determinat concepția arhitecturală, tendințele de stil care se afirmă și (eventualele) influențe stilistice asupra celorlalte construcții din zonă.

Una dintre caracteristicile cele mai relevante pentru a defini importanța unei biserici medievale este mărimea acestuia. Cele mai lungi (între cca. 65-90 m) biserici medievale ale Transilvaniei sunt Biserica Neagră din Brașov (89 m), catedrala Sf. Mihail de la Alba Iulia (83 m), biserica evanghelică din Sibiu (lungime cu ferula 74 m, fără lărgirea proiectată, dar nerealizată a corului), biserica Sf. Mihail din Cluj (70 m) și biserica evanghelică din Bistrița (peste 64 m), formând un grup bine conturat în acest sens.⁴⁶⁸ Dintre cele cinci monumente trei se situează în orașe ale universității săsești, și două se află în centre de comitat (nu trebuie să uităm că în perioada construirii bisericii Sf. Mihail populația Clujului era cel puțin pe jumătate germană), unul dintre acestea fiind și sediul episcopiei Transilvaniei. Localitățile sunt cele mai importante centre urbane ale voievodatului, majoritatea cu rangul de oraș liber regal. Cea mai lungă biserică medievală mănăstirească a Transilvaniei, fosta franciscană observantă, actuala biserică ref. de pe strada Kogălniceanu din Cluj, (65,4 m) se include în această serie – numărul de două biserici „foarte mari” în oraș indică clar dominanța Clujului în arhitectura medievală a Transilvaniei.

⁴⁶⁶ ORBÁN 1889, pp. 245–249, 366.

⁴⁶⁷ GYÖRGY 2004, WEISZ 2007b.

⁴⁶⁸ Aprecierea Bisericii Negre din Brașov ca și cea mai amplă construcție ecleziastică din Europa de sud-est a vremii: BÁLINT 2009, p. 5. PALMER 1998 pe pp. 2–3 consideră că biserica Sf. Mihail din Cluj în context european este de mărime medie. Totuși, regional aceste monumente pot fi considerate „foarte mari”. Bisericile din Brașov, Cluj și Bistrița au câte patru intrări laterale.

Următoarea grupă de biserici parohiale, de mărime relativ mare, peste medie (între cca. 65–45 m) este formată de cele ale orașelor Sebeș-Alba (61 m), Turda (lung. originală cu turn aprox. 59 m), Aiud (cu turn 56,2 m), Biertan (56 m), Sighișoara (54,4 m), Moșna (cca. 54 m), Dej (52 m), Mediaș (52 m), Huedin (47 m) – bineînțeles, lista mai poate fi continuată.⁴⁶⁹ Biserici mănăstirești care intră în această categorie: biserica franciscană din Târgu Mureș (actuala reformată, cca. 56,8 m), biserica dominicană din Sibiu (cca. 55 m), biserica dominicană din Cluj (cca. 51 m), biserica dominicană din Sighișoara (cca. 50 m), dar și biserica augustiniană din Turda (lungimea întreagă în lipsa corului nu se cunoaște, însă pe baza dimensiunii navei se poate presupune o lungime de peste 50 de m). În această serie există un anumit echilibru între bisericile săsești și cele din comitate. Remarcăm faptul că la Turda și la Sighișoara avem câte două biserici din această categorie, cea parohială și una de ordin mendicant (biserica reformată din Turda Nouă, de o lungime de aproape 43 de m face parte din categoria mijlocie, de cca. 45-35 m).

Localitățile de mai sus, considerate de importanță peste medie, dar totuși nu de prim rang în Transilvania medievală, au deținut rangul de oraș liber regal sau cel de *oppidum* (deseori sunt menționate cu ambii termeni). Literatura recentă plasează orașul Turda în grupa a doua de importanță între localitățile cu caracter orășenesc din comitatele transilvane împreună cu Alba Iulia, în prima grupă fiind de asemenea două orașe, Clujul și Dej. Clasificarea a fost realizată pe baza a mai multor caracteristici de ordin social, administrativ, ecleziastic etc.⁴⁷⁰ Cum s-a văzut, între anii 1377-1467 Turda este menționat ca și oraș liber regal, dar începând de 1453 era considerat practic *oppidum*.⁴⁷¹

Pe baza acestor caracteristici – mărimea clădirii și importanța localității – biserica turdeană se poate clasa ca și de importanță peste medie, care totuși nu se află printre cele mai însemnate clădiri ecleziastice din voievodat. Astfel nici poziția istorico-artistică a edificiului nu poate fi de prima importanță, totuși nu se poate exclude eventuale rezolvări originale care au influențat arhitectura transilvană sau manifestarea unor influențe străine „de prima mână”. Originalitatea stilistică, pretenția artistică a detaliilor bisericii din Turda se află vizibil la un nivel calitativ mai scăzut decât la monumentele de primă importanță (comparând portalul sudic cu portalul vestic al mănăstirii franciscane din Cluj), însă totuși cu mult peste mediu.

În analiza importanței bisericii anumiți factori relevanți beneficiază de mai puține date de comparație, importanța parohiei fiind o problemă de acest gen. S-a văzut că în secolul al XIV-lea arhidiaconatul Turzii plătise dijmă papală aproape cât arhidiaconatul Alba. În cadrul arhidiaconatului Turzii parohia Turda Veche era cea mai însemnată în secolul al XV-lea,⁴⁷² parohul deținând titlul de vicediarhidiacon, și mai mulți dintre ei au

⁴⁶⁹ La aceste lăcașuri de cult, considerabile regional „mari” numărul maxim al intrărilor laterale este câte două (Sebeș-Alba, cu două intrări pe latura sudică, Turda, Aiud, Sighișoara, Moșna și Dej). În mod firesc, importanța unei biserici în afirmarea unor influențe stilistice nu depinde doar de dimensiune, v. exemplul bisericii evanghelice din Sebeș-Alba.

⁴⁷⁰ RÜSZ-FOGARASI 2003, p. 209. În comparația mărimii bisericilor și importanța localităților se observă o contradicție între grupurile Cluj, Dej respectiv Alba Iulia și Turda. Nu trebuie să uităm însă faptul că mărimea și importanța istorico-artistică a catedralei episcopale nu era determinată de importanța orașului Alba Iulia. În schimb Dej, chiar dacă face parte în prima grupă de importanță a orașelor din comitatele, nu se poate compara cu Sibiu sau Brașovul.

⁴⁷¹ CSÁNKI V, pp. 683–689.

⁴⁷² Cum s-a văzut, parohia din Turda Nouă plătise o sumă mai mare de decimă papală. În secolul al XV-lea, când devin mai importante comerțul și meșteșugurile decât extragerea sării, Turda Veche capătă primatul.

făcut carieră în cadrul episcopatului Transilvaniei (de exemplu Paul de Turda, vicar episcopal în 1521).⁴⁷³ În diplomele din anul 1441 apar mai multe persoane care au făcut parte din parohia turdeană: Ladislau, familiarul parohului, posibil cantor al bisericii, viceparohul Anton, capelanul Ioan, și un alt Ioan, învățătorul. Deci împreună cu preotul paroh, corpul clerical era constituit din cinci persoane, un colectiv relativ numeros. Cei nouă preoți care apar între anii 1490-1530, de cele mai multe ori consecutiv, bineînțeles nu erau numai plebanii parohiei, cei mai mulți dintre ei au deținut funcții de director de altar (pe lângă care au putut să aibă și o parohie în localitățile din jur).

Parohia turdeană pare a fi importantă și la capitolul fondului de clădiri deținute, posedând în afara casei parohiale și a bisericii niște edificii cu destinație mai specială: școală (fiind printre primele școli bisericești menționate în regiune), zid de incintă în jurul țințirului care includea și o capelă.

În biserică erau atestate sigur șase altare, la care se mai adaugă altarul capelei Sf. Treime, și în eventualitatea că nici una dintre acestea nu era altarul principal, avem de-a face cu un total de opt altare. Acest număr relativ mare nici nu se compară însă cu cele douăzeci și patru de altare ale bisericii Sf. Maria din Sibiu sau cu cele treizeci și trei de altare ale catedralei de la Alba Iulia,⁴⁷⁴ însă în majoritatea bisericilor orașelor mai mari ale Ungariei medievale, în afara catedralelor, numărul altarelor era asemănător.⁴⁷⁵ Având în vedere cele expuse, putem să declarăm că parohia din Turda Veche în evul mediu transilvan avea o însemnătate peste medie, dar totuși regională, care în fața parohiilor centrelor urbane ale voievodatului rămânea cu mult în urmă.

În mod normal la parohii fiecare altar a avut un capelan sau altarist separat (dacă din avuția unui altar se putea întreține un altarist), astfel corpul clerical turdean la începutul secolului al XVI-lea avea cel puțin opt membrii, împreună cu conducătorul acestora, plebanul. Pe lângă ei au mai fost atestați învățătorul și cantorul. Acest număr este asemănător cu cel al bisericii Sf. Ștefan din Baia Mare, unde deja în 1347 plebanul trebuia să angajeze 11 capelani, un predicator, și un învățător.

Comanditarul edificiului în mod sigur era parohia orașului (afirmată clar de sigla *e(mericus) v(etus) t(ordensis)* pe presupusa cheie de boltă din 1465 se referă la persoana parohului Emeric, menționat documentar chiar în același an, pocalul de pe piesă fiind o confirmare că în inscripție este vorba despre un preot), care s-a cioplit în timpul parohului Emeric de Turda, care eventual poate fi identificată cu persoana care a inițiat construirea bisericii în locul edificiului de cult mai vechi. Perioada în care a fost început construirea bisericii (anii 1460) era mai delicată, orașul pierzând – în mod justificat – statutul de *civitas* regal în anii 1450-1460. Rolul orașului în realizarea bisericii era determinantă, chiar dacă dispunem de puține informații în acest sens. S-a păstrat doar o singură donație din partea unui cetățean turdean pentru construirea bisericii, însă nu trebuie să uităm fondarea și finanțarea altarelor (ante 1495: cămărașul de sare din Dej, Petru de Salamonvár a fondat altarul dedicat sfinților Elena și Ioan Evanghelistul, pentru care în 1519 Dumitru de Suceag

⁴⁷³ În 1418 Dominic de Vălenii de Arieș, rectorul bisericii din Turda a cerut de la papă un *stallum* de canonic de Alba Iulia, însă nu se știe dacă cererea i-a fost acceptată. V. și n. 408-409. Istoriografia este încă datoare cu arhontologia medievală a episcopatului Transilvaniei (și cu carierele membrilor capitulului), care ar fi un instrument de mare ajutor în elucidarea problemelor de acest gen.

⁴⁷⁴ Despre altarele sibiene FIREA 2002–2003, p. 128, cele din Alba Iulia: ENTZ 1958, pp. 200–205.

⁴⁷⁵ De CEVINS 2003, p. 183 (tabelul 8), v. bisericile parohiale din Bardejov (10), Košice (11), Cluj (12), Banská Bystrica (7), Pécs (5–10). În mod firesc aceste numere pot fi considerate doar aproximative.

și Nicolae Sarkan de Nușeni au donat un eleșteu; ante 1523: Benedict Millye a fondat altarul celor trei sfinți Ioan la care aparținuse și o casă din oraș). Trebuie să luăm în considerare și faptul că aproape toată arhiva dinaintea anului 1601 a orașului s-a ars, deci lipsesc tocmai actele care ar arunca lumină asupra relației dintre comunitate și parohie. Atestarea *vitricus*-ului indică clar contribuția esențială a comunității orășenești în realizarea și întreținerea bisericii. Nu se poate exclude de loc o relație între pierderea statutului de oraș liber regal și mărimea bisericii: o modalitate de a reprezenta importanța orașului era chiar dimensiunea bisericii parohiale, care în cazul Turzii ar fi putut să marcheze pretențiile la statutul de oraș liber regal.

Este greu de estimat cantitatea exactă a finanțărilor venite din afara parohiei, care în mod sigur nu acoperea costul total al lucrărilor. Cea mai însemnată persoană care oferise donație parohiei este Matia Corvinul, dania fiind confirmată și de urmașul său pe tron, Vladislav II. Chiar dacă nu este specificat, putem să presupunem că donația din anii 1470 finanța construirea bisericii, fiind în concordanță cu datele înscrise pe cor.⁴⁷⁶ Suma – peste 112 galbeni anual – este semnificativă în comparație cu donațiile de acest fel. În 1455 Ioan de Hunedoara a oferit construirii mănăstirii dominicane din Cluj 50 de forinți anual. În 1460 Matia Corvinul a donat pentru parohia din Sic 25 de galbeni anual de la câmara locală de sare, alimente și postav.⁴⁷⁷ În 1474 Matia a dăruit abația de la Cârța cu domeniile aparținătoare parohiei Sf. Maria din Sibiu care își lărgise biserica din 1471. Vladislav II. în 1494 oferise anual mănăstirii franciscane din Cluj 300 de galbeni, continuând sprijinul material acordat de Matia. Astfel construirea bisericii turdene a avut un sprijin important din partea regelui. Nu trebuie să neglijăm nici faptul că la Turda funcționase principala câmară de sare a Transilvaniei, care furniza practic ajutorul regal. Circumstanțele comandării și finanțării construirii Bisericii Negre din Brașov printr-o cooperare între parohie, patriciat și autoritatea regală în perioada lui Carol I. de Anjou și Sigismund de Luxemburg, reconstituite recent de Bálint Ágnes poate indica un model și pentru orașele mai puțin importante, adaptat la posibilitățile lor.⁴⁷⁸

Probleme stilistice

În anii 1940-1950 istoricii de artă Nagy Zoltán, Feuerné Tóth Rózsa, și pe urma lor Entz Géza au lansat ipoteza că după căsătoria lui Matia Corvinul cu Beatrice de Aragon (1476, care aducea și „începutul” preluării stilului renascentist de către curtea regală) „atelierul regal gotic” activ până atunci la Buda și Visegrád, a fost mutat în estul regatului, unde (și) cu sprijinul regelui realizase capodoperele arhitecturii stilului gotic târziu (Szeged, Nyírbátor, Cluj, Dej etc.).⁴⁷⁹ Teoria frumoasă a fost dezvoltată, cum am văzut, de arheologul Buzás Gergely, care introduse în ecuație și sistemul cămărilor de sare, prin care ar fi fost finanțate aceste lucrări, și care – conform lui Buzás – ar fi răspândit forme ale

⁴⁷⁶ MOL, Liber Regius, tom III., pp. 71–72, CSÁNKI V, p. 687. Donația lui Matia devenea și „model”: în 1507 o delegație a parohiei din Turda Nouă cerea regelui Vladislav II. confirmarea unor donații ale lui Carol I. de Anjou, care „au fost uitate din cauza neglijenței unor parohi”. Confirmându-le, Vladislav II. mai completează cu un sprijin asemănător de cel care beneficiase biserica Sf. Nicolae de la Matia. V. și capitolul despre biserica din Turda Nouă. Istoriografia modernă desenează tot mai corect profilul de finanțator al unor construcții importante al regelui Vladislav II.

⁴⁷⁷ ENTZ – K. SEBESTYÉN 1947. p. 38.

⁴⁷⁸ BÁLINT 2009, p. 12, passim. Literatura mai veche a bisericii: KÜHLBRANDT 1898, ENTZ 1996, pp. 84–87 (și n. 17.), NUSSBACHER 2005, BÁLINT 2006.

⁴⁷⁹ NAGY 1944, ENTZ 1948, F. TÓTH 1958, ENTZ 1996.

stilului gotic târziu în Transilvania.⁴⁸⁰ Adepții acestui curent al cercetării goticului nu au „descoperit” informația referitoare la donația regală turdeană, totuși prin analogii biserica din Turda a fost legată atât de biserica din Dej (sediul de câmară de sare) cât și de biserica franciscană din Cluj (activitatea „atelierului regal”). Având în vedere faptul că în Transilvania medievală plățile și subsidiile regale erau practic oferite în blocuri de sare, exprimate de multe ori în valoarea lor în galbeni, nu credem că răspândirea unor anumite tendințe de stil ar fi respectat topografia administrării sării din estul regatului.⁴⁸¹ Ipoteza filierei câmărilor de sare nu oferă explicație satisfăcătoare pentru răspândirea goticului târziu în mediul săsesc transilvan, care deși nu a participat masiv în comerțul de sare, dispune de monumente de maximă importanță concepute în acest stil: Sighișoara (boltirea bisericii de pe Deal, biserica dominicană), Biertan, Moșna, Sibiu (lărgirea bisericii parohiale) etc.

Sărăcia informațiilor scrise nu permite o părere univocă privind existența ca atare a unui „atelier regal”, mai puțin date precise despre meșterii constructori, fiind demonstrabilă „doar” o legătură morfologică între clădirile construite din finanțare regală (sau aristocratică) a acestei epoci.⁴⁸² Nici ipoteza mutării în est a presupusului atelier regal gotic nu este mai verosimilă, cele mai importante construcții în stil gotic târziu finanțate de Matia (sau de anturajul lui) concentrându-se chiar în zona centrală sau vestică a regatului (reconstrucția abației benedictine din Pannonhalma, extinderea corului bisericii prepoziturii din Székesfehérvár cu funcțiunea de mausoleu familial, lărgirea bisericii parohiale din Pest etc.).⁴⁸³ În lumina celor expuse considerăm că donația regală pentru biserica din Turda era importantă din punct de vedere financiar, dar nu permite concluzii despre tendințe stilistice sau ateliere de construcție și nici nu confirmă amestecul câmării de sare în exigențe de ordin arhitectural – în pofida faptului că analogiile menționate par a fi întemeiate.

Analiza stilistică: tipul de spațiu

Cum s-a văzut, datele istorice referitoare nu ne ajută în identificarea încadrării stilistice precise a clădirii, așadar suntem nevoiți să recurgem la ajutorul analogiilor compoziționale și stilistico-morfologice, chiar dacă și această metodă este îngreunată de transformarea totală a interiorului și a fațadei vestice la începutul secolului al XIX-lea. Tipul volumetric al bisericii – turn vestic, navă de tip hală cu trei intrări (două laterale), cor și sacristie etajată – pare a fi una comună, totuși dispunem destul de puține analogii apropiate în Transilvania.

Cum am văzut, nava bisericii era concepută în sistem de hală, însă stâlpii și bolțile nu s-au realizat.⁴⁸⁴ Spațiile de tip hală apar în Europa Centrală deja în prima jumătate a

⁴⁸⁰ BUZÁS 1999, 146. Ipoteza se bazează pe vestita poruncă a lui Matia Corvinul din 1490 către Martin Tharcsay, comitele câmărilor de sare din Transilvania, care trebuia să pună la dispoziția fratelui Ioan diferite bunuri pentru construirea bisericii franciscane din Cluj, v. ENTZ 1996, p. 346. O diplomă de donație a regelui Vladislav II. în 1494 oferea construirii bisericii franciscane din Cluj anual blocuri de sare în valoare de 300 de galbeni din salina turdeană (ENTZ 1996, p. 347.) Regele Ludovic II. în 1520 referind la donația lui Vladislav II, îngăduie călugărilor să transporte oriunde blocurile de sare în valoare de 300 de galbeni din salinele turdene, ENTZ 1996, p. 347.

⁴⁸¹ Și în alte zone ale regatului sunt atestate donații în sare, v. de exemplu donația lui Matia din 1474 pentru construirea bisericii Sf. Elisabeta din Košice: MAROSI 1969, p. 34.

⁴⁸² PAPP 2005, pp. 142–144.

⁴⁸³ PAPP 2005, *passim*.

⁴⁸⁴ Una dintre avantajele financiare și constructive ale spațiilor de tip hală a fost chiar posibilitatea luării în folosință a lor înaintea boltirii, doar prin construirea pereților înconjurători și sprijinirea pe acestea a acoperișului. Acest fenomen se observă deja la clădirea care au avut o influență decisivă în răspândirea acestui

secolului al XIV-lea (corul bisericii Stephansdom din Viena), dar se răspândesc după mijlocul secolului. Primele spații de acest gen în Transilvania se regăsesc la bisericile de mărime foarte mare și mare și apar prima dată la coruri, în anii 1370-1380, la Cluj (o rezolvare mai aparte, considerată totuși de mai mulți specialiști sistem de hală), Sebeș-Alba și Brașov.⁴⁸⁵ Prima navă-hală din Transilvania s-a construit nu departe de Turda, la biserica Sf. Mihail din Cluj, începută pe baza literaturii în jurul anului 1400, data diplomei de indulgență a papei Bonifațiu IX.⁴⁸⁶ În prima jumătate și până la mijlocul secolului al XV-lea spațiile de tip hală domină bisericile orașelor mai importante, le regăsim la Biserica Neagră (între anii 1420-1470)⁴⁸⁷ și la biserica Sf. Nicolae („din Deal”) de la Sighișoara (anii 1420-1430, boltită mai târziu), toate purtând – nu numai la nivelul ancadramentelor – amprenta atelierului bisericii Sf. Elisabeta din Košice. Se presupune cu temei că înălțarea navei sudice a bisericii Sf. Maria din Sibiu – deci transformarea parțială în sistem de hală a unui spațiu bazilical datând din secolul anterior – a avut loc la mijlocul anilor 1400, și fusese boltită doar mai târziu.⁴⁸⁸ Mai menționăm două cazuri interesante de biserici mai mici: corul (și probabil nava, fără boltă) bisericii din Cristian se aseamănă foarte mult cu compoziția clujeană, și nava de tip hală de la Moșna, la care cel puțin o pereche de stâlpi pare a fi mai veche decât bolta actuală gotică târzie.⁴⁸⁹ Un caz probabil și mai interesant este cel al cetății „țărănești” de la Slimnic, unde găsim un spațiu de tip hală imens, neterminat, cu emporă, realizat în întregime din cărămidă. Despre această clădire recent s-a lansat ipoteza că ar fi fost comandată de ordinul cavaleresc german, care a avut o tentativă de a se stabili în Transilvania sprijinită și de Sigismund de Luxemburg, pentru apărarea regiunii Severinului, și care au luat parte și în activitatea cămării de monetărie din Sibiu.⁴⁹⁰ Prin apariția halelor în ultimul sfert al secolului al XIV-lea dispar bazilicile din arhitectura transilvană. În deceniile de la cumpăna secolelor al XV-lea și al XVI-lea, halele (sau transformarea bazilicilor vechi în hală) s-au răspândit și în mediul localităților mai modeste, chiar dacă stilul gotic târziu mai folosea două tipuri importante de spațiu (sala și sala cu contraforturi retrase). Halele apar mai frecvent în mediul săsesc, un element caracteristic este construirea unor tribune în navele laterale pentru mărirea numărului locurilor pentru enoriași (de ex. Mediaș).

tip de spațiu în Europa Centrală, Heiligenkreuzkirche din Schwäbisch Gmünd, începută cu nava (probabil încă în sistem bazilical) în jurul anului 1315, continuată de arhitectul Heinrich Parler din anii 1320, și terminată în 1347 deja în sistem de hală. Nava fusese boltită însă mult mai târziu, între anii 1504–1521 (v. FRANKL 2000, pp. 195–196). Corul de tip hală al aceleiași biserici a fost început în 1351, dar de asemenea a fost boltit doar între 1491–1504. În Transilvania exemple asemănătoare vom găsi, cum vom vedea, la Sighișoara și la Moșna.

⁴⁸⁵ Sebeș-Alba: VARGA 1984, p. 47, Brașov: BĂLINT 2009, pp. 13–14. Primele trei coruri-hală au folosit modele diferite, chiar dacă la nivelul ornamenticii pot fi descoperite unele asemănări firești. Cluj: „domul” din Wiener-Neustadt, biserica Sf. Mihail din Sopron, biserica prepoziturii din Óbuda, această concepție de cor mai apare la Cristian; Sebeș-Alba: biserica de pelerinaj din Pöllauberg, biserica benedictină din Sankt Lambrecht (amândouă în Austria); Brașov: Nürnberg, Sankt Sebaldus.

⁴⁸⁶ PALMER 1998, p. 26.

⁴⁸⁷ Despre Brașov: BĂLINT 2009, pp. 14–17.

⁴⁸⁸ Despre Sibiu v. REISENBERGER 1884, AVRAM – BUCUR 1999 (cu multe planșe), mai recent MARCU ISTRATE 2007, pp. 51–70. Despre datarea înălțării navei sudice: WEISZ 2007a.

⁴⁸⁹ ENTZ 1996, p. 73.

⁴⁹⁰ Ipoteză lansată de Dr. Laszlovszky József la simpozionul „Arhitectura ecleziastică medievală din Transilvania”, anul 2013.

Biserica Sf. Nicolae din Sighișoara a fost boltită în anii 1470-1480, este atestată de mai multe inscripții, unde apare și numele primarului Michael Polner.⁴⁹¹ În acest caz se cunoaște și constructorul(?) bolții, Jakob Kendlinger din Sankt Wolfgang (inscripția bolții turnului, 1488).⁴⁹² Sacristia etajată se află pe latura sudică a corului bisericii. Pe baza ferestrelor circulare ale navelor laterale pe fațada vestică se poate presupune și existența tribunelor laterale, luminate prin aceste goluri.

Transformarea parțială în hală a bazilicii din Mediaș – înălțarea navei sudice, și introducerea aici a unei tribune, reboltirea navei centrale și prelungirea spre vest – este databilă la anii 1480 prin blazonul regelui Matia, al reginei Beatrice de Aragon (1476-1490) și al voievodului Ștefan Báthory (1479-1493) de pe bolta navei centrale (*Pl. 18/ 4*). Decorarea clădirii s-a continuat și în perioada regelui Vladislav II. În ciuda faptului că sunt contemporane, bolta și detaliile decorative nu sunt în legătură cu bolta sighișoreană, modelul nu prea elaborat al bolții navei centrale și al corului medieșean se regăsește la corul din Aiud.⁴⁹³ Nava are două intrări laterale, unele detalii arhitecturale ale bisericii din Mediaș au analogii la Turda, prezentate mai sus.⁴⁹⁴

Singurul exemplu de biserică mănăstirească cu o presupusă navă de tip hală din Transilvania este cea a dominicanilor din Sighișoara, unde după incendiul din 1676 bolta a fost reconstruită tot în acest sistem.⁴⁹⁵ Despre construcțiile fazei gotice târzii s-au păstrat inscripții și documente din anii 1484, 1489, 1492, 1499, 1508, 1510, în această campanie fiind implicat și dominicanul Gabriel Polner, fiul menționatului Michael Polner, comendator (conducătorul impus de rege) al abației de la Cluj-Mănăstur (1495-1501) și episcop de Bosnia (1493-1501), care s-a implicat și în reconstrucția unor monumente clujene importante, claustrul dominican din *Vetus Castrum* (Óvár) și cel benedictin din Cluj-Mănăstur.⁴⁹⁶ Etajul sacristiei bisericii dominicane se deschide spre cor printr-un arc lat, turtit, având parapet de lemn. Datarea medievală a etajului sacristiei este confirmată de scara medievală.

Localitățile mai importante din valea Târnavelor au continuat exemplul acestor două orașe. La biserica evanghelică menționată din Cristian, corul din secolul al XIV-lea (cu sacristie etajată amenajată ulterior în traveea estică a capelei nordice) este combinat cu spațiul enoriașilor conceput în sistem de hală. Bolta actuală a navei a fost realizată de

⁴⁹¹ POPA 2002, p. 98. Inscripțiile care ajută la datarea navei și a boltirii: 1429, respectiv 1480 și 1483. Boltirea navei cu niște decenii în urma construirii pereților este un exemplu grăitor în privința lipsei boltirii navei de la Turda.

⁴⁹² În literatura recentă se conturează două opinii despre rolul lui Jakob Kendlinger la Sighișoara. SZÓKE 2012b, și pe baza literaturii mai vechi (de ex. ENTZ 1996) susține că Kendlinger a fost constructorul bolții (și el răspândise un model specific al bolților gotice târzii în Transilvania). În schimb, începând de I. D. Ștefănescu (ȘTEFĂNESCU 1938, p. 27) alții, cel mai recent SARKADI NAGY 2012 nu exclud că Kendlinger ar fi pictat frescele de pe arcul de triumf, într-o compoziție interesantă, care evocă vestitul poliptic al bisericii Schottenkirche din Viena (1469).

⁴⁹³ La biserica Sf. Nicolae din Prešov apar blazoanele de la intersecția ogivelor, decorul consolelor, dar și pomnirea specifică a nervurilor.

⁴⁹⁴ Despre biserica evanghelică din Mediaș v. AVRAM 2006, pp. 21–25, cu bibliografie, și ENTZ 1996, pp. 69–70, 89, 128, 182, cu periodizări diferite, se pare că nici una nu este corectă. Monumentala compoziție de blazoane de la întretărirea ogivelor bolții navei centrale a fost identificată doar parțial.

⁴⁹⁵ Se pare că în regatul maghiar halele – frecvente la bisericile ordinelor mendicante în secolele XIV-XV – apar la aceste biserici doar în cazuri excepționale, sub influență stilistică regională: MAROSI 1994, p. 50.

⁴⁹⁶ Despre claustrul dominican sighișorean v. POPA 2002, pp. 102–107, SALONTAI 2002, pp. 228–259. și ISTRATE 2007. Despre Gabriel Polner: DULDNER 1892. Lucrările de la Cluj-Mănăstur: KOVÁCS 1997, pp. 4–5.

meșterul sibian Andreas Lapidica între 1486-1498.⁴⁹⁷ Spațiul enoriașilor dispune de două intrări laterale și de un turn în axa fațadei de vest. La construirea navelor în sistem de hală a bisericii parohiale din Moșna (cu două intrări laterale și sacristie etajată) înaintea anului 1498, dar cel mai probabil în anii 1480, înaintea lucrărilor de la Cristian, a participat și Andreas Lapidica din Sibiu. Corul a fost boltit mai târziu, în 1525 pe baza unei inscripții.⁴⁹⁸ Exemplul poate cel mai monumental, dar și mai târziu din valea Târnavelor este biserica în sistem de hală din Biertan, cu stâlpi octogonali. Sacristia este etajată și în acest caz. Construirea halei (se pare că corul este mai timpuriu) este databilă prin inscripțiile 1515 (ușa sacristiei) și 1524 (batantul intrării principale) respectiv a blazoanelor Iagello și Zápolya deasupra intrării de vest.⁴⁹⁹ La Apold s-au păstrat stâlpii octogonali și bolta, însă nervurile au fost distruse.

Exemplele de spațiu de enoriași conceput în sistem de hală din afara văii Târnavelor sunt mai puține și mai greu databile. Biserica evanghelică din Agnita este rezultatul transformării unei bazilici gotice la începutul secolului al XVI-lea, lăcașul de cult dispune de două intrări laterale.⁵⁰⁰ Cel mai târziu exemplu, cea de la Bistrița a fost transformată dintr-o bazilică gotică greu databilă, prin înălțarea zidurilor perimetrare, cândva între anii 1530-1560, având și sacristie etajată, deasupra căruia literatura semnalează o tribună la joncțiunea corului cu nava.⁵⁰¹

Spațiile de tip hală gotice târzii sunt mai rare în comitatele transilvane. Ultimele cercetări ale bisericii „mari” de la Aiud, târg în proprietatea capitlului de la Alba Iulia, confirmau că spațiul enoriașilor s-a realizat la sfârșitul secolului al XV-lea (și în acest caz se poate presupune supraînălțarea pereților perimetrali ai unei bazilici pe baza unei urme de fereastră), după terminarea corului (în două faze, sfârșitul secolului al XIV-lea și a doua jumătate a secolului al XV-lea, *Pl. 19/ 1*).⁵⁰² Biserica are sacristie etajată, iar fereastra circulară a fațadei vestice, deschisă din nava nordică poate să indice o tribună în colaterala nordică. Mai recent s-a propus o reconstituire de navă-hală a primei faze de boltire a navei bisericii reformate de la Dej, după mijlocul secolului al XV-lea.⁵⁰³ La Cluj, vechea capelă de cimitir la sud de biserica Sf. Mihail după presupunerea lui Kovács András a fost lărgită (sau reconstruită) conform cerințelor liturgice protestante în anii 1560 cu trei nave în sistem de hală, probabil sub influența stilistică a bisericii din Bistrița.⁵⁰⁴

Majoritatea exemplurilor au fost transformate din bazilici mai vechi (Sibiu, Mediaș, Agnita, Aiud, Bistrița) sau sunt de fapt boltirile unor hale mai vechi (Sighișoara și Moșna). Hale „noi” sunt de fapt doar la Sighișoara (biserica dominicană, o hală presupusă), Cristian, Biertan, Apold, Turda și Cluj. Astfel în această perioadă hala nu mai era o

⁴⁹⁷ HALAVÁTS 1908, HORWATH 1940. pp. 82–86, ENTZ 1996. pp. 187–188, 319–321.

⁴⁹⁸ Despre Moșna v. ENTZ 1996, p. 187, FABINI 2002, pp. 474–479.

⁴⁹⁹ FABINI 1996, ENTZ 1996. p. 188.

⁵⁰⁰ FABINI 2002. pp. 5–9.

⁵⁰¹ Despre Bistrița v. KOVÁCS 1993 (planul bisericii pe coperta III.), republicat în KOVÁCS 2007A, pp. 81–96, MÂNDRESCU 1999 și MÂNDRESCU 2004. Zidul de cimitir din jurul bisericii: KOVÁCS 1993, Despre tribună: p. 6. KOVÁCS 1993, p. 14.

⁵⁰² RUS – EKE, p. 19. Pe baza unei ferestre în arc frânt a fațadei nordice nu se poate exclude că și aici nava hală este rezultatul ridicării pereților longitudinali ai unei bazilici.

⁵⁰³ SZŐKE 2012a.

⁵⁰⁴ Clădirea dispărută în secolul al XVIII-lea apare pe releveul lui Visconti (1691–1699) KOVÁCS 2003, p. 24, v. și p. 9, il. 15, n. 81.

concepție specială, folosirea lui fusese firească după o anumită dimensiune a spațiului interior și nu indică neapărat legături artistice. Compoziția acestor spații prezintă puține elemente specifice pe baza cărora ar fi posibilă identificarea legăturilor dintre ele, astfel cercetătorul este nevoit să recurgă la comparația și analiza elementelor mai mici, chiar dacă de multe ori cei care realizau elementele decorative nu erau identici cu cei care au conceput spațiul unei clădiri. Astfel doar pe rezolvări compoziționale mai speciale, respectiv pe tipologia ancadramentelor și a elementelor decorative se poate baza ipoteza unor legături mai strânse.

La Turda lipsesc stâlpii interiori ai halei și mulurile ferestrelor navei, deci aici sunt și mai greu perceptibile legăturile cu halele mai sus enumerate. Cele mai apropiate analogii ale planului turdean (turn central, spațiul enoriașilor conceput în sistem de hală, cor poligonal, sacristie etajată) se găsesc în fostele comitate (Aiud, eventual Dej, dacă acceptăm existența fazei inițiale de navă-hală, la amândouă se poate demonstra influențe clujene), și cum vom vedea și ale ancadramentelor sau ale elementelor decorative.

Un element special în configurația spațială din Turda, sacristia etajată, apare la mai multe dintre bisericile-hală anterior menționate: Sebeș-Alba (se păstrează urma unei uși spre cor dinspre etajul demolat al sacristiei), Brașov (sacristia pare a fi contemporană cu corul), Sibiu (se pare că etajul sacristiei este rezultatul lărgirii din 1471, cum indică inscripția stâlpului central al parterului), Sighișoara (Biserica de pe Deal), Moșna, Cristian, Biertan, Aiud și Bistrița, dar regăsim și la biserica parohială din Pest, biserica reformată din Dej, bisericile evanghelice din Lechința, Copșa Mare, Ațel și Saschiz, capela regală de la Visegrád etc.

Încăperea asemănătoare apare și lângă corurile bisericilor ordinelor mendicante: etajul turnului cu o fereastră spre cor, sau chiar sacristie etajată: bisericile minorite de la Teiuș, Cluj, Szécsény, bisericile pauline din Bükkszentlélek și Dédes (Ungaria), biserica dominicană din Sighișoara, dar și la biserica benedictină din Hronský Beňadik (Slovacia).

Funcțiunea etajelor de sacristie era cea de oratoriu (sală de rugăciuni folosită de cele mai multe ori de patronul bisericii).⁵⁰⁵ Funcțiunea de oratoriu presupune o fereastră spre cor, și este mai frecventă la mănăstiri, la capele de cetăți (de ex. capela regală de la Visegrád) sau la bisericile parohiale construite în centre domeniiale. La Sibiu etajul medieval al sacristiei și al capelei sudice dispun de ferestre spre cor și spre transept.⁵⁰⁶ O compoziție asemănătoare găsim la biserica parohială din Pest, capela poligonală din partea sudică a corului-hală cu ocazia transformărilor dintre 1490-1507 a fost dotată cu un etaj-oratoriu, contemporan cu sacristia etajată de la nord de cor.⁵⁰⁷ La Pest este clar că etajul sacristiei a avut altă funcțiune decât oratoriul, probabil la Sibiu situația a fost asemănătoare. În cazurile de la Pest și Sibiu se poate presupune existența unei confraternități religioase cu drepturi speciale pentru folosirea oratoriului.

Patronul lipsește și la celelalte biserici parohiale, fiind construite și întreținute de comunități privilegiate orășenești, la care funcțiunea de oratoriu poate fi asociat eventual cu confraternități, însă în majoritatea localităților enumerate nu existau astfel de asociații, așadar etajul sacristiei a avut o altă funcțiune. Un caz special poate fi cel al Aiudului, unde

⁵⁰⁵ Cum presupunea și Orbán în cazul Turzii.

⁵⁰⁶ WEISZ 2007a, p. 6.

⁵⁰⁷ PAPP 2005, p. 60.

capitulul de Alba Iulia fusese patron. Puținele informații privitoare la funcțiunea acestor spații în regatul maghiar indică mai degrabă încăperi pentru depozitarea obiectelor liturgice mai valoroase, cărți sau piese din metale prețioase și nu o încăpereză cu funcțiune liturgică. În majoritatea cazurilor sacristiile nu au uși exterioare, iar ferestrele, mai ales cele de la parter, sunt foarte înguste. Ferestrele mai elegante de la etaj conferă o anumită reprezentativitate acestor spații.⁵⁰⁸

Deseori dinspre etajele de sacristie sau dinspre scările spiralate ale acestora se deschid goluri de ușă spre spațiul corului. Aceste uși de diferite forme, după părerea noastră permiteau accesul în tribune ulterior demontate, care au putut fi în legătură cu viața muzicală în respectivele biserici. Biserica Neagră din Brașov are un gol înzidit dreptunghiular de ușă dinspre etajul sacristiei, aici orga nouă este consemnată în anul 1664 (*Pl. 19/ 1*).⁵⁰⁹ În biserica dominicană din Sighișoara se deschide o arcadă lată către cor, și în acest caz avem date despre orgă din anii 1498, 1524, 1525.⁵¹⁰ Dinspre etajul turnului exterior dintre corul și nava bisericii de pe strada Kogălniceanu, Cluj s-a deschis de asemenea o arcadă largă spre cor – în testamentul din 1531 văduva cioplitorului de piatră Georgius, Magdalena, menționează că biserica încă nu dispunea de orgă, dar în 1534 deja apare fratele organist, Bonaventura de Košice.⁵¹¹ În aceste cazuri izvoarele nu precizează poziția exactă a orgii, totuși corelând datele arhivistice cu existența golurilor de sacristie (sau de turn) putem să presupunem amplasarea orgilor lângă ușile spre cor ale etajului sacristiei. La Bistrița se cunoaște exact și poziția instrumentului: orga medievală a bisericii era demontată în 1568 de meșterul din Lvov, Jacobus Laetus, care în 1569 terminase noua orgă amplasată pe o mică tribună deschisă dinspre podul sacristiei spre cor.⁵¹²

Bineînțeles, era vorba despre orgi de dimensiuni mult mai mici decât cele cu care suntem obișnuiți astăzi – având în vedere capacitatea sonoră mai mică a acestor instrumente era firească poziționarea lor în cor, aproape de enoriași, dar și de preot. Presupunem că era vorba de orgi din tipul portativ, pozitiv, regal, blockwerke sau eventual orgă de perete (*schwalbennestorgel*). La orgile medievale claviatura respectiv tuburile sonore erau deseori separate de burduf, așadar se poate imagina că organistul cu claviatura erau pe tribună, iar burduful cu cel care-l acționa erau în încăperea de la etajul sacristiei.

În mai multe cazuri putem să presupunem tribune și fără existența sacristiei etajate. Corpul bisericii medievale (actuala reformată) din Orăștie s-a păstrat fragmentar, însă se observă turnul exterior de scară pe fațada sudică a corului care permite accesul la pod (*Pl. 19/ 3*). Din turnul de scară se deschide la o înălțime considerabilă un gol cu ancadrament

⁵⁰⁸ La Lechința (jud. Bistrița) în 1452 au fost furate prin fereastra sacristiei două pocale și un crucifix. Pe baza elementelor stilistice se pare că sacristia etajată actuală, cu ferestre deosebit de înguste și înalte a fost construită după acest eveniment. Despre Lechința v. ENTZ 1996, pp. 39–42, 452, FABINI 2002, pp. 423–426. În literatura străină este de mult cunoscută funcțiunea de loc de depozitare a tezaurilor („Schatzkammer”) a sacristiilor, această funcțiune găsim la etajul domului din Freiburg, v. SCHAICH 2008, pp. 36–38, despre Freiburg pp. 134–136.

⁵⁰⁹ QUELLENKR, Bd. VI., p. 188. Jurnalul lui Johannes Stamm în 31 mai 1664 vorbește despre orga nouă deasupra sacristiei („Gerätekammer”). Mulțumesc și pe această cale ajutorul colegial al lui Bálint Ágnes și al organistului Bisericii Negre, Steffen Schlandt, care mi-au atras atenția asupra unor informații privitoare la Brașov.

⁵¹⁰ SALONTAI 2002, p. 240. v. și n. 51, 52.

⁵¹¹ ENTZ 1996, p. 340 și KOVÁCS 2007b, p. 38, 39. Kovács presupune că arcada era în legătură cu amplasarea unei orgi. Mulțumim profesorului Kovács András pentru punerea la dispoziția noastră a manuscrisului studiului efectuat în cadrul celei mai recente campanie de cercetări a bisericii.

⁵¹² KOVÁCS 1993, p. 14.

gotic spre cor. Golul este fără funcțiune, nefiind nimic în fața lui, deci se poate presupune și în acest caz existența de odinioară a unei tribune.⁵¹³ La biserica Sf. Mihail din Cluj turnul cu scara spiralată dublă are un gol de ușă la o înălțime de aprox. cinci metri spre navă, despre care s-a presupus că ar fi fost ușa spre un lettner (*Pl. 19/ 4*). Amprenta arcului frânt de sub această ușă însă indică mai degrabă o tribună susținută de două console, destinată orgii.

De pe teritoriul Ungariei medievale ne sunt cunoscute mai multe tribune medievale în poziție asemănătoare. Pe peretele nordic al corului bisericii Sf. Elisabeta din Košice există o tribună, se pare în stare originală (tribuna a fost puțin mutată cu ocazia reconstrucțiilor catedralei de către Steindl Imre între 1877 și 1896. *Pl. 20/ 1*). Tribuna a fost accesibilă dinspre podul sau acoperișul (!) capelelor laterale, tradiția identificând-o ca și „tribuna cântăreților”,⁵¹⁴ și se pare că a fost realizată înainte de 1410, pe baza analogiilor elementelor de decor ale parapetului. Dinspre etajul sacristiei bisericii Sf. Cruce din Kežmarok se deschide o arcadă în arc frânt spre o tribună de lemn, pe care s-a amplasat orga mai mică, datând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Pe zidul din față se vede o amenajare asemănătoare pentru cântăreți.⁵¹⁵ În biserica Sf. Nicolae din Prešov corul lateral nordic a fost despărțit cu o tribună, în arcada vestică s-a amplasat tribuna orgii.⁵¹⁶ În capela palatului din Visegrád au fost dezvelite urmele unei tribune de orgă din faza a treia a clădirii, databilă la epoca lui Matia, tribuna fiind sprijinită pe console renașcentiste decorate cu stemele regelui și ale lui Beatrice de Aragon, însă se pare că tribuna nu era legată cu oratoriul de la etajul sacristiei.⁵¹⁷ În biserica reformată din Nyírbátor s-a păstrat doar golul cu închidere în forma mânerului de coș al tribunei cu balustradă renașcentistă, etajul sacristiei fiind demontat.⁵¹⁸ Se mai poate presupune existența unei astfel de acces și în cazul bisericii franciscane din Szécsény.⁵¹⁹

Cea mai apropiată analogie a compoziției turdene este cea din Aiud, unde golul spre cor se deschide asemănător, din turnul scării și nu din etajul sacristiei (*Pl. 20/ 2*). Nici la Turda, nici la Aiud nu dispunem de date medievale despre orgă, însă la Turda în 1441 apare printre membri parohiei Ladislau Cantor. Nu avem motive să excludem existența cantorilor la Turda nici mai târziu. Chiar dacă nu putem dovedi existența unor orgi medievale în cazurile de la Aiud și la Turda, tribuna putea fi folosită de cantor sau de un cor format din câteva persoane. Literatura de specialitate încă nu s-a ocupat de problema interesantă a tribunelor estice în arhitectura eclesiastică medievală transilvăneană.⁵²⁰

⁵¹³ V. desenul din 1930 al lui Debreczeni László (*Debreczeni*, 1930, 159–160). Informațiile despre biserica din Orăștie îi mulțumim doamnei dr. Sarkadi Nagy Emese.

⁵¹⁴ MAROSI 1969, pp. 22–23, imaginea tribunei: il. II./ 7.

⁵¹⁵ GERGELYI – WURM 1982, pp. 46–48.

⁵¹⁶ GERGELYI – WURM 1982, pp. 66–68. Din 1510 avem informații despre constructorul de orgi Meister Tobias și despre meșterul dulgher Balint care construisese tribuna de orgă: ENTZ G. A. 1982a, p. 217. Până la secolul al XVIII-lea spațiul de sub tribună era criptă, iar „etajul” a fost sacristia.

⁵¹⁷ Despre capela din Visegrád v. BUZÁS 1990, p. 36, reconstrucția capelei cu tribuna orgii: il. 130–131. Mai recent: *Medieval Visegrád* pp. 22–23, v. și il. 58–64, 81.

⁵¹⁸ Despre Nyírbátor v. PAPP 2005, p. 71, il. 269, 271.

⁵¹⁹ G. LÁSZAY 1994, pp. 500–502, v. și il. 12.

⁵²⁰ În Austria Superioară și în Stiria se găsesc mai multe biserici parohiale, construite în secolele al XV–XVI-lea, la care apar tribune sau uși asemănătoare: biserica parohială din Sankt Wolfgang im Salzkammergut (deasupra ușii sacristiei apare un ancadrament de ușă fără tribună), biserica St. Michael din Mondsee (din sacristia etajată se deschide o fereastră spre cor), faimoasa biserică parohială din Steyr (deasupra sacristiei se află un spațiu deschis spre cor, având un parapet gotic), biserica parohială din St. Marein in Knittelfeld.

Analiza stilistică: ancadramente și elemente decorative

Portalurile fațadelor de nord și de sud ale bisericii din Turda aparțin unui tip de ancadrament apărut la clădirea primăriei orașului bavarez Konstanz (1484), de unde s-a răspândit – se presupune – prin activitatea meșterului însuși în slujba regelui Matia – în Ungaria medievală și mai ales în Transilvania.⁵²¹ Exemplele acestui tip de portal constituie o serie spectaculoasă în arhitectura gotică târzie a regatului medieval. Singurul exemplu din zona centrală a regatului este portalul sudic al bisericii parohiale a orașului Pest, ante 1507 – menționăm că portalul nordic al acestei biserici se aseamănă foarte mult cu cel sudic (arcadă superioară în arc frânt, profilatură etc.), dar dispune doar de o singură intrare (*Pl. 21/ 1*).⁵²²

Portalurile geminate cu baghete încrucișate se concentrează în Transilvania, cel mai cunoscut exemplu fiind intrarea vestică a bisericii de pe strada Kogălniceanu, Cluj (*Pl. 21/ 3*). Exemplele acestui tip monumental de intrare apar la lăcașuri de cult importante: portalul porticului de sud-est al Bisericii Negre din Brașov (*Pl. 21/ 2*), perechea estică de portaluri laterale ale bisericii evanghelice din Bistrița, poarta vestică a bisericii franciscane (azi romano-catolice) din Mediaș (*Pl. 21/ 4*) și poarta vestică a bisericii ev. din Biertan (*Pl. 22/ 1*).⁵²³ În cazurile din Pest, Turda, Bistrița și Brașov portalurile decorează fațade laterale, la Biertan și la cele două biserici (foste) franciscane se află pe fațada vestică.

Momentul exact al apariției acestui tip de portal în Transilvania, ca și cronologia răspândirii este nesigură. Cel mai timpuriu exemplu datat sigur este portalul bisericii de pe strada Kogălniceanu (ante 1503). Portalul clujean este în strânsă legătură cu cel din Mediaș (demonstrabilă nu numai prin filiera franciscană, dar și prin elementele de „V” în profilatură, care apar și la ferestrele claustrului dominican din Cluj). Exemplul din Pest existase ante 1507.

Recent s-a dovedit că exemplul din Brașov (pe care vimperga susținută de semicolonete, mulura timpanului și tipul de bază îl separă de celelalte portaluri) nu poate fi datat

Exemple de tribune de cor din vestul Europei care (au putut să) poartă orgi: Landshut, Sankt Martin (Bavaria, se păstrează foarte bine tribuna gotică, *Pl. 20/ 3*), Landshut-Frauenberg, Mariä-Heimsuchung-Kirche (gol spre cor de la etajul sacristiei), Nördlingen, Sankt Georgskirche (Bavaria), Bad Urach, Amanduskirche (Baden-Württemberg), Nürnberg, Sebalduskirche (Franconia) și catedrala Santa Maria del Fiore din Florența. Aici sunt două tribune în capătul corului care încă poartă orgile; original deasupra ușii sacristiei era amplasată vestita Cantoria a lui Donatello, 1433–39, față în față cu Cantoria lui Andrea della Robbia, 1431–38, care de asemenea pot fi în legătură funcțională cu exemplele transilvane.

Orgi de pereți se găsesc frecvent în navele bisericilor mai mari din aria germană sau valonă: Stephansdom, Viena, domul din Freiburg (Baden-Württemberg) etc. Catedrala Sint Bavo din Haarlem este reprezentată cu o orgă pe peretele lateral al corului, accesibilă prin galeria de triforium pe trei tablouri ale lui Pieter Janszoon Saenredam (*Corul bisericii Sf. Bavo din Haarlem*, 1635, Staatliche Museen, Berlin, *Interiorul bisericii Sf. Bavo din Haarlem*, 1636, Rijksmuseum, Amsterdam (aici se mai vede o altă orgă, mai mică, cu amplasament asemănător) și *Interiorul bisericii Sf. Bavo din Haarlem* 1648, National Gallery of Scotland, Edinburgh).

⁵²¹ PAPP 2005, p. 127. G. Buzás, contrar ipotezei lui Papp, presupune că tipul de portal este rezultatul dezvoltării autohtone: BUZÁS 2001. Cunoaștem două portaluri geminate asemănătoare gotice târzii în aria germană, în orașe mai mici: Eferding (Austria Superioară, *Pl. 20/ 4*), biserca parohială, portalul sudic (1468–1497) și Kyllburg (Renania-Palatinat), Stiftskirche, portalul nordic. Portalurile geminate (sau porți cu un *trumeau* central) sunt larg răspândite în arhitectura romanică târzie și gotică la bisericile de dimensiuni mai mari, la tipul care ne interesează este special doar decorul cu baghete încrucișate, astfel nu se poate exclude ipoteza lui Buzás.

⁵²² PAPP 2005, în p. 72, n. 501 presupune că portalul sudic geminat, renașcentist al bisericii ref. din Nyírbátor a avut un antecedent care a aparținut acestui tip (v. pl. 262.).

⁵²³ Despre biserica franciscană din Mediaș AVRĂM 2006, pp. 27–29, cu ezitări și neconcordanțe la datări.

prin batantul cu inscripția 1477, aceasta fiind refolosit.⁵²⁴ Elementele decorative ale portalului: capitellurile și frunzele de pe extradossul timpanului apar pe o serie de ancadrame din anii 1520: intrarea sacristiei din Moșna, tabernacolul din Moșna (aprox. 1525), amvonul de la Biertan (1524) etc. În acest sens nici portalul brașovean nu poate să fie anterioară sfârșitului primului deceniu. Exemplele cele mai târzii sunt cele din Biertan (dacă inscripția 1524 pe batantul ușii datează și ancadramentul) și Bistrița (anii 1520-1530, pe baza cronologiei construirii bisericii). Compoziția „plată” a portalurilor din Bistrița este mai aproape de o concepție renascentistă. În perioada nu foarte lungă în care a fost la „modă” tipul de portal s-au creat o serie de variante și evoluția formală a acestui tip de intrare nu poate fi separată de ancadramele cu un singur gol, care au apărut mai devreme și au dispărut mai târziu.⁵²⁵

Care poate fi locul stilistic și cronologic ale celor două portaluri turdene în această serie? Portalul sudic este singurul exemplu unde lintelul se compune din două bucăți (cu profilatură puțin diferită), iar consolele centrale de pe trumeau (și ele diferite) sunt în planul peretelui, în timp ce consolele de colț sunt mai retrase. Dintre toate portalurile ancadramentul sudic turdean prezintă cea mai grosolană prelucrare și cea mai ilogică compoziție a decorului. Probabil nu greșim, judecând și pe baza stângăciei execuției, presupunând că ancadramentul era opera unui meșter care cunoștea doar în idee rezultatul final – un portal elegant cu intrare dublă – însă nu a avut nici un exemplu concret de urmărit. Portalul sudic din Turda are un timpan în arc frânt cu profilatură întretăiată, identică cu cea a ferestrei din axă. Profilatura ferestrei se poate lega de prima fază de construcție a bisericii franciscane din Cluj (corul, după 1490) dar și de ferestrele vestice ale bisericii dominicanе (v. mai jos). Soclul portalului sudic din Turda și al celui din Cluj prezintă unele paralelisme, însă aceasta din urmă aparține fazei a doua de construcție a bisericii (nava, ante 1503). Inscripțiile de datare turdene (1493, 1504) sugerează o perioadă apropiată de portalul clujean, care însă atât calitativ cât și în privința logicii structurale este net superior. Astfel se poate presupune că ancadramentul sudic turdean este cel puțin contemporan cu cel clujean (dacă nu mai timpuriu), realizat însă de un meșter de o pregătire mult inferioară. Cronologia șantierelor clujene din perioadă arată că biserica franciscană este precedată în timp de opere importante (Cluj-Mănăstur, conventul dominican), astfel nu trebuie să ne ținem neapărat de folosirea portalului acestuia ca și un model pentru Turda.

Portalul nordic al bisericii din Turda calitativ este de prim rang (*Pl. 11/ 2–4*). Profilatura diferită, lipsa timpanului, friza renascentistă de frunze, dar și deosebirea calitativă

⁵²⁴ BÁLINT 2006 datează porticul la anii 1470, p. 659. Papp Szilárd în prezentarea din simpozionul „*Fiatal művészettörténészek konferenciája*”, Cluj, 2007, dovedise că batanții porții brașovene sunt refolosiți.

⁵²⁵ O primă cronologizare a portalurilor geminate gotice târzii: BUZÁS 2001, pp. 41–46. Încrucișarea elementelor de profilatură în arhitectura regatului maghiar apare în perioada târzie a domniei lui Sigismund de Luxemburg, dar nu sunt dominante pe ancadrame, și nu s-au generalizat. Ancadramentul de ușă cu baghete încrucișate puternic restaurat al turnului de scară nordic al bisericii Sf. Elisabeta din Košice poartă data 1462. Cel mai vechi ancadrament de ușă cu baghete încrucișate din Transilvania datat (1477) este cel al casei parohiale catolice din Cluj de pe piața Unirii. Pare să-i fie contemporan poarta capelei Hentel din Székesfehérvár (ante 1478), unde însă se ridică probleme de identificare. Mai nou Papp legase argumentat construirea casei parohiale clujene de șantierul mănăstirii dominicanе din Cluj, și presupune că acest șantier a avut un rol decisiv în răspândirea stilului gotic târziu în Transilvania: PAPP 2008, p. 30, 39. Ancadramele de uși (puternic restaurate) din porticul mănăstirii dominicanе par să fie în acest sens primele exemple ale acestui tip de chenar din Transilvania.

atenționează asupra diferențelor de datare ale celor două ancadramente. Cum s-a văzut, capitelul *trumeau*-ului nu are element central vertical, cele două semitoruri laterale din mijlocul montantului se ramifică în stânga și în dreapta. Ceva asemănător se observă și în cazul ancadramentului din Biertan (aprox. 1524, *Pl. 22/ 1*), cu care portalul din Turda se aseamănă ca profilatură și ca forma soclului. Analogia cea mai apropiată a bazei ancadramentului turdean se află la chenarul intrării sacristiei aceleiași biserici, databilă prin inscripția 1515 a foii de ușă. În acest sens portalul sudic face parte dintre primele de acest gen din Transilvania, poate fi datat deci în jurul anului 1503, iar portalul nordic a fost realizat mai târziu, la aproximativ un deceniu și jumătate.

Pe ancadramentele de uși sau de porți gotice târzii din Transilvania apar deseori ornamente sau profilaturi de factură renașcentistă, lucru firesc în perioada de interferență a celor două stiluri. Portalul bisericii franciscane din Cluj este încadrat din exterior cu un profil talon marcant (nu apare la celelalte ancadramente ale acestui tip), și pe baza amprenteii a avut un timpan semicircular, o formă de închidere mai apropiată renașterii decât goticului târziu.⁵²⁶ Sprâncene renașcentiste se regăsesc și la ancadramentele din Bistrița, Biertan (intrarea sacristiei), Turda Nouă (intrarea sacristiei, ștearsă aproape în întregime), Cușmed (bis. ref., jud. Harghita), Delnița (bis. rom-cat., jud. Harghita), Ionești (bis. unit., jud. Harghita), Archita (bis. evangh., jud. Mureș) etc.

În materialul cunoscut nouă friza renașcentistă cu frunze parțial suprapuse apare doar la Turda în context gotic. În inventarul ornamental al monumentelor renașcentiste timpurii din Transilvania și din Ungaria estică de astăzi acest element decorativ se întâlnește relativ des. Menționăm pastoforiul bisericii romano-catolice (fosta biserică mănăstirească benedictină) din Tereske, jud. Nógrád, Ungaria, databil între 1485-1500,⁵²⁷ ancadramentul porții interioare (spre nava nordică) a capelei Lázói în catedrala de la Alba Iulia, dar în poziție întoarsă, databil în anii 1512-1513,⁵²⁸ tabernacolul bisericii reformate din Nyírbátor, aprox. 1526⁵²⁹ și un ancadrament de ușă din Cluj, piața Unirii nr. 20, din anii 1540.⁵³⁰

Friza respectivă apare des și pe altarele renașcentiste, databile la anii 1510-1520.⁵³¹ Ornamentul se regăsește și în manuscrisele sau tipăriturile epocii, deci meșterul care a realizat friza de frunze din Turda a putut să folosească și alte modele decât cele cioplite în piatră sau lemn. Se observă faptul că analogiile se concentrează în anii 1510-1520, care este orientativ și pentru datarea ancadramentului turdean.

Ancadramentele ferestrelor dispun de două tipuri de profilatură, una cu cavetă și cealaltă cu pară în adâncimea cavetei (ferestrele corului de fapt se includ în amândouă tipuri). Ancadramente profilate cu cavetă adâncă centrală sunt general răspândite în secolul al XV-lea și mai ales la cumpăna secolelor XV-XVI, le găsim la fosta biserică

⁵²⁶ Reconstituirea timpanului semicircular de arhitectul Lux Kálmán v. la F. TÓTH 1958, p. 371.

⁵²⁷ BALOGH 1985/ 1, il. 12, PÁLOS 2000.

⁵²⁸ Despre capela Lázói v. BALOGH 1943 pp. 61–62, 87–90, v. și pl. 77–80, 82–99, ENTZ 1958 pp. 26–29, 47–49, pl. 117–118, 16–18, 37, 155–159, HALMOS 2004.

⁵²⁹ BALOGH 1985/ 1, il. 29, PAPP 2005, pp. 200–201, il. 270.

⁵³⁰ BALOGH 1985/ 1, il. 66.

⁵³¹ În recentul apărut catalog al altarelor transilvane găsim mai multe analogii: SARKADI NAGY 2012, v. numerele de catalog și datările: 2 (1470–1480), 5 (1518), 8 (anii 1510–1520), 9 (1523), 26 (1520–1525), 70 (1525), 71 (1520, 1522), 76 (1513), 77 (1510–1520), 80 (1510–1520).

franciscană (navă) din Târgu Mureș, la biserica de pe strada Kogălniceanu, Cluj (o fereastră a corului), la biserica reformată din Aiud (toate ferestrele navei și corului), la Moșna (corul bisericii) și la fațada vestică a ferulei bisericii evanghelice de la Sibiu (fereastra din axă și cele două ferestre laterale în arc frânt). Ancadramente cu pară în interiorul cavetei apar mai rar. Ferestrele fațadei sudice ale bisericii din Sibiu prezintă pară în interiorul cavetei, dar detaliile (menouri cu tor etc.) le deosebesc de cele din Turda. Trei ferestre ale corului bisericii de pe strada Kogălniceanu, Cluj cu această profilatură pot fi puse în legătură cu fereastra din axa intrării sudice a navei bisericii din Turda. Listelul exterior al ancadramentelor de pe strada Kogălniceanu este deosebit de lat. Această profilatură este versiunea simplificată a secțiunii ferestrelor fațadei vestice ale bisericii dominicană, unde listelul lat se combină cu un semitor. La ferestrele fostei biserici dominicană elementele de profilatură la nașterea arcului se ramifică, însă nu se întretaie la vârf. Influența ferestrelor corului din Cluj asupra ancadramentului de deasupra portalului sudic al bisericii turdene pare a fi justificată prin profilatura asemănătoare și întretăierea superioară a elementelor profilaturii, dar grosimea „inutilă” a listelului la Turda este redusă proporțional, și lipsește ramificația elementelor profilaturii de la nașterea arcului. Asemănarea cea mai concludentă însă este cea a profilaturilor menourilor ferestrelor corului din Turda (vizibil la muluri, aceeași profilatură apărea și la ferestrele navei pe baza unor reprezentări arhivă) și ale bisericii de pe strada Kogălniceanu, terminate cu vârfuri,⁵³² singura diferență fiind doar orientarea falțului tocului de fereastră. Profilatură de menou asemănătoare nu apare la celelalte biserici gotice târzii cunoscute nouă din Transilvania.

Din rămășițele pastoforiului poate fi reconstituită o piesă cu timpan în acoladă decorată cu mulură trilobată oarbă, având o nișă dreptunghiulară. La baza pastoforiului era profilată în partea inferioară cu o cavetă adâncă (cum s-a semnalat, o bucată din colțul stâng al soclului a fost găsită în timpul reabilitării). Din bază pornesc două semitoruri (pe o parte), cel exterior, mai gros, dintr-o bază poligonală, care a avut și capitel în dreptul închiderii golului, cum indică amprenta acestuia. Semitorul interior este pornirea cadrului timpanului în arc frânt din care se naște mulura. Deoarece timpanul se află cam în centrul înălțimii totale a blocului de piatră din care a fost realizat pastoforiul, este sigur că acesta a avut și decor de vimpergă, din care s-a păstrat un fragment al arcadei cu două frunze, un fragment de fială și unul de fleuron. Din seria destul de bogată a pastoforiilor gotice târzii din Transilvania putem să menționăm ca și analogii patru nișe: cel din biserica reformată din Aiud (din peretele vestic al parterului sacristiei *Pl. 22/ 2*), cel din biserica reformată din Viștea (jud. Cluj, 1498 *Pl. 22/ 3*), cel din biserica evanghelică din Agnita și cel din biserica din Bartolomeu-Brașov.⁵³³ Pastoforiul din Agnita pare să fie contemporan cu lărgirea bisericii de la începutul secolului al XVI-lea, iar cel din Bartolomeu aparține fazei gotice târzii a acestei biserici.⁵³⁴ Pastoforiile din Aiud și Agnita sunt decorate cu mulură oarbă și în fundalul vimpergii. Pe baza acestor analogii pastoforiul din Turda aparține începutului de secol al XVI-lea.⁵³⁵ Analogiile mai târzii decât corul indică faptul că amplasarea

⁵³² PAPP 2008A, il. 195.

⁵³³ Pastoforiile din Agnita și Bartolomeu: FABINI 2002, Band 2, 4f, 29i.

⁵³⁴ FABINI 2002, p. 30.

⁵³⁵ Analogiile pot fi extinse și cu niște pastoforii asemănătoare, cu reprezentarea Vir Dolorum: Bazna, 1504, Valea Viilor, Ighișul Nou (inscripționat 1405, corect 1504), Vișea, Târgu, 1504 (*Pl. 22/ 4*).

pastoforiului poate fi legată de faza finisării bisericii: se pare că corul mai timpuriu fusese dotat cu piese de „arhitectură mică” doar în momentul când liturghia a fost efectiv transferată în noua clădire.

Piese enumerate, destul de asemănătoare permit ipoteza că acestea au fost confecționate în ateliere de pietrărie la comandă sau chiar au putut fi achiziționate gata făcute. Existența unor astfel de ateliere stabilite la Cluj poate fi dovedită în această perioadă, astfel nu se exclude posibilitatea achiziționării pastoforiului turdean de acolo. Totuși, având în vedere faptul că celelalte piese cioplite ale bisericii sunt realizate de meșteri clujeni, respectiv că pastoforiul turdean prezintă analogie mai apropiată cu cele din împrejurimile Clujului (Viștea, Vișea, Tărpui), această proveniență pare cea mai firească.

Nu am găsit analogii la sedilia turdeană, probabil cel mai important vestigiu in situ al fazei gotice în interiorul bisericii. Pastoforiul recent dezvelit în corul bisericii reformate din Aiud se pare că a avut o „boltă” interioară asemănătoare bolților sediliei din Turda.⁵³⁶ „Bolți” asemănătoare apar la aproape toate pastoforii gotice târzii mai reprezentative, deci și sedilia gotică poate să dateze din preajma anului 1500. Decorul cu romburi al bolții nișei estice (cele distruse parțial) poate fi considerat un element renascentist, *all'antica* întâlnit foarte rar, inspirat (poate nu chiar direct) din bolta exedrei estice a celui mai spațios templu antic din Roma, cel dedicat lui Venus și Roma (121–141 d. Chr.).

Nu se cunoaște amplasarea originală a frunzelor descoperite de lucrările de amenajare din cor (*Pl. 18/ 2, 23/ 2*), dar fiindcă mai multe fragmente din această grupă de „material arheologic” aparțin pastoforiului sau sediliei, se presupune că provin din aceste elemente, sau – nu se poate exclude – au ornat niște console, cum indică și analogiile de la Mediaș. Cum s-a mai precizat, sunt cinci fragmente de frunze, trei mai mici de forma frunzelor de stejar, iar cele două mai mari seamănă cu frunze de viță-de-vie. Folosirea acestor frunze evocând flăcările este un loc comun al arhitecturii gotice central-europene influențată de activitatea atelierului Parler (menționăm doar consolele catedralei din Ulm din anii 1380-1390). În materialul transilvan apar foarte frecvent începând din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea și se mențin până la începutul secolului al XVI-lea (Sebeș-Alba – biserica parohială, Cluj – biserica Sf. Mihail, Sibiu – biserica parohială etc.).

Frunzele de stejar cu vrejuri împletite (de multe ori însoțite cu frunzele de viță-de-vie) apar doar la monumentele de la cumpăna secolelor XV-XVI, și nu s-au generalizat masiv în plastica arhitectonică medievală din Transilvania. Exemplele transilvane cunoscute nouă decorează mai multe feluri de piese, atât arhitecturale (console și capitelluri) cât și de reprezentare personală (blazoane cioplite în piatră). Printre exemplele de plastică arhitectonică s-au menționat deja consolele bolții corului bisericii evanghelice din Mediaș (*Pl. 23/ 2*), unde la capetele unor vrejuri împletite canelate apar frunze de stejar realizate într-o manieră artistică mai puțin pretențioasă decât la Turda.⁵³⁷ Cele două tipuri de frunze, cu vrejuri canelate, artistic împletite apar și la fațada sudică a porticului sudic al Bisericii Negre din Brașov, la capitellurile colonetelor angajate care susțin fialele ancadramentului porții dublate deja menționate (*Pl. 23/ 3*).

⁵³⁶ Mulțumim și pe această cale ajutorul colegial al doamnei arhitect Eke Éva, proiectanta restaurării bisericii din Aiud, și al restauratorului dl. Nagy Benjámín care mi-au atras atenția asupra pastoforiului proaspăt dezvelit.

⁵³⁷ AVRAM 2006, p. 22.

Din Cluj putem să menționăm două exemple. Pe unele console ale refectoriului mănăstirii dominicane din Cluj apar ambele feluri de frunze, însoțind vrejuri canelate în formă de S. La mănăstirea dominicană este general cunoscut faptul că restaurările doctrinare conduse de Lux Kálmán au schimbat mai multe elemente originale, dar, contrar opiniei literaturii de specialitate moderne⁵³⁸ și conform documentelor provenind din arhiva KÖH (Budapesta) înfățișarea originală a monumentului a fost destul de bine documentată. Decorul consolelor refectoriului este original, confirmat atât de suprafața deteriorată a acestora, cât și de inscripțiile de tip *hic fuit* de pe stâlpul de mijloc, cu ornamentică identică pe capitel. O consolă asemănătoare se regăsește pe una dintre contraforturile interioare ale laturii nordice în nava bisericii de pe strada Kogălniceanu, păstrată fragmentar, dar pe care se recunosc clar urmele acestui tip de frunze ca și vrejurile împletite (Pl. 23/ 4). La baza consolei mai apar și crengi ciuntite, element ornamental „clasic” al goticului târziu.⁵³⁹ Printre analogii menționăm și suportul de statuie adosat stâlpului angajat dintre cele două abside laterale ale catedralei din Košice, ornat cu vrejuri și frunze de stejar.⁵⁴⁰ În Sibiu, un ancadrament de ușă la etajul casei Altemberger (Primăria Veche, clădirea Muzeului de Istorie) poartă blazonul lui Johannes Lulay, unde învelitoarea coifului se transformă în vrejuri și frunze asemănătoare – compoziția poate fi datată către anul 1520 (inscripția unui ancadrament din apropiere).⁵⁴¹

Elementul de ornamentică se regăsește în decorul lespezilor funerare și pe altarele poliptice. În contextul artei Europei Centrale din timpul lui Matia Corvinul, o piesă de maximă importanță pe care apar aceste frunze cu vrejuri împletite este vestitul monument din Bautzen al regelui.⁵⁴² Trebuie să menționăm și clădirea Primăriei Vechi a orașului Wrocław (Silezia, Polonia), pe fațada și ancadramentele căruia frunzele de stejar cu vrejuri împletite apar în abundență.⁵⁴³ În Austria, la portalul nordic al bisericii menționate de la Eferding apare o friză asemănătoare. Bineînțeles, aceste exemple nu pot fi puse în legătură directă cu cele din Turda, ilustrează doar răspândirea geografică a acestor elemente ornamentale.

Urmele nervurilor cu pinten în profilatură dezvelite la etajul sacristiei sunt frecvente în arhitectura gotică târzie, totuși considerăm că apariția lor la bolta sacristiei și a corului bisericii reformate din Turda Nouă nu este o simplă coincidență: legăturile stilistice bănuite dintre cele două monumente și pe baza inscripției 1504 a bisericii reformate pot fi confirmate astfel și prin analogii formale.

Faze de construcție

Concepția planimetrică, volumetrică, organizarea spațiului interior și decorul bisericii catolice din Turda se încadrează în evoluția stilistică a arhitecturii gotice târzii a Transilvaniei și a Ungariei estice de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea. Chiar dacă informațiile arhivistice nu ne ajută în identificarea meșterilor sau în

⁵³⁸ Despre această problemă v. SALONTAI 1999.

⁵³⁹ Despre rolul ornamentației cu crengi ciuntite în plastica arhitectonică gotică de pe teritoriul Regatului Maghiar v. ZOLNAY 1980.

⁵⁴⁰ MAROSI 1969, p. 24.

⁵⁴¹ BEȘLIU MUNTEANU 2006, p. 54, 57, v. și fotografia 40.

⁵⁴² Răspândirea acestor ornamentații în Europa Centrală și monumentul din Bautzen au fost recent prelucrate de PAPP 2005, pp. 111–125, v. și fotografiile aferente.

⁵⁴³ Cel mai recent despre primăria din Wrocław și legăturile artistice dintre Silezia și regatul maghiar: BOGUSŁAW – MATEUSZ 2008, PAPP 2008A.

periodizarea exactă a fazelor construcției, ne oferă niște indicii valoroase privind mersul lucrărilor. În pofida faptului că avem relativ multe inscripții pe clădire, este mult mai grea etapizarea și reconstituirea fazelor de construcție ale bisericii, decât identificarea modelelor stilistice. Ceea ce oferim pe următoarele pagini poate fi confirmată sau infirmată de rezultatele unor cercetări arheologice.

Inscripțiile din intervalul de timp 1465-1504, datele arhivistice și considerentele stilistice indică o perioadă lungă de construcție, evident în mai multe etape. Diferențele de profilatură la soclu și la ferestre confirmă această constatare. Chiar dacă cercetările de parament nu au descoperit cezuri în structura pereților perimetrali, la nivel de fundație s-a constatat o cezură la colțul sud-estic al fațadei sudice a navei.⁵⁴⁴ În general cota tălpii fundației este aceeași în toate secțiunile dezvelite, doar cea a sacristiei este mai înaltă.⁵⁴⁵ Fundația și elevația sacristiei este întretesută cu corul.

Ridicarea bisericii a însemnat și înlocuirea lăcașului de cult mai vechi indicat de mormintele întretăiate de fundație (locul exact al bisericii vechi nu este cunoscut). Pentru menținerea continuității liturghiilor în evul mediu de obicei s-a recurs la etapizarea desfacerii bisericii vechi și a construirii bisericii noi (de ex. când s-a construit corul, slujbele erau ținute în nava veche, după care au fost mutate în spațiul nou-construit, șantierul preluând construirea navei, un exemplu bine cunoscut în acest sens este construirea celei de a doua catedrale de la Alba Iulia).

Cea mai timpurie inscripție *in situ* a bisericii, 1473, a fost zgâriată pe ancadramentul ușii tribunei de deasupra corului. Aceasta poate fi considerată un *terminus ante quem* cel puțin pentru peretele nordic al corului, sacristia etajată și scara în spirală, dar probabil și pentru cor (*Pl. 17/ 1*). Inscripția 1465 cu sigla parohiei și simbolul Euharistiei (*Pl. 4/ 1*) putea să fie amplasată sau în sacristie, sau în cor, dar este în contradicție clară cu data de 1478 a fațadei sudice a corului (*Pl. 10/ 2*). Diferența însemnată de timp între 1465 și 1478 ar presupune probleme în cursul construirii corului. Poate nu greșim, dacă credem că acest interval de timp cuprindea construirea, demolarea parțială și apoi reconstruirea în forma actuală a corului, care ar explica capătul estic neregulat, contraforturile dezaxate, numeroasele fragmente de nervură refolosite ca și material de zidărie, precum și schimbarea de profilatură a ferestrelor.⁵⁴⁶

Dacă acceptăm acest șir de supoziții, trebuie să admitem două etape majore în realizarea corului, una în prima jumătate a anilor de după 1460, alta în cea de a doua jumătate a anilor 1470. Cheia de arc din 1472, care pare să provină din casa parohială medievală, indică lucrări importante comandate de parohie, care au putut să decurgă în paralel cu reconstruirea corului.

Mențiunile referitoare la altare completează oarecum cunoștințele noastre privind datarea navei. Primul altar atestat (ante 1495), cel închinat Sf. Ioan și Sf. Elena este plasat de Entz în navă, datând astfel realizarea acestuia la începutul anilor 1490, presupunând

⁵⁴⁴ PASCU 2000, p. 6.

⁵⁴⁵ PASCU 2000, p. 8.

⁵⁴⁶ Nu cunoaștem proveniența cheii de arc sau de boltă din 1465, putea să provină și din turnul demolat (astfel biserica ar fi fost începută din două capete, o metodă de construcție des folosită în evul mediu), însă celelalte două date, 1473 și 1478 ar fi și în acest fel în contradicție. Turnul însă se pare că fusese ridicat împreună cu nava, într-o fază apropiată de finele construcției.

continuitatea activității de construcție după terminarea corului.⁵⁴⁷ În opinia noastră altarul s-a situat în corul nou ridicat sau eventual în nava veche încă în picioare, și în anul amintit construirea navei abia începuse, cum indică și data 1493. Presupunem că între terminarea totală a corului – sfârșitul anilor 1470 – și începerea navei – începutul anilor 1490 – lucrările au fost sistate cel puțin un deceniu, din motive necunoscute nouă. Asta ar explica și devierea importantă a axelor celor două construcții. Cealaltă dată inscripționată a navei, 1504, pare să marcheze doar o fază a construirii, probabil încheierea lucrărilor fațadei sudice.

Singurul document care se referă la construirea bisericii – o donație – datând din jurul anului 1515, este mai târziu decât inscripțiile. Cum s-a văzut, poarta nordică pe baza analogiilor poate fi datată la cumpăna anilor 1510-1520, și credem că amplasarea acesteia a fost una dintre ultimele momente importante ale lucrărilor șantierului. Astfel, fațada nordică a fost finalizată cu un deceniu și jumătate după terminarea fațadei sudice.

Conform celor expuse se pare că nava a fost începută cu construirea peretelui sudic (începutul anilor 1490) și terminată cu amplasarea portalului nordic (cumpăna anilor 1510-1520). Nu știm, dacă pereții perimetrali au fost construiți sau nu împreună, în mod normal acești pereți erau ridicați împreună pentru a acoperi cât mai curând nava. În cazul bisericilor mai mari au fost însă multe excepții, un exemplu bine cunoscut este biserica Sf. Mihail, unde tipurile de mură și de profilatură indică clar o etapizare a fațadelor navei (sudică, nordică, vestică). La Turda diferențele stilistice sugerează un asemenea demers: s-a finalizat fațada sudică mai complexă, apoi s-a trecut la construirea fațadei de vest, dotată cu două ferestre și turn și, se pare, că fațada nordică a fost lăsată la urmă. Distanța de timp între cele două portaluri astfel este ușor de înțeles.

Dacă luăm în considerare perioada mai lungă de patru decenii a construirii navei bisericii Sf. Mihail din Cluj (aprox. 1400-1444) și cele aproape trei decenii necesare pentru transformarea navei bisericii evanghelice din Moșna (ante 1498-1525), nu se pare exagerat nici executarea lentă la Turda a spațiului destinat enoriașilor (mai mult de două decenii), chiar dacă în cazul nostru nava nici nu s-a boltit. Foarte probabil nava bisericii vechi practic fusese în mijlocul navei noi în timpul construcțiilor, și bloca construirea stâlpilor până la demolare. La biserica Sf. Nicolae din Sighișoara stâlpii și bolta au fost realizați aprox. cu o jumătate de secol după ridicarea pereților perimetrali, deci nu este de mirare dacă boltirea navei turdene s-a amânat după terminarea pereților perimetrali (și după luarea în folosință a bisericii).

Un moment care a putut să însemne finalizarea lucrărilor (pe lângă portalul nordic) a fost montarea pastoforiului și a sedilei la cor (cu analogii din anii 1500), obiecte, lipsa cărora conferea slujbei doar un aspect provizoriu. Un alt element care eventual poate fi datat mai târziu este bolta etajului sacristiei, a cărei profilatură de ogivă și mod de pornire direct din perete se regăsește la sacristia din Turda Nouă, databilă la cumpăna anilor 1510-1520 (astfel și sacristia pare a fi boltită abia cu câteva decenii după construire). Datarea stilistică a portalului nordic și a boltirii sacristiei coincide cu primele menționări ale noilor altare: Cei trei sfinți Ioan, Sf. Fecioară, capela Sf. Treime (1523), Tuturor Sfinților (1524), care marchează cel mai clar luarea în folosință a spațiului sacral cel nou.

⁵⁴⁷ ENTZ 1978, p. 155.

Cele trei etape de construcție ale bisericii cu cel puțin o pauză lungă indică probleme de ordin structural și financiar în cursul construirii. O problemă de bază a istoricului bisericii este chiar necesitatea construirii unui lăcaș de cult de asemenea amploare în orașul Turda. Pentru elucidarea problemei dispunem doar de indicii, dar nu și de date sigure. Pe lângă avântul general al activității de construcție în timpul lui Matia și sub Iageloni, presupunem că ridicarea bisericii noi a fost motivată și de creșterea numărului populației, „ajutat” și de cele două dispoziții regale care au sprijinit popularea orașului Turda (din 1375 și 1421). Un alt factor, mai degrabă subiectiv ar fi izvorât din ambiția reprezentării orșenilor care între timp pierduseră statutului de oraș liber regal.

Ne mai rămâne de precizat proveniența meșterilor care au lucrat la construirea bisericii. Cea mai apropiată analogie a compoziției – realizată de asemenea în mai multe etape – este biserica hală din Aiud (turn vestic central, trei nave azi deja inexistente, cor poligonal cu tribună din scara sacristiei). Detaliile bisericii de la Aiud (intrarea sacristiei, pastoforiul, cheile de boltă etc) au de asemenea multe analogii în Cluj și în împrejurimile Clujului. În cazul detaliilor arhitecturale ale bisericii turdene (portaluri, ferestre, profilaturi de ogive, pastoforiu etc.), cum s-a văzut, sunt dominante analogiile clujene.

Chiar dacă unele elemente turdene par a fi mai timpurii decât cele clujene, influențele au venit totuși dinspre Cluj. Nu trebuie să uităm de faptul că în anii 1460-1470 la Cluj sunt în derulare niște construcții foarte importante în stil gotic târziu: claustrul dominican (fațadele mănăstirii, refectoriul etc., de fapt fără o cronologie bine pusă la punct), tribuna de vest a bisericii Sf. Mihail (anii 1470), casa parohială (anii 1470), dar și corul, respectiv portalul păstrat al bisericii abației din Cluj-Mănăstur.⁵⁴⁸ Aceste șantiere sunt de fapt aceleia la care se formează (și probabil se organizează) meșterii care sunt deja capabili să construiască în anii 1490-1500 monumentala biserică a observanților, cel mai ambițios proiect în acest sens în estul Europei (cele două faze de construcție nu înseamnă neapărat și schimbarea constructorilor). Dovada cea mai concludentă a existenței cercului de meșteri clujean este generalizarea operelor lor la casele de locuit din centrul istoric al orașului, acele ancadramente cu tipicele baghete încrucișate sau în alte variații decorative care apar în număr mare.⁵⁴⁹

Acest cerc de meșteri a avut capacitatea (și nu în ultimul rând, solicitarea) să îndeplinească comenzi din alte localități (se poate demonstra prezența lor la bisericile din Aiud, Dej, Florești, Huedin, Târbuiu etc.).⁵⁵⁰ Portalul nordic ne atenționează și asupra unui alt aspect legat de cercul de meșteri clujean. Prezența frizei renascentiste – oricare ar fi originea acestuia – dovedește clar că acest cerc de meșteri a utilizat elementele stilului nou devreme, dar este și un indiciu clar al continuității firești dintre cercul de meșteri „gotic târziu” și cel „renascentist”, activ practic până către mijlocul secolului al XVIII-lea.

⁵⁴⁸ PAPP 2008b, KOVÁCS 1997.

⁵⁴⁹ Câteva exemple: piesă de colț în Muzeul de Istorie a Transilvaniei din b-dul 21. Dec. 1989 (nr. inv. F. 0723), piața Unirii nr. 19 (berăria Ursus) în gang, în poziție în situ, piața Unirii, casa parohială romano-catolică (trei ancadramente în situ, unul cu data 1477, unul în gang și unul în gangul vechi – cu intrarea decorată cu blazonul Schleyinig – găsit recent de Radu Lupescu, respectiv piese: un linteal în curte și piese înzidite în gangul vechi), b-dul Eroilor nr. 15, în gang, în situ, str. Memorandumului nr. 15, în gang, în situ. Ancadramentul de intrare al casei parohiale, al casei Matia Corvinul și al casei episcopiei unitariene nu poartă decor de baghete încrucișate, dar pe baza profilaturii datează în această perioadă.

⁵⁵⁰ Despre biserica foarte importantă din Târbuiu prima dată în istoriografia modernă: POPA 1970, pp. 313-317, mai recent: P. KOVÁCS 2011

Cercul de meșteri clujean a primit la Turda și alte comenzi în legătură cu construirea bisericii. Blazonul cu două chei inscripționat 1472, de pe bolțarul central al unui arc frânt cu lățimea originală de aprox. 3,4 m. este greu de „amplasat” în biserică, după presupunerea noastră făcea parte din portalul casei parohiale originale. Blazonul în poziție înclinată are la Cluj o analogie bună deja menționată.⁵⁵¹ Indiferent de poziția originală a blazonului, analogia apropiată indică clar prezența meșterilor clujeni la Turda.

Biserica reformată din Turda Veche

Preambul

Biserica reformată din Turda Veche (cod Lista Monumentelor Istorice **CJ-II-m-A-07793**) este una dintre cele mai importante și impozante monumente arhitecturale din municipiul Turda. Diferitele perioade din istoria de peste 600 de ani ale acestui monument, în mare parte nestudiate sau necunoscute chiar și specialiștilor, ne îndeamnă să încercăm o prezentare cât mai detaliată a concepției arhitecturale, ale datelor istorice aferente, dar și ale rezultatelor cercetărilor noastre pentru identificarea locului ocupat de această clădire în evoluția arhitecturii și a artei din Transilvania.

Atât biserica mănăstirii augustinienne medievale, cât și fortificația din jurul ei s-au păstrat doar parțial: din mănăstire există doar nava lăcașului de cult, iar din cetatea renaștentistă înconjurătoare – „castelul” din vorbirea curentă a turdenilor – doar rămășițele unui turn de colț și porțiuni mai mici, fragmentare ale două ziduri de curtină. Din păcate aceste rămășițe monumentale medievale și renaștentiste, de primă importanță au fost cercetate arheologic doar sporadic, cu rezultate încă nepublicate.

Chiar în timpul cercetărilor noastre au luat început anumite studii și relevări pentru reabilitarea bisericii, în cadrul cărora am avut ocazia să facem și sondaje de parament la clădire. De asemenea, am avut ocazia să studiem și arhiva parohială, ale căror cele mai timpurii acte datează de la sfârșitul secolului al XVII-lea.⁵⁵² În completarea investigațiilor asupra ansamblului de monument am avut parte de un ajutor colegial dezinteresat din partea specialiștilor Muzeului de Istorie de la Turda, care mi-au oferit posibilitatea studierii lapidarului acestei instituții.⁵⁵³

Prezentarea arhitecturală a bisericii

Amplasamentul

Ansamblul format din biserica reformată și rămășițele fortificației înconjurătoare se ridică pe latura vestică a capătului sudic al pieței centrale a municipiului Turda (**H. 1**, nr. 2, **H. 4**, nr. 2). Nu departe de ansamblu, spre vest, curge pârâul Valea Racilor. Actualmente

⁵⁵¹ Clădirea apare frecvent în istoriografie, cel mai recent s-a elaborat un studiu de parament încă inedit (având și bibliografie exhaustivă): LUPESCU – KOVÁCS. Blazonul deosebit de interesant care – cu o mică modificare – apăruse și pe o lespede funerară dispărută și pe o consolă în poziție secundară din biserica Sf. Mihail poate fi atribuit ordinului cavalerilor cu steaua roșie, un ordin cavaleresc cu preocupări caritative răspândit mai ales în spațiul central-european.

⁵⁵² Volumele de manuscrise ale arhivei au fost numerotate și inventariate de Téglás István, arheolog autodidact și curator al parohiei la începutul secolului al XX-lea. Mulțumesc și cu această ocazie domnului Nagy Albert, paroh reformat în Turda Veche, pentru posibilitatea acestor studii. De asemenea, mulțumesc domnului conf. univ. dr. Bajusz István, care a făcut posibilă cercetarea fondului Téglás István.

⁵⁵³ Mulțumim și cu această ocazie ajutorul domnișoarei Ana Cătinaș și al domnului Horațiu Groza.

suprafața ocupată de situl vechiului castel se împarte în mai multe parcele (*Pl. 24/ 1-2*). Pe parcela bisericii sunt mai multe clădiri. Casa cu târnațul sprijinit pe coloane zidite de pe latura estică a parcelei (în secolul al XIX-lea găzduise școala de fete, acum locuința clopotarului și birouri) se încadrează în aliniamentul vestic al clădirilor pieței, care se află la o cotă mai adâncă față de lăcașul de cult. La sud de parcela bisericii se află o străduță, pe parcelele de pe latura sudică a străduței se găsește singurul bastion păstrat, cel sud-vestic, respectiv fragmentele zidurilor de curtină ale fortificației din epoca renașterii. La nord de parcelă găsim parcul-lapidar al Muzeului amenajat în casa cămării, unde sunt expuse sarcofage și alte vestigii romane cioplite din piatră. Cele două clădiri separate la nord de biserică (casa cămării de sare în poziție retrasă față de piață și o clădire eclectică cu fațada principală către piață) formau o singură parcelă, cea a casei cămării, și erau separate de biserică, dar și de centru printr-un gard de piatră. Cum s-a văzut, existența acestui gard a indus în eroare pe Orbán Balázs, presupunând că este vorba de fapt de latura nordică a incintei din jurul bisericii.⁵⁵⁴

Din incinta fortificată care înconjură biserica reformată s-a păstrat turnul de colț sud-vestic, ridicat pe un plan romboidal și fragmente ale curtinelor de sud și de vest care pornesc din acesta. Majoritatea acestor vestigii se ridică pe parcela vecină spre sud, de peste stradă, în curtea Szedilek.

Chiar dacă astăzi pare greu de imaginat, în evul mediu actuala biserică reformată indica capătul sudic al localității, fiind în imediata vecinătate a satului Biserican, proprietatea capitlului de la Arad, la sud de Turda (centrul satului Biserican se afla chiar în fața Primăriei de astăzi). Acest aspect este important în înțelegerea concepției arhitecturale a ansamblului. Astfel, dacă comunitatea de augustinieni eremiți a vrut să arate o atitudine deschisă față de locuitorii Turzii, a fost nevoită să conceapă o fațadă de biserică cu o poartă reprezentativă în direcția așezării. Fațada vestică, care de obicei este cea mai reprezentativă în arhitectura medievală, era orientată spre Valea Racilor, o limită naturală a orașului de atunci, deci această latură a lăcașului de cult era „ascunsă” localnicilor. Astfel, erau concepute portaluri de aceeași monumentalitate și reprezentativitate pe amândouă fațade din vorbă. Astfel claustrul – clădirile de locuit și anexele folosite de călugări – rămânea la sud de biserică.

Planul și elevația

Volumul bisericii reformate din Turda Veche astăzi se compune din trei elemente: nava monumentală a bisericii medievale, o construcție scundă adosată fațadei sudice și turnul accesibil din navă prin această construcție (**Fig. 9-13**).⁵⁵⁵

Nava dreptunghiulară (**Fig. 9**), de o proporție alungită este a doua în privința lungimii dintre navele bisericilor ordinelor mendicante din Transilvania, după nava bisericii observante din Cluj (biserica reformată de pe strada Kogălniceanu, care a fost construită însă la un secol după clădirea turdeană).⁵⁵⁶ Nava este singurul spațiu păstrat al

⁵⁵⁴ ORBÁN 1889. V. planșa între pp. 334–335.

⁵⁵⁵ Dimensiunile navei (exterior, fără contraforturi): 34,3 x 11,2, construcția dintre turn și navă (interior): 7,2 x 4,1, turnul (exterior): 8,6 x 8,7.

⁵⁵⁶ Dimensiunile navei bisericii de pe strada Kogălniceanu (exterior, fără contraforturi): 37,5 x 18 m. Nava bisericii franciscane din Târgu-Mureș, actuala biserică reformată, a doua ca mărime din această categorie, este mai scurtă cu câțiva centimetri decât cea turdeană, însă este mai lată: 34,2 x 16,7. Pe baza lungimii întregi a bisericii din Târgu-Mureș, 56,8 m, se poate presupune o lungime întreagă de peste 50 de m și pentru biserica augustiniană din Turda.

mănăstirii medievale, dispune de cinci perechi de contraforturi și avea intrări pe fiecare dintre laturi (accesul nordic este înzidit, de asemenea și unul dintre cele două goluri de intrare ale fațadei sudice). Pe laturile de vest și de nord găsim câte un portal gotic, încadrate de rezalite cu timpan, tipice goticului matur; rezalitul nordic este amplasat între contraforturile 3 și 4 (de la vest), planul exterior al rezalitului este în planul contraforturilor (**Fig. 10, 13, 14–17**). Perechea vestică de contraforturi se află în poziție oblică față de pereții laterali, perechea estică este perpendiculară la acești pereți, indicând continuitatea acestor ziduri.

Contraforturile indică o boltă împărțită în patru travee, pe baza rămășițelor, în cruce pe ogive. Amprentele bolților se citesc clar pe suprafața interioară a pereților, în pod. Pe baza releveelor recente putem afirma că aceste travee boltite se ridicau pe plan foarte apropiat de un pătrat.

Spațiul de plan dreptunghiular adosat fațadei sudice se află între contraforturile 3 și 4. Turnul istoricizant al clădirii, de plan pătrat, înalt de 70 de metri, construit la începutul secolului trecut (între 1904 și 1906), este un element determinant al vedutei orașului. Turnul are și un acces exterior dinspre est.

Din corul bisericii s-a păstrat destul de puțin (**Fig. 12**).⁵⁵⁷ Pe peretele estic al navei pot fi identificate urmele arcului de triumf sprijinit pe stâlpi angajați construiți din blocuri de piatră. Din pereții laterali ai corului se păstrează doar cioturile zidurilor dinspre navă, acestea aproape pe toată înălțimea originală. Lungimea acestor pereți este aproximativ identică (2,5 m), se presupune că la un moment dat – probabil la începutul secolului al XX-lea – fragmentele de zid au fost făcute în vederea obținerii unor capete regulate de pereți în locul celor ruinate. Pereții corului sunt în axa pereților navei, însă au o lățime puțin mai redusă. În peretele nordic s-a mai păstrat montantul unui ancadrament de ușă, asemănător, dar nu identic cu cele două ancadramente de porți ale bisericii de la începutul secolului al XIX-lea. La nivelul solului se mai văd și porțiuni din soclul profilat al corului, care se pierd în pavajul din ciment din fața bisericii. Pe baza planului de situație modern și a singurei reprezentări care s-a păstrat despre biserica cu corul încă existent (**H. 2**), capătul estic al corului poate fi dezvelit doar parțial, zona închiderii fiind ocupată astăzi de subsolul casei cu târnaț. Pe baza desenului respectiv, din anii de după 1730, corul se încheia semicircular, dar cu un contrafort în axa longitudinală (foarte probabil detaliul capătului a fost desenat greșit, cum vom vedea mai jos).⁵⁵⁸

Cercetările arheologice întreprinse în anul 2010, conduse de dr. Daniela Marcu-Istrate, Horațiu Groza și Gabriel Izdrăilă au dezvelit un capăt de cor poligonal (?) în axa a bisericii la o distanță de 18,8 m. în direcția estică față de peretele estic actual al navei.⁵⁵⁹ Stratigrafia zidurilor respective este foarte diferită de cea care a fost documentată la cercetarea zidului sudic al navei, și se pare că aparține unei alte faze de construcție, însă – în starea actuală a cercetărilor – nu se poate preciza dacă este vorba despre o construcție mai veche sau mai nouă față de navă și nici faptul dacă aparține corului reprezentat pe proiectul din anii 1730.

⁵⁵⁷ Lățimea corului în exterior: 9,4, lățimea interioară 8,2.

⁵⁵⁸ Kriegssarchiv, Wien, Inland C 1-1-604. Publicarea parțial a planului: B. NAGY 1973, pl. 69.

⁵⁵⁹ Raportul cercetărilor arheologice considerate parțiale au fost publicate pe site-ul CIMEC: <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2011/cd/index.htm>, data descărcării: 2011.06.10.

Pinioanele obișnuite ale bisericilor gotice de la cele două capete ale navei lipsesc. Nava dispune de un acoperiș în patru ape, învelit cu țigle, construcția sudică are acoperiș în două ape, protejat cu tablă zincată. Turnul are un coif înalt de plan pătrat, care se schimbă în plan octogonal. La colțurile coifului se ridică câte o fleșă zidită, cu coifuri de plan pătrat. Coiful turnului este învelit cu tablă de ardezie.

Exteriorul

Fațada vestică

Aspectul exterior al bisericii a conservat în mare parte concepția arhitecturală medievală. Exteriorul bisericii a fost tencuit în anii 1983-1984. Pietrele profilate ale ancadramentelor și blocurile de piatră fasonată de la colțuri au fost lăsate la vedere, dar suprafața blocurilor de piatră a fost buciardată, distrugând astfel eventualele inscripții de tip *hic fuit* (care de multe ori ne ajută la datări) și semnele de meșter (semnalate de Téglás).⁵⁶⁰ Pe fotografiile și desenele dinaintea anului 1984 se observă și pietrele sparte de carieră din care a fost realizată zidăria. Tencuială medievală pe exterior se poate observa doar la frescele fațadei nordice.

Fațada vestică (*Fig. 10, Pl. 24/ 3*) dispune de un soclu profilat, însă forma profilaturii nu poate fi reconstituită din cauza degradării. Contraforturile fațadei nu sunt identice: cel nordic are două aruncătoare de apă, iar cel sudic trei. Aruncătoarea superioară, cu o pantă deosebit de lungă și abruptă pornește de la cota cornișei. Contrafortul sudic are și o prelungire care, judecat pe baza proiectului de la începutul secolului al XVIII-lea, ar fi un rest al zidului incintei care se situa la sud de biserică.

Portalul vestic, fosta intrare principală a bisericii, domină fațada prin mărime și prin exigență artistică (*Fig. 14, 16, Pl. 24/ 4, 25/ 1-3*). Portalul se înscrie într-un rezalit cu timpan triunghiular înalt. Timpanul rezalitului a fost reconstruit mai recent, în anul 1985, dar prin această lucrare s-a înzidit o fereastră deschisă pe fațada vestică la începutul secolului al XIX-lea (*Pl. 25/ 4*). Timpanul original al rezalitului a fost demontat la începutul secolului al XIX-lea, dar pe reprezentările arhivă i se recunoaște clar amprenta. Prin construirea bolții actuale, la o cotă mai joasă decât cea originală, s-au acoperit parțial și golurile ferestrelor medievale. Astfel s-a pierdut mult din iluminarea naturală a interiorului bisericii, devenind necesară deschiderea unei ferestre noi pe fațada de vest, care a impus sacrificarea timpanului medieval al rezalitului.

Poziția timpanului este puțin neobișnuită față de analogiile din Transilvania: cota nașterii timpanului se află deasupra închiderii arcului portalului. În mod obișnuit timpanul pornește aproximativ de la mijlocul cotei arcului (Alba Iulia, portalul vestic al catedralei, Câța, mănăstirea cisterciană, biserica evanghelică, Reghin, biserica evanghelică, Târgu Mureș, portalul vestic al fostei mănăstiri franciscane, biserica reformată, Richiș, biserica evanghelică).⁵⁶¹

Soclu portalului este mai înalt și mai masiv decât cel al fațadei (în conformitate cu analogii), aproape neidentificabil din cauza degradării: bazele elementelor profilaturii ale ambrazurii evazate sunt susținute de două șiruri de cilindri groși alăturate, cilindrii din șirul superior sunt ceva mai subțiri.

⁵⁶⁰ Prin buciardarea blocurilor de piatră au dispărut și acele cinci semne de pietrar de patru feluri publicate de WINCKEL 1970, p. 258.

⁵⁶¹ ENTZ G. A 1982b, v. imaginile 1. (Câța), 2. (Reghin), 4. (Târgu Mureș), 8. (Richiș)

Ambradura profilată adâncă a portalului susține o arhivoltă în arc frânt cu profilatură identică, este compusă din șase elemente, asemănătoare unor colonete angajate (modelele acestui tip de portal fuseseră portalurile goticului matur târziu, de genul portalului vestic al bisericii Unserer Lieben Frau din Freiburg-im-Breisgau). Dinspre exterior sunt dispuși succesiv: cilindru, pară, cilindru, hexagon, pară, cilindru. Cavetele 2 și 4 sunt decorate cu câte o nervură centrală.

Capitelurile coloanelor angajate formează o friză continuă decorată cu câte două șiruri de frunze, friza s-a întins și pe o porțiune a fațadei rezalitului, de acolo însă s-a șters acest decor (analogii: Cârța, Băgaciu, Ațel, Târgu Mureș),⁵⁶² și sub lintelul portalului, acoperită însă de ancadramentului intrării actuale, din secolul al XIX-lea. Frunzele de viță-de-vie plastice cu siluetă pătrată se aseamănă cu niște flori, se observă o deosebire între decorul frizei din sud și nord, iar friza sudică are o porțiune pe o piatră separată, cu frunze rezolvate mai exigent. Același fenomen se repetă și la portalul nordic.

Friza nu are abacă, asemănător portalului nordic al bisericii. Analogie apropiată a decorului vegetal nu se cunoaște la tipul de portal în care se înscrie cel de la Turda, însă putem cita paralelisme în decorul corului bisericii evanghelice din Sebeș-Alba: o consolă pe al doilea contrafort pe fațada estică a corului (*té2* la Varga) și capitelul unui stâlp angajat nordic.⁵⁶³ Analogii ale frunzelor din Turda se întâlnesc și în corul bisericii Sfântul Mihail din Cluj (capitelul celui de-al doilea stâlp angajat pe zidul sudic, al patrulea al zidului nordic (numărând de la arcul de triumf, inclusiv).⁵⁶⁴

În linia frizei sudice, pe fațada rezalitului există urma ștersă a unei console de contur triunghiular. Dintre portalurile transilvane care aparțin acestui tip găsim o singură analogie în acest sens, la Curciu (jud. Sibiu). unde console apar pe amândouă laturi ale portalului, și cum indică baldahinele în axele lor, au fost montate ca și suporturi pentru statui. Timpanul în arc frânt al porții nu este decorat, suprafața fiind însă buciardată, se poate presupune existența de odinioară a unor reprezentări sau ornamente. În consecință se poate afirma că portalul purta și un decor plastic care nu este străin nici de la celelalte exemple ale acestui tip (Reghin, Curciu, Richiș).⁵⁶⁵

Golul de intrare al portalului a fost micșorat cu ocazia reabilitării generale a bisericii de la începutul secolului al XIX-lea printr-un ancadrament dreptunghiular introdus într-o plombă zidită. Plomba acoperă și elementele interioare ale decorului gotic, lintelul ancadramentului nou a fost schimbat în anii 1980 cu o grindă de beton armat, cel original se depozitează în interiorul bisericii. Montanții simple sunt decorați cu elemente florale. Concepția ancadramentului este identică cu cea a intrării estice de azi. Modul de montare a ancadramentului (în interiorul unui ancadrament monumental medieval), dar și forma

⁵⁶² ENTZ G. A 1982b, v. imaginile 1. (Cârța), 4 (Târgu Mureș) 5 (Băgaciu), 6 (Ațel).

⁵⁶³ Despre perioadele de construcție și legăturile stilistice ale bisericii evanghelice de la Sebeș-Alba: VARGA 1984. Consola v. pe fotografia 48. VARGA deosebește șase tipuri de frunze pe capitelurile și consolele din corul de la Sebeș, între care însă nu include consola cu frunzele cu analogii la Turda (pp. 43–44). Stâlpul angajat v. MM. II, il. 511.

⁵⁶⁴ V. BĂGYUJ 1957, fotografiile 11–12, respectiv 19. Despre relațiile stilistice dintre corurile din Sebeș-Alba și Cluj v. VARGA 1984. și ENTZ G. A 1984. În opinia lui Varga există o anumită legătură între atelierile care au realizat primele faze ale celor două coruri (p. 46).

⁵⁶⁵ Despre biserica evanghelică din Richiș v. POPA 1999. Printre exemple nu am enumerat acele portaluri la care elemente figurative apar în friza ambraturii.

lui ne amintește de rezolvarea intrărilor de secol al XIX-lea ale bisericii catolice din Turda.⁵⁶⁶ În concepția reabilitării de la începutul secolului al XIX-lea ale celor două monumente turdene găsim și alte analogii.

Fațada vestică mai are un gol medieval, fereastra circulară, de dimensiuni modeste care – astăzi – luminează podul. Dinspre pod se distinge și un fragment din ancadramentul medieval, cioplit din piatră, profilat cu un semitor spre interior, având ambrazură evazată atât spre interior cât și spre exterior. Ferestre circulare în poziție asemănătoare sunt cunoscute în arhitectura gotică transilvană, le găsim la biserica iezuită din Alba Iulia (transformată din biserica medievală a mănăstirii dominicane, demolată în anul 1898),⁵⁶⁷ Dârlos (bis. ev., jud. Sibiu), Căpușu Mic (bis. ref., jud. Cluj), Tálod (Ungaria, mănăstire paulină, pe urmă franciscană, cunoscută din reprezentări și cercetări arheologice), Vasvár, mănăstire dominicană,⁵⁶⁸ etc. La exemplele enumerate ferestrele se află sub cota cornișei, deci nu sunt lucarne de pod (la Dârlos deasupra ferestrei circulare se mai deschid și lucarne).⁵⁶⁹ Ferestrele circulare au fost folosite de obicei deasupra portalurilor înalte, în locul celor obișnuite, care datorită lungimii nu ar fi încăput în spațiul de deasupra intrării. Dinspre pod se mai distinge amprenta arcului bolții medievale, care ajunge și deasupra ferestrei circulare, deci și în acest caz era vorba despre o fereastră a navei, astăzi în poziție neobișnuită datorită transformărilor intervenite.

Fațada sudică

Peretele longitudinal al navei este sprijinit de cinci contraforturi, cele trei contraforturi din mijloc sunt mai scunde decât cele de colț (*Fig. 11, Pl. 26/ 1*). Contrafortul colțului estic are o formă deosebită: se încheie în vârf semipiramidal, iar la baza piramidei se află un mic fronton triunghiular (*Pl. 26/ 3*). Laturile acestuia au fost decorate cu frunze, păstrate parțial. Pe conturul frontonului se vede o profilatură care continuă și pe partea laterală a vârfului contrafortului. Această soluție nu are analogii în goticul transilvan, ceva asemănător a fost remarcat pe corul bisericii dominicane din Alba Iulia,⁵⁷⁰ exemple mai simple (în locul vârfului semipiramidal este doar panta picurătorului) se găsesc la capela Sfântul Iacob a bisericii evanghelice de la Sebeș-Alba și la corul bisericii evanghelice Sf. Nicolae din Sighișoara (Biserica din Deal); în aceste cazuri s-au păstrat mai bine frunzele.⁵⁷¹ În zona centrală a contrafortului este înzidită o inscripție romană, probabil fragmentul unui altar.⁵⁷² În zona inferioară a contrafortului se observă un bloc de piatră cu două orificii în forma coadei de rândunică, piatră romană tipică de construcție, provenind probabil din castrul de la Potaissa.

Pe fațada sudică se recunoaște mai bine profilatura soclului medieval: pornește de la perete cu o cavetă care întâlnește un șanț cu secțiunea în formă de V. Colțul exterior al soclului este format de un tor marcant, care se întoarce spre jos, și printr-un nou șanț întâlnește planul vertical exterior al soclului. Soclul înconjoară biserica, inclusiv rămășițele corului.

⁵⁶⁶ Referitor la biserica catolică din Turda Veche, în afara studiului de caz al prezentei disertații mai v. și: ORBÁN 1889, pp. 357–368, WEISZ 2005 și WEISZ 2008.

⁵⁶⁷ ENTZ 1996, il. 314.

⁵⁶⁸ Pentru ultimele două v. KRALOVÁNSZKY 1994, p. 96, HARIS 1994, p. 202.

⁵⁶⁹ Fereastra circulară a fațadei vestice a bisericii reformate din Viștea este deasupra cornișei, deci nu se include în această tipologie.

⁵⁷⁰ *JezTÉvk*, prima fotografie a anexei p. 36.

⁵⁷¹ Despre capela Sf. Iacob v. VARGA 1984, p. 77, Biserica din Deal v. MACHAT 1972 și POPA 2002, pp. 91–101.

⁵⁷² Inscripția este inedită cf. BĂRBULESCU 1994, p. 85, el menționează două piese inscripționate, noi am văzut doar una.

Fațada sudică dispune de șase goluri: patru ferestre și două uși. Accesul spre camera sudică va fi prezentat la descrierea interiorului bisericii. Cealaltă ușa este înzidită, se află în intercolumniul estic, la est de axa ferestrei (*Pl. 26/ 2*). Ușa de mărime relativ redusă dispune de un ancadrament în arc frânt, cioplit în piatră. Baza ancadramentului este acoperită de plăcile de ciment ale trotuarului din jurul bisericii. Din profilatura ancadramentului se observă doar puțin, datorită deteriorării și a tencuirii din anii de după 1980. Se observă o cavetă exterioară, un semitor mai mic urmat de unul mai marcant, dar care este deja parțial acoperit de tencuiala plombei. Ușa înzidită a putut constitui accesul dinspre clastru, cum sugerează compoziția a mai multor mănăstiri ale ordinelor mendicante din Ungaria medievală.

Din diferența de axă dintre ușa și fereastră presupunem că ușa ducea la *lettnerul* bisericii.⁵⁷³ Existența *lettnerului* se poate presupune și pe baza poziției unei ferestre al fațadei nordice. O altă ipoteză ar fi acces de turn, dar asemenea turnuri ale conventurilor ordinelor mendicante din Ungaria medievală erau amplasate în colțul exterior dintre cor și navă, cu acces în cor.⁵⁷⁴

Ferestrele fațadei sunt dispuse în axele intercolumniilor. Partea superioară a golurilor a fost înzidită cu ocazia boltirii de la începutul secolului al XIX-lea. Golurile reduse sunt semicirculare. Cele patru ferestre au ancadramente încheiate în arc frânt, realizate din piatră. Profilatura medievală a celor patru ferestre este identică, o cavetă adâncă la toate. Mulura ferestrelor nu s-a păstrat din cauza bolții actuale, doar fragmentele arcuite din vârful glafurilor. Planul exterior al plombei ferestrelor este tencuit, dinspre pod se observă că golurile au fost înzidite cu cărămidă.

Spațiul adosat navei dinspre sud apare și pe reprezentările arhivă ale bisericii (*Pl. 26/ 4*), totuși, cum se poate estima din dimensiuni, a fost demolat și reconstruit de tot în momentul ridicării turnului (inițial acest spațiu a fost mai înalt și mai lat). Acest spațiu putea fi o capelă și ar avea numeroase analogii în arhitectura medievală a ordinelor mendicante (Ilok – Újlak, Croația, Okoličné – Okolicsnó, Slovacia etc.). Trebuie să menționăm însă că la exemplele cunoscute de noi capelele sunt pe latura opusă clastrului bisericii. Existența capelei și ale contraforturilor indică clar faptul că porticul – dacă a existat – nu era alipit fațadei de sud, ci se afla la o oarecare distanță de aceasta (portalul nordic exclude clastrul pe latura opusă).

Fațada estică și rămășițele corului

Fațada estică a bisericii actuale se formează din plomba arcului de triumf, rămășițele pereților longitudinali ai corului demolat, respectiv porticul nou al intrării principale actuale, practică în plomba arcului de triumf (*Fig. 12, Pl. 27/ 1*).

Pe zidul format prin înzidirea arcului de triumf actualmente găsim trei goluri, intrarea în axa centrală, o fereastră deasupra intrării și o lucarnă spre pod. Cum s-a menționat, intrarea are un ancadrament identic cu ancadramentul din secolul al XIX-lea al fațadei vestice, însă în acest caz s-a păstrat și lintelul, decorat cu rozete (*Pl. 27/ 2*). Tâmplăria ușii este de asemenea identică cu cea de pe fațada vestică. Fereastră de deasupra ușii este semicirculară, după forma și cota ferestrelor modernizate ale fațadei sudice,

⁵⁷³ Asemănător mănăstirii franciscane din Regensburg, v. BINDING-UNTERMANN, il. 464, 465, și a bisericii franciscane din Levoča, v. MAROSI 1974, p. 302.

⁵⁷⁴ MAROSI 1994, il. 12.

dar în pod i-se observă terminația originală în arc frânt, transformată după construirea bolții actuale – fereastra s-a creat deci o dată cu înzidirea arcului de triumf, la sfârșitul secolului al XVII-lea. Deasupra ferestrei se citește data unei reabilitări moderne, 1983.

Pe zidul estic al navei se văd și rămășițe medievale. În cele două colțuri cu pereți laterali ai corului, la o cotă relativ joasă, se vede câte o consolă (*Pl. 27/ 3*), cu suprafață deosebit de alterată, dar de formă recognoscibilă prin analogii. Consolele, astăzi fără funcțiune, din punct de vedere structural fac parte din stâlpii angajați ai arcului de triumf care pornesc din imediata apropiere a lor. Aceste console au fost așezate ca suporturi pentru statui, ca o analogie în acest sens menționăm impostele cu însemnele evangheliștilor din colțurile corului bisericii Sfântul Mihail din Cluj. Consola rezaltului portalului vestic de asemenea constituia un suport pentru statuie. Se pare deci, că biserica a deținut un decor sculptural relativ bogat (mai ales față de bisericile ordinelor mendicante din Transilvania și Europa Centrală), din care s-au păstrat însă, doar niște urme.⁵⁷⁵

Stâlpii angajați din compoziția arcului de triumf au fost profilați din piatră. Profilatura stâlpilor, care pornește de la cota consolelor menționate, se observă doar parțial din cauza peretelui-plombă. Se văd doar două toruri – cel dinspre perete longitudinal mai marcant – separate printr-o cavetă adâncă. În zona de capitel stâlpilor angajați i-se mai aliniază câte un fascicol format dintr-un element-pară flancat de semitoruri, porniți direct din perete cu teșire arcuită (*Pl. 27/ 4*). Aceste elemente retezate, bine păstrate, sunt asemănătoare consolelor anterior prezentate, dar dispun de un decor mai elaborat. Fascicolul în poziție diagonală față de colț în mod evident – prin intermedierea capitelului – a susținut nervurile bolții. Pornirea fascicolului nordic este mai jos, dar capitelurile sunt la aceeași cotă. În corul bisericii evanghelice de la Reghin găsim o soluție asemănătoare.⁵⁷⁶ Cea din Turda este însă diferită, mai elaborată, fascicolul bolții corului și arcul de triumf având friză de capitel comun (se observă foarte bine la stâlpul sudic), formată din două șiruri de elemente vegetale (*Pl. 27/ 4, 28/ 1*). Deasupra capitelului sudic se văd trei straturi de piatră din nașterea bolții. Elementul dominant este ciotul de nervură (ogivă) dispus în diagonală față de colț, cu profil de pară.

Din zidurile corului se păstrează doi segmenti de câte aprox. 2,5 m. Capetele pereților sunt drepte, acoperite parțial de tencuială. Partea inferioară a peretelui sudic se mai prelungește spre est cu încă aprox. 2 m. Pe ambii pereți se mai observă soclul, identic cu soclul navei. Soclul identic, contraforturile perpendiculare de la capătul navei și lipsa oricărei cezuri în structura pereților din jurul joncțiunii cu nava indică clar faptul că nava și corul bisericii au fost construiți în același timp și că au avut o lățime identică. La începutul secolului trecut au existat porțiuni mai lungi din pereții laterali ai corului, chiar cu ferestre (*Pl. 28/ 2*), despre care Téglás a copiat două semne identice de meșter, amintind de forma unui brad stilizat.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ În acest sens merită atenția specialiștilor tradiția consemnată de MIKLÓS 1867, p. 19. conform căruia pe cei doisprezece (de fapt doar zece) „stâlpi laterali” au stat statuile ale celor doisprezece apostoli în mărime naturală, care la mijlocul secolului al XVIII-lea, la zvonurile că în Ungaria catolicii ocupă bisericile reformaților, au fost scoase de către enoriași și săpate undeva în țințirim.

⁵⁷⁶ Despre biserica evanghelică din Reghin v. KOVÁCS 1998.

⁵⁷⁷ TÉGLÁS, caietul 31 (1905), p. 29. Pe aceeași pagină se mai găsesc semne de pietrar și din biserica catolică. În materialul transilvan nu cunoaștem analogii ale acestor semne.

În rămășițele peretelui nordic al corului s-a păstrat montantul unui ancadrament de ușă cioplit din piatră, tipic pentru cumpăna secolelor XVIII-XIX. Ancadramentul, chiar dacă seamănă, nu este identic cu cele prezentate deja, de la începutul secolului al XIX-lea. Pe montant s-au păstrat rămășițele feroneriei. Pe baza unei reprezentări arhivă, realizată de Téglás István, ușa se deschidea în mica căsuță a clopotarului alipită bisericii.

Fațada nordică

O fațadă reprezentativă a bisericii este cea nordică, decorată și cu picturi murale și cu un portal monumental, asemănător celui vestic (*Fig. 13, Pl. 28/ 3*). Contraforturile ating nivelul cornișei.

În primul intercolumniu dinspre est, la o înălțime considerabilă se vede o fereastră încheiată în arc semicircular, destul de îngustă și scundă, cu un ancadrament simplu cu ambrazură evazată, din piatră (*Pl. 28/ 4*). Nu se cunoaște rolul original acesteia, iar transformările interioare au distrus structura căruia i-a aparținut. Prin cercetări de parament am identificat conturul interior al nișei acestei ferestre, de o formă – în mod firesc – diferită, mai mare, încheiată în arc în formă de segment de cerc. Din înălțimea și dimensiunea ferestrei putem să presupunem în colțul interior nord-estic al navei existența unui turn de scară spiralată. Sub această fereastră se află cele două fragmente de pictură murală.

Celălalt gol înzidit al fațadei este portalul nordic (*Fig. 15, 17, Pl. 29/ 1*). Fiind vorba de o biserică mănăstirească, existența a câte unei intrări pe fiecare latură este problematică și cere identificarea rolului portalului: a fost vorba despre un acces pentru enoriași sau pentru călugării? Identificarea depinde de fapt de poziția a celorlalte clădiri mănăstirești care sunt grupate de obicei la o parte sau alta a clădirii de cult, dar care la Turda nu se cunoaște. Accesul lateral dinspre claustru al bisericilor medievale ale ordinelor mendicante (în navă sau în cor) este de obicei de o soluție mai simplă. Cum s-a menținut, pe baza poziției topografice a conventului se presupune, că fațada nordică fusese una reprezentativă, orientată spre oraș, iar pe partea opusă a bisericii se situa *quadrumul*. Dintre exemplele transilvane asemănătoare cea mai concludentă este fațada nordică orientată spre oraș a bisericii minorităților din Cluj, unde pe lângă intrarea – transformată ulterior – s-au construit și ferestre reprezentative, care de obicei se deschid doar pe latura sudică a bisericilor.⁵⁷⁸ Exemple de pe teritoriul regatului maghiar medieval și din Europa Centrală sunt numeroase.⁵⁷⁹

Portalul monumental ocupă toată lățimea a intercolumniului al treilea, s-a înzidit datorită scării amvonului introdus aici la începutul secolului al XIX-lea. Actuala formă a plombei s-a realizat relativ recent, în 1984, când din plomba veche, care acoperea aproape

⁵⁷⁸ PAPP 2005, p. 50.

⁵⁷⁹ Doar câteva exemple: biserica dominicană din Dubrovnik (Croatia): VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994, p. 81, biserica franciscană din Sopron (Ungaria), unde la sfârșitul secolului al XIV-lea s-a ridicat un turn nordic, spre centrul orașului, având un portal monumental: BARTOS 1994, pp. 183–184, il. 6, biserica dominicană din Vasvár (Ungaria, județul Vas): HARIS 1994, p. 201, il. 4., HARIS 2002, p. 541, biserica franciscană din Košice (pe fațada sudică, claustrul fiind la nord): KRCHO – SZEKÉR, p. 341, il. 15, biserica franciscană din Szeged: LUKÁCS 1994, p. 459, 460, il. 25–26, LUKÁCS 2000, il. 162–163, 34–35, biserica franciscană din Levoča (în acest caz intrarea vestică este obturată de un turn). Această rezolvare, chiar dacă nu poate fi considerată generală este frecventă în arhitectura ordinelor mendicante din Europa Centrală. Exemple din Austria: biserica dominicană din Krems an der Donau, biserica augustiniană din Viena, Germania: Stralsund, biserica dominicană, Prenzlau, biserica dominicană, Elveția: Zürich, biserica franciscană etc.

toată suprafața a portalului, a fost eliberată ambrazura profilată a ancadramentului, cât se poate de mult.⁵⁸⁰ Din păcate, tot atunci, pentru amplasarea jgheaburilor a fost stricată friza gotică deosebit de valoroasă a portalului, și ștearsă inutil profilatura marginii timpanului (din acesta s-a păstrat o porțiune foarte scurtă).

Portalul, asemănător celui vestic, este încadrat de un rezalit adânc ca și contraforturile, încheiat cu pinion triunghiular. Portalul constituie o structură separată față de contraforturi, dar friza de mulură oarbă se întinde și pe suprafața acestora.

Portalul cu o ambrazură evazată adâncă, bogat profilată se încheie în arc frânt. Profilatura ambrazurii este identică în regiunea montanților și deasupra frizei de capitel. Această friză nu se întrerupea nici în regiunea rezalitului, dar aceste porțiuni au fost martelate. Ambrazura este articulată de cavete adânci care despart profilele flancate de baghete (din exterior spre interior: pară, semitor, semitor, semitor, pară, semitor, iar forma ultimului element nu se observă din cauza înzidirii), susținute de baze de tip atic. O asemenea profilare prezintă și portalul vestic al bisericii franciscane din Târgu Mureș.⁵⁸¹ Friza portalului din Târgu Mureș seamănă cu friza vestică a portalului nordic din Turda, pare însă de o rezolvare mai provincială. Relația mai strânsă între cele două edificii de cult este indicată și de funcțiunea de biserică mănăstirească: dintre bisericile înzestrate cu acest tip de portal doar cele din Turda și Târgu Mureș au făcut parte dintr-un claustru de ordin mendicant.⁵⁸²

Friza de capitel vestic cu decor vegetal se compune din două șiruri legate între ele cu frunze plastice de viță de vie în șirul de sus și ciorchine de struguri în șirul de jos (*Pl. 29/ 2*). Printre exemplele acestui tip de portal, adunate de Entz G. A., nu găsim analogie exactă a frizei, dar seamănă cu cele ale corurilor din Sebeș-Alba și Cluj (Sf. Mihail).⁵⁸³ Friza de capitel a laturii estice a portalului este mai simplă, și se află într-o stare deosebit de alterată (segmentul de mijloc practic lipsește, iar frunzele exterioare abia se mai recunosc, *Pl. 29/ 3*). Aceste frunze apar în corul din Sebeș-Alba pe consola primului stâlp angajat al peretelui sudic dinspre arcul de triumf (*D2 la Varga*). La Cluj găsim trei exemple, cel menționat din cor (frunzele sunt aproape identice cu cele din Turda), cel de pe capitelul unui stâlp angajat al absidei laterale nordice (cel estic, lângă fereastra spre cor).⁵⁸⁴ În acest caz este o friză dublă, în șirul inferior apar frunzele cunoscute la Turda. Friza se înrudește cu frizele portalului și prin lipsa abacei. Al treilea exemplu se găsește pe capitelul stâlpului de la colțul turnului sud-vestic, între mai multe tipuri de frunze. Aici se regăsesc și micile volute de la colțurile cu ramură. Între aceste frunze în loc de ciorchine de struguri se observă ghinde. De altfel, exact sub cele două frunze asemănătoare portalului turdean se vede și un semn de meșter în forma literei M.

Luneta în arc frânt deasupra golului a fost desființată odată cu amplasarea scării amvonului din interior. Timpanul triunghiular care încorporează portalul are la baze câte o friză geometrică de muluri pe ambele laturi, care se prelungește și pe contraforturi. Friza acoperea și colțul de îmbinare a timpanului cu contraforturile, unde s-a adunat și apa din

⁵⁸⁰ Forma veche a înzidirii v. MM. II, il. 560.

⁵⁸¹ ENTZ G. A 1982b, v. imaginile 4. și 13.

⁵⁸² În 1382 patronul bisericii din Reghin căuta să transforme în claustru augustinian biserica parohială din Reghin.

⁵⁸³ Pentru Sebeș v. VARGA 1984, il. 42, 44, 59. și MM. II, il. 510, iar pentru Cluj: BÁGYUJ 1957, il. 18.

⁵⁸⁴ V. VARGA 1984, il. 74. și BÁGYUJ 1957, il. 18, 23.

precipitații. Cele două segmente de friză, încadrate de profilatură care se prelungește în aruncătoarele contraforturilor sunt compuse din câte trei elemente, câte două de formă pătrată în exterior și una mai îngustă în interior. Cele înguste pe ambele laturi au fost decorate cu câte o archetă oarbă. Cele de mijloc au fost înlocuite cu plăci de piatră în 1984, pe baza reprezentărilor arhivă au avut muluri traforate, care din păcate nu s-au păstrat; se pare că au fost patrolobi cu capete în arc frânt sau derivatele acestuia. Elementele exterioare ale frizelor acoperă deja contraforturile: cel estic este decorat cu un inel înconjurat cu ornamentică de tip flamboyant, iar cel vestic reprezintă un trilob înscris într-un semicerc. Vârfurile interioare ale trilobului sunt decorate cu flori de crin, element ornamental întâlnit frecvent în arhitectura de la cumpăna secolelor XIV-XV.

În intercolumniul estic al fațadei s-au păstrat singurele fragmente de pictură murală medievale ale bisericii, dar și ale orașului Turda (în afara fragmentelor găsite cu ocazia cercetărilor arheologice în biserica romano-catolică). Aceste fragmente nedevelite integral și neconservate sunt protejate de apele meteorice doar de o mică copertină (*Pl. 30/ 2-4*). Existența fragmentelor era deja menționată de Rómer Flóris, care consemnase două chenare.⁵⁸⁵ Mai târziu Entz a publicat o informație conform căruia picturile murale ale bisericii reformate din Turda Veche, împreună cu cele ale bisericii din satul vecin, Poieni ar fi fost acoperite în 1649.⁵⁸⁶ Controlând sursa (de altfel foarte interesantă) a lui Entz, reiese că nu era vorba de picturile bisericii din Turda Veche ci despre cele din Bisericanii, care cu ocazia vizitei episcopale din 1649, încă vizibile, au fost desemnate să fie văruiate sub amenda de 12 forinți.⁵⁸⁷ Satul Bisericanii a fost contopit cu Turda în cursul secolului al XVII-lea. Parohia reformată din Turda Veche s-a format de fapt din parohia de la Bisericanii tocmai în aceea perioadă, fapt care explică eroarea lui Entz.⁵⁸⁸ Informația eronată a fost preluată și de Radocsay.⁵⁸⁹

Cele două fragmente de chenare sunt alăturate. Chenarul mai mare se păstrează aproape integral, lipsește doar friza de jos. Din chenarul mai mic, estic, la o cotă mai joasă față de celălalt fragment se observă doar friza vestică și un fragment al cadrului superior. Cele două fragmente au fost realizate pe pete diferite de tencuială (*giornati*), pata chenarului estic acoperind parțial chenarul mai mare.

Chenarul vestic este format din șase rânduri de „pișcoturi” negre pe fond alb, galben și roșu (*Pl. 30/ 4*). Pe marginea frizelor cu „pișcoturi” apare un rând de săgeți de culoare roșie, albă, albastră și galbenă. Cadrul este conturat de câte două dungi (galbenă și roșie). Compoziția pișcoturilor și a săgeților a fost schițată cu linii trase în tencuiala umedă. Ornamentica s-a păstrat cel mai bine în colțul superior vestic. Scena din interior a fost pictată deja pe o altă porțiune de tencuială aplicată după realizarea chenarului (de obicei chenarele au fost aplicate ulterior scenei). Din această scenă s-au păstrat doar niște linii colorate neinterpretabile. Suprafața tencuielii este alterată, cu numeroase lipsuri și cu pete de completare ulterioară, dar nu se observă urme de distrugere voită ca și în cazul majorității picturilor murale din bisericile protestante.

⁵⁸⁵ RÓMER 1874, p. 145.

⁵⁸⁶ ENTZ – K. SEBESTYÉN, p. 39.

⁵⁸⁷ BARABÁS 1872, II, 1399.

⁵⁸⁸ CSIPKÉS 2001, p. 22.

⁵⁸⁹ RADOCSAY 1954, p. 220.

Fragmentul de chenar estic are o concepție geometrică mai dezvoltată (*Pl. 30/ 3*). Asemănător celui alt fragment, este conturat de două dungi, de aceeași culoare, astăzi se observă patru cartușe cvadrilobate care se ating. În interiorul cartușelor este câte un cerc despărțit în opt. Cartușele au fost desenate cu liniarul și compasul în tencuiala umedă. Fundalul este roșu închis, conturul cartușelor este alb, cercul din interior este albastru închis și alb.

Interiorul bisericii

Aspectul interior al bisericii a fost puternic marcat de reconstrucțiile realizate de Kövecsi János la începutul secolului al XIX-lea (*Pl. 31/ 1–2*). Singurul element medieval – puternic restaurat – în interiorul bisericii este arcada de acces spre fosta capelă (?) sudică, actualmente un spațiu intermediar între turn și navă. Arcada are un ancadrament semicircular, profilatura acestuia însă este aproape în totalitate o completare modernă din tencuială (*Pl. 31/ 1*).

Spațiul intermediar de plan dreptunghiular alungit, care ocupă integral spațiul dintre contraforturi – cum se observă din reprezentări arhivă – s-a păstrat relativ intact până la intervențiile de la începutul secolului al XX-lea, când i-a fost redusă și lățimea și înălțimea.⁵⁹⁰ Astăzi este acoperit de o boltă semicilindrică cu penetrații. Peretele nordic al acestui spațiu este adosat zidului sudic al bisericii, iar golul de intrare spre biserică nu urmărează arcada de acces anterior prezentată, fiind mai înalt și mai larg. În interiorul acestui spațiu nu am avut posibilitatea cercetărilor de parament, nu se poate exclude, că pereții mai cuprind fragmente din zidurile originale. În peretele estic o nișă înaltă în arc frânt încadrează din interior o fereastră istoricizantă de la începutul secolului XX.

Spațiul interior al bisericii este acoperit de patru travee de calotă boemă, decorate cu stucaturi. Bolțile sunt separate de arce dublou semicirculare, susținute de perechi de pilaștri. Pilaștrii au o zonă de capitel dublat, capitellurile compozite susțin segmenti de cornișă profilată. Capitellurile sunt realizate din tencuială și stuc. Arcele dublou sunt decorate cu dungi, purtând ornamente geometrico-vegetale tipice începutului secolului al XIX-lea. Decorul calotelor boeme este asemănător, formează cartușe elipsoidale. Arcul dublou estic este străpuns de golul de acces al podului. Calotele sunt construite din cărămidă, dinspre pod se observă foarte bine, că nici anvergurile, nici cotele de naștere și de închidere ale celor patru calote nu sunt identice. Calotele sunt la o cotă mult mai joasă decât bolta originală gotică, și întretaie golurile ferestrelor mai vechi.

Pardoseala este din mozaic, între bănci se mai observă pardoseală de dușumea și de pământ bătătorit. Mozaicul aparține începutului de secol al XX-lea, a fost realizat în cadrul reabilitării generale a bisericii, când s-a construit și turnul-clopotniță. În zona tribunei estice, lângă *windfang*, în pardoseală se vede o placă de piatră cu inscripția 1788 indicând probabil realizarea pardoselii din piatră. Dinspre cele două intrări ale bisericii s-a construit câte un *windfang* de lemn cu decor neogotic, la începutul secolului al XX-lea.

În cele două capete ale navei se ridică câte o tribună monumentală, de două nivele. Fațadele tribunelor sunt determinate de câte două nivele de trei arcade late, zidite, încheiate

⁵⁹⁰ B. NAGY 1973, planșa 69. Proiectul reconstrucției cetății bisericii de la începutul secolului al XVIII-lea. ORBÁN 1889, planul bisericii și al fortificației pe planșa după p. 334, gravură reprezentând biserica dinspre sud-vest pe p. 337.

în arc în forma mânerului de coș. Arcadele se sprijină pe stâlpi rectangulari masivi și pe pereții laterali. Parapetul tribunelor este susținut de baluștri profilați. Pe tribuna vestică se păstrează un element de decor foarte interesant, o placă de lemn tăiată în conturul unei urne, purtând inscripția *I^o Ferencz/ Nagy Fejedel/ münk d(icső) emléke*. Nu se cunoaște amplasamentul original al inscripției, care a făcut parte dintr-un *castrum doloris* pentru comemorarea morții împăratului Francisc I. în 1835 (*Pl. 31/ 4*).⁵⁹¹

Pe tribuna estică este amplasată orga neoclasicistă cu două dulapuri laterale, care se sprijină pe două console montate pe stâlpii care susțin fațada tribunei. Cele două dulapuri sunt legați printr-un arc semicircular de lemn, imitând o boltă cu două șiruri de casete ornate cu elemente florale. Pe cele două dulapuri și pe arcadă s-a amplasat câte o urnă decorativă. Dulapurile sunt vopsite în alb, laturile dulapurilor sunt ornate cu ghirlande și coroane aurite. Prima orgă a bisericii a fost construită în 1768 de un meșter numit Szendrei. A fost reparată în 1790. Orga actuală a fost construită după marea reabilitare a interiorului bisericii de la începutul secolului al XIX-lea, în anul 1812. Nu s-a consemnat numele constructorului orgii, dar se știe că dulapul a fost pictat în 1822 de meșterul francez Maurice Auguste Dupont stabilit în Transilvania, împreună cu soția, Szeredai Bán Anna.⁵⁹² Orga a suferit stricăciuni în timpul celui de al doilea război mondial, tuburile originale au fost rechiziționate, instrumentul muzical nu funcționează perfect nici astăzi.

În spatele tribunei vestice, în axa centrală a peretelui vestic se observă nișa ferestrei semicirculare înzidite, realizată în cadrul lucrărilor de la începutul secolului al XIX-lea și înzidită în anii 1980 din cauza reconstruirii timpanului portalului vestic.

Una dintre cele mai valoroase elemente arhitecturale ale interiorului este amvonul neoclasicist montat pe perețele nordic, în dreptul porții nordice (*Pl. 32/ 1*). Scara spiralată a amvonului este amplasată în plomba de înzidire a portalului nordic, golul de intrare în panierul amvonului se află astfel în planul interior al peretelui. Panierul circular a fost cioplit din marmură gri, este articulat de profilatură inferioară (decorată cu frunze) și superioară, respectiv lesene. Vârful inferior al panierului este accentuat de un glob acoperit cu frunze. Lesenele definesc trei panouri decorate cu câte un chenar elipsoidal, purtând reprezentările unor flori preluate – probabil – din emblemele de la cumpăna secolelor XVIII–XIX: buchet de lăcrămioare și trandafiri, viță de vie și crin printre spini. Reprezentările se referă la versuri din Cântecul Cântecelor. Emblemele apar în mai multe biserici reformate ale vremii, mai ales pe amvoane.⁵⁹³ Ornamentele panierului și reprezentările plantelor sunt aurite. Coronamentul circular al amvonului, confecționat din lemn, are un potir pe vârf, cu decor asemănător cu cel de pe panier. Deasupra intrării semicirculare în panier se văd două brațe printre nori și inscripția pe o carte *LUK. R.II V. 14*. (Luca, cap. 2, versetul 14.) Amvonul a fost cioplit în 1824 de către sculptorul clujean Csűrös Antal (1773–1842), cel mai talentat ucenic al lui Simon Hoffmayer.⁵⁹⁴ Băncile enoriașilor și cele ale preoților datează de la începutul secolului al XIX-lea.

⁵⁹¹ Despre acest fragment: WEISZ 2012.

⁵⁹² DÁVID 1996, p. 146. Autorul menționează o inscripție în interiorul dulapului orgii pe care noi nu am regăsit.

⁵⁹³ Breaza, Corunca, Brâncovenești, Turda Nouă, Luna de Jos (aici reprezentările apar pe casetele pictate ale tribunei de est, v. WEISZ 2010b, pp. 46-47.). Despre biserica reformată din Brâncovenești și emblemele din interior v. BARABÁS 2005. Despre amvonul asemănător, dar mai timpuriu din biserica reformată de la Turda Nouă v. WEISZ 2011a, pp. 192–193.

⁵⁹⁴ B. NAGY 1970, pp. 297–298. Nu este exclus că amvonul bisericii catolice din Turda să fie de asemenea o operă a lui Csűrös Antal, v. WEISZ 2007b.

Cercetările de parament au dezvelit fațetele interioare ale capitelului arcului de triumf, acoperite de tencuială. Din mănunchiul de colonete ce formau stâlpul angajat au fost martelate acelea care „deranjau” suprafața plană a zidului estic construit în epoca modernă, s-au păstrat doar două colonete angajate din interiorul arcului de triumf. Din păcate nici capitelurile nu s-au păstrat, pot fi observate doar urme foarte vagi ale unor elemente de decor. Totuși, se poate constata faptul că decorul capitelului forma o friză, și se observă inelul marcant de la baza capitelului. Abaca profilată, care se mai vede în exterior, lipsește în interior, respectiv se vede că arcul de triumf original (în interior) a fost desfăcut până la nivelul capitelului, la cota căruia apare zidăria peretelui estic actual.

Podul

La podul bisericii, pe extradadosul calotelor care acoperă biserica se ajunge printr-o scară dinspre tribuna vestică. De la nivelul calotelor până la cota coronamentului zidurilor laterali ale bisericii este o distanță de aprox. 4 m.

Pe suprafața pereților longitudinali, mai ales în colțurile estice se mai disting urmele nașterii nervurilor bolții gotice demolate și amprente arcelor dublou (*Pl. 32/ 3–4*). Aceste arce, acoperite cu tencuială, au fost îndepărtate pentru realizarea unui plan uniform de perete cu ocazia realizării unui tavan, care existase înaintea bolții actuale, dar după demolarea boltirii gotice. Azi nu se distinge profilatura arcelor-dublou, doar traseul lor, și se remarcă faptul că ferestrele nu corespund arcelor. Ambrazura evazată interioară a ancadramentelor de fereastră nu este profilată. Pe peretele estic, deasupra bolții actuale se observă vârful original în arc frânt al ferestrei fațadei, nișa căruia a fost micșorată cu ocazia construirii bolții (*Pl. 33/ 1*). În mod firesc, fereastra respectivă nu este medievală, a fost deschisă în plomba arcului de triumf, construită după demolarea a corului, la sfârșitul secolului al XVII-lea. Pe același perete se vede o lucarnă dreptunghiulară cu ancadrament din piatră, cu puțin deasupra cotei nașterii arcelor-dublou.

Un rezultat important al cercetărilor actuale a fost descoperirea unei frize renascentiste pictate pe coronamentul interior al peretelui (*Pl. 33/ 2*).⁵⁹⁵ Friza este formată din două rânduri ornamentale, șirul superior este compus din frunze și flori de diferite forme, șirul inferior din arce, completate pe alocuri cu elemente geometrico-vegetale. Arcele au fost desenate prima dată cu compasul în tencuiala încă moale. Friza seamănă, dar ceva mai simplă decât aceea descoperită în biserica reformată din Aiud: în ambele cazuri friza se compune din două șiruri, ca și la Aiud motivele mai complexe sunt în șirul superior, iar șirul de arcade „se sprijină” pe ornamente asemănătoare.⁵⁹⁶ Friza prezintă analogie și cu friza navei bisericii reformată din Turda Nouă, care este însă mai complexă și de o calitate artistică mai înaltă.⁵⁹⁷

Pe peretele estic, în legătură cu această friză, a fost descoperită o inscripție încadrată de un medalion (*Pl. 33/ 3*). Medalionul cu un diametru de peste doi metri a fost întretăiat de bolta actuală, inscripția astfel a fost dezvelită doar parțial: *ANNO/ 1726/ TISZTELETES*

⁵⁹⁵ Primele dezveliri ale frizei – vizibilă și mai înainte – au fost realizate de restauratorii Lángi József și Mihály Ferenc.

⁵⁹⁶ LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 78–79.

⁵⁹⁷ Despre friza din Turda Nouă, pe lângă cele din capitolul respectiv al prezentei disertații mai v. și WEISZ 2011a. Friză pentru completarea decorativă a tavanelor casetate, dar de alt model s-a găsit în biserica reformată de la Poieni, distrusă de „renovările” recente, v. (pe lângă cele din prezenta disertație) LÁNGI – MIHÁLY II, pp. 10–11.

HUNYA/ DI MARTON GONDOSSA/ GA ALTAL NEMZETES SOLYMO/ SI FERENCZ CURATOR ES/ ... BELENYESI/ ... [IDEJEK]BEN (Anno 1726, în timpul parohului Hunyadi Márton, a curatorului Solymosi Ferenc și a ...lui Belényesi ...). Parohul (Bánffy)Hunyadi Abacs Márton a fost animatorul importantelor lucrări de reparație de la începutul secolului al XVIII-lea, era un personaj important al vieții reformate ardeline a perioadei, care printre altele îndeplinise funcția de notar, iar începând din 1728 cea de arhidiacon de Aiud al eparhiei reformate.⁵⁹⁸

În axa centrală a peretelui vestic se deschide fereastra circulară, care mai păstrează un fragment din ancadramentul medieval. În jurul ferestrei circulare mai poate fi observată amprenta arcului-dublou al boltii medievale. Alte vestigii ale perioadei medievale se găsesc în poziție secundară, niște fragmente medievale de nervură cu profilatură dublu-canelată, cu care au completat coronamentul zidurilor laterale cu ocazia construirii șarpantei.

Fragmente medievale de piatră cioplită

La biserica reformată din Turda Veche s-au păstrat mai puține piese de piatră cioplită, însă semnalăm existența a trei feluri de profilatură de nervură. O piesă importantă s-a găsit recent de către arheologul turdean Ana Cătinaș în fața portalului vestic cu ocazia dezvelirii arheologice a străzilor la sud și la vest de biserică în anul 2009, este fragmentul unui *fleuron* de vârf, care foarte probabil aparținea decorului original al portalului și se „pierduse” în timpul desfacerii timpanului la începutul secolului al XIX-lea (*Pl. 33/ 4*). La *fleuronul* cu aspect simplu în locul petalelor obișnuite găsim doar niște „nervuri” în compoziție radială. Elementul de susținere („gâtul”) *fleuronului* are caneluri oblice. În cursul aceleiași campanii arheologice s-au găsit două fragmente de nervură, cu profilatura destul de simplă: muchii simetrice retezate în 45° care introduc un element de vârf, probabil de secțiune semicirculară (*Pl. 34/ 1*). În planurile retezate se adâncește câte o cavetă semicirculară. Piese se găsesc la muzeu, nu au fost inventariate.

O altă piesă de nervură, refolosită ca material de zidărie în zidul sudic de incintă poate fi caracterizată numai prin profil (*Pl. 34/ 2*). Pe suprafața de îmbinare se observă liniile de ajutor pentru desenarea profilaturii, care au fost scrijelite în piatră cu un instrument asemănător unui ac. Pe mijlocul acestei suprafețe s-a păstrat foarte frumos și un semn de îmbinare în formă de cruce malteză. Profilatura nervurii, tipică pentru secolul al XIV-lea corespunde pornirilor de boltă ale corului, care se observă pe fațada estică a bisericii: un element de pară central flancat de baghete, urmate de toruri mai marcante prinse între cavete. Pe capătul nervurii se mai observă urma orificiului de îmbinare a piesei.

Cu ocazia cercetării înzidirii portalului vestic am găsit alte două fragmente de nervură cu profil identic, dar diferit de cele anterior menționate (*Pl. 34/ 3*). Din cele două fragmente, se poate reconstitui un profil compus din perechi de cavetă pe fiecare dintre laturi, asemănător celor întrebuințate întâlnite și în completările coronamentului bisericii.

Cele trei feluri de profile indică cel puțin trei spații boltite. În cor, pe baza pornirilor de ogive pot fi localizate nervurile cu vârf de profil în formă de pară, rămășițele din pod permit presupunerea că existau ogive asemănătoare și în bolta navei. Astfel celelalte două profilaturi atestă încă cel puțin două spații boltite în acest ansamblu.

⁵⁹⁸ *Névkönyv* 1868, p. 11. Despre studiile și cariera sa v. și ZOVÁNYI 1977 (Bánffyhunyadi Abacs Márton)

Mărturia reprezentărilor arhivă

Cea mai veche reprezentare a bisericii – dar și a orașului Turda într-un fel – cunoscută de noi datează de la începutul secolului al XVIII-lea. Este vorba despre un proiect de reabilitare parțială a cetății din jurul bisericii, nerealizat, păstrat în Kriegsarchiv din Viena, publicat (în detaliu) de B. Nagy Margit, menționat anterior (H. 2).⁵⁹⁹ Din păcate nu se cunoaște nici autorul desenului în tuș și acuarelă, nici datarea exactă, datarea noastră – mijlocul anilor 1730 – se bazează pe circumstanțele istorice. Orbán, pe baza jurnalului lui Szaniszló Zsigmond susține că în 1705, în timpul războaielor antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi II. (1703-1711) cetatea a fost distrusă de niște regimente daneze ca să nu ajungă pe mâna curuților.⁶⁰⁰ Szaniszló însă nu menționează explicit distrugerea cetății, vorbește doar în mod general despre oraș, și cu un an mai târziu, luna iunie a anului 1706.⁶⁰¹ Chiar dacă Szaniszló nu menționează distrugerea cetății, textul legendei proiectului o susține.

După înăbușirea războaielor se pare că autoritățile militare proiectau refacerea fortificației, dar deja pe o suprafață mai redusă. Renunțarea totală la proiectul nu foarte ambițios s-a datorat probabil faptului conștientizării inutilității totale a unei asemenea fortărețe.

Pe desen apare casa cămării (D), școala reformată din fața bisericii (*Calvinische Schul*), clădirea bisericii (C) cu cetatea în sudul acestuia (A) și o moară, sunt indicate cele două străzi principale care pornesc de aici (spre orașul de sus și spre Aiud) respectiv scara hărții în stâneni. Legenda se află în colțul de dreapta sus.⁶⁰² Clădirile existente sunt colorate în roșu, construcțiile proiectate în galben. Biserica are un plan alungit, caracteristic ordinilor mendicante, și pe desen apare încă reprezentat corul. La nava bisericii au desenat mai multe contraforturi decât sunt în realitate, dar capela și poarta nordică sunt poziționate corect. Se observă capela sudică și portalurile, se poate presupune că în fața portalurilor existau târnațe (porticuri). Corul este reprezentat cu o altă nuanță, deci probabil a fost deja ruinat sau desemnat pentru demolare, cel puțin nefolositor în scop

⁵⁹⁹ Kriegsarchiv, Viena, Inland C 1-1-604. Planul a fost parțial publicat în: B. NAGY 1973, planșa 69. Hadrtörténeti Múzeum, Budapesta, are o copie a hărții cu cota Inland C6 Torda 01 9682. Noi folosim copia scanată. Mulțumim și pe această cale domnului Sarudi Sebestyén József ajutorul deosebit de valoros pentru procurarea acestei copii.

Proiectul nedatat și nesemnat poate fi datat pe baza circumstanțelor de realizare și a numelor care apar. Johann Christian Mäderer a fost inspector al sării (*salz-inspektor*) din anii 1710 până la anul morții, 1735 sau 1736, v. TRÓCSÁNYI 1988, p. 437. Pe baza scrisului de mână și a stilului de desen arhitectul militar necunoscut este autorul și al unui alt proiect, pentru lărgirea cetății bisericii reformate din Turda Nouă (MOL, S84, Erdélyi Főkörmányszéki térképek, 0091). Despre deplasarea arhitectului militar la Turda Nouă vorbește și scrisoarea din 1734 a comandantului militar suprem al Transilvaniei, Franz A. P. Wallis, trimisă turdenilor (v. WEISZ 2011a, 185). Cel mai probabil arhitectul a relevat cu această dată și ansamblul de la Turda Veche, pentru care a făcut și un proiect de modernizare.

Pe amândouă proiecte capetele corurilor sunt redată identic, semicirculare, cu un contrafort în ax. Având în vedere faptul că corul existent al bisericii reformate de la Turda Nouă este poligonal, se pare că arhitectul „simplifica” în acest fel reprezentarea acestui tip de cor, respectiv că corul bisericii de la Turda Veche fusese de asemenea poligonal.

⁶⁰⁰ ORBÁN 1889, p. 340.

⁶⁰¹ Szaniszló, XIII(1890), pp. 320–321.

⁶⁰² Textul legendei (cu litere cursive): *Plan. Des alten Schlosses zu Thorda Samt der Calvinischen Kirchen in des untern Stadt, und dem neu ausgesteckten Erden Retrenchment. A. Das Schloss. B. Das neu ausgesteckte Retrenchment. C. Calvinische Kirche. D. Herrn Salz Inspector Maderers quartir. N. Das Schwarz illuminierte ist das völlig eingerissene Mauerwerck welches Seiner Excellenz Herr Gral. Rabutin einreissen lassen. N. Das rote Mauerwerck aber ist völlig guth und steth noch dato.*

religios (zidul de despărțire dintre cor și navă exista deja în momentul relevării). Fostul cor a avut trei perechi de contraforturi pe pereții longitudinali și unul în axul de închidere. Corurile cu închidere în ax chiar dacă sunt rare printre bisericile de ordin mendicant, nu sunt necunoscute, menționăm corul din faza a doua a bisericii franciscane din Sárospatak și biserica clariselor din Sankt Veit an der Glan (Karintia, Austria), însă în cazul nostru se pare că este vorba doar de o eroare a desenatorului.⁶⁰³ Pe plan nu se observă nimic din mănăstirea medievală.

Se remarcă faptul că incinta fortificației bastionare nu era în jurul bisericii, ci și la sud de acesta, edificiul de cult constituind de fapt „zidul” nordic al incintei, împreună cu un turn-clopotniță de plan dreptunghiular construit (?) și finanțat de principele Gheorghe Rákóczi I. la capătul corului⁶⁰⁴ Astfel se infirmă presupunerea lui Orbán conform căruia casa cămării ar fi fost construită pe locul bastionului de colț al cetății.⁶⁰⁵

Planul cetății era trapezoidal, baza mai lungă a trapezului fiind biserica și turnul. Curtina estică, dintre acest turn și „bastionul” de sud-est a mai avut un turn semicircular în zona centrală și se pare că segmentul de perete dintre acesta și turnul lui Rákóczi a suferit cel mai mult în 1705-1706. La această porțiune de zid se referă nota că era lăsată în ruină de generalul Rabutin, și nici nu era propusă reconstruirea acestuia. La cele două capete ale curtinei sudice erau cele două turnuri cu plan în formă de pică. Ruinele curtinei și al bastionului de sud-vest, accesibile din curtea Szedilek, sunt astăzi singurele rămășițe ale cetății. Curtinei sudice din exterior i s-a adosat o clădire. Pe latura vestică se afla turnul de intrare de plan dreptunghiular, documentat de Orbán, dar și de un desen al arhitectului Debreczeni László din anul 1928. Orbán mai văzuse urmele podului mobil al acestui turn și a ajuns la concluzia, că inițial aici a mai fost și un șanț de apărare cu apă alimentată de Valea Racilor. Într-adevăr, pe desen apare șanțul, la care se referă cele notate cu litera *B* din legenda.

Curtina dintre turnul porții și contrafortul sud-vestic al bisericii a avut un traseu cu două decroșuri, care – în lipsa turnului – permiteau focul încrucișat asupra asediatorilor. Pe baza proiectului jumătatea sudică a acestui zid de asemenea urma să fie reconstruit. Cea mai importantă schimbare proiectată în planul cetății este micșorarea suprafeței acestuia, cu un zid paralel cu biserica, care la colțuri – refolosind și ziduri mai vechi – formează două semibastioane destinate focului încrucișat. Zidul nou este marcat cu galben. Noua fortificație era apărată și de un sistem de șanțuri (în parte probabil refolosite din fortificația renașcentistă), respectiv în fața turnului porții s-a mai propus un bastionaș, un scut pentru apărarea porții, de plan pentagonal, legat de turn printr-un pod. Fără cercetări arheologice este imposibil de identificat ce s-a realizat din acest proiect.

Ridicările militare din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea oferă puține informații în plus. Pe prima ridicare militară (așa-zisa ridicare iozefină, după împăratul Iosif II, lucrările de topografiere din Transilvania au avut loc de fapt mai devreme, între 1769-1773) se observă biserica cu turnul – reprezentate din lateral – și planul cetății (*H. 3*). Biserica este

⁶⁰³ Despre Sárospatak v. J. DANKÓ – SZEKÉR. Despre răspândirea acestui tip de cor, cu numeroase analogii din Europa Centrală de la mijlocul secolului al XIV-lea v. BURNICHIOIU 1999 și EMÖDI 1999. La bisericile mănăstirești cunoaștem doar cele din Sárospatak și Sankt Veit an der Glan (Austria).

⁶⁰⁴ Despre turn v. Szalárdi p. 48.

⁶⁰⁵ ORBÁN 1889, p. 334.

separată de turn, asemănător proiectului din anii 1730, însă detaliul pare mai degrabă un semn convențional, decât o reprezentare „reală”. Cetatea este reprezentată cu un plan asemănător celui din anii 1730, evident, mult mai schematic. Se observă clar, că lucrările proiectate nu au fost executate.

Ridicarea „franciscană”, denumită după regele Ungariei, Francisc I, a fost realizată în Transilvania de fapt între 1853-1858 și 1869-1870.⁶⁰⁶ Biserica este reprezentată foarte vag, iar din cetate practic nu se vede nimic, silueta poate fi bănuită doar din niște clădiri mici care au fost adosate curtinelor în perfectă concordanță cu cele descrise de Orbán peste câteva decenii.

Gravurile realizate după fotografii care ilustrează monumentală monografie a lui Orbán B., împreună cu descrierile și un plan reprezintă valoroase documente vizuale despre biserică și fortificație (*Pl. 24/ 1, 26/ 4, 34/ 4*).⁶⁰⁷

Despre volumetria originală a turnurilor de sud ne-a rămas doar reprezentarea de pe p. 332, bastionul sud-estic fiind demolat cu nu mult timp după epoca lui Orbán. Pe desen se mai observă și ruina turnului porții. Turnul de colț nord-estic nu mai exista de mult atunci, dar locul acestuia i-a fost indicat de un localnic mai în vârstă. Mai exista însă (datorită probabil și faptului că i-au fost adosate niște case taxale) curcina nordică (cel puțin în concepția lui Orbán), pe care se mai vedeau și urmele unei intrări. Orbán confundase gardul de piatră al casei cămării cu curcina nordică a cetății bisericii. Intrarea respectivă se deschidea spre casa cămării, care în concepția lui Orbán devenea colțul nord-vestic al fortificației bastionare din jurul bisericii. Pe baza descrierii lui Orbán planul fortificației a fost unul alungit, cu patru bastioane romboidale de colț, unde cortinele de sud și de nord au fost paralele, însă zidurile mai lungi de est și de vest au fost trasate conform posibilităților terenului, întrerupte de biserică, care ar fi despărțit aria cetății în două zone aproape egale. Această reconstituire apare și pe planul după pagina 334. Zona la nord de biserică a avut un acces boltit dinspre piață traversând magazia cizmarilor (*Pl. 24/ 1*).

Pe planul de situație al lui Orbán apare cetatea la sud de biserică cu cele două bastioane sudice și turnul porții pe curcina vestică. Desenul arată aproape exact acele ziduri ale proiectului din secolul al XVIII-lea care s-au păstrat din cetatea veche, însă fără zidurile proiectate care nu au fost niciodată construite. Sunt importante inscripțiile copiate de el, care astăzi nu se mai regăsesc: pe turnul porții văzuse data 1616, iar pe bastionul de sud-vest inscripția: *Ez két bástya közfalával edgyüt az kapuig fundamentumából épült meg Bálintfi Zsigmond hadnagyságában. Anno 1678 és 1679-ben.*⁶⁰⁸

În releveul lui Orbán biserica are șapte perechi de contraforturi, contraforturile de la capătul estic sunt așezate în diagonală, ceea ce – credem noi – este o eroare a desenatorului. Portalul nordic și capela nu sunt pe aceeași axă, cum este în realitate. În fața fațadei estice, pe locul corului este indicat fundația turnului proiectat, dar nerealizat, după dărâmarea turnului principelui Gheorghe Rákóczi I, în 1862. Capela sudică a bisericii se vede și pe ilustrațiile cărții lui Orbán, pe una dintre imagini chiar se observă o intrare exterioară

⁶⁰⁶ JANKÓ 2001, p. 109.

⁶⁰⁷ ORBÁN 1889, p. 332: fortificația cu cele două bastioane de sud, p. 333, portalul vestic al bisericii, după p. 334 planul de situație cu rămășițele cetății, biserica și parțial casa cămării, p. 337 biserica dinspre sud-vest.

⁶⁰⁸ ORBÁN 1889, p. 334, 335. „Aceste două bastioane cu zidul dintre ele până la poartă din fundație au fost zidite sub locotenentul (judele) Bálintfi Zsigmond. În anii 1678 și 1679.”

dreptunghiulară dinspre vest. La vest de biserică, în curtea școlii era un turn-clopotniță. Orbán a mai notat o inscripție foarte valoroasă a bisericii, astăzi dispărută, dar din păcate nu-i indică locația: *Ez Istenháza renováltatott Belénnyessi István curátorságában 1681-ben.*⁶⁰⁹

Fondul care conține cele mai multe reprezentări arhivă ale complexului, dar chiar și reconstituiri ale acestuia este colecția de însemnări a lui Téglás István, aflată în proprietate particulară.⁶¹⁰ Aceste însemnări au fost notate în caiete date, cu pagini numerotate. Téglás, în calitate sa de curator al parohiei adunase numeroase informații referitoare și la biserică, dintre care prezentăm pe scurt doar cele referitoare la istoria medievală și premodernă a acesteia.⁶¹¹

În caietul nr. 31 (1905), pe p. 29, găsim desenul a două semne de meșter cu însemnarea: *Később az ótordai ref. templom szentélyablakának faragott kő oldalán 1910-ben két mesterjegyet találtam.*⁶¹² Deci în vremea respectivă o fereastră a corului încă mai exista. În caietul 42 (1910), pe pagina 25 apar încă o dată cele două semne de meșter în formă de brad de pe fereastră corului.⁶¹³ Pe pagină s-a mai desenat un semn în formă de cruce greacă cu brațe care formează cruci mai mici, gravat în ancadramentul primei ferestre sudice.⁶¹⁴ Pe pagina 26 găsim un desen a bisericii dinspre corul ruinat, singurul care redă acest detaliu important (*Pl. 28/ 2*). Se mai observă trei contraforturi ale zidului sudic drept, însemnând că corul medieval a avut cel puțin trei travee de boltă. Zidul sudic ruinat – în continuarea directă a zidului sudic al bisericii – mai păstrează două ferestre, cea de vest aproape în întregime și cea de est aproximativ până la jumătate. Desenul arată și o porțiune a zidului nordic, pe care se observă amprenta bolții.⁶¹⁵ În caietul nr. 32 (1906), pe p. 113 se află desenul unei piese gotice din piatră cioplită, necunoscută, care după presupunerea lui Téglás făcea parte din biserică (*Pl. 35/ 1*).⁶¹⁶ Pe desen se vede o nișă cu arc în acoladă cu decor de mulură oarbă destul de simplă. În caietul nr. 39 (1909) pe pagina 115 se vede o cristelniță hexagonală, pe o un fus de coloană roman (*Pl. 35/ 2*).⁶¹⁷ Laturile cristelniței sunt decorate cu o friză de archete gravată. Proveniența exactă a cristelniței nu este cunoscută. Pe paginile 41-42 ale caietului 51 (1912) găsim informații despre turnurile

⁶⁰⁹ ORBÁN 1889, p. 341. „Această casă a Domnului a fost renovată în timpul curatorului Belénnyessi István”.

⁶¹⁰ TÉGLÁS. Despre bogata activitate a lui Téglás István în domeniul muzeologiei (fondatorul primei colecții muzeale din Turda), al arheologiei, istoriei artei și al etnografiei v. OROSZ 1915 și BAJUSZ 2005.

⁶¹¹ Pe lângă aceste însemnări, găsim descrieri și desene despre obiectele liturgice ale bisericii sau inventare din secolele XVIII-XIX, deosebit de interesante, dar care ar extinde prea mult lucrarea despre perioada medievală a clădirii. Téglás publicase obiectele liturgice ale bisericii din perioada Principatului: TÉGLÁS 1914. Un alt obiect interesant al bisericii un fragment al unui *Castrum doloris* ridicat în comemorarea împăratului Francisc I, desenat și de Téglás, a fost publicat recent: WEISZ 2012.

⁶¹² Mai târziu, în 1910 pe latura de piatră cioplită a ferestrei corului bisericii reformate din Turda Veche am găsit două semne de meșter.

⁶¹³ Nota referitoare: *Mesterjegy. A diadalív oszlop fején palmetta dísz van faragva. Két drb. mesterjegyet találtam a szentély ablak külső faragott kövein.*

⁶¹⁴ Înscripșul referitor: *A déli első ablakon a kőbe vésvé egy kis kereszt.*

⁶¹⁵ Înscripșul desenului: *Ótordai ref. templ. 1601.*

⁶¹⁶ Înscripșul: *Talán az ótordai ev. ref. templom szentélyének romjaiból maradt meg ez a kis goth fülke. Az ótordai temetőben az alsó úton a Bölöni Pálné sz. Vajna Klára 1896. évből származó sírján a sírkőbe van aljnak beerősítve egy régi goth stílus részlet. Astăzi mormântul nu se mai găsește.*

⁶¹⁷ Înscripșul de sub desen: *Régi keresztelők medence az ótordai ref. egyház tulajdonában. Jelenleg egy római faragott kőre helyezve a ref. pap kertjében, hová Harkányi M. pap vitette volt 1808 körül. Piesa a fost regăsită în lapidarul muzeului din Turda, în realitate este octogonală și prezintă mai multe lipsuri.*

cetății.⁶¹⁸ Pe pagina 42 s-a desenat fațada unui turn de incintă cu inscripția menționată (*Pl. 35/ 3*).⁶¹⁹ Pe pagina 85. se află probabil cel mai important desen referitor la sit, planul unor ziduri descoperite lângă lăcașul de cult, cu ocazia pregătirii gropii de var pentru șantierul turnului (*Pl. 35/ 4*).⁶²⁰ Pereții seamănă cu colțul unui *quadrum* de mănăstire (foișor boltit de plan dreptunghiular în jurul unei curți), din care se deschid (cel puțin) două încăperi. Din păcate nu este indicată poziția pereților, nu știm nici măcar pe care dintre laturile bisericii au fost dezveliți pereții (groapa de var în mod normal se sapă lângă obiectul construit, deci presupunem că a fost la sud de biserică). Pe paginile 126-127 sunt informații referitoare la mormintele descoperite ocazional în jurul bisericii.

Un alt desen despre biserică al lui Téglás se găsește în colecția de proiecte a KÖH, Budapesta,⁶²¹ printre proiectele lui Sztehlo Ottó pentru turnul actual al bisericii. Pe foaia de hârtie găsim de fapt patru desene, cu multe însemnări, aceasta fiind una dintre cele mai importante izvoare referitoare la starea bisericii de la începutul secolului al XX-lea. Presupunem că desenul a fost realizat pentru MOB (Műemlékek Országos Bizottsága, mai târziu KÖH, Budapesta) pentru a le oferi niște informații primare despre clădirea bisericii.

În colțul de dreapta-sus a foi se vede poarta vestică, lângă care s-a desenat un plan de situație cu niște însemnări. La sud și la nord de biserică sunt indicate parcelele taxale ale bisericii, niște clădiri de dimensiuni mai mici, date în arendă comercianților. Este indicat și denumirea străzii la vest și nord de biserică, *Kastély utca*, respectiv casa clopotarului, alăturat peretelui nordic al corului, unde s-a deschis ușa a cărei ancadrament se mai regăsește fragmentar *in situ*. Sub aceste desene se vede biserică dinspre sud-vest și un plan destul de schematic al acestuia, pe care s-a indicat fundația de turn-clopotniță în imediata apropiere a fațadei estice, în axa bisericii, construită la sfârșitul secolului al XIX-lea (Orbán deja vorbește despre ea), dar clădirea ca atare nu a fost realizată nici o dată.⁶²²

Téglás realizase și un proiect pentru amplasarea turnului în anul 1900.⁶²³ Pe foaie se văd două desene, starea actuală a fațadei de vest la stânga, proiectul la dreapta. El propunea ca turnul să fi alăturat capătului vestic al fațadei de sud, completând astfel fațada vestică.

În arhiva KÖH se află proiectele turnului-clopotniță și al spațiului de legătură (fosta capelă, în proiecte spațiul este denumit antreu sau prezbiteriu) respectiv pentru deschiderea (nerealizată) a porții nordice, cu mutarea amvonului din interior (*Pl. 36/ 2*). Aceste 27 de planșe, realizate de arhitectul Sztehlo Ottó între 26. ian. 1904 și 28. ian. 1906 (cel puțin cele datate) nu reprezintă detalii medievale dispărute de atunci, sunt interesante mai ales variantele pentru fațadele turnului respectiv amplasamentului acestuia față de biserică (*Pl.*

⁶¹⁸ Pe pagina 41 găsim înscrisurile: *Az ótordai templom kastélyról. A bástya oldalán lévő vakablak szerű mélyedésben a felirat: Anno 1678 és 1679. Ez két bástya közfalával együtt az kapuig fundamentuámból épült meg Bálintffy Sigmund hadnagyságban. (A kastély kapun lévő évszám An. 1616). 1862-ben omlott le a torony gyanánt harmadik bástya.*

⁶¹⁹ Înscrisul paginii: *Az ótordai templomkastély részlete. A bástya a ref. egyház telkén. 1912 okt.*

⁶²⁰ Înscrisurile paginii: *Ótordán a Kastélyban. 1903-ban novemb. a midőn a torony építéshez mész gödröt ástak, épület alapfalakat és embercsontokat találtak. Találtak egy vas lánczsát is. Az ember csontok koporsó nélkül és össze vissza egymásra és egy más mellé voltak a földbe. Sub desen: Ó Tordán a hajdani zárda alapfalaiból részlet. Astfel Téglás identificase urmele cu cvadrumul.*

⁶²¹ KÖH Tervtár, K7986. Datat stânga sus (1900) de către comisia monumentelor, semnat dreapta jos: *Téglás István.*

⁶²² ORBÁN 1889, p. 333, n. 1.

⁶²³ KÖH Tervtár, K1877. Datat stânga sus (1900) de către comisia monumentelor.

36/ 1).⁶²⁴ În fototeca aceleiași instituții s-au păstrat două fotografii din timpul construirii turnului cel nou.⁶²⁵ Pe prima fotografie, realizată de fotograful turdean Botár, se vede turnul în construcție, cu schela în jur. Cea de-a doua fotografie pe baza înălțimii turnului în construcție s-a făcut mai devreme (*Pl. 25/ 1*). Fotografia s-a realizat dinspre sud-vest, fațada vestică a bisericii se vede în întregime. Pereții bisericii sunt tencuiți. Pe fațada vestică se mai vede fereastra semicirculară deschisă la începutul secolului al XIX-lea și amprenta timpanului demontat al portalului gotic. La fereastra circulară se mai observă ancadramentul jur-împrejur. Lângă fațada sudică se recunoaște capela în stare ruinată. Pe peretele vestic al capelei se observă un gol înzidit de ușă, cu un toc de lemn, în rest nu se vede nici un element medieval.

În caietele de schițe ale arhitectului Debreczeni László, referentul tehnic al Eparhiei Reformate de Ardeal găsim două desene (1928). Primul desen prezintă biserica dinspre nord, se observă cele două portaluri gotice și turnul nou-construit.⁶²⁶ Pe următoarea pagină a caietului vedem o clădire deja inexistentă, turnul porții, desenul fiind cel mai detaliat document despre acesta.⁶²⁷ Turnul înconjurat de anexe de lemn a avut un acoperiș în patru ape, zidul interior al clădirii nu mai exista. Clădirea de plan dreptunghiular a avut două niveluri, planșeul intermediar lipsește deja. Se mai observă gurile de tragere ale pușcașilor la etaj.

Clădirea bisericii în istoriografie

Literatura istorică atribuie biserica medievală la nu mai puțin de șase ordine cavaleresti sau călugărești: ioaniți, ștefaniți, templieri, augustinieni, paulini, respectiv un ordin necunoscut de călugărițe. Dintre toate acestea, atribuțiile cavalerilor ștefaniți, templieri, călugării paulini sau călugărițelor sunt neîntemeiate.

Atribuirea bisericii cavalerilor ștefaniți – un ordin cavaleresc/ canonicesc care își caută originile în fondarea de către regele Sf. Ștefan al Ungariei a unei case de pelerini la Ierusalim, ordinul fiind aprobat de papa Urban III. în 1187 – își are originea într-o eroare de citire a unui document autentic, în care este menționat și (comitatul) Turda. Eroarea de citire apare tipărită pentru prima dată – după cunoștințele noastre – la Orbán,⁶²⁸ pe baza

⁶²⁴ KÖH Tervtár: K7898 (șarpantă turn, 28. ian. 1906), K7899 (deschidere portal nordic), K7900 (detalii cornișă turn), K7901 (detalii cornișă turn), K7902 (detalii execuție turn, 13. oct. 1904), K7903 (șarpantă turn, 25. ian. 1906), K7956 (variantă plan și amplasament turn), K7967 (variantă plan și amplasament turn), K7968 (variantă fațadă turn), K7969 (variantă fațadă și secțiune turn, 26. ian. 1904), K7961 (variantă fațadă turn, 10. aug. 1904), fără nr., șarpantă turn, K7963 (variantă fațadă turn), K7964 (variantă fațadă turn), K7966 (variantă fațadă și secțiune turn, fațadă estică biserică, 26. ian. 1904), K7967 (variantă fațadă turn și fațadă estică biserică), K7968 (antreu, 1. iul. 1905), K7969 (antreu), K7970 (detaliu scară spiralată), K7971 (variantă secțiune turn), K7972 (detaliu intrare turn), K7976 (turn în perspectivă), K7973 (variantă fațadă turn), K7974 (variantă fațadă turn), K7975 (deschidere portal nordic), K8009 (deschidere portal nordic), K8010 (deschidere portal nordic). Numerele de inventar ale colecției de proiecte nu respectă strict data acestora, fiind preluate și numerotate doar după finalizarea lucrărilor.

⁶²⁵ KÖH Fotótár, 001.397ND, 010.469ND.

⁶²⁶ Debreczeni 1928, 73.

⁶²⁷ Debreczeni 1928, 74.

⁶²⁸ ORBÁN 1889. p. 341: „a király szentkeresztesei” („sfinții cruciați ai regelui”) – Orbán bazează pe hotărnicirile din această diplomă (de fapt pe transcrierea din 1391) presupunerea lui că biserica actuală este în locul bisericii ioaniților, apoi presupune pe baza unei alte transcriere a diplomei, din 1494, unde apare hramul bisericii – Sfânta Virgină – că biserica a fost preluată de un ordin necunoscut de călugărițe.

unei transcrieri de la începutul secolului al XIX-lea a unei diplome din 1391, în care era transcrisă mult menționata diplomă din 1177.⁶²⁹ Diploma a fost greșit înțeleasă și în Urkundenbuch la publicarea transcrierii din 1323 a diplomei din 1177 despre confirmarea de către regele Bela III. a unor proprietăți din zona Turzii a prepoziturii Sf. Martin din Arad. Eroarea constă în lectura greșită a hotărâniciei: *teneret metam cum cruciferis sancti Regis*⁶³⁰ în loc de *teneret metam cum curruferis sancti Regis*,⁶³¹ textul se referă deci la un „pământ” (așezare cu pământurile aparținătoare) al căruțașilor care lucrau – probabil – pentru salinele regale (pământul lor fiind chiar în apropierea drumului către salină, după mărturia documentului).⁶³² Cu ordinul cavaleresc ștefanit literatura s-a ocupat doar tangențial și doar în ultimele decenii au apărut primele lucrări serioase dedicate acestui ordin.⁶³³

Cavalerii templieri apar ca proprietarii inițiali ai bisericii de la Turda în *Erdélyi Református Névkönyv* (Schematismul Bisericii Reformate din Ardeal), care mai susține că lăcașul de cult fusese dedicat celor doisprezece apostoli.⁶³⁴

Atribuția bisericii călugărilor paulini se bazează pe două fapte: la începutul secolului al XVIII-lea, în cadrul mișcării de recatolicizare a orașului, biserica medievală din cartierul (fostul sat) Bisericani a fost cedată paulinilor.⁶³⁵ Cealaltă „bază” a atribuției pauline este frecventa confuzie a augustinienilor cu paulinii, ordine călugărești care ambele au urmat Regulile Sfântului Augustin, fiind deseori denumiți ca și „*fratres heremitae Sancti Augustini*”.⁶³⁶ Primul care a indicat un convent paulin medieval la Turda a fost benedictinul Fuxhoffer, autorul primei mari topografii mănăstirești a regatului maghiar.⁶³⁷ În opinia lui Orbán această informație se referă la biserica din Bisericani.⁶³⁸ Istoricul Csetri Elek susține că după ioaniți – deci încă în evul mediu – paulinii au fost cei care au preluat biserica.⁶³⁹ Istoricul Wolf Rudolf a fost cel care a identificat sigur actuala biserică reformată din Turda Veche cu biserica mănăstirii augustinienne medievale.⁶⁴⁰ Majoritatea specialiștilor acceptă atribuirea lui Wolf.

Despre contextul stilistic al bisericii reformate din Turda Veche găsim destul de puține referiri în literatura de specialitate, ascunse mai ales în lucrări de sinteză. Primul care dedicase o descriere amplă complexului format din biserica și cetatea era, în mod firesc, Orbán Balázs.⁶⁴¹ Descrierile și ilustrațiile lui au căpătat deja valențe de izvor, însă

⁶²⁹ MOL, DL. 030405.

⁶³⁰ URKUNDENBUCH I. 379. Apare așa și la ENTZ 1994, p. 161, între documentele ioaniților turdeni.

⁶³¹ CDTr I., 13.

⁶³² WOLF 2003 presupune că și acest pământ intrase în posesia coloniștilor (*hospes*) din Turda la sfârșitul secolului al XIII-lea, în cadrul procesului destrămării comitatelor regale.

⁶³³ BOROVICZÉNY 1991.

⁶³⁴ MIKLÓS 1867, p. 19, fără indicarea sursei. Nici una dintre aceste afirmații nu este susținută de documente medievale autentice. Despre așezarea cavalerilor templieri în Transilvania nu avem nici o atestare credibilă.

⁶³⁵ Paulinii apar în Turda în anul 1714, când un confrater al ordinului donează lor casa sa: DAP 3, p. 36. În 1714 cu ajutorul autorităților, mai ales al cămărașului Cristofor Prezner paulinii au obținut vechea biserică reformată din Bisericani, nefolosită de la mijlocul secolului al XVII-lea (TVTJKV, p. 15), devenind astfel prima biserică catolică din Turda după perioada Reformei. În 1729 este menționat hramul medieval al bisericii, Sf. Ana: DAP 3, p. 36. Mai în detaliu v. capitolul respectiv.

⁶³⁶ Despre această problemă v. ROMHÁNYI 2005, p. 91.

⁶³⁷ FUXHOFFER 1803, I. p. 300.

⁶³⁸ ORBÁN 1889, p. 327.

⁶³⁹ CSETRI 2000, p. 91.

⁶⁴⁰ TVTJKV, pp. 15–16.

⁶⁴¹ ORBÁN 1889, pp. 330–343.

datele istorice asociate bisericii, identificarea proprietarului medieval al bisericii (ordin necunoscut de călugărițe) și concluziile stilistice în mod firesc au fost corectate în mai multe puncte de istoriografia modernă.⁶⁴²

Virgil Vătășianu menționează lăcașul de cult printre bisericile mănăstirești de tip sală și cor alungit de dimensiuni mai mari.⁶⁴³ El face o legătură printre portalurile turdene și cele din Baia Mare („turnul Ștefan”) respectiv Ațel (bis. evanghelică). Vătășianu datează biserica în jurul anului 1400, și consideră că portalul nordic este ceva mai nou decât clădirea. Va fi importantă și o altă constatare a lui Vătășianu, legătura strânsă dintre biserica dispărută din Baia Mare și biserica Sf. Iacob din Levoča, demonstrabilă prin stâlpii de secțiune rectangulară și prin analogia portalurilor (Vătășianu accentuează analogia cu portalul sudic din Levoča).⁶⁴⁴ În ceea ce privește importanța edificiului, este grăitor faptul că Vătășianu a considerat necesară includerea acestuia în sinteza despre arta medievală europeană, cu o fotografie a portalului vestic, rămânând – foarte corect – la datarea din preajma anului 1400.⁶⁴⁵ Istoricul Camil Mureșan face o prezentare reușită a complexului și a celor mai importante date istorice referitoare, însă greșește opinând că biserica ar fi fost vechea biserică parohială a orașului și că nava bisericii inițial fusese doar tăvănită și nu boltită. Mureșan rămâne la datările lui Vătășianu în privința bisericii, cetatea de pe lângă biserică o datează la perioada principelui Ioan Sigismund. Ca și Orbán, susține identitatea casei cămării cu bastionul nordic al cetății (despre această problemă v. mai târziu). Pe zidul sudic al cetății, existent și astăzi semnalează inscripția gravată cu anul 1608, pe care noi nu am găsit, și care probabil se datorește unei lecturi greșite (zidul fusese construit în anii 1678-1679, pe baza unei inscripții dispărute, dar notate).⁶⁴⁶ Vasile Drăguț include clădirea bisericii în rândul bisericilor sală, constatările sale se bazează mai ales pe afirmațiile lui Vătășianu, dar fără precizia aceluia.⁶⁴⁷ Consideră că biserica datează din jurul anului 1400, ca și biserica franciscană din Târgu Mureș, și original fusese doar tăvănită. Drăguț mai atrage atenția asupra rolul portalurilor de nord și vest.

Entz Géza identifică biserica actuală cu biserica mănăstirii ioanite, dar menționează faptul că lăcașul de cult evocă arhitectura ordinelor mendicante. Tot acolo Entz susține, fără nici un argument, că mănăstirea augustiniană a orașului a dispărut.⁶⁴⁸ Romhányi Beatrix reeditează greșeala lui Entz.⁶⁴⁹

Istoriografia de artă s-a ocupat relativ mult de problemele stilistice ale portalurilor bisericii. Cea mai răspândită ipoteză referitoare la încadrarea stilistică a portalurilor, publicată în 1982, a fost lansată de istoricul de artă Entz Géza Antal,⁶⁵⁰ și este acceptată ca

⁶⁴² Mai multe constatări eronate „seminate” de el au supraviețuit până la zilele noastre, despre acestea v. mai jos.

⁶⁴³ VĂTĂȘIANU 1959, p. 245, 247, il. 211-212.

⁶⁴⁴ VĂTĂȘIANU 1959, p. 233. Stâlpii de secțiune rectangulară de la Baia Mare s-au dovedit a fi de fapt rezultatele unor renovări moderne, care împărțeau spațiul enoriașilor în două nave, v. PAPP 2011, p.185. Totuși, ipoteza lui Vătășianu poate fi susținută prin analogia portalurilor.

⁶⁴⁵ VĂTĂȘIANU 1967, pp. 557-558, v. și il. 735.

⁶⁴⁶ MUREȘAN 1968, pp. 20-24.

⁶⁴⁷ DRĂGUȚ 1979, pp. 64-68.

⁶⁴⁸ ENTZ 1996 pp. 61-62. Identificarea greșită a lui Entz poate fi înțeleasă – este vorba despre un manuscris încheiat în anul 1993, deci nu a avut cum să includă rezultatul lui Wolf.

⁶⁴⁹ ROMHÁNYI 2000, p. 68.

⁶⁵⁰ ENTZ G. A 1982b.

atare și astăzi.⁶⁵¹ Conform ipotezei o serie de portaluri transilvane – în valea Târnavelor: Băgaciu (jud. Mureș, bis. ev.), Ațel (jud. Sibiu, bis. ev.), Buzd (jud. Sibiu, bis. ev.), Ighișu Nou (jud. Sibiu, bis. ev.), Richiș (jud. Sibiu, bis. ev.), Curciu (jud. Sibiu, bis. ev.), Dârlos (jud. Sibiu, bis. ev.), Bratei (jud. Sibiu, bis. ev.), și mai departe de acest grup Reghin, Turda Veche, Târgu Mureș, Sighetul Marmăției (bis. ref.) – formează o serie care sunt rezultatele dezvoltării autohtone pe baza modelului portalului vestic al catedralei de la Alba Iulia⁶⁵² și al mănăstirii cisterciene de la Cârța.⁶⁵³ Această ipoteză a constituit și un argument al tradiționalismului artei medievale transilvane față de ritmul mai rapid al dezvoltării arhitecturii din centrul și nordul Ungariei regale.

Istoricul medieval al mănăstirii augustinienă din Turda

Nu este total neîntemeiat dubiul că mănăstirea augustiniană turdeană s-ar fi construit pe situl mănăstirii ioanite. În capitolul introductiv deja s-a văzut rolul important al ioaniților în formarea orașului, cu biserica lor ne vom ocupa în capitolul despre lăcașurile turdene medievale de cult dispărute. Ioaniții sunt atestați la Turda între anii 1274 și 1296 în cinci diplome, iar în literatura de specialitate se presupune că biserica lor s-ar fi situat undeva pe locul bisericii reformate din Turda Veche de astăzi, pe baza documentului citat în legătură cu ștefaniții, interpretat eronat, cu transcrieri care menționează deja mănăstirea augustiniană.⁶⁵⁴ Această identificare topografică, în mod firesc nu poate fi acceptată, noi bazăm presupunerea pe alte două aspecte: augustinienii au avut „obiceiu” de a prelua mănăstiri sau chiar biserici parohiale părăsite (cum vom vedea mai jos), respectiv eremiții apar la Turda „prea repede”, în 1331, biserica de astăzi însă nu poate fi mai veche sfârșitului secolului al XIV-lea, deci între timp călugării au avut nevoie de niște clădiri. În mod firesc, aceste două aspecte separat nu ar constitui argumente, totuși împreună permit o presupunere.

Prima apariție documentară a eremiților augustinieni (a nu se confunda cu canonicii augustinieni!) din Turda datează pe baza literaturii din 1331.⁶⁵⁵ Este vorba despre o donație a regelui Carol I. de Anjou, adresată lui „*religiosus vir Fr. Dominicus, lector ordinis Fratrum eremitarum S. Augustini, Prior in Thorda.*” Regele donează anual (pe ziua lui Sf. Mihail) călugărilor trei măsuri de postav alb ceh. Donația regală s-a păstrat într-o confirmare a lui Matia din 1466, care – în mod firesc – este de asemenea necunoscut. Fejér și-a preluat informația de la F. Xystus Schier OSA, aproape cuvânt după cuvânt, însă Schier folosește la rândul lui o altă sursă, „Alfabetul” augustinian publicat în 1613 de Felix Milensius OSA, provincial ceh-austriac.⁶⁵⁶ La Milensius textul este același, însă nu apare de

⁶⁵¹ MM. I., pp. 449–451, ENTZ 1996, pp. 70–71, SARKADI 2010, p. 102.

⁶⁵² Releveul portalului de la Alba Iulia: ENTZ 1958, p. 31, il. 19.

⁶⁵³ ENTZ G. A 1982b. Autorul nu vorbește despre portalul menționat, astăzi în tors al bisericii Sf. Ștefan din Baia Mare, care, după cum am văzut a avut un rol important în evoluția acestui tip. Nu menționează nici portalurile vestice ale bisericilor ev. de la Șeica Mică (jud. Sibiu) și Livezile (jud. Bistrița Năsăud), care în mod evident aparțin acestei serii (v. FABINI 2002, Band 2, 231 i, j, respectiv 189 d, e.)

⁶⁵⁴ ORBÁN 1889, pp. 340–341, sqq.

⁶⁵⁵ CD, VIII/ 3, CCLV. Informația nu apare în nici o ediție importantă modernă de diplome. Totuși apare atât în istoriografia orașului Turda (ORBÁN 1889, p. 327, – el aici confundă augustinienii cu paulinii și le plasează în Biserici – respectiv CSIPKÉS 2001, p. 19), cât și cea a ordinului augustinian (SCHIER 1778, p. 105, FALLENBÜCHL 1943, p. 54, MÁLYUSZ 1943, p. 434, ROMHÁNYI 2005, p. 94).

⁶⁵⁶ MILENSIUS 1613, p. 290. Documentul a fost văzut de el la Brno: „*Ex archivo Brunnensi.*”

loc anul 1331. Presupunem că data a fost introdusă de austriacul Schier, care a putut să folosească diplome sau notițe ale ordinului care după abolirea ordinelor mănăstirești de împăratul Iosif II. din 1784 au dispărut, sau încă nu ne sunt cunoscute. Nu este exclus că Schier cunoscuse documente medievale salvate ale augustinienilor transilvăneni, probabil chiar același diplomă care a fost folosită și de Milensius, care ca și provincial lucrase la Brno (sediul provinciei boemo-austriace), unde mai recent au apărut și alte documente augustinien referitoare la Ungaria medievală. În vremea lui Schier astfel de documente au putut să ajungă și la Viena, sediul provinciei austro-ungare reînființate în secolul al XVII-lea, unde lucrase și el. Astfel, foarte probabil, diploma turdeană, publicată în 1613 existase, chiar dacă azi nu se regăsește, și fusese folosită de istoriografia ordinului. Conținutul diplomei – o donație nu foarte consistentă a regelui – nu ridică suspicii că ar putea fi un fals medieval, iar menționarea în 1613 nu permite să ne gândim la o făcătură modernă („fals de savant”).

În 1384 apare fratele Matia de Turda, provincial al provinciei ungare a augustinienilor care în 1385 organizase la sediul din Esztergom al provinciei întrunirea generală a ordinului pentru alegerea noului prior general.⁶⁵⁷ În acest caz poate să fie vorba eventual și despre o persoană de origine turdeană care a ajuns la cel mai înalt rang al provinciei, însă în uzul medieval călugării erau denumiți după locația mănăstirii unde au fost hirotonisiți. De asemenea în 1385 este menționat T., priorul conventului augustinian Maica Domnului din Turda.⁶⁵⁸ Într-o hotărnicie din anul 1391 este menționat pârâul Valea Racilor în spatele curții (*ortum*) claustrului și poarta claustrului Maica Domnului.⁶⁵⁹ Datele din anii 1380-1390 atestă clar existența mănăstirii, ceea ce nu este contrazis nici de considerațiile stilistice. Construirea bisericii augustinien din Turda astfel – chiar dacă indirect – este datată de mențiunile documentare la anii 1370-1380.

Organizarea teritorială a provinciei ungare poate fi cunoscută din două surse. Cel mai timpuriu, un registru al tuturor mănăstirilor augustinien grupate pe provincii, databilă dintre anii 1419-1460, pe lângă Turda mai menționează de pe teritoriul de astăzi a României Lipova, Dej și Oradea.⁶⁶⁰ Un registru mai precis și mai complet al mănăstirilor datează din anii 1539-1551, unde apare și împărțirea în districte a provinciilor.⁶⁶¹ În districtul (*districtus*) Transilvania Turda apare împreună cu Alba Iulia, Dej, Oradea și Lipova (!).

De la mijlocul secolului al XV-lea apar tot mai des în documente călugării augustinieni din Turda. În 1455 și 1459 este menționată biserica turdeană închinată Maicii Domnului lângă pârâul Valea Racilor.⁶⁶² Benkő József, în secolul al XVIII-lea mai consemna (probabil pe baza unei inscripții) că „cetatea” de pe lângă biserică s-a construit în jurul anului 1455. Se știe că cetatea fusese construită în cursul secolului al XVII-lea, dar cum nu

⁶⁵⁷ P. E. E. 1913, p. 87, v. și CD, X/1, CXXV.

⁶⁵⁸ FUXHOFFER 1803, p. 300.

⁶⁵⁹ ENTZ 1996, 489.

⁶⁶⁰ ROSARIO – ALONSO, p. 31, v. și ROMHÁNYI 2005, p. 96.

⁶⁶¹ P. E. E. 1915–1916, p. 68. Provincia ungară era separată în șapte districte: Esztergom, Pécs, Eger, Zips (Slovakia), Zala, Slavonia și Transilvania. V. și ROMHÁNYI 2005, p. 96. Pentru prezentarea separată a conventurilor v. ROMHÁNYI 2000.

⁶⁶² KMJKV, 1215, 1369.

avem cum să excludem refolosirea clădirilor mănăstirii, s-ar putea întâmpla ca informația să refere la claustru.⁶⁶³

În 1466, în timpul provincialului Bartolomeu, regele Matia confirmă donația din 1331 a lui Carol I. de Anjou.⁶⁶⁴ În 1466 fratele Bartolomeu din Turda este menționat și ca priorul provinciei ungare.⁶⁶⁵ În 1472 este menționat din nou conventul Maicii Domnului lângă pârâul Valea Racilor.⁶⁶⁶ În 1481 provincialul Toma de Turda scrie o scrisoare orașului Bardejov în legătură cu cauza unui frate augustinian.⁶⁶⁷

În 1488 regele Matia acordă mănăstirii anual 200 de galbeni de la cămara turdeană pentru o slujbă cântată zilnic.⁶⁶⁸ În 1490 o altă hotărnicie menționează poarta mănăstirii.⁶⁶⁹ În 1491 regele Vladislav II. confirmase donația lui Matia provincialului Matheus de Crisio.⁶⁷⁰ În 1493 un nobil, Mikola Ferenc, administratorul „mănăstirii” din Bisericanî a capitlului din Arad a pătruns abuziv în biserica augustiniană, în timpul priorului Fr. Blasiu, probabil astfel a vrut să „soluționeze” apartenența unei mori disputate.⁶⁷¹

În 1507 este vorba de o moară donată claustrului augustinian de parohul (presbiter) Toma de Turda în 1493, care însă a ajuns în proprietatea capitlului de Arad.⁶⁷² În 1515 turdeanul Petru Was, condamnat la spânzurare pentru un act de tâlhărie, a mărturisit că a depozitat 300 de blocuri de sare în claustrul turdean.⁶⁷³ De obicei dreptul posesiunii de mori și depozitării de sare sunt conferite mănăstirilor prin privilegii (regale), care însă în cazul Turzii nu s-au păstrat.

Într-un testament datat de Entz în jurul anului 1515 Andrei Szűcs a lăsat monahilor turdeni 33 de denari „pro vigilia” și 3 forinți „pro tricesima”.⁶⁷⁴ Menționarea privegherii din partea augustinienilor poate fi un indiciu că mănăstirea a avut dreptul de a înmormânta cetățenii turdeni, un drept care aducea și venituri importante (mănăstirea dominicană din Cluj și cea augustiniană din Dej cu greu au putut să obțină acest drept).⁶⁷⁵

⁶⁶³ BENKŐ 1781, p. 374. Aproape toți autorii care s-au ocupat de patrimoniul medieval al orașului, interpretând greșit cele scrise de Benkő au plasat această inscripție la biserica catolică. Informația lui Benkő însă se referă foarte clar la biserica reformată: „*Vetus Torda, flumini Aranyas proximans, habet in foro Templum R-Catholicorum, in australi vero ejus termino, intra ruinosos Castelli muros (circa a. 1455 ex lapidibus Romanae arcis structos) Helveticae Confessionis addictorum; ...*”

⁶⁶⁴ FALLENBÜCHL 1943, p. 54. Autorul datează documentul la 1464, însă credem că este vorba despre o eroare în preluarea informației de la SCHIER 1778, p. 105, confirmarea donației lui Carol I. de către Matia pentru provincialul Bartholomeus din 1466.

⁶⁶⁵ FALLENBÜCHL 1943, p. 28.

⁶⁶⁶ ENTZ 1996, 490.

⁶⁶⁷ DL-DF 4.2, DI 45859.

⁶⁶⁸ SCHIER 1778, p. 105. Documentul apare și la FALLENBÜCHL 1943, p. 54, cu data 1486.

⁶⁶⁹ ENTZ 1996, 487.

⁶⁷⁰ SCHIER 1778, p. 105, FALLENBÜCHL 1943, p. 54.

⁶⁷¹ ENTZ 1996, 490.

⁶⁷² ENTZ 1996, 490, v. și DL-DF 4.2, DI. 30254. În mod firesc, este vorba despre evenimentul anterior menționat.

⁶⁷³ DL-DF 4.2, DI 26530.

⁶⁷⁴ ENTZ 1996, 491.

⁶⁷⁵ Din păcate nu au fost publicate până acum rezultatele săpăturilor de la sud de biserică, în două campanii separate. Campania din anul 2010, condusă de Daniela Marcu-Istrate sunt cunoscute din raportul rămas în manuscris, însă nu cunoaștem raport asemănător despre săpăturile mai vechi, din anii 2000, conduse de Muzeul de Istorie din Turda, pe drumul la sud de parcela bisericii (aceasta făcea parte din situl medieval). Despre aceste săpături avem doar informații transmise verbal, conform cărora au fost descoperite înmormântări databile prin monede din perioada lui Sigismund de Luxemburg, care atestă clar dreptul de înmormântare a mănăstirii augustiniene.

În 1519 fratele augustinian Nicolae și priorul Martin din conventul Maica Domnului din Turda sunt implicați într-un nou proces împotriva capitlului arădean pentru o moară de pe Valea Racilor.⁶⁷⁶ Într-un document databil în primul sfert al secolului al XVI-lea a fost menționat priorul augustinienilor din Turda, Martin în procesul unei mori.⁶⁷⁷ În 1545 este menționat priorul de Turda, Petru, Pozsgai, în document este vorba despre sigiliul mai mare, comun al mănăstirilor augustinienne din Turda, Dej și Alba Iulia.⁶⁷⁸ În 1551 canonicul custos de Alba Iulia, Grigore Koppány, lăsase testamentar mănăstirii doi cubuli de cereale.⁶⁷⁹ În 1553, deja sub amenințarea Reformei, vicarul comun al mănăstirilor augustinienne din Dej și Turda, Francisc de Cluj a vândut niște bunuri imobiliare ale mănăstirii din Dej.⁶⁸⁰ Această informație este ultima care se referă la o mănăstire augustiniană transilvană în funcțiune în evul mediu, cu extinderea Reformei, în anii 1550 călugării au părăsit mănăstirea. În anul 1568 principele Ioan Sigismund ordonă să fie introdusă soția lui Ioan Vaday în posesiunea unei mori cumpărate de la Grigore Bethlen din Biserican, care în trecut aparținuse mănăstirii din Turda.⁶⁸¹ Două documente descoperite de Wolf Rudolf, din 1608 și 1609, care vorbesc despre „claustrul deșert”, atestă sigur că biserica mănăstirii augustinienne este identică cu actuala biserică reformată.⁶⁸²

Chiar nelocuită, mănăstirea de la Turda mai apare în monumentală topografie augustiniană a lui Augustus Lubin (editată de mai multe ori, cele consultate de noi: 1659, 1672), intitulată *Orbis Augustinianus sive Conventuum Ordinis Eremitarum S. Augustini Chorographica et Topographica descriptio*. Pe harta primei ediții apare localitatea Turda, iar în cea a doua la mănăstirea turdeană se referă textul: *Conu. Torda. Torda, Thorda, sive Thurda locus Transylvaniae, ad Aranijas fluv. Conv. sub tit. s. Mariae virg. Registra de eo an. 1434*.⁶⁸³ În consecință, Lubin cunoscuse un registru de mănăstiri din anul 1434, în care apăruse și cea din Turda.

Locul clădirii în contextul istoriei arhitecturii medievale din Transilvania

Prezența eremiților augustinieni în Transilvania

Ordinul augustinian eremit (OESA, OSA) este una dintre cele mai puțin cunoscute ordine călugărești medievale în istoriografia central-europeană și în istoriografia meleagurilor noastre. Chiar dacă există unele studii referitoare la istoria acestui ordin în Ungaria medievală,⁶⁸⁴ dispunem de foarte puține cunoștințe privind patrimoniul artistic sau arhitectural al augustinienilor, exceptând câteva scurte rapoarte arheologice. Datorită

⁶⁷⁶ ENTZ 1996, 490.

⁶⁷⁷ ENTZ 1996, 490.

⁶⁷⁸ KMJKV, 4847.

⁶⁷⁹ EGYHTEML V. 472. (p. 498).

⁶⁸⁰ KMJKV, 5187, 5190.

⁶⁸¹ ORBÁN 1889, p. 106.

⁶⁸² TVTJKV, pp. 15–16. Wolf mai menționează identificarea augustiniană a bisericii și în WOLF 2003, p. 659, n. 7. După opinia a mai multor autori (Fallenbüchl, Entz, Romhányi), mănăstirea augustiniană din Turda a dispărut fără urmă. Argumentația lui Wolf privind identificarea bisericii cu mănăstirea augustiniană se bazează pe toponime și pe cunoașterea vecinătăților conventului.

⁶⁸³ LUBIN 1672, p. 346.

⁶⁸⁴ SCHIER 1778, FALLENBÜCHL 1942, recenzie adecvată a acestuia semnată de Mályusz Elemér (MÁLYUSZ 1943), ADRIÁNYI 1975, ROMHÁNYI 2005. Lucrări generale moderne mai importante care se ocupă și cu augustinieni: FÜGEDI 1972, MM. I, pp. 149–150, ROMHÁNYI 2000, KOSZTA 2000, p. 68, KUTNYÁNSZKY 2000, pp. 88–90, *Dicționarul mănăstirilor*, p. 18.

Reformei și a ocupării de către turci a zonei centrale a regatului Ungariei (inclusiv orașul Esztergom, centrul provinciei), se pare că în anii 1550 practic toate mănăstirile augustinienne au fost abandonate, chiar și cele din nordul și vestul țării (Regatul Ungariei sau așa-numita „Ungaria Regală” în secolele XVI-XVII), și această situație nu s-a schimbat nici în cursul recatolicizării (în Transilvania nici nu s-au întors),⁶⁸⁵ iar patrimoniul lor arhitectural medieval dispăruse aproape total.

Eremitii augustinieni sunt considerați – în ciuda denumirii – al treilea mare ordin *mendicant* al evului mediu, care însă prezintă destul de multe deosebiri față de dominicanii, franciscanii sau carmeliții.⁶⁸⁶ În primul rând, ordinul a fost creat de către papalitate și nu de către un fondator carismatic, prin unirea unor comunități independente de eremiți din Italia cu niște ordine călugărești deja existente (frații toscani, viliamiți etc.), oferindu-le Regulile Sfântului Anton Eremitul ca și regulament de bază. Formarea ordinului s-a întâmplat în doi pași mai importanți, o întrunire în anul 1244 în biserica Sta. Maria del Popolo din Roma, în vremea papei Inocențiu IV. (frații toscani și niște comunități mai mici independente de eremiți au fost uniți sub regulile sfântului Anton Eremitul, li s-a prescris vestimentația neagră, au obținut denumirea *fratres eremitarum sancti Augustini* respectiv dreptul să construiască biserici și să țină predici). Acest eveniment a fost urmat de așa numita *Magna Unio*, din 1256 (o altă întrunire în aceeași biserică între frații toscani și alte ordine cu statutul neclarificat, orchestrată de papa Alexandru IV, care a declarat unirea lor într-un singur ordin mănăstiresc mendicant). *Magna Unio* a fost aprobată de bula papală *Licet Ecclesie catholice* din același an.⁶⁸⁷ Noul ordin mendicant, deosebit mai ales prin activitatea didactică a membrilor săi chiar în marile universități ale Europei, s-a răspândit rapid.

În Ungaria comunitățile vilamite apăruseră înaintea augustinienilor și se pare că toate mănăstirile lor au fost preluate de către ordinul nou creat (la nivel european au rămas însă comunități de viliamiți care nu s-au alăturat augustinienilor). Provincia augustiniană ungară este menționată pentru prima oară în 1278, centrul provinciei cu un *studium generale* (înființat în 1338) a fost la Esztergom. Primele mănăstiri ale augustinienilor din regatul maghiar au fost fondate de rege sau de membrii familiei regale, paralel cu sprijinirea altor ordine mendicante, franciscanii sau dominicanii. Sprijinul regal al mănăstirilor mendicante în general determinase și exigențe deosebite în domeniul arhitectural.⁶⁸⁸ Ultimii regi arpadieni și regii dinastiei de Anjou au fost principalii susținători ai ordinului, întemeiau cincisprezece mănăstiri în această provincie. Alte mănăstiri au fost înființate de către nobili (șapte), de către episcopate (potrivit presupunerii lui Romhányi alte șapte, multe dintre acestea doar pe considerentul că se aflau în centre episcopale) și de necunoscuți. Astfel se poate afirma că, cel puțin în cazul provinciei ungare, în întemeierea unei mănăstiri augustinienne era primordială existența unui patron sau a unui ajutor extern consistent.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ Despre prezența augustinienilor în Ungaria Regală în epoca modernă v. FALLENBÜCHL 1943 și FARBAKY 1990.

⁶⁸⁶ Cele mai des citate lucrări generale moderne: GUTIERREZ 1983–1984, ANDREWS 2006, pp. 69–171.

⁶⁸⁷ ANDREWS 2006, pp. 75–76, 83–84.

⁶⁸⁸ MAROSI 1994, p. 50.

⁶⁸⁹ ROMHÁNYI 2005, pp. 94, 99–100.

Pe baza mențiunilor documentare Romhányi Beatrix estimează la aprox. patruzeci numărul mănăstirilor augustinienilor în Ungaria medievală,⁶⁹⁰ dintre care astăzi mai sunt în picioare doar două (!), cele din Turda și Bardejov (*Fig. 18/ 1*). Zece localități din România pot fi puse în legătură cu prezența augustinienilor: Alba Iulia, Coșeu, Dej, Hunedoara (nemenționată de Romhányi), Lipova, Oradea, Pâncota, Reghin, Șemlacu Mare și Turda. În două dintre cazuri (Coșeu, Pâncota) pare să fie vorba de interpretarea greșită a datelor medievale, se infirmă existența mănăstirilor augustinienilor ca atare, în alte două cazuri (Hunedoara, Reghin) pot fi evidențiate doar tentative nereușite de fondare. În acest sens dintr-un total de zece localități din România unde s-a presupus prezența augustinienilor, rămân doar șase mănăstiri, din care până azi s-a păstrat doar nava bisericii de la Turda.

Să analizăm pe scurt problematica celor patru mănăstiri „inexistente”. De la Coșeu și Pâncota sunt menționați peregrini (studenți) augustinieni la Roma, în anii 1473 și 1475. În acest caz este vorba, evident, de indicarea provenienței (locul de naștere) a persoanelor respective și nu se indică nicidecum mănăstirea unde ar fi fost hirotonisiți (fiind denumiți de altfel călugări); iar datele care ar confirma existența unor mănăstiri augustinienilor în aceste localități lipsesc.⁶⁹¹

La Reghin a avut loc o tentativă de transformare a bisericii parohiale în mănăstire augustiniană de către patronul, Ladislau Losonczi, care între 1382-1387 a depus o cerere la curtea papală în acest sens. Transformarea – după toate probabilitățile – nu a avut loc, biserica apare ca și parohială în anul 1452.⁶⁹²

În anii 1454-1455 la mănăstirea augustiniană de la Hunedoara-Buitur, fondată de Ioan de Hunedoara lucrase Conradus lapicida, în 1463 lucrările erau finanțate de văduva guvernatorului, Szilágyi Erzsébet.⁶⁹³ În 1458 regele Matia Corvinul cere orașelor Sibiu și Brașov să-l oblige la socoteală pe dulgherul Ulricus în cazul unei lucrări neterminate în valoare de o sută de galbeni la mănăstirea augustiniană de aici.⁶⁹⁴ În anul 1465 Matia cu acordul papei Ioan II. donase mănăstirea în construcție franciscanilor observanți. Chiar în acel an papa cere informații despre mănăstire arhiepiscopului de Esztergom, arătând că regele dorește să construiască acolo biserică, turn, portic, refectoriu, dormitor și cimitir.⁶⁹⁵ Biserica mănăstirească se afla pe situl bisericii catolice, corul poligonal i-a fost dezvelit

⁶⁹⁰ ROMHÁNYI 2005, pp. 99–100.

⁶⁹¹ Este vorba despre Dionisie de Cussal și Petru de Pankotha, v. PETROVICH 1970, p. 159. În 1475 mai sunt menționați cei doi împreună cu magistrul Toma de Torda (se pare că este vorba despre viitorul provincial, menționat și la 1481). La Coșeu și la Pâncota nu a fost mănăstire augustiniană nici după opinia lui Romhányi B. (ROMHÁNYI 2005, p. 94.), în schimb la Coșeu existase o mănăstire franciscană, actuala biserică reformată. *Dicționarul mănăstirilor* de asemenea neagă existența a unei mănăstiri augustinienilor la Coșeu (v. p. 120, însă data de referință apare greșit, 1470 în loc de 1473), dar nu cunoaște informația (sau dubiul existenței) despre Pâncota.

⁶⁹² ENTZ 1996, p. 55, 454. V. și KOVÁCS 1998. La Reghin avem o bazilică cu clopotniță în locul traveei vestice a navei de mijloc și cor poligonal, capelă sudică gotică târzie ulterior adăugată. Biserica fusese transformată de multe ori după construire. Turnul și bazilica par a fi datate de o inscripție din 1330, care se află în cor. Totuși, detaliile decorative, foarte asemănătoare celor din Turda – portalul vestic, pornirile de nervură ale bolții corului – indică o datare mai apropiată de sfârșitul secolului al XIV-lea, iar inscripția, se pare, că fusese păstrată din pietate.

⁶⁹³ ENTZ 1996, 106, 259, 499–500.

⁶⁹⁴ BALOGH 1966, I, pp. 195–198.

⁶⁹⁵ VARGA 2008. În acest caz ori a intervenit o concepție arhitecturală total diferită de cea începută, ori regele încercase să-și mărească meritele în ochii papalității: dacă la mănăstire deja se lucrează anul 1454, iar în 1458 auzim despre dulgher, ni se pare dubios că mai lipsea biserica, turnul, porticul, refectoriul, dormitorul și cimitirul.

parțial de către Kővári Ernő, care menționează și o inscripție din 1487, înzidită în turnul cel nou, care însă a dispărut o dată cu demolarea bisericii între anii 1952-1954.⁶⁹⁶ Este greu de precizat dacă rămășițele prezentate de Kővári aparțin sau nu perioadei augustinienne.

Din păcate, cinci dintre cele șase mănăstiri care au existat, nu pot fi localizate. La Alba Iulia în ultimul timp s-a încercat identificarea bisericii augustinienne cu biserica „Báthory”, care aparținuse în epoca modernă mănăstirii iezuite, și a fost demolată în 1898. În anul 1580, deci cu niște decenii în urmă, iezuiții au preluat mănăstirea dominicană (după literatura mai veche), părăsită după Reformă.⁶⁹⁷ În cele mai multe documente iezuite biserica respectivă apare ca și una fosta dominicană, însă cu hramul Sf. Ștefan protomartirul, hramul bisericii augustinienne de la Alba Iulia (în loc de Sf. Fecioară, hramul dominican), iar un inventar din 1582 menționează că biserica înaintea Reformei aparținuse ordinului augustinian.⁶⁹⁸ Pe baza informațiilor de mai sus, mai nou s-a emis ipoteza că iezuiții în 1580 ar fi preluat de fapt mănăstirea medievală augustiniană care, părăsită în urma Reformei în anii 1540, ar fi fost ocupată pentru o perioadă mai scurtă de dominicani, care s-ar fi întors la Alba Iulia după ce au fost obligați și ei să părăsească așezământul lor original din acest oraș.⁶⁹⁹ În anul 1553 mănăstirea augustiniană din Turda și Dej mai funcționau, deci nu este verosimilă părăsirea de către ei în anii 1540 a claustrului de la Alba Iulia. Nu se poate exclude că în documentele respective apar și erori de cancelarie, și avem nevoie de mai multe informații pentru elucidarea problemei importante a apartenenței medievale a clădirii în discuție, cunoscută de altfel destul de bine din relevee și fotografii arhivă.⁷⁰⁰

La Dej, asemănător cazului de la Alba Iulia, s-a încercat identificarea bisericii augustinienne cu o clădire cunoscută, de data asta cu biserica franciscană de pe latura estică a centrului.⁷⁰¹ Ultima informație despre mănăstirea augustiniană din Dej încă în funcțiune datează din 1553.⁷⁰² În 1754 se vorbește despre *Naty puszta Templom* (biserica mare abandonată) în centrul Dejului, care se poate identifica sigur cu biserica augustiniană medievală.⁷⁰³ Biserica franciscană s-a construit însă pe o altă parcelă mai devreme, încă între anii 1726-1734.⁷⁰⁴ Monografia mănăstirii franciscane, scrisă de priorul acestuia, Bíró

⁶⁹⁶ KŐVÁRI 1914, p. 454. În rezumatul în limba franceză a articolului apare inscripția 1478, alții au văzut 1468, v. și BALOGH 1985/ 2, p. 187. Despre Hunedoara v. și *Dicționarul mănăstirilor, s.v. Hunedoara*, unde citim și despre analogia făcută de Kővári a corului dezvelit cu cel al mănăstirilor din Teiuș și Șumuleu; însă în articol nu se găsesc asemenea opinii.

⁶⁹⁷ ENTZ 1996, pp. 171, 300–301, LUPESCUNÉ MAKÓ 2004.

⁶⁹⁸ Dintre aceste documente mai multe, însă nu toate au fost emise de cancelaria poloneză a regelui Ștefan Báthory, deci există dubiul că au confundat hramurile: BALOGH 1985/ 1, pp. 273–278, 367–368.

⁶⁹⁹ *Dicționarul mănăstirilor*, pp. 47–51, SALONTAI 2002, pp. 91–96.

⁷⁰⁰ Înaintea demolării mănăstirii iezuite (1898) Cserni Béla a realizat o serie de fotografii pe negative de sticlă, păstrate în muzeul din Alba Iulia și publicate parțial în *JezTÉvk* (anexă la p. 36) și integral de ȘERBAN 1977, respectiv o fotografie în ENTZ 1996 (il. 314.). Despre fazele medievale ale bisericii v. ȘERBAN 1977 (cu publicarea unor fragmente medievale de piatră cioplită). Șerban pledează pentru dominicani ca și proprietari medievali, dar menționează și un document care ar atesta pe augustinieni. Despre reconstrucția iezuită a bisericii v. BALOGH 1985/ 1, pp. 273–278, 367–368, cu fragmente din documentele din vorbă și cu proiectele lui Massimo Milanesi din 1584, p. 203, 205.

⁷⁰¹ ENTZ 1996, p. 37, susține că biserica franciscană actuală este de fapt biserica augustiniană medievală transformată în stil baroc în cursul secolului al XVIII-lea. Opinia lui Entz a fost preluată și de ROMHÁNYI 2000, 21.

⁷⁰² ENTZ 1996, p. 273.

⁷⁰³ SZABÓ T. 1937, p. 47.

⁷⁰⁴ TAGÁNYI – RÉTHY – KÁDÁR III, p. 136. Pe p. 116 se află fotografia unei chei de boltă din mănăstirea augustiniană.

Lőrinc, pe baza informațiilor din *Historia Domus*, susține că fundația bisericii și a claustrului datează din secolul al XVIII-lea, deci nu poate fi vorba de o eventuală reutilizare a pereților bisericii augustinienne vechi.⁷⁰⁵

Claustrul augustinian de la Lipova cu hramul Sf. Fecioară a fost fondată înainte de anul 1278 de către Paul din neamul Gutkeled, s-a desființat în urma Reformei. Mănăstirea fusese probabil în cartierul Șoimoș al Lipovei de astăzi.⁷⁰⁶

Locația mănăstirii de la Oradea este de asemenea necunoscută. Mănăstirea cu hramul Sf. Nicolae apare în anul 1339, Romhányi presupune că ar fi fost întemeiată de către episcopul de la Oradea, dispărea din documente în perioada Reformei. Pe baza documentelor medievale Bunyitay Vince o plasează în cartierul Olosig, pe malul Crișului, în preajma ieșirii către Episcopia-Bihor.⁷⁰⁷

Mănăstirea augustiniană de la Șemlacu Mare cu hramul Sf. Toma Becket, considerată una dintre primele fundații ale acestui ordin în Ungaria medievală, apare într-o diplomă databilă între anii 1256-1270, considerată fals.⁷⁰⁸ Mănăstirea dispărea din documente la sfârșitul secolului al XIV-lea, localitatea care s-a găsit undeva în hotarul satului Gătaia de astăzi a dispărut la sfârșitul evului mediu. Nu cunoaștem nici locația exactă, nici urme provenind din această mănăstire.

Remarcăm faptul că în Transilvania augustinienii nu s-au stabilit în marile orașe săsești sau în Cluj, au ales orașele de importanță medie din centrul Transilvaniei, fără alte comunități mănăstirești.

La Turda dimensiunile bisericii și calitatea artistică ale portalurilor indică clar un sprijin consistent pentru construirea mănăstirii, și acest fapt trebuie luat în considerare în identificarea fondatorului. Romhányi pe baza diplomelor mai sus indicate presupune fondarea regală a așezământului augustinian de la Turda (Carol I. de Anjou),⁷⁰⁹ ce poate fi confirmată și de prezența cămării de sare, care – fiind în subordinea directă a cămării regale – a putut să furnizeze un eventual ajutor regal.

Accentuăm corelația dintre locația unor mănăstiri augustinienne din Transilvania și exploatarea sării din regiune, acestea găsindu-se în centrele extragerii sau transportării sării: la Turda, sediul cămării principale de sare, la Dej, oraș cu cămară de sare, Alba Iulia, portul unde sarea transportată cu căruțe din zona Clujului a fost pusă pe nave și Lipova cu depozit de sare.⁷¹⁰ În primele două cazuri este aproape sigură fondarea regală a mănăstirilor. Salinele erau în tot parcursul evului mediu în proprietate regală, chiar dacă dreptul exploatării sării deseori era arendată unor particulari. În 1310 regele Carol I. donează două blocuri de pe fiecare căruță de sare din Ocna Dejului mănăstirii augustinienne din Dej (este

⁷⁰⁵ P. BIRÓ 1912, p. 28, sqq.

⁷⁰⁶ *Dicționarul mănăstirilor*, p. 162.

⁷⁰⁷ BUNYITAY 1883–1885, pp. 483–484, ROMHÁNYI 2005, 100.

⁷⁰⁸ GYÖRFFY 1987–1998, III. pp. 493–494, KOSZTA 2000, p. 68, *Dicționarul mănăstirilor*, p. 273, ROMHÁNYI 2005, p. 95. Prima diplomă care atestă augustinienii la Șemlacu Mare este un fals: KARÁCSONY 1904, 136.

⁷⁰⁹ ROMHÁNYI 2005, p. 94.

⁷¹⁰ În opinia lui Fügedi în orașele miniere ale regatului ordinele mendicante s-au stabilit foarte rar (v. FÜGEDİ 1972, p. 94.). În epoca arpadiană această ipoteză este adevărată (au existat doar două orașe miniere cu mănăstire de ordin mendicant). Cel puțin în cazul augustinienilor din Transilvania, începând de secolul al XIV-lea putem să contrazicem această teoremă. Nu trebuie să uităm nici centrele de desfacere ale sării, unde ordinele mendicante s-au stabilit destul de des (de exemplu Szeged, unde găsim dominicani și franciscani).

prima mențiune a mănăstirii).⁷¹¹ În 1325 donația a fost confirmată.⁷¹² În 1482 Matia donează augustinienilor 200 de galbeni din venitul sării de la Dej, iar Vladislav II. confirmă acest sprijin în 1491.⁷¹³ Fondatorul mănăstirii din Lipova, Paul din neamul Gutkeled îi asigurase o dijmă din sarea extrasă la Turda.⁷¹⁴

Evoluția arhitecturii augustinienne în Regatul Maghiar medieval

Dintre mănăstirile augustinienne din Ungaria medievală s-a păstrat relativ intact doar cel din Bardejov (Bártfa, Slovacia, astăzi biserică franciscană, *Fig. 18/ 1, Pl. 37/ 1*). Fondatorul mănăstirii cu hramul Sf. Ioan Botezătorul nu se cunoaște, apare sigur în anul 1390 într-o scrisoare a generalului ordinului, Bartolomeo da Venezia, în primele decenii ale secolului al XV-lea biserica a fost sub (re?)construcție, în 1432 corul lăcașului de cult a fost sfințit. În anii 1460 s-a reluat activitatea de construcție, sub conducerea meșterului Simon Pfeyler (sunt cunoscute și ajutoarele lui), fiind refuzată oferta meșterului constructor Ștefan din Košice, care lucrase și la bisericile Sf. Elisabeta din Košice și Sf. Egidiu din Bardejov. În anul 1480 citim despre construirea bolții, în 1481 despre amplasarea ancadramentelor de fereastră. Un imbold pentru terminarea bisericii era o donație bogată din 1490, pentru achiziționarea unei monstranțe de aur, ridicarea altarului, construirea acoperișului capelei Sf. Cruce, a bisericii și a chiliilor călugărilor. Totuși, corul (nou) al bisericii s-a construit (probabil doar s-a renovat) peste zece ani, iar în 1504, la cererea expresă a călugărilor, a fost mutată capela Sf. Cruce. În anul 1528 călugării au abandonat mănăstirea, care intrase în proprietatea orașului.⁷¹⁵

Mănăstirea de la Bardejov se ridică în apropierea drumului de ieșire sudic al orașului, în vecinătatea zidului de incintă. Claustrul se află pe latura sudică a bisericii nu foarte spațioase, cu o singură navă și cu un cor încheiat poligonal. Partea exterioară a bisericii păstrează aspectul medieval, interiorul a fost transformat radical în cursul secolului al XIX-lea. Biserica a fost realizată în două perioade mari de construcție, pe baza mulurilor ferestrelor în arc frânt ale corului poate fi acceptată datarea în anul 1432. Nava mai înaltă este mai târzie, din perioada goticului târziu, se remarcă prin superbul portal nordic și prin fereastra imensă a fațadei vestice cu decor bogat și elegant de mură.

Proporțiile navei și ale corului bisericii de la Bardejov diferă de Turda, iar elemente arhitecturale comune – amplasamentul lângă ieșirea din oraș (pe partea sudică a acestuia), portal reprezentativ nordic, direcționat către piață – sunt general întâlnite în arhitectura mănăstirilor mendicante medievale, cel puțin în Europa Centrală. Consola de statuie la poartă și existența picturii murale exterioare nu pot fi considerate elemente de legătură stilistică.

⁷¹¹ URKUNDENBUCH I. 298. Se pune problema dacă regele a avut sau nu posibilitatea reală de a efectua donații în regiunea de sub dominația lui Ladislau Kán.

⁷¹² URKUNDENBUCH I. 396.

⁷¹³ FALLENBÜCHL 1943, p. 40.

⁷¹⁴ *Dicționarul mănăstirilor*, p. 162.

⁷¹⁵ Recent apăruse un studiu exhaustiv despre istoricul medieval al mănăstirii din Bardejov și perioadele de construcție ale clădirilor aparținătoare: SROKA 2012. Literatura mai veche a mănăstirii: ROMHÁNYI 2000: *Bártfa*. ROMHÁNYI 2005 presupune că mănăstirea era fondată de familia regală (regele Carol I. de Anjou sau mai degrabă văduva acestuia, Elisabeta), p. 94. Planul mănăstirii: KÖH, Tervtár, 124.172ND (Myskovszky Viktor, 1880). Date despre biserică:: MM. I. p. 179, *Súpis pamiatok*. I. pp. 95–96.

Dintre mănăstirile augustinienne ale regatului medieval cunoaștem cele mai multe exemple de pe teritoriul actual al Ungariei, însă doar din cercetări arheologice sau din reprezentări arhivă. Mănăstirea din Vác, cu hramul Sf. Iacob, fondată de episcopul Laurențiu în 1319 a funcționat până 1541.⁷¹⁶ Biserica a fost localizată arheologic, însă planul este cunoscut dintr-o reprezentare cartografică a orașului Vác, din 1680.⁷¹⁷ Structura cu două nave a bisericii a fost asimetrică, nava mai lată și mai lungă de sud a avut un cor mai scurt. Dacă „nava” nordică nu este o capelă lungă alăturată bisericii (de exemplul bisericii franciscane din Bratislava), este vorba despre un plan de două nave, frecvent în bisericile ordinelor mendicante din Franța și din vestul Europei (mai ales în secolul al XIII-lea), dar care lipsește în Ungaria medievală.

Conventul augustinian de la Buda a fost identificat în ultimii ani în cartierul medieval (periferic) Szentpéter, strada Szalag, pe trei parcele actuale, între niște clădiri moderne. Mănăstirea dedicată protomartirului Sf. Ștefan este una dintre cele mai timpurii, fondată ante 1276, a fost părăsită probabil după una din asediile turcești ale orașului din 1526 sau din 1529, în 1550 deja din materialele de construcție obținute din ruinele mănăstirii s-a construit un djami turcesc.⁷¹⁸ Din complex a fost dezvelit claustrul și cimitirul (cu monumente funerare medievale), planul bisericii se cunoaște doar cu aproximație din cauza clădirilor moderne. S-a dezvelit baza unui portal cu ambrazură bogat profilată, dar în rapoartele arheologice nu se precizează pe care latură a bisericii se afla. În partea nordică a bisericii se ridica turnul care probabil era în legătură cu sala capitulară completată cu o capelă (cu o cheie de boltă pictată).⁷¹⁹ Compoziție (biserica – turn – sală capitulară cu capelă) este tipică pentru arhitectura ordinelor mendicante din Europa Centrală în secolul al XIV-lea.

Din dezveliri arheologice se cunoaște destul de bine și mănăstirea din Pécs, fondată înainte de anul 1309 de episcopul local, dedicat probabil Sf. Augustin (*Fig. 18/ 4*).⁷²⁰ Biserica este alungită, lungimea navei (33,4 m.) chiar este comparabilă cu lungimea bisericii din Turda, corul însă este decroșat. Turnul se afla la nor de cor. Nu este exclusă refolosirea fundației unei biserici mai vechi.⁷²¹

La Bátmonostor nobilul Becsei Töttös donase augustinienilor în 1345 o mănăstire benedictină abandonată, datând din prima jumătate a secolului al XIII-lea, la biserica căreia s-a adăugat un cor poligonal alungit, respectiv, pe baza desenului de periodizare ale dezvelirilor arheologice se pare, că cele două șiruri de stâlpi dintre nave s-au construit de asemenea în secolul al XIV-lea (*Fig. 18/ 3*). La sud de biserică, tot în perioada augustiniană s-a mai construit o capelă cimiterială (?) cu o navă și cu un cor poligonal.⁷²²

La Pápóc se cunoaște complexul mănăstiresc aproape în întregime (*Fig. 18/ 2*). Nava alungită a bisericii datează din secolul al XV-lea, claustrul a avut doar o singură aripă. Mănăstirea a fost fondată de nobila Margareta Gersei în 1359 cu hramul Maica Domnului. Inițial drept biserică au adaptat o capelă mai veche, anterioară sosirii augustinienilor, de

⁷¹⁶ ROMHÁNYI 2000: *Vác*.

⁷¹⁷ MRT 9, pp. 429–430, 67. tábla.

⁷¹⁸ ROMHÁNYI 2000: *Buda-Szentpéter*, v. și versiunea CD-ROM din 2007.

⁷¹⁹ VÉGH 1998, VÉGH 2001, p. 176 (140/ 3) și VÉGH 2002 p. 171.

⁷²⁰ ROMHÁNYI 2000: *Pécs*.

⁷²¹ KÁRPÁTI 2002, Kis 2010.

⁷²² ROMHÁNYI 2000: *Bátmonostor*, BICZÓ 1985, BICZÓ – KISS.

plan cvadrilobat, care este în picioare și astăzi. Nava alungită se aseamănă cu Turda, contraforturile însă sunt altfel dispuse.⁷²³

Cum se poate observa, puținele elemente semnificative ale clădirilor prezentate cu greu pot fi comparate, asemănări sunt sesizabile doar în compoziția siturilor complexelor mănăstirești, care sunt însă generale în arhitectura medievală a ordinelor mendicante din Europa Centrală. La Pécs, Bátmonostor și la Buda apare turnul nordic, la care în ultimele două cazuri se alătură și un spațiu cu capelă. La aceste cazuri se găsește și cimitir, care fusese la Dej și la Turda. La bisericile din secolul al XIV-lea din Pécs, Pápóc, Turda (și eventual de la Buda) poate fi remarcată nava alungită. La Turda, Bardejov și la Bátmonostor apar coruri alungite încheiate poligonal care pot fi presupuse de asemenea și la Pécs și Buda, fiind tipice bisericilor ordinelor mendicante în secolele XIV-XVI.

De multe ori augustinienii au preluat biserici sau mănăstiri mai vechi (pe lângă cele menționate: Körmend), unde compoziția siturilor în cele mai multe cazuri respecta compoziția cea veche. Mărimea bisericilor a fost în general mai mare, la Turda, la Buda și la Pécs se pare că a depășit 40 de metri.

Pe baza celor expuse se poate constata că din punct de vedere arhitectural mănăstirile augustinienilor semănau celor ale ordinelor mendicante. Varietatea stilistică și compozițională a mănăstirilor este în acord cu rezultatele studierii arhitecturii altor ordine mendicante din Ungaria medievală, cu un patrimoniu mult mai bine păstrat, dominicanii sau franciscanii. La aceste ordine o tipologizare cu posibilitate de datare este posibilă doar în puține cazuri (evoluția formei corului și a poziției turnurilor), însă soluțiile stilistice, decorative depindeau de posibilitățile materiale și stilurile regionale ale fiecărei mănăstiri în parte (în zona centrală a regatului la fundațiile regale se poate sesiza și prezența meșterilor angajați în curtea regală).⁷²⁴

Arhitectura augustinienilor în Europa în general și în Europa Centrală în special urmărise arhitectura ordinelor mendicante, mai ales cea a franciscanilor.⁷²⁵ Augustinienii, ca și carmeliții nu au avut o mănăstire-mamă care ar fi determinat un prototip pentru filii.⁷²⁶ De asemenea, nu au avut reguli precise (ca de exemplu dominicanii) privind structura unei biserici și a mănăstirii alăturate. În consecință siturile augustinienilor din marile centre orășenești ale Europei prezentau o mare varietate atât în ceea ce privește concepția spațială, cât și ca mărime sau pretenție artistică, datorită posibilităților materiale diferite ale călugărilor sau ale patronilor.⁷²⁷ Astfel concepția planimetrică și stilistică a bisericii din Turda poate fi abordată doar parțial și numai în linii generale pe baza arhitecturii augustinienilor sau a celui caracterizând ordinele mendicante.

⁷²³ ROMHÁNYI 2000: *Pápóc*, KOPPÁNY 2002, VALTER 2004, cu bibliografie.

⁷²⁴ MAROSI 1994, pp. 44–45, v. și pp. 53–54. KUTNYÁNSZKY 2000, p. 97, 125.

⁷²⁵ BINDING – UNTERMANN, pp. 354–356, ANDREWS 2006, p. 113. Lucrările generale despre arhitectura sau arta medievală augustiniană sunt de asemenea destul de rare, se cunoaște mai bine arta din Italia a acestui ordin: THULIN 1937, PISTILLI 1993, GILL 1996, ANDREWS 2006, pp. 112–119, *Art and the Augustinian Order, Arte e spiritualità*.

⁷²⁶ ANDREWS 2006, p. 96.

⁷²⁷ ANDREWS 2006, p. 113.: „The contrast between the grandeur of the [augustinian] churches at Vienna, London and Florence and the smaller structures in Clare, Leicester or Stafford again underlines the importance of patronage and location in determining the size and ambition of ecclesiastical buildings and their communities.”

Identificarea formulată de Wolf Rudolf a bisericii reformate din Turda Veche cu fosta augustiniană se confirmă de argumente de ordin arhitectural, în parte deja prezentate. În cele mai multe cazuri mănăstirile ordinelor mendicante au fost construite la periferia orașelor, lângă principalele drumuri, cum s-a întâmplat la Cluj (franciscanii observanți), Sibiu (dominicani), Buda (franciscani și dominicani), Szeged (franciscani), Wiener Neustadt (Austria, franciscanii observanți), Laa an der Thaya (Austria, franciscani observanți), Retz (Austria, dominicani) etc.⁷²⁸ Cum s-a demonstrat mai sus, zona bisericii reformate din Turda era capătul sudic al orașului medieval, lângă drumul care după traversarea Arieșului se bifurca spre Alba Iulia și spre Târgu Mureș.

Volumetria bisericii, documentată de proiectul de fortificare de la începutul secolului al XVIII-lea, cu navă și cor poligonal alungit este tipică bisericilor ordinelor mendicante medievale din Europa Centrală, mai ales de la mijlocul secolului al XIII-lea și se întâlnește foarte des și în secolul următor.⁷²⁹

Este aparent problematică existența contraforturilor la ambii pereți longitudinali, deoarece aceste elemente de construcție de obicei lipsesc la peretele de joncțiune cu quadrumul sau cu clădirile mănăstirii. Totuși, există astfel de biserici mănăstirești, la care quadrumul era distanțat de contraforturi, sau – în unele cazuri – o aripă a quadrumului era inclusă în contraforturi străpunse. Din secolul al XIV-lea cunoaștem trei exemple, biserica conventului clariselor din Óbuda (Budapesta), cunoscută din cercetări arheologice (mijlocul secolului al XIV-lea, fundație regală),⁷³⁰ biserica augustiniană din Pápóc (Ungaria, județul Vas), cunoscută de asemenea din săpături parțiale (*Fig. 18/ 2*)⁷³¹ și biserică franciscană din Târgu-Mureș (*Fig. 26/ 1*), unde fațada nordică are trei contraforturi.⁷³² Nava și corul sunt datați de Soós în ultimul sfert al veacului al XIV-lea pe baza elementelor decorative (portalul vestic). Din secolul al XV-lea cunoaștem mai multe exemple, toate biserici franciscane observante: Coșeu (actuala biserică reformată, există sigur în anul 1422), Teiuș (fondată în 1448 de Ioan de Hunedoara),⁷³³ Okoličné (Slovacia, după 1477, finanțată la finalul secolului și de ducele Ioan Corvin),⁷³⁴ Cluj (între 1486-1503,

⁷²⁸ Despre amplasamentul mănăstirilor augustinieni în mediu german v. FRITSCH 2008.

⁷²⁹ MAROSI 1994, p. 47.

⁷³⁰ BERTALAN 1994, planul cu periodizare v. pe p. 154.

⁷³¹ KOPPÁNY 2002, il. 586.

⁷³² Despre evoluția medievală a mănăstirii v. SOÓS 2002, despre problematica contraforturilor p. 149, arheologul a constatat faptul că în directă vecinătate a peretelui nordic (spre portic) nu s-a dezvelit nimic, deci porticul a fost la o oarecare distanță de biserică. Planul bisericii: 2. ábra. Atragem atenția asupra faptului că în mai multe locuri planul bisericii din Târgu Mureș este redat cu șase contraforturi la fațada nordică (de ex. *Dicționarul mănăstirilor*, p. 261). În *Dicționarul mănăstirilor* A. A. Rusu datează actuala biserică între anii 1390–1410, mai ales pe baza menționării scrise a terminării corului în anul 1400. O situație de asemenea confuză găsim și la prezentarea reușită a mănăstirii dominicane de la Vințu de Jos, RUSU 1998, unde doar pe una dintre cele două planuri publicate despre săpături apar contraforturile sudice, spre clădirile mănăstirii (il. 2. și 3.).

⁷³³ Planul v. în ENTZ 1996, p. 494. Istoricul bisericii: *Dicționarul mănăstirilor*, 266–267. Un scurt rezumat al cercetărilor conduse de Adrian A. Rusu este publicat pe site-ul CIMEC: www.cimec.ro/scripts/arh/cronica/detalii.asp?k=2119. Despre portic: *Pe latura de nord a fost regăsită fundația porticului inițial, ridicat la oarecare distanță cronologică după biserică.*

⁷³⁴ Okoličné: PAPP 2005, pp. 39–44, planul v. pe pl. LIV.

contraforturile fațadei nordice sunt străpunse de arcele porticului),⁷³⁵ Kőröshegy (după 1495, porticul s-a alăturat fațadei nordice),⁷³⁶ și probabil Caransebeș.⁷³⁷

Probleme planimetrice mult mai interesante sunt lățimea egală a corului și a navei respectiv traveele de boltă de plan (aproape) pătrat, din care se compune nava (traveea estică este mai scurtă). Bisericile proiectate cu navă și cor de aceeași lățime sunt destul de rare, de obicei această structură se datorează lărgirii ulterioare a corului, sau este caracteristică capelelor. La Turda soclul navei continuă neschimbat pe rămășițele corului, deci în mod sigur cele două spații aparțin aceleiași faze de construcție. Concepția spațială unitară este deosebit de rară între bisericile ordinelor mendicante din Ungaria medievală.⁷³⁸ La augustinienii din Europa Centrală apare concepția unitară a bisericilor, însă doar ocazional și numai datorită influenței altor biserici de ordin mendicant din zonă, mai ales a celor franciscane (în Cehia: Mělník-Pšovka, Ročov;⁷³⁹ în Germania: Hamminkeln-Marienthal (*Fig. 26/ 2*),⁷⁴⁰ Höchst; în Austria: Baden⁷⁴¹).

Traveele de boltă cu plan pătrat la bisericile-sală de asemenea sunt foarte rare la bisericile din secolul al XIV-lea, nu numai în Transilvania, dar în toată Europa Centrală. Acest tip de boltă caracterizează bisericile franciscane construite imediat după moartea fondatorului ordinului: la San Francesco din Assisi (1228-1239-1253 (*Fig. 26/ 3*), la Santa Chiara (1263) sau la prima fază a bisericilor San Francesco al Prato din Perugia și San Antonio din Padova⁷⁴² (eventual în această serie se include și biserica franciscană din Prenzlau, construit către 1250).⁷⁴³ Aceste exemple urmăresc tipul de boltire ale bisericilor gotice timpurii din regiunile Anjou și Poitou. Însă corul scurt ale acestor biserici precedat de navă transversală nu poate fi pus în legătură cu Turda.

Sunt mai apropiate atât morfologic cât și geografic bisericile cartuziene din Germania, Austria, Slovenia și Ungaria. La eremiții cartuzieni s-a răspândit foarte rapid spațiul liturgic unitar acoperit cu travee de plan pătrat, în care se includ perfect și exemplele din Ungaria medievală: Letanovce (Menedékkő, Slovacia, *Fig. 27/ 1*), fondată în anul 1299, clădirile sale databile la începutul secolului al XIV-lea; Lechnic (Vörösklastrom, Slovacia), fondată în 1319; Lövöld; Felsőtárkány, fondată în 1332, transformată la începutul secolului următor,⁷⁴⁴ care au fost inspirate din exemplul știrian din Seitz (Žiže, Slovenia, *Fig. 26/ 4*).⁷⁴⁵ Tipul spațial de la Seitz a fost larg răspândit, menționăm doar Gaming și Aggsbach-Dorf din Austria.⁷⁴⁶ Probabil aceste biserici au influențat și cea franciscană din Bač (Bács, Serbia), construită în secolul al XIII-lea, cu două perioade ulterioare medievale.

⁷³⁵ Despre faza gotică a bisericii cel mai recent: PAPP 2005, pp. 44–51, planul: pl. LXIX.

⁷³⁶ Planul bisericii v. în NÉMETH – BALÁZSIK, p. 387.

⁷³⁷ *Dicționarul mănăstirilor*, pp. 87–88.

⁷³⁸ Despre această problemă v. MAROSI 1994, pp. 52–53.

⁷³⁹ *Encyklopedie*.

⁷⁴⁰ Renania de Nord-Westfalia, una dintre primele mănăstiri augustinieni din Germania, astăzi mănăstire carmelită, construită în jurul anului 1345: SEGERS – SCHRÖDER.

⁷⁴¹ DONIN 1935, pp. 87–89, il. 28. Clădirea datează din prima jumătate a secolului al XIV-lea.

⁷⁴² SCHENKLUHN 2000, pp. 37–41, 56–63, il. 10, 29, pl. II.

⁷⁴³ BINDING – UNTERMANN, il. 444.

⁷⁴⁴ Lucrări despre exemplele din Ungaria medievală. Letanovce: TÖRÖK – LEGEZA, pp. 26–31, Lechnic: SCHÜRER – WIESE, pp. 171–173, Lövöld: CSENGEL – GERE, Felsőtárkány: NÉMETH 1967.

⁷⁴⁵ Despre Seitz: BINDING – UNTERMANN, pp. 391–392, il. 528–529.

⁷⁴⁶ *Kunst in Österreich*, pp. 273–274, 274–275.

Însă aceste exemple sunt mai timpurii decât Turda, în locul corului alungit găsim un sanctuar de o singură travee și au dimensiuni destul de reduse față de biserica transilvană.

Este mult mai verosimilă presupunerea că concepția spațială de la Turda urmărește bisericile cu spațiul unitar din Europa Centrală. La bisericile franciscane ale Europei Centrale spațiul liturgic unitar este aproape un loc comun: biserica clariselor din Sankt Veit an der Glan (*Fig. 27/ 2*) și bisericile franciscane din Katzelsdorf (Niederösterreich), Eisenach (Thuringia), Prenzlau (Brandenburg), Kalisch (Silezia)⁷⁴⁷ – la ultimele trei exemple corurile practic lipsesc, spațiul este un dreptunghi alungit. La bisericile dominicanelor din Germania, Austria și Cehia găsim alte exemple: Stetten, Lambrecht⁷⁴⁸ și biserica Sf. Ana din Orașul Vechi, Praga. Chiar dacă mai rar, găsim analogii și în Ungaria medievală: biserica franciscană din Ilok (Újlak, Croația, construită în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, ulterior lărgită de mai multe ori, *Fig. 27/ 3*), biserica clariselor din Bratislava (în 1235 cisterciană, clarisele au preluat-o în 1297 și se pare că au lărgit imediat corul la lățimea navei, *Fig. 27/ 4*) și cea franciscană din Keszthely (corul terminat ante 1395, nava de aceeași lățime ridicată peste câțiva ani, a avut și un lettner).⁷⁴⁹ Eventual în această tipologie se include biserica mănăstirii din Szemenye (comitatul Zala, Ungaria), fondată în 1246, cunoscută doar din planul lui Giulio Turco din secolul al XVI-lea.⁷⁵⁰ Astfel se pare că concepția spațială din Turda se încadrează într-o tipologie rară, dar existentă, care în Transilvania nu are analogii, însă nu a fost necunoscută în arhitectura ordinelor mendicante în Ungaria în secolul al XIV-lea și are foarte multe exemple în spațiul central-european.

Portalurile

Înainte de a intra în detalii privind portalurile, trebuie să evidențiem un fenomen al goticului central-european din secolul al XIV-lea și din prima jumătate a secolului următor, difuzată de clădirile ordinelor mendicante, denumită în literatura de specialitate „Reduktionsgotik”. Denumirea încearcă să descrie caracterul auster, simplificator al clădirilor acestor ordine, lipsa sau numărul redus al elementelor decorative față de marile catedrale din vestul Europei. Foarte repede și bisericile parohiale, printre care unele chiar de dimensiuni apreciabile, ale unor orașe bogate au preluat această caracteristică, oglindind eficiența învățaturii transmise de ordinele mendicante în ambianța orășenească.⁷⁵¹

Portalurile bisericii reformate de la Turda sunt cele mai exigente și spectaculoase dintre detaliile medievale ale clădirii. Din punct de vedere morfologic și cronologic ipoteza anterior menționată, formulată de Entz Géza Antal cu greu poate fi susținută (conform căreia portalurile din Alba Iulia, *Pl. 37/ 2* și Cârța, *Pl. 37/ 3* ar fi fost modelele unor serii de portaluri transilvane de la cumpăna secolelor XIV-XV).⁷⁵² Portalul vestic superb al catedralei de la Alba Iulia a fost construit în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, în cursul reparațiilor de după atacul săsesc asupra catedralei (1277), în decursul unor

⁷⁴⁷ BINDING 1982.

⁷⁴⁸ SCHENKLUHN 2000, pl. V.

⁷⁴⁹ MAROSI 1994, p. 52. Despre Ilok: VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994, p. 66, il. 2. Despre Bratislava: KUTNYÁNSZKY 2000, p. 116. Despre Keszthely: VÁNDOR 1994, pp. 113–114, il. 5, 6, și TÓTH 2006a.

⁷⁵⁰ KUTNYÁNSZKY 2000, p. 111, il. 16.

⁷⁵¹ MAROSI 2008 (pp. 73–76) accentuează rolul acestei concepții chiar în legătură cu biserica parohială de la Levoča, care, cum vom vedea, va avea un rol marcant în înțelegerea stilisticii bisericii turdene.

⁷⁵² ENTZ G. A. 1982b.

lucrări databile și prin contractul din 1287 al pietrarului Ioan fiul lui Tyno din Saint-Dié (anturajul stilistic al acestui portal deosebit de important constituind încă un mister).⁷⁵³ Intrarea vestică a mănăstirii de la Cârța este mai târzie decât biserica, datează – conform literaturii de specialitate – din preajma anului 1300, de altfel atât stilistic cât și calitativ este total străină de clădire.⁷⁵⁴ Despre datarea portalului de la Cârța nu avem nici un reper sigur (de ordin stilistic, inscripție sau document), singurul „argument” al datării este faptul că nu poate fi cu mult mai târziu decât restul bisericii. De altfel, între portalurile de la Cârța și Alba Iulia – în afara generalităților de genul includerea într-un rezalit cu fronton triunghiular și timpanul în arc frânt – nu s-a formulat nici o asemănare de ornamentală, de profilatură sau măcar de calitate a lucrării. Totuși, aceste două opere total diferite, ridicate în jurul anului 1300 (?) ar trebui să fie considerate modelele seriei sus-menționate, realizate în deceniile din jurul anului 1400.⁷⁵⁵

Studiile mai noi formulează aprecieri mai nuanțate în legătură cu această problemă. Istoricul de artă Szilárd Papp observă o legătură strânsă între portalul bisericii Sf. Ștefan din Baia Mare (*Pl. 37/ 4*) și intrarea nordică a bisericii Sf. Iacob din Levoča (Slovacia, regiunea Zips), respectiv portalul pridvorului acestuia (*Pl. 38/ 1–2*), databile la mijlocul, respectiv la cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea.⁷⁵⁶ Aceste portaluri în opinia lui Papp sunt în strânsă legătură cu cele transilvane, atât în privința profilaturii cât și în cea a ornamenticii frizelor de capitel.⁷⁵⁷ Cum am văzut, Vătășianu deja lansase această ipoteză referindu-se la portalurile din Baia Mare și Ațel.⁷⁵⁸

⁷⁵³ SARKADI 2010, pp. 100–102. Sarkadi deja formulează dubiile sale privind rolul de model al portalului de la Alba.

⁷⁵⁴ Din bogata bibliografie a mănăstirii cisterciene de la Cârța: ENTZ 1963, MACHAT 1983, TĂTARU 1983, TURCUȘ – TURCUȘ. Releveul portalului: ENTZ 1963, il. 5. Asemănător situației de la Alba Iulia, avem de-a face cu un monument cu o bibliografie deosebit de bogată, care însă nu lămurește originea stilistică a portalului vestic.

⁷⁵⁵ ENTZ G. A 1982b.

⁷⁵⁶ Biserica Sf. Iacob de la Levoča este una dintre cele misterioase capodopere ale arhitecturii medievale din regatul maghiar medieval, căreia pot fi atribuite foarte puține date arhivistice, principalele faze de construcție pot fi separate doar prin analiză stilistică și constructivă. În acest demers ajută și biserica minorită din același oraș, construită într-o singură fază principală. În literatura modernă se conturează două ipoteze despre evoluția clădirii, cea a lui Marosi Ernő (MAROSI 1974, pp. 299–312, MM. I. p. 315, 323) ne pare mai credibilă: corul, capela laterală poligonală și cele trei travei estice respectiv traveea vestică mai îngustă aparține primei faze puternic influențată de biserica franciscană, urmată după o schimbare de plan de zona de mijloc a bisericii cu traveele mai late (astfel lucrările au fost începute concomitent la est și la vest, asemănător bisericii Sf. Mihail din Cluj). Boltirea bisericii a fost realizată într-o nouă etapă, deja în a treia jumătate a secolului al XIV-lea. Portalul nordic interior aparține primei faze, portalul nordic exterior celei a doua, iar cel sudic, cu rezolvarea mai „moale” a decorului de frunze este mai târzie, de la sfârșitul secolului. POMFYOVÁ 2003 datează corul bisericii de la sfârșitul secolului al XIII-lea, iar boltirea spațiului enoriașilor în sistem pseudo-bazilical la mijlocul secolului al XIV-lea. În concepția autoarei portalul sudic, probabil cu decorul cel mai elegant, cu timpan în muluri traforați, databil la a doua jumătate a secolului al XIV-lea, a fost construit sub influența unor opere parleriene înaintea activității lor din Praga (Freiburg im Breisgau, Schwäbisch-Gmünd). Biserica Sf. Cruce din Schwäbisch-Gmünd s-a construit în două faze importante (navă: 1330–1341, cor: 1351–1410). Mulurile portalului sudic din Levoča pot fi puse în legătură cu partea mai târzie a bisericii, cu mulurile corului, mai ales cele ale deambulatorului, astfel este acceptabilă o datare târzie a acestuia, la anii 1370–80. Releveul și profilatura portalului sudic de la Levoča v. la MM. I. p. 454.

⁷⁵⁷ PAPP 2011, pp. 196–197: „Erdély nem csak e két épület (Cluj, Sebeș-Alba, n.a.) miatt tarthat számot az érdeklődésünknek, hanem azért is, mert a nagybányai kaputípus itt széles elterjedtségnek örvendett.”

⁷⁵⁸ VĂTĂȘIANU 1959, p. 233. Se pare că Papp nu consultase opera lui Vătășianu, totuși rezultatele lor sunt asemănătoare.

Din punct de vedere morfologic portalurile transilvane în general și cele turdene în special seamănă mult mai mult cu cele de la Levoča (unde mai găsim și un alt portal asemănător, dar mai simplu, la sud-est, actualmente obturat) decât cu cele de la Alba Iulia sau Cârța.⁷⁵⁹ Baza portalului vestic de la Turda se formează dintr-un șir de semicilindri susținând un șir de semicilindri mai mici, care susțin elementele proeminente ale profilaturii. O versiune puțin mai simplă a acestui tip de bază apare la un ancadrament al bisericii minorite din Levoča. Semicilindrii alăturați se repetă și la portalul nordic exterior al bisericii Sf. Iacob din același oraș, însă doar într-un singur rând, exact în forma bazei portalului *nordic* de la Turda. Profilatura aceluiasi portal nordic seamănă mult cu portalul exterior de la Levoča. Aceste asemănări ale unor detalii mărunte poate să susțină legătura stilistică a portalurilor. Profilatura portalului vestic de la Turda seamănă și cu cele de la Ațel (*Pl. 38/ 3*) și Reghin (*Pl. 38/ 4*) prin cavetele late cu șanțuri, iar cu cele din Curciu și Băgaciu prin prezența elementului hexagonal din profilatură. Friza portalului vestic se regăsește în ornamentica cavetelor arhivoltei porții vestice de la Băgaciu. Baza dublată a portalului nordic din Turda se regăsește la Ighișu Nou, iar lipsa abacului, specific pentru Turda se mai observă la Bratei și la Ațel.

Portalurile de la Levoča și Baia Mare au și alte asemănări cu grupul transilvan. Papp menționează un element specific de profilatură, foarte rar, în formă de picătură asimetrică care este prezent în regiunea Zips (Landek și biserica minorită din Levoča), la Baia Mare, dar apare și la Dârlos, Băgaciu sau Reghin.⁷⁶⁰ Friza capitelului portalului exterior nordic de la Levoča se repetă la Ațel (chiar și în șirul de frunze din cavetele arhivoltei!) și la Reghin, iar succesiunea în profilatură a elementului pară și tor de la același portal se regăsește atât la Târgu Mureș, cât și la poarta sudică de la Băgaciu. Tipicele cârceie de colț ale frunzelor de pe portalul nordic turdean se repetă la friza de capitel a intrării de sud-est de la Levoča.⁷⁶¹ Baza treptată a portalului interior nordic din Levoča apare la portalul din Reghin.

În ipoteza lui Entz Géza Antal opera care ar fi fost legătura cronologică dintre grupul Alba Iulia-Cârța (jurul anului 1300) și celelalte biserici (deceniile din jurul anului 1400) ar fi fost portalul de la Reghin, datat prin inscripția din 1330, înzidit în peretele nordic al corului. Biserica de la Reghin este importantă și prin legăturile cu Turda (pornirile tipice ale nervurilor din cor, *Pl. 39/ 1*). Ni se pare că elementele în cauză ale bisericii de la Reghin fuseseră construite mai târziu, cândva în anii 1360-1380, iar inscripția menționată nu poate referi la realizarea acestora. În acest sens pot fi enumerate mai multe argumente, analogiile morfologice cu niște opere de la mijlocul și din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea, Levoča, Baia Mare, Turda, respectiv bisericile din jurul anului 1400 (este cel puțin ciudat intervalul mare de timp dintre aceste biserici și inscripția de la Reghin) fiind deja prezentate. Lângă acestea pot fi invocate și argumente de ordin stilistic, dintre care par importante analogiile cu corul de tip hală al bisericii evanghelice

⁷⁵⁹ Rezolvarea tehnică deosebit de interesantă a lintelului de la Alba Iulia (îmbinarea lintelului din triunghiuri de piatră juxtapuse) se repetă la Bratei, însă doar acolo. Nici ornamentica nici elementele compoziționale (bază, coloane etc.) de la Alba Iulia nu se regăsesc la portalurile din vorbă.

⁷⁶⁰ PAPP 2011, p.

⁷⁶¹ Celelalte frunze ale acestui ancadrament se regăsesc pe consola statuii Maicii Domnului cu Pruncul Isus de pe fațada sudică a corului bisericii evanghelice din Sebeș-Alba.

din Sebeș-Alba, construit în două faze importante, în anii 1360-1370 respectiv 1370-1380.⁷⁶² Ornamentica consolei turnului scării de la Reghin prezintă o analogie apropiată (chiar dacă este mai provincială) cu cel de-al treilea capitel al peretelui nordic al corului din Sebeș (de la vest, la dreapta de inscripție, cu figuri). Această consolă este aproape identică cu două console ale transeptului bisericii evanghelice de la Sibiu (colțurile sudice ale careului), databile de asemenea la anii 1370. Consola de la Reghin aparține fazei în care a fost terminat turnul, portalul și navele, respectiv corul. O intervenție importantă asupra bisericii de la Reghin, ulterioară inscripției din vorbă, este atestată și de mulura flamboyantă ale ferestrelor, care apar în Europa Centrală doar în anii 1350 la Praga și pe teritoriile germane.

Friza decorativă a ferestrei nordice de la Reghin, decorată și cu măști, are un decor asemănător capitelului stâlpului angajat de la capătul peretelui nordic al corului de la Sebeș-Alba (deasupra statuii Sf. Nicolae). Fereastra respectivă din Reghin se află în poziție secundară, se pare că inițial fusese în peretele sudic al navei principale; măștile prezintă o asemănare stilistică cu unele statui de la Sebeș-Alba. Statuia înzidită în peretele exterior al capelei de la Reghin, în poziție secundară, chiar dacă este fragmentară, în rezolvarea faldurilor are de asemenea analogii la Sebeș (mai ales figura menționată a Sf. Nicolae).

În nava sudică de la Reghin, pe o cheie de boltă apare blazonul neamului Losonci, patronul bisericii. Amplasarea însemnului patronului în biserică patronată – chiar dacă nu este necunoscută⁷⁶³ – este deosebit de rară în prima jumătate a secolului al XIV-lea, se întâlnește ceva mai des către mijlocul secolului, majoritatea exemplurilor le găsim în cel de-al treilea sfert al veacului respectiv.⁷⁶⁴ O analogie formală foarte apropiată a blazonului respectiv se află pe una dintre cheile de boltă ale navei sudice a bisericii din Sebeș-Alba (scut gol, preparat poate pentru pictarea blazonului, având talpă în arc frânt, purtând un coif închis având două coarne).⁷⁶⁵ Lărgirea colateralelor navei de la Sebeș, împreună cu construirea lettnerului aparține fazei a patra a bisericii.⁷⁶⁶ Această fază este datată de Varga la intervalul dintre anii 1440-1460. Chiar dacă pentru lettner această datare este acceptabilă, pentru lărgirea colateralelor și pentru bolțile acestora nu poate fi admisă: morfologia elegantă, dezvoltată și bogată a lettnerului este în contrast total cu simplitatea consolelor, nervurilor și ale cheilor de boltă. În acest caz însă se ridică problema datării acestora: putem fi siguri doar de faptul că este mai timpurie decât lettnerul (și eventual mai târzie decât corul, dar nu neapărat, cum indică poarta sudică semiacoperită de

⁷⁶² Despre Sebeș-Alba v.: VĂTĂȘIANU 1959, pp. 220–223, KLEIN 1978, GÜNDISCH – STREITFELD, VARGA 1984 și ENTZ G. A 1984. Periodizarea cea mai acceptabilă a bisericii este cea oferită de VARGA 1984.

⁷⁶³ Primul exemplu de acest gen din Transilvania poate fi blazonul Széchy pe piatra de cheie a traveei de vest a navei principale a catedralei din Alba Iulia, probabil însemnul episcopului Andrei Széchy (1320–1356). V. KOVÁCS 1996a, p. 5.

⁷⁶⁴ MM. I, pp. 126–127, 307. Primul exemplu menționat aici este chiar blazonul lui Losonczy Tamás, fiul celui indicat de inscripția din Reghin, amplasat în biserică patronată de el în Stará Halič (Gácsfalu, Slovacia), din anul 1350. În secolul următor amplasarea blazonului patronilor în biserică se generalizează. Mulțumesc și pe această cale consultărilor despre problema istoricului construcției bisericii din Reghin cu prof. dr. Kovács András și cele despre reprezentarea bisericească nobiliară prin blazoane cu dr. Radu Lupescu.

⁷⁶⁵ Tipul de coif apare consecvent pe blazoanele din perioada lui Ludovic de Anjou și începutul domniei lui Sigismund de Luxemburg: catedrala din Zagreb și biserica franciscană din Keszthely (v. MM. II., 456, 458 dar și *Sigismundus*, p. 71, 91!, 102, 105, 121).

⁷⁶⁶ VARGA 1984, pp. 64–73.

intrarea actuală). Morfologia formelor (nervuri cu pornire comună directă din perete etc.) permite o datare de la sfârșitul secolului al XIV-lea.

Întorcându-ne la Reghin, în concluzie susținem că foarte multe elemente importante ale bisericii evanghelice nu pot fi datate prin inscripția din 1330, însă fără o cercetare amănunțită de parament este imposibilă separarea fazelor de construcție ale acestui monument, care fusese și reabilitat la începutul secolului al XX-lea, când au fost montate replici ale multor elemente decorative gotice. Pare tentant de a lega faza de la sfârșitul secolului al XIV-lea a bisericii cu încercarea patronului, Ladislau Losonczi, de a transforma lăcașul de cult într-o mănăstire augustiniană. Totuși, în acest sens deținem foarte puține date concrete, și ar fi doar o ipoteză fără bază solidă.

O altă piesă importantă a acestui „puzzle” al legăturilor artistice dintre Levoča și Transilvania din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea poate fi biserica evanghelică menționată de la Ațel.⁷⁶⁷ Autoarea celei mai recente prezentări a acestei biserici importante, în mod vizibil era nedumerită în fața problemelor contradictorii ridicate de încadrarea și datarea fenomenelor stilistice observate, printre acestea și în fața portalului. Cum am văzut, portalul de la Ațel se încadrează în șirul portalurilor inspirate de modelul din Levoča.⁷⁶⁸

Chiar dacă din punctul de vedere al compoziției portalul turdean se încadrează în șirul tipologic originar din Levoča, decorul frizei pare să fi avut și alte surse de inspirație decât poarta de sud-est a bisericii Sf. Iacob, și anume corul bisericilor parohiale din Sebeș-Alba și Cluj, deja prezentate.⁷⁶⁹ Aceste analogii indică o legătură strânsă între atelierul care au realizat decorul din piatră al corurilor de la Sebeș-Alba și Cluj cu atelierul care lucrase la portalurile turdene. Legătura dintre corul clujean și sebeșan se cunoaște de mult.⁷⁷⁰

Pe baza celor de mai sus se poate afirma că decorul cioplit al portalurilor turdene prezintă cele mai moderne tendințe ale artei transilvane ale vremii și avea legături strânse și cu arta din regiunea Zips, iradiată din Levoča. Merită a fi continuată cercetarea legăturilor frizelor între portalurile în cauză, care pare să aibă legături de asemenea cu Levoča, Sebeș și Cluj, respectiv ar fi și mai important conturarea legăturilor artistice transilvane din această perioadă cu regiunile de nord ale regatului.

Arcadele oarbe de pe contraforturi și de pe portalul nordic care formează o friză, de tradiție parleriană, cu includerea elementelor în careuri apare mai rar la noi. Ceva asemănător (patru cvadrilobi în careuri) apare pe fațada vestică a bisericii evanghelice din Dârlos, între fialele care flanchează portalul principal.⁷⁷¹ Friza, ca și compoziția portalului de la Dârlos însă are altă origine: provine din simplificarea portalului nord-estic al Bisericii Negre din Brașov.⁷⁷² O analogie mai apropiată este friza fântânii cu baldahin de la

⁷⁶⁷ Despre Ațel mai recent v. SINIGALIA 2012, portalul: Il. 11.

⁷⁶⁸ Iar stâlpii cu semitoruri marcante de colț apar și la Bratei, cu un portal asemănător celui din Ațel.

⁷⁶⁹ Analogia portalurilor turdene cu corul clujean a fost menționat deja și în MM. I., p. 449.

⁷⁷⁰ VARGA 1984, ENTZ G. A 1984.

⁷⁷¹ ENTZ 1996, p. 90, foto 96.

⁷⁷² Despre Brașov: BĂLINT 2009, desenul portalului: MM. I., p. 561. Portalul brașovean din anii 1420–1430, cu decor originar din Košice are terminație în arc frânt și dispune de un pridvor semicircular decorat cu o friză de patruleburi înscrise în dreptunghiuri. La Dârlos se vede combinarea simplificată a portalului și pridvorului brașovean într-o singură structură: elementele interioare ale arhivoltei sunt în arc frânt iar cel exterior este semicircular, având pe coronament friza din vorbă.

Visegrád. La Turda se observă însă și schimbarea elementelor decorative, care poate fi observată pe relicvarul de cap al Sfântului Ioan din Aachen, din anii 1360.⁷⁷³ Modelul murei oarbe din dreapta (triloburi cuprinse de un semicerc, cu decor de crin la vârfuri) este un loc comun al arhitecturii central-europene între anii 1350-1450, însă motivul din stânga, patru vezici de pește (*vessie de poisson*, *Fischblase*) dispuse în compoziție de vârtice, încadrat într-un pătrat, apare mult mai rar. Cunoaștem un singur exemplu de acest gen, pe una dintre ferestrele sudice a corului-hală a bisericii Sf. Sebald din Nürnberg (*Pl. 34/ 3*),⁷⁷⁴ care poate fi un indiciu de datare post quem a portalului turdean, totuși analogia pare a fi prea îndepărtată geografic.

Detalii sculptate

Detalii caracteristice ale bisericii de la Turda sunt pornirile comune de nervură direct din perete respectiv cele două suporturi de statuie din cor, asemănător rezolvate. Această soluție este destul de rară în arhitectura transilvană din secolul al XIV-lea,⁷⁷⁵ cunoaștem doar trei exemple, foarte probabil cu legături între ele: Turda, Reghin (bolta corului) și Sebeș-Alba, arcele de triumf ale navelor laterale ale corului precum și navele laterale, care însă diferă ca soluție. La Sebeș soluțiile mai elegante sunt cele din cor, cele din nave sunt mai provinciale și se schimbă cu alte tipuri de consolă (între care și una decorată cu șir de archete).

În Ungaria medievală acest tip de pornire de nervură apare mai des, primele exemple datează de la mijlocul secolului al XIV-lea: turnul Salamon de la Visegrád,⁷⁷⁶ nivelul inferior al capelei cetății de la Buda,⁷⁷⁷ sala cavalerilor din Diósgyőr, casele orașenilor din Buda, Sopron (casa Fabricius, sinagoga medievală), catedrala din Veszprém, Bratislava (capela Sf. Ecaterina), regiunea Zips, biserica parohială Sf. Marcu din Zagreb etc.⁷⁷⁸ Nașterea nervurii, decorată cu segmentări orizontale se găsește și la Baia Mare, cu analogii la biserica minorită din Levoča.⁷⁷⁹ Soluțiile cele mai apropiate de Turda se găsesc în nava sudică a bisericii Sf. Iacob din Levoča și în biserica parohială din Landek.⁷⁸⁰

Pornirea comună a nervurilor direct din perete se pare că este originară din Austria, unde primele exemple, destul de mari și rudimentare, de multe ori cu rol de „transfer” de la un fascicol mai subțire către unul mai gros apar la sfârșitul secolului al XIII-lea și se generalizează în cursul secolului următor, având niște exemple timpurii și în Ungaria sau Cehia: Sankt Veit an der Glan (biserica clariselor), Dürnstein (biserica clariselor), Krems

⁷⁷³ Parler, I., pp. 127–129.

⁷⁷⁴ Corul bisericii Sf. Sebald, construit între anii 1361–1379 a fost foarte important în răspândirea stilului parlerian în Franconia, v. MAROSI 1997, p. 151.

⁷⁷⁵ La începutul secolului al XV-lea, mai ales datorită influențelor de la Košice se generalizează pornirile teșite și în Transilvania, care câteodată iau și forma unor fragmente de mură (de ex. bolta pridvorului nordic al Bisericii de pe Deal din Sighișoara, 1429).

⁷⁷⁶ BUZÁS – SZÓKE, p. 132. Consolele se găsesc la bolta nivelului superior. Mulțumesc și pe această cale lui Buzás Gergely pentru că mi-a atras atenția asupra acestei opere.

⁷⁷⁷ Despre capelă v. GEREVICH 1966, pp. 207–214. (consideră că pornirea teșită de nervură este originară din Cehia, datează capela la mijlocul secolului) și ÉRSZEGI 1990 (cu o datare la anii 1360). Mai recent capela s-a datat și mai târziu, în jurul anilor 1380: TAKÁCS 2006, p. 71.

⁷⁷⁸ Buda: MM. I., p. 528/ 2, 4. Sopron: MM. II. il. 587–588, Veszprém: TÓTH 2006b, Zagreb: HORVAT 2010, pp. 49–54, il. 32–33. Referitor la regiunea Zips: MM. I., pp. 325/ 4, 327–328 și SCHÜRER – WIESE, il. 78, 81, 82.

⁷⁷⁹ Baia Mare: PAPP 2011, il. 26., Levoča: MAROSI 1974, il. 1.

⁷⁸⁰ Despre Levoča: MM. I. 315, despre Landek: SCHÜRER – WIESE: il. 86.

(biserica dominicană) și Wiener-Neustadt (biserica minorită).⁷⁸¹ Porniri arhaice, asemănătoare celor austriece găsim la Sopron (biserica franciscană) și la Óbuda (biserica clariselor). Din prima jumătate și de la mijlocul secolului al XIV-lea cunoaștem exemplele din Stein (biserica minorită), Prandegg (capela cetății), Göss (biserica măicuțelor benedictine), Graz (biserica minorită) și Karlštejn (capela Ecaterina, 1354).⁷⁸² În acest sens detaliile turdene de acest gen se includ într-o tendință bine conturabilă a arhitecturii Europei Centrale. Apariția acestei soluții la Levoča (nu numai în biserica parohială) și în regiunea Zips a fost explicată prin relațiile cu arhitectura de curte din Boemia,⁷⁸³ prezența acestora la Turda și la Reghin accentuează din nou relațiile artistice cu această regiune, conturate și mai sus.

Fleuronul descoperit în cursul săpăturilor arheologice nu departe de portalul vestic are o analogie foarte apropiată la decorul de vârf al sediliei bisericii catolice din satul Chinteni (jud. Cluj, *Pl. 39/ 4*).⁷⁸⁴

Picturi murale

În analiza stilistică a bisericii nu putem ocoli nici studierea celor două fragmente de pictură murală aflate în exterior, pe perețele nordic. Cantitatea derizorie cunoscută a decorului de pictură murală a mănăstirilor mendicante explică lipsa literaturii de specialitate în regiunile noastre. Acest gen al picturii medievale, omniprezentă în peninsula italică (și foarte însemnată în mediul augustinian!), în Europa Centrală a suferit pierderi și mai mari decât patrimoniul construit, era mai puțin reprezentat, iar urmele sale au fost șterse sau acoperite pe bisericile existente în urma Reformei. Despre acest patrimoniu păstrat foarte fragmentar, în starea actuală a cercetării nu dispunem de o imagine în ansamblu.⁷⁸⁵ Chiar dacă există informații despre mai multe, din Ungaria medievală și în raza de influență a acestuia se cunosc doar două (!) ansambluri picturale mai importante în bisericile ordinelor mendicante, în cea franciscană de la Keszthely (astăzi parohială, frescele: ante 1397)⁷⁸⁶ și în biserica augustiniană din Fürstenfeld (Austria, realizate de celebrul pictor din Radkersburg, Johannes Aquila, activ în ultimul sfert al secolului al XIV-lea).⁷⁸⁷ Pe lângă acestea menționăm sacristia bisericii franciscane din Szécsény, și bisericile franciscane din Sopron, Szombathely și Levoča.⁷⁸⁸ Singurele exemple existente ale genului din Transilvania cunoaștem la Turda și la ferestrele sălii capitulare, respectiv la timpanul portalului sudic al bisericii-cetăți din Târgu Mureș.⁷⁸⁹

⁷⁸¹ Majoritatea exemplelor: DONIN 1935.

⁷⁸² Sopron: MAROSI 1994, il. 10, Karlštejn: *Parler*, Band 3, 189–194.

⁷⁸³ POMFYOVÁ 2003.

⁷⁸⁴ Sedilia din Chinteni, aproape necunoscută în literatură, este una dintre cele mai exigente opere de acest gen în Transilvania, colonetele care despart nișa în trei spații susțin frontonul cu decor figurativ. Exemple mai simple la Sibiu și la Gelnica/ Gölncibánya (regiunea Zips, SCHÜRER – WIESE, il. 69.).

⁷⁸⁵ Despre această problematică: MAROSI 1994, p. 40.

⁷⁸⁶ Despre Keszthely: PROKOPP 1980 și cel mai recent: SZAKÁCS 2009, cu rectificări iconografice..

⁷⁸⁷ Mănăstirea de la Fürstenfeld (Stiria) a fost fondată de prințul Rudolf IV. în 1362, fusese consacrată în 1368, frescele datează din primii ani ai secolului al XV-lea. Despre mănăstire: RENNHOFFER 1956, pp. 505–507. Din bogata bibliografie a operei lui Johannes Aquila: *Johannes Aquila* și cel mai recent: KERNY – MÓSER. Pictorul lucrase și în biserica parohială din Radkersburg, fost lăcaș de cult augustinian.

⁷⁸⁸ Szécsény: G. LÁSZAY 1994 (p. 500, 506; il. 11, 15, 16.), Sopron: BARTOS 1994, p. 183, Levoča: MAROSI 1994 (p. 40, il. 1.).

⁷⁸⁹ Izvoare scrise din 1702 au păstrat amintirea unei reprezentări a Maicii Domnului pe portalul sudic al bisericii claustrului diminican din Odorhei: DÁVID 1981, p. 314. Se pare că și la biserica mănăstirii dominicane de la Vințu de Jos au fost găsite urme de frescă: RUSU 1998, p. 3.

Tematica frescelor din Turda nu poate fi identificată, singura posibilitate de investigație este examinarea chenarului.⁷⁹⁰ Cele două fragmente de chenare de frescă, chiar dacă sunt pe „giornate” diferite, sunt contemporane și se leagă și prin limbajul morfologic: marginea compusă din două dungi, galbenă și roșie se repetă.

Cartușele cvadrilobe ale fragmentului estic, ca și cadre pentru reprezentarea unor personaje sunt general cunoscute în pictura iradiată de trecento pe tot teritoriul Regatului Maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea și la începutul secolului următor, atât în pictura murală, cât în reliefuri sau miniaturi. La Turda însă avem un caz mai special, unde cartușele formează o friză în chenar. Acest tip de chenar apare mai rar, noi cunoaștem doar la frescele de la sfârșitul secolului al XIV-lea din biserica reformată din Porumbeni Mari, jud. Harghita (*Pl. 40/ 2*) și la pictura murală exterioară a bisericii reformate din Mugeni, nu departe de primul, descoperită recent.⁷⁹¹ La Mugeni în interiorul cartușelor regăsim și florile stilizate.⁷⁹²

„Pișcoturile” fragmentului vestic au mai multe analogii în pictura murală a Europei Centrale și de Est, însă și în acest caz avem de-a face cu un tip de chenar foarte cunoscut, care apare deja în miniatura carolingiană.⁷⁹³ Un exemplu central-european al frizei se găsește printre elementele decorative ale celebrelor fresce de inspirație bizantină din jurul anului 1416 ale capelei cetății din Lublin (Polonia), la intrarea interioară a turnului scării spiralate.

Prima analogie transilvană de pictură murală datează de la mijlocul secolului al XIV-lea, decorează nervurile corului bisericii ortodoxe din Strei (jud. Hunedoara).⁷⁹⁴ De la mijlocul aceluiași secol datează și ornamentica (mai dezvoltată) a ambrazurii unei ferestre sudice a navei bisericii din Svinica (Petőszinye, Slovacia), făcând parte din monumentala scenă a Judecării de Apoi cu clare influențe ale trecentoului italian.⁷⁹⁵ O analogie cu datare nesigură, probabil din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea se află la Ghelinta, pe peretele vestic al bisericii, printre scenele din viața sfântului Iacob cel Mare, și care aproape a rămas neobservată în bogata bibliografie a acestui monument important.⁷⁹⁶

Analogia cea mai apropiată a chenarului turdean cu „pișcoturi” se află în biserica evanghelică din Mediaș, pe intradosul arcadei a treia spre colaterala sudică (*Pl. 40/ 1*). La Mediaș se repetă atât cromatica (alb, roșu, galben) din fundalul „pișcoturilor” negre cât și cele două dungi de margine de culoare galbenă și roșie. Chenarul desparte scenele Încoronarea Fecioarei (sus) de grupul apostolilor. Frescele de pe peretele navei de la Mediaș s-au păstrat în două straturi suprapuse. Stratul superior a fost realizat în stilul

⁷⁹⁰ Bibliografia frescelor de la Turda: RÓMER 1874, p. 145, ENTZ – K. SEBESTYÉN, p. 39, RADOCSAY 1954, p. 220, DRĂGUȚ 1972, p. 83, PROKOPP 1983, p. 103, MM. I. p. 476, JÉKELY 2009, p. 203.

⁷⁹¹ DÁVID 1981, p. 214, LÁNGI – MIHÁLY, pp. 80–81. Friza este provincială față de cea din Turda.

⁷⁹² Pictura murală exterioară de la Mugeni pare a fi în relație stilistică cu reprezentarea Închinării magilor respectiv a sf. Constantin și Elena de pe peretele nordic al navei bisericii de la Crăciunești (jud. Harghita).

⁷⁹³ Chiar frontispiciul celebrului Evangheliar din Lorsch (al cărui fragment este Codexul Aureus din Alba Iulia) are detalii de acest gen, dar putem să menționăm și Evangheliarele din Abbeville sau din Soissons; în aceste cazuri chenarele cu „pișcoturi” apar în jurul figurii lui Isus sau al simbolurilor evangheliștilor. V. VĂTĂȘIANU 1987, il. 21, 33.

⁷⁹⁴ BRATU 1985, il. 1, 2b, 2c. Menționează și analogii sârbești din secolul al XIII-lea (Sopočani) și mijlocul secolului al XIV-lea (Dečani), p. 255, n. 60.

⁷⁹⁵ Svinica: JÉKELY – LÁNGI 2009, pp. 340–344, v. foto p. 356.

⁷⁹⁶ JÁNÓ 1994, p. 13. datează în general la secolul al XIV-lea.

molatic central-european, boemian din timpul lui Venceslas IV. (1378-1419) la începutul secolului al XV-lea și sunt datate prin inscripție în anii de după 1420.⁷⁹⁷ Scenele de pe intradosul arcadelor pare să fie mai vechi, tot de influență (majoritar) boemiană, încă din perioada împăratului Carol IV. (împărat între 1355-1378), se caracterizează prin figuri monumentale. Aceste scene sunt contemporane cu frescele primului strat al peretelui nordic al navei, din care se recunosc doar detalii și tipicul decor de margine *cosmata*. Apostolii prezintă analogii – chiar dacă sunt mai provinciali – cu figurile legendelor Sfântului Venceslas și Ludmila din scara Turnului Mare din Karlštejn, databile în anii de după 1360.⁷⁹⁸ Analogia medieșeană – credem noi – datează și frescele turdene în deceniile 1370-1380, în perioada construirii bisericii.

În biserica reformată din Lónya (Ungaria), în ambrazura ferestrei estice a corului mai apar „pișcoturile” într-o rezolvare mai pretențioasă, ciclul de frescă de pe acest strat este datat prin inscripție în 1413.⁷⁹⁹

Concluzii privind perioada medievală a bisericii

Mănăstirea augustiniană din Turda a fost fondată probabil de regele Carol I. de Anjou, și se poate bănuia că mănăstirea nou-fondată a preluat clădirile mănăstirii iohanite părăsite, activă în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea. Această bănuială poate fi sprijinită și de faptul că biserica augustiniană a fost construită cu aproape o jumătate de secol după prima sa mențiune documentară. Întemeierea regală poate fi presupusă pe baza dimensiunilor clădirii: nava bisericii este a doua ca și lungime după biserica reformată de pe strada Kogălniceanu, Cluj între lăcașurile de cult construite de ordinele mendicante din Transilvania. Sprijinul anual regal, chiar dacă nu era foarte consistent, a mai fost completat cu profitul unei mori pe pâraul Valea Racilor și prin depozitarea sării unor particulari, iar prin puterea unui privilegiu papal mănăstirile provinciei maghiare au avut și dreptul de a înmormânta laici în perimetrul mănăstirii.⁸⁰⁰

Importanța mănăstirii augustiniene din Turda era reflectată și de faptul că trei dintre provincialii ordinului s-au hirotonisit aici (1385, Matei de Thorda, 1464 – și probabil și în 1488 – Bartolomeu de Thorda, respectiv 1481, Toma de Thorda). Perioada de construire a bisericii, anii 1380, este aproape de activitatea provincialului Matei de Thorda care, se poate presupune, a avut un anumit rol și în demararea lucrărilor. Ultima informație despre mănăstirea în funcțiune datează din 1553, imobilele aparținătoare mănăstirii după Reformă au fost folosite de oraș ca și cetate (după mai multe modificări), iar biserica a devenit lăcaș de cult reformat în anii 1660.

Importanța clădirii în istoria artei nu se datorește doar faptului că este una dintre cele două bisericii augustiniene în picioare din regatul medieval al Ungariei. Atât dimensiunile, cât și exigența artistică a decorului sunt ieșite din comun. Concepția spațială unitară este una foarte rară, cel puțin în regatul medieval, având doar trei analogii apropiate (Ilok, Bratislava și Keszthely). Limbajul ornamental al portalurilor se regăsește

⁷⁹⁷ Despre Mediaș: DRĂGUT 1976. Încoronarea Fecioarei: il. 19, inscripția de datare: p. 22. MM. I, 607–608 (identificarea mai nuanțată a influențelor boemiene și datări mai corecte). JENEI 2007, pp. 88–93.

⁷⁹⁸ ROYT 2003, pp. 65–66, v. și ilustrația de pe p. 75.

⁷⁹⁹ Lónya: JÉKELY – LÁNGI 2009, pp. 184–189, foto p. 206.

⁸⁰⁰ FALLENBÜCHL 1943, p. 28.

în corul bisericii Sf. Mihail din Cluj și în cel al bisericii evanghelice din Sebeș-Alba (ultimele perioade ale acestora), adică în cele mai pretențioase și moderne construcții ale deceniilor 1370-1390 din Transilvania. Nu este exclus că asemănările dintre cele două clădiri, ale corului din Sebeș-Alba și ale mănăstirii din Turda se datoresc patronajului comun, regal. Ornamentica corurilor menționate nu este străină nici de cea a interiorului bisericii Sf. Iacob din Levoča. Portalurile elegante ale bisericii augustinene sunt în legătură compozițională foarte strânsă cu portalurile nordice ale bisericii din Levoča, care au avut o puternică influență asupra arhitecturii transilvane de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Legăturile artistice ale nord-estului regatului cu Transilvania în evul mediu târziu au fost strânse, exemplul cel mai elocvent fiind influența puternică a bisericii Sf. Elisabeta din Košice în anii 1420-1430 (nava și detaliile bisericilor Sf. Mihail din Cluj, clădirea Bisericii de pe Deal din Sighișoara și cea a Bisericii Negre din Brașov). Asemenea legături artistice strânse se manifestă până în secolul al XVII-lea.⁸⁰¹

Decorul sculptural și cel pictat al bisericii turdene s-a păstrat doar în urme. În Ungaria medievală vestigiile picturii murale ale bisericilor ordinelor mendicante sunt deosebit de rare (mai ales cele exterioare), astfel exemplul din Turda devine și mai interesant. Analogiile chenarelor demonstrează o legătură cu arta transilvană din ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, astfel se pare că picturile au fost realizate chiar după terminarea clădirii. Existența statuilor este indicată de suporturile acestora pe portalul de vest și în cor, dar până în zilele noastre au rămas doar două gargui pe poarta nordică, într-o stare alterată, care nu permit analiza legăturilor artistice. Decorul arhitectural exigent indică însă foarte clar pretențiile artistice și posibilitățile materiale ieșite din comun ale comanditarului.

Prin analiza stilistică a clădirii pot fi reconstituite legăturile interne ale artei transilvane în deceniile din preajma anului 1400: tipul de portal turdean se înscrie într-o serie originară din Levoča, care probabil prin filieră baimăreană a ajuns în Transilvania, și s-a răspândit mai ales în satele săsești de pe Valea Târnavelor, dar și la Reghin, la Târgu Mureș, la Teiuș sau la Sighetu Marmăției. Aceste portaluri au fost mai înainte puse în legătură cu portalul vestic al catedralei din Alba Iulia și cel al mănăstirii cisterciene din Cârța, databile cu aproape un secol mai devreme și care nu prezintă aproape de loc analogii formale cu seria în discuție. De asemenea, prin analogiile stilistice ale bisericii din Turda se poate constata o importantă fază de construcție a bisericii din Reghin, ulterioară inscripției din anul 1330, din anii după 1370. Observațiile făcute permit și distincția unei faze importante de construcție a bisericii evanghelice din Sebeș-Alba – realizarea, sau cel puțin reboltirea colateralelor bisericii – care nu a fost tratată ca atare.

Cele de mai sus demonstrează și confirmă și o altă ipoteză despre arhitectura ordinelor mendicante din Ungaria medievală, formulată de Marosi Ernő: chiar dacă în concepția spațiilor sau în compoziția siturilor există unele legături, iar în anumite condiții se poate vorbi despre posibilitatea tipologizării, legături stilistice între aceste opere pot fi

⁸⁰¹ Existența acestor legături strânse la sfârșitul veacului al XIV-lea este indicată cel mai recent de frescele nedescoperite ale catedralei din Nitra, Slovacia, cunoscute doar de pe internet, și care par a fi modelele frescelor din corul bisericii catolice de la Vlaha (cel puțin al detaliului cu Năframa Sfintei Veronica). Legăturile artistice dintre Košice și Transilvania în anii 1420–1430 sunt bine cunoscute, iar cele cu Levoča din anii 1370–1380 ar documenta astfel prima dată traseul acestor conexiuni culturale dintre zonele de nord-est și de est ale regatului medieval, care au fost active și în perioada Principatului.

demonstrate doar în anumite cazuri. Stilurile care se manifestă în detalii arhitecturale, pietrărie sau pictura murală sunt cele locale, iar în unele cazuri – ca și în cazul Turzii – se poate recunoaște activitatea celor mai importante ateliere ale vremii dintr-o anumită regiune. Este interesant în acest sens exemplul bisericii franciscane din Târgu Mureș a căror dimensiuni monumentale întrec și biserica din Turda, dar lucrările de pietrărie sunt de o calitate mult mai slabă față de acesta. Aceste aspecte demonstrează și faptul că concepția spațiului, construirea bisericii și realizarea decorului acestuia nu sunt neapărat opera aceluiași grup de meșteri. Este probabil că organizarea spațială și compoziția sitului ca atare s-a realizat de către conducerea mănăstirii, care alegea după posibilități, cunoștințe și pretenție calitativă grupul sau grupurile de meșteri cu care să colaboreze.

Istoricul ansamblului după Reformă

Cetatea

Chiar și astăzi în vorbirea curentă a turdenilor zona bisericii reformate este deseori numită „Castel” sau „Kastély”, în pofida faptului că rămășițele cetății renașcentiste sunt greu de regăsit (*H. 2, Pl. 24/ 1, 34/ 4, 35/ 3, 36/ 3–4*). Evenimentele Reformei, cum s-a văzut și în studiul introductiv, s-au accelerat în anii 1550-1560 la Turda, și chiar dacă nu avem informații precise în acest sens, nu credem că comunitatea călugărilor augustinieni s-ar fi putut menține în mănăstire după aceste vremuri tulburi (cum s-a văzut, 1553 este ultimul an în care augustinienii sunt prezenți cu siguranță la Turda). În anul 1541 este menționat pentru prima dată „castelul” din Turda,⁸⁰² însă în această perioadă putem dovedi doar existența cetății din jurul bisericii din Turda Nouă.

Nu se cunoaște precis începutul folosirii ansamblului ca și fortificație, prima informație sigură este inscripția din 1616 pe turnul porții, consemnată de Orbán și mai târziu de Téglás.⁸⁰³ În evul mediu târziu mai multe mănăstiri ale regatului maghiar fuseseră fortificate. Primele cazuri transilvane sunt cele de la Cluj-Mănăstur (benedictină, prima perioadă), Târgu Mureș (observantă) și de la Odorhei (dominicană).⁸⁰⁴ Din păcate nu se prea cunoaște modalitatea fortificării: ori mănăstirea a fost înconjurată cu ziduri noi de incintă, ori au fost fortificate pereții exteriori existenți ai complexului de clădiri.⁸⁰⁵ La mijlocul secolului al XVI-lea, după părăsirea mănăstirilor de către călugări în urma

⁸⁰² EOE, I. 70. „*Item Quod ex castellis Desiensi et Thordensi mox educantur servitores domini Maylath et ipsa loca dimittantur ad manus colonorum, proventus autem Dees, Torda, Kolos, Zeek, Wyzakna ita sint et maneant sub illa conditione sicut in conventu Tordensi deliberatum fuit.*”

⁸⁰³ Camil Mureșan mai menționează inscripția 1608 pe curtea sudică (MUREȘAN 1968, p. 24), care nu s-a găsit cu ocazia cercetărilor noastre.

⁸⁰⁴ La Cluj-Mănăstur prima fortificare era construită sub abatele Pécsváradi Péter în 1465, peste puțin timp fortificația a fost demolată la insistența clujenilor. În 1579 este vorba despre un „*castel sau abație*”, care se pare că s-a construit după 1556, când protestanții au preluat clădirea conventului (nu se poate exclude nici perioada lui Martinuzzi, aprox. 1539–1551). Despre aceste construcții v. KOVÁCS 1997, pp. 4–6. În legătură cu mănăstirea franciscană de la Târgu Mureș în anul 1487 apare toponimul *Wararokya* („șanțul cetății”), care indică existența fortificației (SOÓS 2002, p. 147, mai v. și TONK 1994.) La Odorhei mănăstirea dominicană a fost fortificată începând de 1492, în detrimentul libertăților secuiești, inițiată de voievodul și comitele secuilor, Báthory István, și se pare că au vizat consolidarea puterii acestuia în regiune. (ORBÁN 1868–1873 I. p. 59, DÁVID 1981, pp. 314–316. KOVÁCS 2003, p. 54.)

⁸⁰⁵ Din relatarea lui Arator István din 1581 despre Cluj-Mănăstur reiese că chiliile călugărilor au fost demolate, pe o parte s-a ridicat un zid de piatră, pe cealaltă parte au amplasat araci lipiți cu lut. V. KOVÁCS 1997, p. 6.

Reformei (anii 1530-1550) și preluarea acestora de către laici, familii nobiliare, orașe sau fisc, procesul fortificării acestor așezăminte sau chiar transformarea lor în cetăți s-a accelerat și a continuat, mai ales în perioada conflictelor regelui Ioan și a văduvei sale cu Ferdinand de Habsburg, apoi în timpul domniei lui Ioan Sigismund (mănăstirea dominicană de la Vințu de Jos, conventul benedictin din Cluj-Mănăstur – a doua perioadă).⁸⁰⁶ În Ungaria găsim multe exemple asemănătoare, aici mănăstirile au fost fortificate împotriva pericolului otoman iminent, mai ales după ocuparea zonei centrale a regatului (1541), dar și mai înainte (mănăstirile franciscane din Keszthely, Szemenye etc.)⁸⁰⁷. Se observă deci că mai multe mănăstiri au fost fortificate înaintea Reformei, însă aceste exemple nu dovedesc transformările asemănătoare la mănăstirea turdeană.

Nu dovedește folosirea mănăstirii ca și cetate în secolul al XVI-lea nici regulamentul de ordine al „castelului”, datat de Orbán la 1603 (deci data ar sugera existența acestuia ante 1601), și introdus de el la prezentarea ansamblului de la Turda Veche – este mai sigură corelarea acestui regulament deosebit de important cu istoria bisericii-cetate din Turda Nouă.⁸⁰⁸

Prima lucrare importantă la cetate care poate fi datată cu precizie este construirea turnului porții din 1616, în perioada principelui Gabriel Bethlen, la peretele vestic al incintei. Referitor la aceste lucrări Orbán și Wolf au publicat și date arhivistice (în 1615 se adună lemne de construcție, în mai 1616 se apucă de lucrări).⁸⁰⁹ Credem că în această perioadă sistemul defensiv era format încă din vechea mănăstire și biserică, și avem nevoie de mai multe date arheologice pentru a cunoaște relația dintre claustru și turnul cel nou de poartă.⁸¹⁰

Următorul pas important al realizării cetății se poate pune în legătură cu principele Gheorghe Rákóczi I. și se cunoaște din relatările cronicarului Szalárdi János.⁸¹¹ Cu ocazia lucrărilor de „reabilitare” la biserică, finanțate de principe în anii 1630-1640 se construiește (sau doar se reabilitează?) și un turn-clopotniță. Turnul poate fi identic cu cel prăbușit în 1862, care este reprezentat în 1734 în axa corului bisericii și a avut probabil și un rol defensiv, formând colțul de nord-est al cetății.⁸¹² În anul 1658 o ceată tătarească a pustiit orașul Turda, cu siguranță și cetatea. În anii 1660 enoriașii reformați au început să utilizeze biserica părăsită de peste un secol care forma de fapt „curtina” nordică a cetății.

Compoziția „hibridă” a mănăstirii fortificate a fost transformată radical în 1678-1679 prin construirea celor două turnuri sudice cu plan în formă de pică (cu o curtină între cele două) și continuarea curtinei spre turnul porții (pe baza inscripției dispărute). Prin aceste construcții cetatea renascentistă turdeană a atins întinderea sa maximă. Motivul

⁸⁰⁶ Vințu de Jos: RUSU 1998, p.10, KOVÁCS 2003, pp. 101–107.

⁸⁰⁷ Keszthely: VÁNDOR 1994, p. 115, Szemenye: KUTNYÁNSZKY 2000, p. 111, il. 16.

⁸⁰⁸ ORBÁN 1889, pp. 336–338. Pe o altă pagină Orbán datează regulamentul la anul 1608. Datarea se bazează pe locul ocupat în volumul proceselor verbale orășenești: TVTJKV. La Turda Nouă existau sigur astfel de camere, deci nu putem exclude, că se referea (chiar dacă nu este precizat) la cetatea din Turda Nouă.

⁸⁰⁹ ORBÁN 1889, p. 339, TVTJKV, pp. 16–17.

⁸¹⁰ <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2011/cd/index.htm>, data descărcării: 2011.06.10.

⁸¹¹ Szalárdi, p. 294.

⁸¹² Enoriașii reformați au început construirea unui turn nou alăturat peretelui estic actual al bisericii (deci arcul de triumf original înzidit), căruia însă i-a fost depusă doar fundația și primele rânduri din elevație. Din fericire turnul actual, construit la începutul secolului XX nu s-a ridicat pe această locație, care ar fi ascuns total biserica. Această fundație apare și pe planul lui Orbán dar și pe releveele din anii 1980.

extinderii și a modernizării cetății, pare să fi fost amenințarea otomană (după ocuparea Oradiei în 1660 Clujul era considerat practic cetate de frontieră). În 1685 auzim despre colectare de bani pentru reparații la castel, care în 1690 fusese atacat de o ceată de tătari, care au vrut să distrugă cu toporul ușa bisericii – asediul s-a sfârșit prin plata a 100 de galbeni căpeteniei lor.⁸¹³

Turnurile în formă de pică, chiar dacă tactic erau insuficiente, au fost în general utilizate la castelele transilvane ale sfârșitului secolului al XVII-lea, vezi exemplul castelului Bethlen de la Criș (jud. Mureș), dar și la alte castele sau biserici fortificate.⁸¹⁴ După extinderea incintei nu mai era nevoie de clădirile vechi ale mănăstirii, și cum s-a putut vedea, pentru ridicarea incintei sudice a cetății au fost refolosite și fragmente provenite din biserică sau din mănăstire (chiar în anii 1660-1670 a avut loc demolarea corului medieval și plombarea arcului de triumf, de unde a putut să provină nervura refolosită). Prin lucrările de la sfârșitul anilor 1670 s-a creat o cetate cu plan regulat, trapezoidal, cu trei turnuri de colț (sud-vest, sud-est, nord-est) și un turn de poartă pe latura vestică, curtea nordică constituind de fapt corpul bisericii (se pare că peretele sudic al corului s-a păstrat, fiind vizibil și la începutul anilor 1900). Cetatea – după cum s-a văzut – nu era rezultatul unui proiect unitar ci s-a conturat treptat prin transformarea mănăstirii medievale într-un „castel”.

Castelul nu a supraviețuit evenimentelor războiului curuților (1703-1711). Prima dată orășenii s-au retras în castel în anul 1703 de teama curuților.⁸¹⁵ În martie 1706 „germanii” și danezii generalului Tiege au construit șanțuri în Turda și au alungat orășenii retrași în cetate, iar în iunie regimentele au părăsit orașul cauzând stricăciuni importante, însă cronicarul evenimentelor, Szaniszló Zsigmond nu vorbește despre distrugerea bisericii, cum susține Orbán.⁸¹⁶ Distrugerea cetății de către armata imperială în perioada războiului curuților (sau imediat după război) este dovedită pe legenda planului din 1734, care marchează cu negru zidurile demolate din ordinul lui Rabutin (*Das Schwarz illuminierte ist das völlig eingerissene Mauerwerck welches Seiner Excellenz Herr Gral. Rabutin einreissen lassen.*). Nici turdenii nu au avut prea mare încredere în propria lor cetate, cu ocazia deselor conflicte armate din anii 1680-1710 populația s-a retras ori în peșterile din Cheile Turzii, ori la Cluj, cum se poate citi frecvent la Szaniszló.

La începutul secolului al XVIII-lea autoritățile au intenționat modernizarea cetății pe o suprafață mai restrânsă, fără biserică, aceasta însă nu s-a realizat. După 1711 cetatea a pierdut definitiv rolul militar: în timpul conflictelor turco-austriece din anii 1720-1730, când la cetatea din Turda Nouă s-a lucrat intens, aici nu auzim despre nici-o lucrare, doar despre trimiterea la Cluj în 1735 a valorilor parohiei, pentru a fi păstrate în siguranță.⁸¹⁷

⁸¹³ Szaniszló, XII (1889), p. 261, p. 508.

⁸¹⁴ Despre Criș: KOVÁCS 2003, pp. 140-142.

⁸¹⁵ Szaniszló, XIII (1890), p. 313.

⁸¹⁶ Szaniszló, XIII (1890), p. 321, v. și ORBÁN 1889, p. 340. Pe lângă hiperbolizarea inutilă a distrugerilor Orbán mai și datează greșit evenimentele la anul 1705.

⁸¹⁷ Despre Turda Nouă (în afara celor din această disertație) v. WEISZ 2011a, pp. 184-186. Despre transportarea valorilor: TÉGLÁS, caietul 39, p. 20 (inventarul valorilor bisericesti trimise la Cluj în 1735, copiate de Téglás din arhiva parohială).

După Reformă biserica – cum s-a văzut și până acum – a suferit numeroase modificări. Nu avem date exacte despre evenimentele legate de părăsirea mănăstirii. Faptul că în 1553 mănăstirile din Turda și Dej au fost sub conducere comună, sau faptul că cei din Dej au încercat să-și vândă proprietățile, indică clar greutățile care nu au putut fi depășite de către augustinieni. În 1613 Milensius afirmă că mănăstirea a fost distrusă de către „dușmanii creștinătății”.⁸¹⁸ În această perioadă ordinul suferise probabil cele mai mari pierderi din istoria sa, s-a desființat chiar și provincia augustiniană bavareză, care îngloba sudul Germaniei, Austria și Cehia.

Evenimentele turdene din 1601 – pătrunderea soldaților lui Basta în biserică și măcelărirea celor de acolo – sunt povestite de cronicarul Szalárdi János în legătură cu biserica din Turda Veche, în contradicție cu contemporanul Szamosközi István. Szalárdi relatează despre aceste evenimente după aproape șase decenii, ca și despre premisele unor fapte laudabile ale principelui Gheorghe Rákóczi I, în cancelaria căruia fusese secretar. După opinia lui Szalárdi mercenarii lui Basta au dărâmat cu tunuri peretele nordic al bisericii peste oamenii care s-au retras în „bătrâna biserică din castel, de lângă casa cămării”, și au măcelărit pe toți de acolo.⁸¹⁹ Nu putem exclude că cronicarul plasa intenționat evenimentele din Turda Nouă în voința omagierii faptelor principelui (v. mai sus).⁸²⁰ Starea ruinată a bisericii consemnată în anii 1650 și nefolosirea corului nu contrazică de loc informațiile lui Szalárdi, prăbușirea bolții gotice de asemenea poate fi datat la această perioadă.

Orașul cu o majoritate copleșitoare de unitarieni a suferit grave pierderi de vieți omenești în războiul de cincisprezece ani (după 1602 numărul de 12 de senatori ai orașului a fost redus la 6), după care principele Gabriel Bethlen a repopulat cu soldați pedestrași reformați Turda Nouă, un moment în care cele două cartiere de oraș s-au despărțit administrativ datorită privilegiilor diferite. În 1602 satul reformat vecin, Bisericani a fost donat orașului Turda (probabil și din rațiuni de repopulare a orașului), din parohia acestuia s-a format actuala parohie reformată de Turda Veche.⁸²¹ În 1608 parohia din Bisericani a primit o donație anuală de 500 de blocuri de sare. În 1610 parohul și rectorul școlii din Bisericani și Turda (Békesi János respectiv Hari István) au primit sfertul din dijma hotarelor celor două localități contopite prin donația principelui Gabriel Báthory (mai târziu jumătatea acestei sume a fost obținută de parohia catolică a localității).⁸²² Deci prima mențiune a parohiei reformate din Bisericani datează din 1608, iar aceasta în 1610 deja era menționată ca fiind unită cu Turda. În 1627 principele Gabriel Bethlen ordonă întreținerea bisericii din Bisericani în muncă comună, așa procedează și Gheorghe Rákóczi I. în 1631, respectiv Gheorghe Rákóczi II. în 1656.⁸²³

⁸¹⁸ MILENSIUS 1613, p. 290. „*Thordae seu Thurdae, coenobium sanctissimae Virginis ab hostibus Christianae religionis pessundatum.*”

⁸¹⁹ Szalárdi, p. 294. Principele reabilitase și fosta biserică augustiniană dispărută din Dej: „*Dés városában hasonlóképpen az kamaraház előtt régtől fogva pusztában álló szép magos épületű nagy öreg házat is cseréphéjjazat alá vetette vala.*”

⁸²⁰ În conformitate și cu ORBÁN 1889, p. 336.

⁸²¹ TVTJKV, p. 15, v. și MIKLÓS 1867, pp. 17–18.

⁸²² AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. 1, 2. Fragmentul referitor din nr. 2.: „... *Pastorum ac Magistrorum Scholae Orthodoxae confessionis in praedicto oppido nostro Thordensi ac Egyházfalviensi olim oppido incorporate in Comitatus Thordensis ...*”

⁸²³ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 4, I/ 5, I/ 15.

Act de donație prin care reformații ar fi obținut biserica ruinată, nu există. Momentul în care micuța biserică din Bisericiani a fost abandonată în favoarea celei actuale a avut loc – în mod firesc – după renovarea acesteia. Primele lucrări documentate erau efectuate din donația lui Gheorghe Rákóczi I, calvinist înflăcărat, care în mod sigur nu „investea” într-o clădire de cult fără scopul întăririi comunității reformate de la Turda. Presupunem că principele donase fosta biserică augustiniană comunității reformate. Începând de 1635 parohiile unitariene și reformate au folosit clopote diferite (se pare că până atunci au folosit același clopot).⁸²⁴

Szalárdi ne informează asupra detaliilor reparației finanțate de principe. Din finanțarea princiară (după Szalárdi) s-a construit acoperișul nou, a fost acoperit și turnul-clopotniță în zona corului (cel prăbușit în 1862) și au fost turnate două clopote.⁸²⁵ Menționarea clopotului separat în 1635 datează turnarea clopotelor și eventual construirea (?) turnului la prima jumătate a anilor 1630, însă trebuie să ținem cont de faptul că la aceea dată comunitatea reformată încă folosea lăcașul de cult de la Bisericiani, și nu ni se pare logic instalarea clopotului lângă o biserică nefolosită, semiruinată. Aceste intervenții erau contemporane cu întreprinderile asemănătoare ale principelui la bisericile reformate din Cluj și Dej.

Prin aceste reparații clădirea era încă departe de a fi finalizată, totuși în 1653 parohia cumpără o casă în piața centrală a orașului, indicând clar intențiile mutării sediului.⁸²⁶ Din anii 1650 s-a păstrat două cereri de colectare de bani (așa-numitele scrisori de legații) în favoarea construirii bisericii. În primul document, din 1655, biserica este încă numită părăsită – astfel reparațiile finanțate de principe se rezumau doar la „strictul necesar”, dar clădirea încă nu era funcțională pentru cult.⁸²⁷ A doua scrisoare de legatie (1657) ne informează despre starea clădirii și a lucrărilor efectuate în anul precedent.⁸²⁸ Parohia din Bisericiani, fiindcă enoriașii nu mai încap în biserica lor, a vrut să reabiliteze o parte a bisericii abandonate – deci de atunci datează separarea navei de cor. Pereții bisericii erau ruinați, bolta prăbușită. În 1656 deja au reparat acoperișul – în acest sens informațiile amintite ale lui Szalárdi trebuie tratate cu multă precauție. Amvonul a fost deja negociat și comandat, însă din lipsă de bani nu s-a cumpărat. Presupunem că lucrările prevăzute, între care și închiderea (navei) bisericii prin înzidirea arcului de triumf, cu o fereastră în ax au fost executate în anii 1660, în primii ani de pace de după instalarea principelui Mihail Apafi I. (*Pl. 27/ 1*)

Fereastră din axa arcului de triumf astăzi este semicirculară și puțin mai scundă din cauza bolții construite la începutul secolului al XIX-lea. Deasupra bolții, dinspre pod s-a găsit închiderea originală a ferestrei, în arc frânt (*Pl. 33/ 1*).⁸²⁹ În interiorul plombei din secolul al XVII-lea nu putem vorbi despre un gol medieval, în acest caz este vorba despre gotizare, în încercarea unificării stilistice a părții noi cu fațadele medievale ale clădirii.

⁸²⁴ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 8.

⁸²⁵ Szalárdi, p. 294.

⁸²⁶ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. II/ 12.

⁸²⁷ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. II/ 13. „... akarván az oh Thordai Puszta Kastelybeli templomnak epitesezhez kezdeni ...” Scrisoarea era semnată de membrii parohiei din Bisericiani.

⁸²⁸ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. II/ 16.

⁸²⁹ Silueta ogivală originală a golului se observă foarte bine pe fotografia din MUREȘAN 1968, p. 23, fiind realizată înaintea retencuirii fațadei din anii 1980.

Fenomenul gotizării nu este de loc străin de această perioadă, exemplu mult mai cunoscut și spectaculos este reconstruirea bolții navei bisericii reformate de pe strada Kogălniceanu, Cluj în perioada lui Gheorghe Rákóczi I, sau reabilitarea Bisericii Negre din Brașov după incendiul din 1689, care s-a prelungit și după mijlocul secolului al XVIII-lea. Un exemplu mai tardiv al gotizării, de mare amploare era reconstruirea (aproape) totală a corului gotic din secolul al XIII-lea al catedralei de la Alba Iulia, din materialul original peste fundația originală, la mijlocul secolului al XVIII-lea.⁸³⁰ În aceste cazuri unitatea stilistică era un factor-cheie al concepției gotizante, însă avem cazuri când stilul gotic la sfârșitul secolul al XVI-lea și în secolul al XVIII-lea (?) era folosit pentru evocarea unui spirit „corespunzător” funcțiunii clădirii: capelele castelului Bocskai din Aghireș și ale cetății Mikó de la Miercurea Ciuc dispun de ferestre în arc frânt.⁸³¹

După ocuparea turcească a cetății Oradea (1660) mulți orădeni refugiați s-au stabilit la Turda. Turcii în virtutea actului de capitulare le-au permis să aducă cu ei și obiectele liturgice, care – fețe de masă, pocale, farfurii etc. – se găsesc și astăzi la Turda, multe dintre acestea fiind donații princiare (Gheorghe Rákóczi I.), adevărate capodopere ale artei textilelor sau orfevrăriei transilvane.⁸³² Ultimul obiect liturgic în inscripția cărui apar denumirea parohiei de Bisericiani datează din 1649 (o farfurie de argint), iar prima inscripție în care apare deja parohia de Turda Veche este din 1697 (un potir gotic de argint, cu inscripția evident ulterioară).⁸³³ În iulie 1671 parohia reformată se afla cu siguranță în Turda Veche, fiindcă au cerut o parcelă lângă biserică (a așa-numitelor Grajduri Báthory) pentru școală, pe care le-au și obținut.⁸³⁴

În 1678 școala de la Turda Veche primește o donație importantă de cărți din partea unui particular turdean, Csabai Miklós.⁸³⁵ În 1681, pe baza unei inscripții azi dispărute, dar notate de Orbán, biserica a fost reparată. Nu cunoaștem detalii despre aceste lucrări și nu putem să identificăm nici ceea ce s-a realizat atunci.

Conform unei inscripții descoperite de noi, pictată pe plomba arcului de triumf au avut loc lucrări de reparații în anul 1726 (*Pl. 33/ 3*). Se pare că atunci s-a realizat friza pictată pe coronamentul interior al zidurilor navei, vizibilă doar în pod, și care poate să indice realizarea unui tavan casetat (*Pl. 33/ 2*). Lucrări asemănătoare în primele decenii de după războiul curuților au avut loc și la biserica catolică – atunci încă unitariană – din Turda Veche.⁸³⁶

⁸³⁰ PAPP 2012. Studiul exhaustiv se ocupă și de fenomenul gotizării din secolele XVII-XVIII. în Europa Centrală pe pp. 163–168

⁸³¹ Castelul Bocskay din Aghireș: BALOGH 1985/ 1, pp. 248–256, v. și il. 223. Cetatea Mikó din Miercurea-Ciuc: SZŐCS 2005, fotografia capelei v. pe p. 11, autorul datează capela la lucrările de refacerile din anul 1730 (pp. 77–79), însă nu se poate exclude nici datarea mai timpurie, din perioada principatului. Din secolul al XVIII-lea găsim multe exemple ale gotizării și în Transilvania: capela rom-cat. din Sângeorgiu-Ciuc, un ancadrament ogival de fereastră din cărămidă profilată cu mulură gotică dinspre podul unei case clujene din centru, decorul de supraporta a bisericii unitariene din Cluj etc.

⁸³² TÉGLÁS 1914.

⁸³³ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 22, 128.

⁸³⁴ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. II/ 18.

⁸³⁵ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. II/ 11. Lista celor 34 de cărți lăsate testamentar parohiei a fost publicată: *Erdélyi könyvesházak*. pp. 220–221.

⁸³⁶ WEISZ 2011a, WEISZ 2007b.

Se pare că la mijlocul secolului al XVIII-lea parohia a început să construiască un șir de prăvălii adosate curține estice, orientate spre piața centrală, care nu apar încă în proiectul din 1734. Șirul caselor de închiriat ajungea de la bastionul sud-estic până la colțul parcelei Casei Cămării, iar în zona nordică a șirului, unde în spatele acestor case nu mai era curtină, prin hala cizmarilor s-a creat un pasaj boltit către biserică (în zona intrării actualului parc cu sarcofagele romane). Hala cizmarilor s-a construit în 1806, re folosind și pietrele curținei. Case taxale s-au mai construit la sud (adosate curținei), la vest (în fața turnului porții) și la nord (lângă gardul Casei Cămării, după 1852).⁸³⁷ Casele taxale aduceau un venit important din chirii parohiei.

În 1767 se vorbește despre un organist venit din Sfântu Gheorghe care a primit o locuință reparată în acel an de la parohie.⁸³⁸ Tot în 1767 citim despre construirea orgii, de un anume Szendrei.⁸³⁹ Deasemenea, în 1767 se vorbește despre o clopotniță, nu se știe, dacă este vorba despre turnul acoperit de Rákóczi, sau de o altă construcție.⁸⁴⁰ În 1769 biserica a primit un acoperiș nou, învelit cu șindrilă.⁸⁴¹ În 1774 s-a făcut o scară și o ușă în biserică.⁸⁴² În 1775 s-a reparat orologiul turnului și s-a schimbat șindrila de pe acoperișul acestuia, respectiv se menționează „clopoțelul” școlii.⁸⁴³ În 1781 se face(!) un subsol boltit sub bastion (nu se știe care, se presupune că este vorba despre turnul porții) pentru folosul parohului, se reface învelitoarea de șindrila a „bastionului”.⁸⁴⁴ În 1782 este menționat clopotul de „mijloc”.⁸⁴⁵ În 1783 s-au pregătit de reparații capitale la biserică.⁸⁴⁶ În 1784 se cumpără feronerie pentru schela din jurul bisericii de la parohia din Turda Nouă, unde, în 1782 se terminase supraînălțarea cu un etaj a turnului, respectiv s-au făcut două ferestre pe pridvorul bisericii.⁸⁴⁷ În 1784 auzim despre desfaceri de ziduri: din fața „porții femeilor” (probabil intrarea nordică), la sacristie și la capătul bisericii, respectiv s-au ridicat schele lângă biserică. În același an vârfurile contraforturilor au fost reparate.⁸⁴⁸ În 1788 se pare că a fost pavată biserica cu piatră (pe baza pietrei inscripționate), despre care avem informații și din 1791 Pentru lucrările la biserică și la diferitele clădiri ale parohiei s-au folosit deseori pietre desfăcute din castel sau biserică.⁸⁴⁹

Înfățișarea interioară și exterioară de astăzi a bisericii – bolta, stâlpii angajați, tribunele, ușile noi etc. – a fost realizată între anii 1803-1808. În 1803 la partea estică a castelului s-a construit un zid din piatră de 25 de stâneni lungime. În 1804 se cumpără lemne de construcție, var, se ard cărămizi și țigle, a fost sculptată lemnăria pentru acoperiș.⁸⁵⁰ În 1805 se pleacă în „legație” pentru colectă de bani, iar biserica nu poate fi

⁸³⁷ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 64, 65.

⁸³⁸ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 32.

⁸³⁹ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 33. Datele apar și la DÁVID 1996, p. 146, însă constructorul de orgi nu apare în catalogul volumului.

⁸⁴⁰ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 33.

⁸⁴¹ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 31.

⁸⁴² TÉGLÁS, Caietul 39, p. 36.

⁸⁴³ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 35.

⁸⁴⁴ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 42.

⁸⁴⁵ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 43.

⁸⁴⁶ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 41.

⁸⁴⁷ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 39.

⁸⁴⁸ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 40.

⁸⁴⁹ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 47.

⁸⁵⁰ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 52, 53.

folosită din cauza construcțiilor. Tot în acel an s-a desfăcut acoperișul vechi și un arc al bolții, respectiv s-a ars ipsos pentru capiteluri.⁸⁵¹ În 1807 s-au continuat lucrările: s-au adunat bani și s-a cumpărat cărămidă printre altele și pentru construirea amvonului.⁸⁵² În 1807 au fost terminate tribunalele, stucaturile, pietre sculptate pentru ancadramentele de ușă.⁸⁵³ Ancadramentele montate în 1808 au fost cioplite la Cluj, din păcate nu s-a notat numele meșterului.⁸⁵⁴ Pe baza analogiilor proiectarea interiorului bisericii i se poate atribui meșterului constructor turdean, Kövecsi János, el era singurul în această perioadă care se angaja în comitatul Turda la lucrări de asemenea anvergură. Concepția acestor lucrări (bolta mai scundă) prezintă analogii cu reabilitarea corului bisericii catolice din Turda, realizată de asemenea de Kövecsi.⁸⁵⁵ În 1824 parohia a împrumutat bani de la oraș pentru repararea turnului.⁸⁵⁶

La începutul secolului XX. a avut loc o reabilitare generală a bisericii, între 1904-1906 s-a construit turnul lângă capela sudică medievală, demolată și reconstruită. Ultimele reparații mai importante pe biserică au fost tencuirea (din cauza tencuielii pe bază de ciment igrasia se ridică în pereți pe alocuri la 4-5 m) exterioară și interioară în 1985, când au fost „restaurate” și portalurile lăcașului de cult.

Biserica reformată din Turda Nouă

Preambul

„Cartierul” Turda Nouă al orașului Turda este sărac în monumente istorice importante. Chiar de aceea atrage atenția biserica reformată din Turda Nouă (cod Lista Monumentelor Istorice **CJ-II-m-B-07789**), o clădire medievală care apare des în memorialistica secolului al XVII-lea datorită tristelor evenimente care s-au petrecut în această incintă. Cercetarea modernă s-a ocupat doar tangențial cu acest monument, despre care cunoaștem doar generalități, preluate de obicei din monografia lui Orbán Balázs.⁸⁵⁷ În mod diferit de celelalte două biserici turdene prezentate anterior, aici nu am avut ocazia cercetărilor de parament, însă am avut acces la arhiva parohială, unde s-au păstrat procesele verbale ale acestei instituții începând cu anul 1786. Un fond important de arhivă folosit în cursul adunării datelor referitoare la monument a fost cel al Eparhiei Reformate de Ardeal, unde, printre altele, sunt păstrate și dispozițiile de șantier ale arhitectului Debreczeni László făcute în decursul celei mai semnificative reabilitări a bisericii din secolul al XX-lea, dintre anii 1969-1972, respectiv releveele și proiectele de reabilitare ale sacristiei din anii 1980, semnate de Daróczi Miklós, referentul tehnic al eparhiei. Cu ocazia acestor reabilitări au fost dezvelite și puse în valoare mai multe goluri înzidite ale bisericii, care încă nu au fost încadrate în prezentarea istorică a monumentului. În Arhiva Arhidiaconatului Reformat de Aiud s-au păstrat procesele verbale ale vizitelor episcopale începând din anul 1789, dar și alte materiale interesante (parohiile reformate din Turda făceau parte din arhidiaconatul Aiudului).

⁸⁵¹ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 54.

⁸⁵² TÉGLÁS, Caietul 39, p. 57.

⁸⁵³ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 58.

⁸⁵⁴ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 59.

⁸⁵⁵ WEISZ 2005.

⁸⁵⁶ TÉGLÁS, Caietul 39, p. 59.

⁸⁵⁷ ORBÁN 1889, pp. 369–373.

Prezentarea arhitecturală a bisericii

Amplasamentul

În evul mediu în Turda Nouă s-a format instituția parohiei separate față de cea din Turda Veche, care împreună cu dreptul de târg⁸⁵⁸ au determinat o evoluție topografică caracteristică unei localități independente, cu biserică parohială și piață centrală(*H. 3–4*),⁸⁵⁹ care se recunosc și astăzi în țesutul urban. Ansamblul bisericii reformată înconjurată de o incintă fortificată se ridică în mijlocul unei piețe trapezoidale care s-a format pe drumul principal spre Turda Veche.

În cimitirul din curtea incintei s-a păstrat până la zilele noastre doar un singur monument funerar, la sud de biserică, ridicat în memoria parohului de Turda Nouă, Gyöngyössi János, în anul 1859 (*Pl. 43/ 3*). Gyöngyössi (1741–1818) a fost și un poet cunoscut al epocii, care a creat în spiritul clasicismului, fiind criticat probabil prea aspru de reformatorii limbii maghiare, între care Döbrentei Gábor și Kazinczy Ferenc.⁸⁶⁰ Monumentul în formă de obelisc are la vârf două volume de cărți înfășurate în coroane de lauri.⁸⁶¹

Incinta fortificată

Marile biserici medievale ale orașului Turda (actualele romano-catolică și reformată din Turda Veche, prezentate anterior, respectiv cea reformată din Turda Nouă) au fost protejate de zidurile țințirului sau chiar de incintă fortificată, într-o localitate despre care relatările de epocă accentuează că era „deschisă”, deci nu avea ziduri de apărare. Dintre incintele de apărare din jurul bisericilor în cea mai bună stare s-a păstrat cea din Turda Nouă.

Zidul de incintă, traseul căruia marchează și conturul țințirului medieval din jurul bisericii, are un plan ovoidal neregulat (*Pl. 41/ 1–2*), cu turn de poartă de plan dreptunghiular la sud, în rezalit față de zidul de incintă (*Pl. 41/ 4, 42/ 2–3*), și un turn semicircular neregulat, de mari dimensiuni (*Pl. 43/ 2*) la partea de sud-vest a incintei.

La nord de acest turn, în partea vestică a zidului, chiar în axa turnului bisericii se găsește o intrare aparent înzidită, cu chenar în arc frânt, construit din blocuri de piatră cioplite rudimentar, de diferite mărimi (*Pl. 42/ 4*). Golul intrării nu se observă în interior. Pe una dintre blocurile montantului din dreapta se află o inscripție cu litere antiqua, în stare alterată, abia descifrabilă: *RENOVATVM· ANO/ 1740 TEMPORE/ CURATORIS*

⁸⁵⁸ Târgul de ziua sfântului Ioan este menționat de Kiss 1978 și Kiss 1994 (p. 150).

⁸⁵⁹ Turda Nouă în evul mediu nu funcționa ca localitate separată ci și constituise un cartier al orașului, iar toponimele Turda Veche și Turda Nouă indică doar cele două zone diferite ale aceluiași oraș. Relația dintre Turda Nouă și Turda Veche în jurul anului 1600 este tratată de Kiss 1978 și Kiss 1994: după mărturia unor clujeni de origine turdeană la sfârșitul anilor 1500 cele două localități au constituit încă un singur oraș și au fost separate doar în anii 1620 prin statutul privilegiat al celor din Turda Nouă. Despre această problemă v. și Wolf 2003.

⁸⁶⁰ Despre întâlnirea celor trei v.: Keszeg 2006 și Kazinczy 1944 I. pp. 82–84. Publicarea biografiei anonime, datat din 1841 al lui Gyöngyössi: Keszeg 2006. În autobiografia inedită a lui Gyöngyössi (manuscris fără cotă în biblioteca Teologiei Reformate, Cluj) nu găsim informații despre biserică.

⁸⁶¹ Monumentul are câte o inscripție pe fiecare latură. Pe latura de vest: *MAGYAR KÖLTÉSZET BÖLTSÖJÉT/ GYÖNGY SOROKKAL ÉKITET/ KÖLTÉR GYÖNGYÖSSI JÁNOSNAK/ A HÁLÁS KÖZ TISZTELET/ 1859^{BEN}*. Latura nordică: *SZÜLETETT 1741^{BEN}/ MEGHOLT 1818^{BA}/ MÁRTZIUS 15^{ÉN}*. Latura estică: *ITT KEZDETTE ÉLETÉNEK/ KÖZ HASZNU SZÉP PÁLYÁJÁT/ ITT ÉRTE 77 ÉVES/ FÖLDI LÉTE ALKONNYÁT*. Latura sudică: *MINT PROFÉTA UJ TORDÁBAN/ 46 ÉVEKEN ÁT/ BUZGALOMMAL SÁFÁROLTA/ A' HITNEK SZENT OLTÁRÁT*. Inscripția pe cele două cărți: *GYÖNGYÖSI/ MUNKÁI/ I/ II*.

IOAN/ NIS KONIVES (!) (PL. 43/ 1). Orientarea scrisului este verticală, deci inscripția se află aici în poziție secundară.⁸⁶² Orbán presupunea că inscripția a fost amplasată când turnul de plan semicircular din fața „ușii” – urmele cărui el încă văzuse – a fost demolat.⁸⁶³ În protocoalele parohiale, începute pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea nu am găsit informații despre demolarea acestui turn, iar textul vorbește clar despre renovare și nu demolare. Presupunem că inscripția marca lucrări la acel turn semicircular care apare și pe proiectul din 1734 (PL. 40/ 4), și care a ajuns să fie demolat abia la sfârșitul secolului al XIX-lea. Cu ocazia demolării, ca și o amintire a acestui turn s-a înzidit inscripția într-un „ancadrament” imitând o intrare gotică în zidăria compactă din piatră, marcând locul turnului, conform unui anumit spirit istoricizant.

Piese refolosite dintr-un ancadrament (medieval?), montate în formă de chenar găsim și lângă un contrafort exterior al zidului în partea nord-estică. Se recunosc două piese cioplite în piatră, una în poziție orizontală, de formă trapezoidală și una în poziție verticală (un „montant” care provine dintr-o ușă cu lintel pe console). Pe baza proiectului din 1734 aici nu era turn, deci piesele au fost refolosite doar ca și material de construcție, probabil cu ocazia unei reparații. În această zonă, într-un alt contrafort se află o altă piesă de piatră cioplită care poartă pe latura exterioară șlefuită inscripția cu data 1740, identică cu cea de pe „ancadramentul” în arc frânt. Inscripția comemorează lucrările de pe zidurile de incintă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Orbán presupunea două turnuri pe partea estică a incintei, însă urme propriu-zise din acestea nu a găsit, și nici nu apar pe planul din 1734.

Peretele de incintă dinspre exterior este sprijinit de mai multe contraforturi (câte una în fiecare 5-6 metri). Înălțimea actuală a zidului este aproximativ de 4 metri, dar pe baza volumului celor două turnuri, peretele a fost mai înalt (aprox. 8-9 m.), și probabil a avut și un foișor de apărare, cum indică și gurile de tragere de la etajul turnurilor. Grosimea zidăriei la baza peretelui depășește un metru, a fost construit în tehnica emplectonului.

În cea mai bună stare s-a păstrat turnul etajat al porții (PL. 41/ 4, 42/ 2-3). Prin turn trece un gang lat, singura intrare a incintei, cu un planșeu de lemn. Colțurile turnului și ancadramentele sunt construite din blocuri fasonate de piatră, zidăria este din piatră de râu.

Fațada cea mai reprezentativă a turnului este cea exterioară, spre sud, cu intrarea având o închidere semicirculară, marcată prin ancadrament de piatră. Ancadramentul profilat prin retezarea muchiei pe baza aspectului datează din evul mediu târziu, probabil din primele decenii ale secolului al XVI-lea, din păcate alte semnamente stilistice, care ar permite o datare mai precisă nu s-au păstrat. Mai recent, tâmplăria deosebit de valoroasă a porții de la începutul secolului al XIX-lea a fost îndepărtată și înlocuită cu un grilaj metalic. În axa porții sunt două goluri, una foarte îngustă, și o fereastră de etaj. Fereastra dreptunghiulară, cu chenar profilat din tencuială, pe baza dimensiunii mai mari a fost deschisă ulterior. În golul mai îngust de sub fereastră se observă într-un cadru de lemn scripetele din lemn, prin care s-a acționat podul mobil peste șanț, reprezentat și pe proiectul din 1734. Lucrările reînnoirii șanțurilor bisericii sunt menționate și într-o ascultare de martori în 1629 cu privire la relația dintre Turda Veche și Turda Nouă.⁸⁶⁴

⁸⁶² Inscripția a fost văzută și de Orbán: *Renovatum Anno 1740. Tempore curatoris Joannis Kőmives*. p. 371.

⁸⁶³ ORBÁN 1889, p. 371. Este vorba despre turnul semicircular nord-vestic de pe proiectul din 1734.

⁸⁶⁴ KISS 1994, p. 155. Întrebările ascultării de martori au vizat evenimentele dinaintea devastării Turzii Noi în 1601. În 1629 martorul Stephanus Tordai a avut 46 de ani, deci s-a născut în 1583. Martorul lucrase la șanțuri,

Cornișa turnului porții este profilată din tencuială și este întreruptă de o inscripție (**Pl. 42/ 1**) pe o placă de piatră: *R(e): N(ovatum): A(nn)O: 1737 D(iebus): 23/ JUNY/ K(őmíves): J(ános): U(ram): FÖCURATORSAG(ában)*. Lucrările indicate de inscripție confirmă și cele semnalate de inscripțiile anterior menționate, din 1740. Orbán consemnează și o altă inscripție pe turnul porții, văzută de el doar în procesele verbale ale bisericii.⁸⁶⁵

Prin cele două laturi ale turnului porții, dinspre ambele niveluri, se deschid câte două guri de tragere pentru puști, având formă de gaură de cheie, dotate cu ancadrame din piatră cu ambrazură evazată spre interior.

Fațada turnului spre interiorul incintei este definită de golul lat, semicircular al gangului, cu ancadrament din piatră, având apărătoare de roți la bază. Pe ancadrament Orbán a mai observat și locașul în care a fost mișcată hersa. Zona de etaj a fațadei este obturată de un culoar de lemn susținut de stâlpi la care se urcă scara exterioară a etajului (potrivit desenelor din 1927 ale lui Debreczeni scara a fost mutată, v. **Pl. 41/ 4**). Etajul turnului în momentul de față este nefolosit. În tencuiala încăperii de la etaj s-au zgâriat mai multe inscripții (cea mai veche pe care am găsit datează probabil din 1759), dar și multe desene reprezentând crini, de o înălțime de aprox. 1 m. Etajul turnului porții era folosit de comunitate și parohie ca și depozit pentru slănină, menționat deseori în proto-coale („*Szalonnás bástya*”).⁸⁶⁶

Celălalt turn, locuința clopotarului („castelanul” care îngrijește și incinta), din partea sud-vestică a incintei (**Pl. 43/ 2**), se desfășoară în interiorul și în exteriorul zidului de incintă: partea exterioară are un plan semicircular, iar prelungirea ulterioară din interior este dreptunghiulară. Dinspre parterul turnului se deschid două ferestre dreptunghiulare, una în poziție laterală, cealaltă în axă – se observă ușor că au fost transformate din guri de tragere pentru tunuri de calibru mai mic. De la podul turnului se mai deschid două guri de tragere cu pușca, și din interior mai pot fi descoperite încă 2-3 goluri de același gen înzidite. În zidul de incintă de pe lângă turn se văd două plăci de piatră inscripționate unul lângă altul, menționând două renovări. Placa mai veche este fragmentară și se află probabil *in situ*: ...*RE AO 17../ 27 junii (?)*. Caracterele ne amintesc de inscripțiile din 1737 și 1740. Inscripția mai mare s-a păstrat integral: *ujult 1870* (înnoit în 1870).

Dinspre interior zidului de incintă i-au fost adosate camere pentru depozitarea unor bunuri în protecția fortificației.⁸⁶⁷ Camerele asemănătoare unor căsuțe, pentru care s-a plătit chirie, apar și pe desenele lui Debreczeni din 1927 (**Pl. 41/ 4**) și au fost descrise și de Orbán.⁸⁶⁸ Aceste depozite de cereale și de slănină au fost demolate în anii 1930, când din

împreună cu alți oameni din Turda Veche și Turda Nouă – datorită vârstei martorului considerăm că lucrările din vorbă au putut să aibă loc în a doua jumătate a anilor 1590, la începutul războiului de cincisprezece ani. Multe referiri la șanțul din jurul cetății găsim și în protocoalele parohiale de la începutul secolului al XIX-lea.

⁸⁶⁵ ORBÁN 1889, p. 369. *Pax facit divitias/ Divitiae superbiam/ Superbia contemptum/ Contemptus bellum/ Bellum paupertatem/ Paupertas humilitatem/ Humilitas pacem*. În arhiva parohială nu am găsit nici o referire la inscripție. Cel mai vechi volum de procese verbale în arhiva parohială a fost început în anul 1786, având numărul (dat ulterior) I, în care se menționează cel puțin un volum anterior. Poezia, cu anumite diferențe apare și pe una dintre primele pagini (fol. 4v) ale protocoalelor orașului Turda, din anul 1603, înscris într-o roată: *Rota Transylvaniae. Pax facit divitias. Divitiae contemptum. Contemptus superbiam. Superbia discordiam. Discordia bellum. Bellum paupertatem. Paupertas humilitatem. Humilitas concordiam. Concordia pacem*. TVTJKV, p. 23.

⁸⁶⁶ WEISZ 2011a.

⁸⁶⁷ WEISZ 2011a, pp. 186–188.

⁸⁶⁸ ORBÁN 1889, p. 372. Debreczeni, 1928/ 067, 070.

cauza presiunii acestor construcții exercitate asupra zidului de incintă în stare foarte precară, o bucată de perete lungă de mai mulți metri s-a prăbușit.

Planimetria și volumetria bisericii

Structura bisericii reformate din Turda Veche este una obișnuită: are un turn-clopotniță de plan dreptunghiular în axa fațadei de vest, o navă de tip sală care se încheie cu corul poligonal decroșat, dar de aceeași înălțime și de aproape aceeași lungime (*Fig. 19, Pl. 44/ 1*), la care se adaugă dinspre nord sacristia dreptunghiulară. Lungimea interioară totală a corului și a navei este de 34,5 metri.⁸⁶⁹ Între lungimea navei și cea a corului nu este mare diferență (18,5, respectiv 16 m.), o caracteristică a bisericilor parohiale cu corul reconstruit în totalitate. Fațada sudică a navei are patru contraforturi, cel estic este așezat în diagonală (*Pl. 41/ 3*). Porticul dreptunghiular se află între contraforturile estice. Fațada nordică a navei prezintă în colțul estic o lărgire pentru scara amvonului, are trei contraforturi, lipsește cel diagonal din colț, probabil din cauza sacristiei și a lărgirii. Închiderea poligonală a corului este sprijinită de patru contraforturi, fațada sudică (în afara celui de la capăt), două.

Clopotnița are patru etaje, ultimul etaj se înalță deasupra cotei coamei acoperișului navei (*Pl. 43/ 4*). Coiful de plan dreptunghiular al turnului are o siluetă tipic barocă. La baza coifului, pe cele patru laturi, se află cadrane circulare de orologiu. Pe o fereastră deschisă prin coif (!) este atârnat în exterior un mic clopot, cu o inscripție greu lizibilă din cauza poziției: ...EG : OI : ANNO 1716. Coiful este învelit cu tablă zincată, pe latura estică se vede inscripționat numele *BALOGH Tamás*. Nava are acoperiș în două ape învelit cu țiglă. Acoperișul corului, tot în două ape, este mai scund decât acoperișul navei, capătul estic este adaptat închiderii poligonale. Cele două acoperișuri pornesc de la același cotă de nivel. Sacristia dispune de un acoperiș în pupitru învelit cu țigle, porticul are acoperiș în două ape, învelit cu tablă zincată.

Exteriorul

Fațadele turnului

Cu ocazia lucrărilor conduse de Debreczeni în anii 1970 s-a dezvelit bosajul medieval al colțului turnului, care se ridică aproape până la nivelul ferestrelor etajului superior. Soclul este acoperit cu ciment, dar profilatura superioară este cioplită în piatră. Suprafața turnului este tencuită și văruiată. Fațadele de vest și de nord ale turnului sunt identice: dispun de câte o fereastră în arc frânt, fereastra clopotului și cadranul circular, pictat al orologiului.

Intrarea turnului se deschide la sud, dispune de un ancadrament cioplit în piatră, cu închidere în segment de cerc, tipic pentru cumpăna secolelor XVIII-XIX.⁸⁷⁰ Intrarea este

⁸⁶⁹ Despre biserică încă nu s-a publicat relevu pus la scară. Pentru referat am folosit schițele de relevu ale lui Debreczeni din 1927, din arhiva Eparhiei Reformate de Ardeal, care au fost puse la scară de inginerul Daróczi Miklós în anii 1980, însă cu greșeli evidente. Pe baza releveelor lui Debreczeni lungimea exterioară a bisericii împreună cu turnul și cu contraforturile este aproape 43 m. Lățimea interioară a navei: 10 m.

⁸⁷⁰ Protocollum I. pp. 206-207 (numerotat greșit 200-201): la data de 15 iulie 1801 s-a luat hotărârea de a lărgi intrarea veche a turnului (... *végeztetik az-is, hogy a toronyba bé-járó régi ajtó illendő nagyságra kinyittassék* ... – se hotărâse deschiderea mai largă a ușii turnului), ancadramentul actual a fost realizat în urma acestei decizii. Ușa veche a turnului nu se cunoaște.

în poziție dezaxată, ușa în două canaturi are batanți de lemn care mai păstrează placajul cu scânduri în model romboidal, fixați cu cuie mari și butonul metalic de prindere.

Deasupra ușii, dinspre etajul al treilea se deschide o fereastră cu ancadrament de piatră în arc frânt, atestând originea medievală a turnului. Golul este relativ lat, și se poate presupune că original a avut funcțiunea de fereastră de sunet. Tâmplăria cu jaluzele a ferestrei acoperă profilatura ancadramentului, din profilatura se poate observa doar o cavetă exterioară. Pe acest etaj, pe celelalte fațade libere ale turnului găsim ferestre asemănătoare ca și mărime sau formă de închidere, însă cu profilatură diferită. Ancadramentul ferestrei dispune de o ambrazură evazată adâncă. Tot pe fațada vestică, mai jos de fereastră, lângă bosajul sudic se observă o piatră profilată amplasată orizontal în zidărie, pusă în valoare de Debreczeni. Nu este exclus că este vorba despre rămășița unui brâu medieval. Fereastră gotică de pe fațada nordică a turnului dispune de o profilatură mai bogată decât celelalte. Intrarea în podul navei se află la nivelul acestor ferestre gotice. Cele trei ferestre cu deosebirile consemnate (și eventual bosajul) sunt singurele dovezi ale datării medievale ale turnului. Folosirea profilaturii diferite la aceste ferestre nu înseamnă neapărat originea lor din perioade diferite sau refolosirea lor din mai multe clădiri, soluții asemănătoare nu erau rare în epoca gotică. Deasupra acestui nivel, dar încă în zidăria medievală, se deschide o fereastră mică, circulară, o fereastră asemănătoare, ulterior înzidită se afla și pe fațada vestică a turnului.

Ferestrele actuale de sunet de la etajul clopotelor sunt identice pe toate fațadele: se încheie în arc semicircular și au obloane cu jaluzele. Lângă fereastră sudică s-a pictat un cadran solar patrulater.

La îmbinarea peretelui nordic al turnului cu fațada vestică a navei s-a făcut un sondaj pentru identificarea relației dintre pereții respectivi. Colțul este împănăt cu bucăți de cărămidă, totuși, cezura nu este clar identificabilă, nu se observă crăpătură între turn și fațadă (de altfel fațada este brăzdată de fisuri foarte accentuate), și nici în interiorul turnului nu se observă cezura.

Fațada sudică a navei

Fațada sudică a navei este definită de soclu, cornișă și de cele patru contraforturi (*Pl. 44/ 2*). Profilatura soclului medieval abia se mai recunoaște. Cornișa bogat profilată este trasă din tencuială, și este evident rezultatul transformărilor de la începutul secolului al XIX-lea.

Contraforturile se ridică aproape până la nivelul cornișei, dispun de câte trei aruncătoare de apă. Chiar dacă aceștia sunt la aceeași cotă, aruncătoarele celor trei contraforturi de vest sunt diferite de picurătorii contrafortului oblic de la colțul navei (*Pl. 44/ 3, 45/ 3*). Cum remarcase și Vătășianu, profilatura aruncătoarelor contraforturilor vestice apare și la biserica parohială din Turda Veche, într-o formă puțin mai simplă.

Suprafața contraforturilor este realizată din blocuri de piatră fățuită, pe care apar mai multe feluri de semne de pietrari. Pe primul contrafort se observă opt semne, de patru feluri: trei semne în formă de Z (tip 1, *Pl. 44/ 6*), un alt tip de Z (tip 2, *Pl. 44/ 7*), trei semne în formă de elice (*Pl. 44/ 4*) și una în forma de M (*Pl. 44/ 5*), pe blocul inferior al contrafortului. Semnele în formă de Z prezintă o mare varietate, datorită probabil neglijenței cioplitorilor de piatră. Noi am separat doar două tipuri, însă nu este exclus că acestea au fost realizate totuși de același atelier/ pietrar. Pe blocul de sub picurătorul

inferior se observă un desen zgâriat, niște elipsoide concentrice neregulate, din centrul cărora pornesc radial linii dublate, probabil schița unui cadran solar. Pe al doilea contrafort semnul în formă de elice apare de trei ori, semnul în formă de Z din tipul 1 de patru ori și cel de tipul 2 apare de o singură dată. Pe contrafortul al treilea semnul Z din tipul 1 apare de șase ori (o dată chiar pe blocul picurătorului), iar cel în formă de elice de patru ori. Nu este de loc ciudat faptul că pe contrafortul estic cu alt tip de picurători nu apare nici un semn de pietrar, cum nu se observă semne nici pe ancadramentele ferestrelor.

Pe blocurile din piatră apar multe inscripții ulterioare de tip *hic fuit* sau de comemorarea unor evenimente, realizate mai îngrijit decât de obicei. Pe al doilea contrafort al navei, pe blocul inferior se citește o inscripție comemorativă cu majuscule în antika: *O MORS QVAM AMAR/ EST MEMORIA TVA/ PINXIT VINCEN/ TIUS NAGLAKI/ ANNO DOM/ M561*. Această inscripție (comemorând probabil pe cineva drag înmormântat în această zonă) este cea mai timpurie de pe biserică din această categorie.

În cele trei intercolumnii se deschid trei ferestre în arc frânt, largi și înalte, în poziție dezaxată. Ferestrele dispun de ancadramente cioplite în piatră (cea din mijloc este acoperită cu tencuială), ambrazurile evazate sunt neprofilate, mulurile nu s-au păstrat (urme de muluri se recunosc doar la fereastra estică).

Cu ocazia reabilitărilor conduse de Debreczeni la începutul anilor 1970 s-au descoperit două urme de arcade semicirculare (*Pl. 44/ 3*), evidențiate în forma unor nișe, una este (aproximativ) în axa ferestrei de mijloc, cealaltă este doar parțial vizibilă, fiind acoperită și întretăiată de porticul din intercolumniul estic. Pe fațada nordică a navei, în intercolumniul vestic se vede o arcadă asemănătoare, deci în totalitate, în stare vizibilă avem trei arcade (se pare că în anii 1970 a fost îndepărtată tencuiala în totalitate de pe baza fațadei, nu credem că ar exista și altele înzidite). Distanța dintre cele două arcade este destul de mare, mai mare decât lățimea arcaadelor. Arcada estică este mai scundă decât cea din intercolumniul de mijloc. Pe baza proiectul din 1734 în fața arcadei de mijloc se situa porticul vechi, deci acesta era intrarea originală sudică a navei (despre cea estică v. mai jos).

Deasupra cornișei porticului baroc târziu se află un coronament scund (*Pl. 45/ 1*). Intrarea semicirculară are ancadrament de piatră, montanții și arcul sunt decorați cu medalioane pornite din dungile de margine, tipic sfârșitului de secolul al XVIII-lea. Bolțarul central al arcadei iese în relief și poartă urme de pictură aproape indescifrabilă: după părerea noastră este vorba despre două chei în cruce, asemănător bolțarului central al arcadei dezvelite în casa parohială din Turda Veche.

Fațadele corului

Corul dispune de soclu și cornișă (*Pl. 45/ 3*) sub cornișa actuală se observă urma celei originale din piatră, aparținând perioadei medievale a bisericii. Urma de cornișă (care a fost netezită cu ocazia înălțării la nivelul actual al coronamentului zidăriei, deci profilatură sau elemente decorative medievale nu s-au păstrat) a fost dezvelită și pusă în valoare de Debreczeni. Contraforturile corului, care ajung aproape până la nivelul cornișei medievale, au câte trei picurători, cu profilatură identică celor de pe contrafortul estic al navei. Este semnificativ faptul că pe contraforturile corului nu apar de loc semne de pietrar.

Pe partea superioară a contrafortului vestic al fațadei sudice a corului se vede o inscripție într-un panou cu chenar profilat în stilul renașterii, caracterizată printr-o syma

(*Pl. 45/ 2*). Pe partea superioară a panoului se citește data.1.5.0.4. Sub inscripție a rămas un spațiu liber destul de mare, destinat probabil continuării „textului”. Cifra 4 este indicată de un 8 înjumătățit. Între cifre se văd caracteristicile semne de paragraf. Primele două cifre sunt formate din panglici sculptați,⁸⁷¹ ultimele două însă nu au fost finalizate.

Pe partea inferioară a contraforturilor se citesc mai multe inscripții de tip *hic fuit*, două (scrise de același Albertus Zeoke) din anul 1565. Pe fațada sudică a corului se deschid trei ferestre înalte și late în arc frânt, cu ambrazură evazată neprofilată, asemănătoare ferestrelor gotice ale navei; mulura nu s-a păstrat nici aici (*Pl. 44/ 1*).

Tratarea arhitecturală a închiderii poligonale a corului este identică cu cea a fațadei sudice. Pe contraforturi găsim și aici mai multe inscripții, chiar și desene, o inscripție comemorează săparea unei fântâni în incinta zidului de protecție: *ANNO 1765/ KOVÁTS ANDRÁS ÉS/ TÖRÖK KATA HARONGOZÓSÁGUNK/ BAN ÁSTUNK KUTAT A TZINTE(remben)*. Fântâna din apropierea contrafortului există și astăzi.

Pe închiderea poligonală a corului se deschid două ferestre, pe laturile de sud-est și de est (*Pl. 45/ 3*). Orbán semnalează aici trei ferestre, două deschise și una în stare înzidită. Fereastra de pe latura estică, în arc frânt și cu ancadrament din piatră este mult mai lată decât celelalte ferestre, cum era și normal, pentru o luminare mai accentuată a altarului. În cazul nostru însă se observă clar că fereastra a fost îngustată ulterior din interior, păstrându-și doar înălțimea și închiderea în arc frânt. Această îngustare a putut fi cauzată doar de o intervenție de proporții asupra structurii corului, cum ar fi o boltire. Corul are o boltă stelată gotică târzie, cu nervuri care se întretaie și cu ferestrele peretelui sudic. Dinspre interior îngustarea ferestrei estice nu se sesizează (ambrazura interioară fiind identică cu celelalte ferestre), dar – cunoscând faptul îngustării – se observă foarte clar că lățimea originală a golului n-ar fi permis montarea ogivelor bolții care pornesc de pe consolele de la colțurile estice. Îngustarea astfel indică cel puțin două perioade gotice în construirea corului.

În axa ferestrei se află un gol de ușă realizat ulterior, pentru accesarea corului din exterior – ușa se deschide sub tribuna orgii și a fost folosită de cantor. La baza contraforturilor, la colțurile cu pereți sunt blocuri de piatră de formă în unghi obtuz, adaptate colțului.

Fațada nordică a corului este dominată de corpul sacristiei. Colțurile sacristiei sunt realizate din blocuri de piatră fățuite, pe care se citesc mai multe *hic fuit*-uri, cele mai vechi din 1589 și 1616. Sacristia are goluri pe pereții de est și de vest. În axa centrală a peretelui estic se deschide o fereastră gotică înaltă și lată (*Pl. 46/ 2*), cu ancadrament din piatră în arc frânt, având ambrazură evazată marcantă (fereastra a fost restaurată de Daróczi). Mulura originală a ferestrei lipsește, dar profilatura interioară, de la care a pornit acest decor, mai există. Sub nivelul acestuia se văd două ferestre dreptunghiulare mai mici – pe baza izvoarelor de la cumpăna secolelor XVIII-XIX. sacristia a fost împărțită pe două nivele, folosite ca și loc pentru catafalc respectiv depozit de cereale(!) – rolul dublu ar fi o explicație pentru „etajarea” interioară a sacristiei, indicată de cele două niveluri de ferestre.⁸⁷² Pe fațada vestică a sacristiei se deschide o ușă de acces, cu închidere în segment

⁸⁷¹ Caracterele gotice târzii sunt redată deseori în forma unor panglici: inscripția batanților porticului sudic al Bisericii Negre din Brașov (1477), inscripția 1478 a corului bisericii catolice din Turda Veche etc.

⁸⁷² WEISZ 2011a, p. 187.

de cerc. Ușa a fost practică cândva în secolul al XVIII-lea, când intrarea originală a sacristiei, dinspre interiorul bisericii a fost obturată. Accesul original al sacristiei a fost redeschis în anul 1985, cu ocazia reabilitării acestui spațiu condus de Daróczi Miklós.

Fațada nordică a navei

Tratarea arhitecturală a fațadei nordice a navei este asemănătoare cu cea a fațadei sudice (*Pl. 46/ 1*). Contrafortul estic al navei lipsește, iar cele două contraforturi ale intercolumniului vestic – cum a semnalat și Debreczeni – nu dispun de fețe construite din blocuri de piatră fățuite. În intercolumniul vestic se observă foarte frumos arcada semicirculară, lată de 3,93 metri, construită din blocuri de piatră fasonată (*Pl. 46/ 3*). Orbán deja a sesizat arcada, presupunând că este urma unei uși înzidite.⁸⁷³ Faptul că cele două contraforturi vestice nu au fețe cu blocuri fasonate de piatră poate să indice structuri cu rol dublu: pe lângă rolul de contrafort au fost probabil și pereții laterali ai unei capele laterale, accesibilă prin arcadă.

Chiar dacă capelele asemănătoare erau foarte frecvente, în arhitectura transilvană s-au păstrat puține exemple. La biserica romano-catolică din Florești o arcadă înaltă în arc frânt pe fațada nordică a navei a fost pusă în valoare de restaurarea din anii 1960. În acest caz se observă și pornirile de boltă ale capelei laterale.⁸⁷⁴ O capelă laterală cu două arcade spre colaterala sudică se află la biserica evanghelică din Reghin (capela funerară a patronului?), capelă cu acces asemănător se găsește și la biserica reformată din Gornești (jud. Mureș). În aceste trei cazuri accesul în capelă este realizat prin arcade asemănătoare, practicate în peretele navei. Planul capelei laterale nordice din Turda Nouă s-ar putea identifica prin cercetări arheologice.

Contrafortul estic seamănă cu cele vestice ale navei prin profilatura aruncătoarelor de apă, dar este lipsită de semne de pietrar. Debreczeni a mai găsit un mic gol lângă scara amvonului indicat de trei blocuri de piatră aliniate orizontal, probabil urma unui acces exterior mai vechi spre amvon.

Interiorul bisericii

Intrarea principală în biserică, este prin porticul fațadei sudice, o altă intrare este prin parterul turnului. Deasupra intrării din portic, cu închidere în forma mânerului de coș, s-a amplasat o tăbliță comemorativă care se referă la portic: *Kijavittatott/ D. SZABÓ ISTVÁN/ és neje KERÉKES JULIÁNNA/ adományából/ 1898* (reparat în 1898 din donația lui Szabó István și Kerekes Juliánna).

Nava este un spațiu larg și înalt, acoperit de o structură care aparent este o boltă (se sprijină pe pilaștri, marginile sunt curbate, pot fi identificate vizual arcele dublou), dar planul bolții este perfect drept (*Pl. 46/ 4*). Din pod se observă clar că este vorba despre o structură de lemn care imită bolta și care a fost tencuită dinspre intrados. Cele trei travee de „boltă” se sprijină pe niște „arce” dublou (construite la rândul lor tot din lemn) susținute de pilaștri bogat decorați. Pilaștrii poartă decor clasicizant, cu capitelluri corintice dublate și cu pervazuri marcante. Dungile dublate de pe arcele dublou, care pornesc de pe

⁸⁷³ Astfel și-a văzut confirmată ideea că original nava a fost mult mai lungă spre vest, dar ulterior, cu construirea turnului a fost scurtată. ORBÁN 1889, pp. 372–373. Orbán încă nu a știut că și turnul aparține perioadei medievale a bisericii.

⁸⁷⁴ Despre Florești v. VĂTĂȘIANU 1959 și ENTZ 1996.

capiteluri sunt decorați cu cartușe din stuc, de asemenea și panourile de tavan dintre aceste dungii.

Capătul vestic al navei este ocupat de o tribună sprijinită pe trei travee boltite. Bolțile sunt susținute de arce sprijinite pe patru stâlpi de plan rectangular, ciopliți din piatră. Balustrada tribunei este din fier forjat cu model neoclasicist montat pe patru baluștri masivi din piatră. O tribună asemănătoare – dar cu alt tip de balustradă – se află la capătul estic al corului. Pe tribună se ajunge prin scările turnului.

În colțul nord-estic al navei, pe stâlpul angajat al arcului de triumf, s-a montat amvonul cioplit din marmură cu baldahin de lemn (*Pl. 47/ 1*). Amvonul este în poziție diagonală față de colț. Panierul amvonului are trei laturi (pe latura a patra se deschide accesul), latura din față este convexă, cele două laturi laterale sunt concave. Cele trei laturi sunt decorate cu câte un panou cu reprezentări simbolice. Pe panoul de mijloc se văd două trompete încrucișate (Învierea?), pe cel estic crinul printre spini, iar pe panoul vestic un buchet de trandafiri și lăcrămioare (*Pl. 47/ 2*). Simbolistica acestor elemente vegetale se bazează pe Cântecul Cântecelor și cum s-a văzut se regăsesc și pe amvonul bisericii reformate din Turda Veche (1824).⁸⁷⁵ Compoziția arhitecturală ne amintește de amvonul bisericii reformate din Turda Veche. Amvonul este o operă a pietrarului clujean Schindler Mihály realizat după proiectele lui Kövecsi János, din marmura provenind din cariera din Jibou, donată de baronul Wesselényi Miklós.⁸⁷⁶ Amvonul, de pe care prima lectură a fost ținută la data de 23 mai 1801 a costat în total 400 de forinți maghiari, din care cioplitorul de piatră a primit 300. Mai menționăm că Orbán a văzut un acces înzidit în zona intrării scării amvonului (identificat de el ca și intrare în criptă), care poate fi eventual în legătură cu golul descoperit de Debreczeni.⁸⁷⁷ Scara amvonului se înscrie într-o lărgire a navei cu o fereastră înzidită.

Se remarcă Masa Domnului, cu placă de marmură de culoare gri închis spre verde, identică cu materialul amvonului. Este clar că placa a fost cioplită cu ocazia ridicării amvonului. După protocoalele bisericești placa de marmură a fost realizată din donația lui Szabó Tamás, probabil de același meșter clujean în 1802.⁸⁷⁸ Picioarele din nuc au fost comandate de soția acestuia cu un an mai târziu. Strana de pe lângă amvon are decor neoclasicist elegant, de culoare albă cu aur.

Stâlpii angajați ai arcului de triumf au capiteluri asemănătoare stâlpilor angajați ai navei, arcul semicircular este decorat cu cartușe identice cu cele din navă. Corul și sacristia păstrează singurele bolți medievale din toate bisericile turdene.

Corul este acoperit de o boltă în rețea cu model dezvoltat, cu șir de stele în axa longitudinală (în literatura de specialitate modelul apare sub termenul boltă în rețea stelată (*Pl. 47/ 3*). Partea nordică și sudică a bolții nu sunt simetrice: pe partea nordică distanța dintre console este egală, însă pe partea sudică din cauza poziției ferestrelor modelul s-a distorsionat vizibil. Pe planul bisericii se observă că consolele sudice ale bolții nu sunt în axele contraforturilor. Aceste semne indică clar că bolta a fost adaptată la corul deja existent, respectiv pereții perimetrali și bolta aparțin unor etape diferite de construcție.

⁸⁷⁵ Răspândirea analogiilor și bibliografia aferentă v. în cap. II.2.2.4 și n. 586.

⁸⁷⁶ *Protocollum* I, p. 227 (de fapt 233). În procesul verbal se semnalează faptul că la aceea dată încă amvonul încă nu a fost aurit.

⁸⁷⁷ ORBÁN 1889, p. 373.

⁸⁷⁸ WEISZ 2011a, p. 192, n. 50.

Nervurile bolții gotice târzii au profile cu pinteni, care se repetă la bolta sacristiei, dar nervuri asemănătoare au fost găsite și la etajul sacristiei bisericii catolice din Turda Veche. Profilatura cu pinteni apare și în nava bisericii reformate din Dej (la bolta navei din perioada a doua),⁸⁷⁹ la biserica ortodoxă (fosta evanghelică) de la Târgiu sau în nava bisericii parohiale din Pest, profilatură asemănătoare, dar mai dezvoltată se cunoaște în materialul arheologic al palatului regal de la Buda sau cel al bisericii prepoziturii din Székesfehérvár (corul), respectiv din biserica reformată din Nyírbátor.⁸⁸⁰ Consolele originale ale bolții sunt acoperite de imitații de console neorenescentiste, realizate din stuc (*Pl. 47/ 4*). Găsim o singură cheie de boltă decorată, cu o floare cu șase petale rotunde (*Pl. 48/ 2*). Nervurile arcelor de zid se întretaie cu golurile ferestrelor, un alt indiciu că sunt ulterioare față de goluri.

Tribuna orgii din capătul estic al corului are o structură identică cu cea vestică (*Pl. 48/ 1*). Orga are un dulap neoclasicist monumental, probabil cel mai frumos instrument muzical din bisericile turdene, separat în două blocuri legate printr-un baldachin elegant; pe vârful secțiunilor de dulap se ridică urne, poartă ornamentală abundentă în stil baroc târziu-neoclasicist. Orga, realizată în anul 1822, este probabil opera cea mai semnificativă a meșterului brașovean Andreas Eitel, care a făcut reparații la instrument în anul 1826.⁸⁸¹ Aurirea orgii a fost efectuată în 1826 de către pictorul din Târgu Mureș Vitkai János, care a avut numeroase comenzi din partea clericilor turdeni.⁸⁸²

În afara bolții singurul detaliu arhitectural medieval vizibil în cor este ancadramentul ușii sacristiei (*Pl. 48/ 3–4*). Orbán deja a sesizat ancadramentul descriindu-l greșit ca și unul cu lintel sprijinit pe console (în timpul lui ușa a fost înzidită, iar sacristia a fost folosită ca și depozit de slănină accesibil din exterior).⁸⁸³ Actualmente ancadramentul dreptunghiular este (în cea mai mare parte) curățat, materialul din piatră este într-o stare deosebit de alterată. Profilatura montanților cu două elemente de syma și două listeluri spre interior respectiv sprânceană înaltă, cu friză martelată pentru netezirea planului peretelui indică o concepție renescentistă. Ca o reminiscență a goticului târziu, în colțul din dreapta se observă elemente de profilatură întretăiate. Ancadramentul a fost unul reprezentativ, și mai pot fi observate și niște pete de culoare pe chenar respectiv în jurul lui.

Sacristia de plan dreptunghiular este acoperită de o boltă gotică târzie în rețea de două travee, cu nervuri cioplite din piatră (*Pl. 49/ 1*). Profilatura nervurilor este aproape identică celor din corul bisericii. Nervurile pornesc direct din perete fără consolă, fără întretăiere, reprezentând o rezolvare destul de rară (*Pl. 49/ 2*). Nervurile se întretaie cu ancadramentul ferestrei gotice al peretelui estic, indicând clar că boltirea aparține unei faze ulterioare amplasării golului. Din păcate astăzi nu se mai regăsește fragmentul de tumbă funerară încastrat în zidul nordic, observat de Orbán.⁸⁸⁴ El a datat fragmentul, pe baza formei literelor inscripției în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

⁸⁷⁹ Despre biserica reformată din Dej v. ENTZ 1942. Reconstituirea virtuală a bolții gotice târzii: SZŐKE 2012a.

⁸⁸⁰ Analogiile din Ungaria v. PAPP 2005 (Pest: pl. XCIII; Buda: pl. VI; Székesfehérvár: pl. XXXIV; Nyírbátor: pl. CX).

⁸⁸¹ WEISZ 2011a, p. 193.

⁸⁸² Despre activitatea turdeană a pictorului Vitkai v. WEISZ 2007b, p. 225.

⁸⁸³ ORBÁN 1889, p. 373.

⁸⁸⁴ ORBÁN 1889, p. 373. Orbán a notat și inscripția fragmentului de monument funerar: *TENDIMUS HVC OMNES, METAM QUAE PROPERAMVS AD UNAM. OMNIA SUB LEGES MORS VOCAT ATRA SVAS*. Citat din poemul *Ad Liviam* al lui Ovidiu.

În parterului turnului sunt depozitate niște obiecte de mobilier liturgic nefolosite. Cea mai interesantă piesă de mobilier este scaunul cantorului, un mic podium circular de lemn, cu balustradă.⁸⁸⁵ Podiumul poartă și o inscripție cu numele comanditarilor și data construirii: *Debreczeni Szabó István/ és Nője/ Kerekes Juliánna 1863*. Deasupra intrării în navă s-a amplasat o tablă comemorativă despre realizarea ușii: *Debreczeni Szabó Istvánné/ Kerekes Juliána/ és Horváth Józsefné/ Némethi Ágnes/ készítették ezen ajtó 1869^{BE}*. Parterul turnului este acoperit cu un planșeu de beton armat. Scara care se duce la etajul turnului este separat de parterul turnului printr-un zid de beton, care pare să fie o intervenție a lui Debreczeni.

În portic se păstrează un clopot (mai mare decât cele din turn), care pe baza inscripției a fost returnat în anii 1970 din materialul unui clopot turnat în 1720.

Etajele turnului și podul

Interiorul turnului este tencuit doar în zona parterului, de la primul etaj se observă zidăria întretesută cu peretele navei (cel puțin în interior). Structura interioară de lemn de stejar și brad care susține planșeele dintre etaje este independentă față de cea care susține clopotele, și grinzile înfipte în zidărie par a fi contemporane cu turnul. Se mai observă și locașurile grinzilor schelei de construcție, dintre care în patru se mai găsește și urme de material lemnos.⁸⁸⁶ La nivelul ferestrelor gotice se deschide intrarea îngustă în podul navei. Intrarea în poziție dezaxată nu are ancadrament, însă în cele două laturi ale accesului pot fi descoperite două pietre profilate în poziție secundară. Cea din latura nordică, are o profilatură care seamănă cu profilatura ferestrei de pe fațada nordică a turnului. Cealaltă piatră este mult mai mare, este profilată cu un semitor la colț. Pe nivelul următor se observă mica fereastră circulară înzidită a fațadei de vest a turnului.

La nivelul superior al turnului din cele trei locuri de clopote sunt ocupate doar două. Clopotul mai vechi este cel din locul de mijloc, o operă a atelierului Andraschowski din Cluj, din anul 1841. Clopotul mai mare nu are date, după aspect a fost turnat în cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea.

Pe oblonul superior al ferestrei sudice de sunet se citește o inscripție de datare: *DEBRECENI/ SZABO ISTVÁN ÉS NŐJE KEREKES JULIÁNNA/ TSINÁLTATTÁK E SALUKÁTEREKET A MAGOK/ KÖLTSÉGEKEN 1870^{DIK} ÉVBE/ VAJNA LÁSZLO KÉSZITETE 69 ÉVES KORÁBA*. Cei doi deja sunt cunoscuți din inscripțiile de la parterul turnului.

În podul bisericii se ajunge de la nivelul ferestrelor gotice. Șarpanta de tip baroc a bisericii se poate atribui meșterului Kövecsi János, s-a construit în anii 1800-1801.⁸⁸⁷ Șarpanta este o structură independentă de grinzile planșeului. Locașurile de îmbinare care se repetă pe aceeași poziție la fiecare grindă de planșeu indică clar că original acestea fuseseră corzile unei șarpante de tip gotic, și care au fost păstrate pentru susținerea planșeului dinaintea „bolții” actuale a navei. Pe fațada estică a turnului dinspre pod se observă că tencuiala se oprește într-o linie dreaptă. Această linie, dar și poziția corzilor indică faptul că la un moment dat (probabil și original) acoperișul navei era în patru ape și nu exista timpanul vestic de astăzi pe lângă cele două laturi ale turnului.

⁸⁸⁵ Despre scaunele de cantor v. DÁVID 2008c, el cunoaște doar trei exemple, toate din Secuime: Aldea (bis. Unitariană), Sânvășii (bis. unitariană) și Târgu Mureș (biserica-cetate reformată).

⁸⁸⁶ Recent specialiștii Muzeului Secuiesc al Ciucului, Tóth Boglárka și Botár István au luat mostre din materialul lemnos pentru analiză dendrocronologică, ale căror rezultate poate să ne ajute în datarea construirii turnului.

⁸⁸⁷ WEISZ 2011a, pp. 189–191. Acoperișul nou a fost comandat de la meșter încă în 1793.

Astfel deasupra navei avem două straturi de planșeu, cel superior observabil din pod, pe corzile șarpantei gotice și cel inferior, imitația de boltă construită din lemn. Evident, planșeul superior este cel mai vechi.

„Bolta” atinge zona centrală a planșeului superior, dar se poate observa coronamentul zidului. Nu am găsit urmele de bolți descrise de Orbán în podul navei, ale căror existență ar fi firească pe pereții laterali.⁸⁸⁸ Coronamentul zidurilor longitudinale și de vest este decorat de o friză pictată cu culoare neagră pe fundalul alb al văruielii (*Pl. 49/ 3–4*). Friza se compune din două șiruri, un șir inferior de archete semicirculare întretăiate (se observă chiar și desenul pregătit cu compas al semicercurilor), cu vârfuri ornate prin mici lalele și un șir superior de ornamente florale și vegetale reprezentate într-un stil liber, pitoresc, printre care apare și (cel puțin) o figură fantastică, cu cap de bărbat și coadă de pește (siren? *Pl. 49/ 3*). Din rândul frizelor ornamentale de acest gen, aceasta este singura reprezentare figurativă cunoscută de noi. Datorită condițiilor de accesare friza într-o stare relativ bună poate fi studiată doar parțial.

Friza se încadrează într-o serie a decorațiilor murale bisericești apreciată doar de cea mai recentă literatură, în pofida faptului că unele exemple erau cunoscute deja în secolul al XIX-lea.⁸⁸⁹ Cele mai semnificative analogii ale frizei în zonă se găsesc în biserica reformată din Turda Veche (deja menționată) și în biserica reformată din Aiud (datează de la începutul secolului al XVIII-lea, din perioada reparațiilor bisericii de după devastarea din 1704).⁸⁹⁰ În general aceste frize sunt puse în legătură cu tavanele casetate, însă se cunosc puține exemple concrete de acest gen (biserica unit. de la Crăciunel, tavan casetat realizat între anii 1710-1730, bisericile ref. de la Bădești⁸⁹¹ și Văleni, ambele jud. Cluj, tavanele casetate sunt operele familiei Umling; la Aiud lângă friză s-au păstrat și grinzile pictate de fixare ale tavanului, bis. reformată de la Stremți). La Turda Nouă avem un nou caz în care s-a păstrat tavanul casetat, cu casete vopsite în azur, fără ornamente, însă se pare că cele trei casete de mijloc au purtat inscripții.

Din punct de vedere stilistic frizele respective sunt printre ultimele reminiscențe ale picturii murale transilvane de stil renascentist târziu, și sursa de inspirație era foarte probabil ornamentica murală vegetală viu colorată a locuințelor nobiliare sau orășenești din secolele XVI-XVII.⁸⁹² Decorul a fost transpus, poate deja în secolul al XVI-lea și în spațiu bisericesc: Cozmeni, biserica catolică, bolta și pereții bisericii catolice din Armășeni (1655), Dej etc.⁸⁹³ Decor vegetal abundent ornează și inscripțiile parietale din această perioadă (Sic).

⁸⁸⁸ ORBÁN 1889. p. 372.

⁸⁸⁹ Orbán semnalează deja existența frizei, dar presupune că aparținuse perioadei romanice a clădirii, din cauza șirului de arce semicirculare: ORBÁN 1889. p. 372.

⁸⁹⁰ Friza a fost prezentată prima dată de Szathmáry în 1868, el a propus datarea de după 1704: P. SZATHMÁRY 1868, p. 53. Prezentarea modernă, cu detaliile artistice și tehnice ale frizei: LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 78–79. Friza este datată de cei doi autori la primul deceniu al secolului al XVIII-lea, și se presupune că a completat un tavan casetat.

⁸⁹¹ Crăciunel: LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 44–45, DÁVID 2008b, v. fotografiile, Bădești: JÉKELY – KISS, pp. 8–10.

⁸⁹² Dintre aceste ornamente s-au păstrat foarte puține exemple concrete: Oradea, Palatul Princiar (perioada Bethlen, sălile lângă sala cu grifoni), v. EMÖDI 2011, Sibiu (piața Mică nr. 22, strada Turnului nr. 4 – distruse fără urmă de „restaurator” la începutul anilor 2000 din motive de „siguranța clădirii”), Sighișoara (Casa cu cerb, v. LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 92–93.), Turia (jud. Covasna, conacul Apor, v. Kúriák földje, pp. 86–89.).

⁸⁹³ Cozmeni: LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 14–15, Armășeni: ibidem, pp. 16–17, Dej: ENTZ 1942, LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 22–23.

La începutul secolului al XVIII-lea (probabil și în legătură cu reparația distrugerilor din perioada războiul curuților) această ornațională cunoaște un nou val de răspândire, când apare cel mai des în formă de friză monocromatică de sub tavan: Racu (1710),⁸⁹⁴ Daia, Văleni, Sânbenedic, Lopadea, Poieni (dispărut). Faptul că știm foarte puțin despre acest tip ornațional indică și starea generală incipientă a studierii picturii murale renascentiste (târzii) din Transilvania.

Între cele două planșee ale navei, dar și dinspre cor se observă și arcul de triumf reconstruit în totalitate din cărămidă la începutul secolului al XIX-lea. Peste cor de asemenea s-au păstrat *in situ* parțial corzile unei șarpante de tip gotic (nu neapărat medieval!), identificabile ușor prin urmele îmbinărilor specifice. Pe extradossul bolții gotice târzii se observă clar iregularitățile acesteia semnalate și la prezentarea corului.

Din podul navei se poate intra în podul sacristiei, prin traversarea unui spațiu restrâns, care se situează probabil pe grosimea peretelui vestic al sacristiei. În podul sacristiei se observă că original acoperișul era mai scund (tencuiala fațadei nordice a corului se termină mai jos de vârful acoperișului actual, într-o linie dreaptă).

Izvoare grafice referitoare la biserică

Primul relevu al bisericii, încă inedit, datează din 1734 (*Pl. 40/ 4, 41/ 1*). Este vorba despre un proiect nedatat și nesemnat pentru amplificarea cetății din jurul bisericii, aflat astăzi la Magyar Országos Levéltár.⁸⁹⁵ Datarea proiectului nerealizat este posibilă prin scrisoarea din 1734 a generalului Fr. A. P. Wallis, guvernatorul militar al Transilvaniei, trimisă orașului Turda, în care îi desfătuiește pe turdeni să lărgască cetatea existentă. Totuși, el trimite un arhitect militar (al cărui nume nu este menționat) pentru supravegherea lucrărilor.⁸⁹⁶ Prezența arhitectului ne îndeamnă să legăm proiectul de acest eveniment. Ipoteza noastră este confirmată de un alt proiect turdean al acestui arhitect militar, pentru cetatea din Turda Veche, care pe baza scrisului și al stilului de desen este incontestabil opera lui.⁸⁹⁷ Pe acest al doilea desen este menționat și cămărașul de sare J. Ch. Mäderer, care murise în 1735 sau 1736.⁸⁹⁸

Planșa cu direcția Nordului în jos prezintă biserica cu corul spre partea stângă, înconjurată de cetatea de plan ovoidal și de parcelele din zonă, dintre care sunt marcate parohia și casa „hadnack”-ului, adică a „hadnagy”-ului (locotenent, lb. magh.), conducătorul orașului. Biserica este desenată cu o navă largă având șapte contraforturi spre nord și patru spre sud (în realitate sunt trei, respectiv patru) și un cor cu închidere semicirculară (în realitate este poligonală, corul circular apare și la desenul reprezentând biserica din Turda Veche). Corul are o sacristie spre nord, nava un turn spre vest și un portic spre sud care astăzi nu mai există. Incinta de apărare are contraforturi, spre sud se vede turnul porții de plan rectangular, și spre sud-vest, respectiv spre nord-vest câte un turn de plan semicircular. Incinta este înconjurată de un șanț. Secțiunea incintei fortificate este reprezentată și într-un detaliu al planșei. Aceste elemente existente sunt marcate cu roz.

⁸⁹⁴ Racu: LÁNGI – MIHÁLY I, pp. 18–19.

⁸⁹⁵ MOL, S 84 No 0091, hârtie, acuarelă, 29,5 x 44 cm, legenda în limba germană.

⁸⁹⁶ Publicarea scrisorii în limba latină: WEISZ 2011a, p. 185.

⁸⁹⁷ Publicat: WEISZ 2011b, p. 24, il. 2.

⁸⁹⁸ TRÓCSÁNYI 1988, p. 437.

În jurul cetății vechi arhitectul proiecta o nouă incintă de apărare, formată dintr-un șanț, val de pământ și palisadă. Amenajarea proiectată are plan regulat, hexagonal, cu cinci ieșinduri în formă de bastion (la colțul de nord-est șanțul deja ar fi atins clădirea parohiei, astfel acolo nu s-a proiectat nimic). Incinta proiectată nu ar fi reprezentat un obstacol de nepătruns în fața inamicului, s-ar fi servit mai ales pentru apărarea populației orașului în fața unei cete nu foarte numeroase, lipsită de artilerie.

Proiectul nerealizat (nici orașul Turda, nici cele două cetăți proiectate de a fi modernizate deja nu reprezentau valoare strategică în secolul al XVIII-lea) are o mare importanță în cercetarea acestui complex, indicând porticul original și turnul semicircular nord-vestic al cetății, amândouă dispărute.

Biserica apare pe ridicările militare iozefine și franciscane, pe amândouă hărți însă ca și semn convențional, fără informații deosebite.

Pe ilustrația din cartea lui Orbán⁸⁹⁹ turnul prezintă fațade clasicizante, datorate lucrărilor din 1782 și 1801 (*Pl. 40/ 3*).⁹⁰⁰ Probabil aceste fațade noi l-au indus în eroare pe Orbán, care considera că este o construcție mai recentă la capătul unei nave prescurtate după anul 1601.

Debreczeni László, arhitectul Eparhiei Reformate de Ardeal a relevat biserica în anul 1928, realizând cinci desene, între care planul bisericii și cel al incintei (*Pl. 41/ 2-3*).⁹⁰¹ Din lipsa mai multor date releveele nu pot fi puse la scară. Desenele documentează și cămărilor din interiorul incintei, folosite de comunitatea locală pentru depozitarea slăninii și a cerealelor (*Pl. 41/ 4*, menționăm că aceste cămări nu apar pe planul din 1734). Reglementările folosirii cămărilor din secolul al XIX-lea s-au păstrat în arhiva parohiei.⁹⁰² Cămărilor au fost demolate în anii 1930 de către autorități. Pe baza schițelor Debreczeni a realizat și două linogravuri în color, în stilul lui specific, publicate ulterior.

În anul 1985 inginerul Daróczi Miklós, urmașul în funcție al lui Debreczeni a reparat sacristia bisericii, completând nervurile și ancadramentul de fereastră, respectiv a redeschis ușa sacristiei spre biserică. Documentația acestor intervenții cu multe desene se păstrează în Colecția de proiecte al Eparhiei Reformate de Ardeal. Printre aceste proiecte găsim și un plan al bisericii, pus la scară pe baza releveului lui Debreczeni, cu greșeli vizibile.

Date istorice referitoare la biserică

Data nașterii așezării Turda Nouă este incertă, presupunem că a avut loc la cumpăna secolelor XIII-XIV. Toponimul Turda Nouă indică clar că cartierul a fost fondat de turdeni, care probabil au vrut să deschidă exploatări noi aici, pe pământ nobiliar (cum vom vedea). Unele considerente indică faptul că majoritatea acestor „coloniști” erau oaspeți valoni. O anumită separație administrativă a așezării de Turda Veche poate fi presupusă pe baza apariției a doi juzi turdeni în anul 1359, dar este mai probabil că aceștia au fost mai degrabă conducătorii orașenilor menționați separat în documente „oaspeți” (hospites) și „oameni regali” (cives), cum indică și textul diplomei, dar și anumite analogii

⁸⁹⁹ ORBÁN 1889, p. 370.

⁹⁰⁰ WEISZ 2011a, p. 188.

⁹⁰¹ Debreczeni, 1928, 067-071.

⁹⁰² WEISZ 2011a, pp. 186-188.

(Cluj, Baia Mare etc.).⁹⁰³ Separația privilegiară însă nu înseamnă neapărat și o separare administrativă sau topografică. În 1377 Turda Veche și Turda Nouă apar deja cu jude comun, și nu dau impresia că din punct de vedere administrativ cele două cartiere s-ar fi separat.⁹⁰⁴

Prima dată Turda Nouă (*Nova Thorda*) apare în 1332 într-o diplomă regală care prezintă detaliat realitățile de aici.⁹⁰⁵ În diplomă este vorba despre „pământul” celor din Turda Nouă, ocupat de către ei din hotarul satului Copăceni, pentru care drept răsplătă regele Carol I. de Anjou donează fostului proprietar al acestuia, Ioan fiul lui Ugrin niște pământuri nelocuite din comitatul vecin, Cluj. Oamenii regali și oaspeții din Turda Nouă (separația privilegiară a turdenilor se observă și aici) dețin deja 60 de „curii”, o biserică de piatră închinată regelui Sf. Ladislau, 20 de vii, respectiv două mori pe pârâul Valea Racilor. Diploma este practic prima descriere a Turzii Noi, menționând deja ca și existență biserica parohială. Realitățile prezentate de diplomă sugerează că turdenii au luat în folosință pământul nobiliar respectiv din propria inițiativă, probabil deja cu o generație în urmă, construind biserica și un număr mare de clădiri de locuit.

În listele de dijme papale (1332-1335) Turda Nouă apare de fiecare dată cu cea mai mare sumă plătită din arhidiaconatul Turda: în 1332 parohul Stephanus plătise 80 de denari respectiv 9 greutăți de argint (dijmele au fost colectate semestrial), în 1333 același Stephanus 30 de denari, în 1334 tot Stephanus 2 greutăți de argint în ambele semestre, iar în 1335 parohul Ladislaus 2 greutăți de argint.⁹⁰⁶ În istoria apariției celor două cartiere este semnificativ și faptul că toponimul *Antiqua Torda* apare în 1335, chiar în lista dijmelor papale.

Despre biserica din Turda Nouă nu dispunem de prea multe mențiuni documentare. Este foarte importantă o diplomă privilegială pierdută a regelui Carol I. de Anjou, menționată într-o donație inedită din 1507 a regelui Vladislav II, transcrisă în 1552 de cancelaria lui Ferdinand I.⁹⁰⁷ Datarea exactă a diplomei nu se cunoaște: în 1507 parohul bisericii Sfântul Ladislau din Turda Nouă a cerut de la rege reînnoirea unei donații a regelui Carol I, conform căreia acesta dona diferite bunuri din cămara regală din Turda, pentru slujbele ținute în scopul mântuirii sufletelor regilor Ungariei. Diploma din 1507 susține că aceste donații (achitate probabil periodic) din neglijența unor parohi au fost „uite” (deci nu se poate exclude ipoteza falsificării), așadar Vladislav II. a reînnoit acestea, și a mai oferit o nouă donație, asemănătoare cu cea a lui Matia către biserica Sfântul Nicolae din Turda Veche, fondând o slujbă pentru salvarea sufletească proprie și a urmașilor săi. În 1342 parohul Ștefan de Turda Nouă este menționat ca martor într-un proces.⁹⁰⁸ În 1343 este menționat același paroh al bisericii de *Nova Torda*.⁹⁰⁹

⁹⁰³ CDTr III. 1108/ DRH C. XI. 443–446: Ludovic I. transcrie diploma privilegiară din 1291, transcris și de tatăl său în 1315 și 1335, la cererea locuitorilor și oaspeților turdeni și al celor doi juzi al lor, Ioan al lui Laurențiu și Valentin, al lui Avram).

⁹⁰⁴ V. și ORBÁN 1889, p. 125.

⁹⁰⁵ CDTr II. 742. Diploma de o maximă importanță pentru istoria orașului s-a păstrat într-o copie simplă din secolul al XVI-lea, căreia astăzi i se cunoaște doar xerocopia.

⁹⁰⁶ CDTr II. 1147–1150./ DIR C, Veacul XIV. III. 122–123, 142–144, 167–168, 170, 175–176, 178, 182–183, 191–192.

⁹⁰⁷ MOL, Liber Regius, tom III, pp. 72–73. V. și CSÁNKI V, p. 687.

⁹⁰⁸ ENTZ 1996, p. 489.

⁹⁰⁹ CDTr III. 117.

În 1358 sosește la curtea papală din Avignon cererea parohului turdean Petru al lui Guillelmus, care vrea să obțină parohia de la Bistrița, cum s-a văzut anterior, este vorba despre parohul din Turda Nouă.⁹¹⁰ Numele de consonanță valonă al lui Petru și cererea pentru Bistrița poate să indice că și enoriașii lui au fost în marea lor majoritate oaspeți. În 1393 este menționat parohul de Turda Nouă, Matia Petru, fiul lui Valentin de Turda.⁹¹¹

Din secolul al XV-lea nu cunoaștem nici o mențiune sigură a parohiei sau a bisericii. În 1507 parohul Francisc a dat înapoi fraților săi, Dionisie și Ștefan o casă, o moară și doi vii, pe care ei, toți trei, au donat altarului Tuturor Sfinților, când Francisc fusese rectorul acestuia.⁹¹² Din anul 1507 datează și diploma inedită anterior menționată a lui Vladislav II. O altă informație deja menționată datează din 1523 Mihai Nagy de Ceanu, cu soția sa, Lucia, au vândut un sat (*praedium*) cu 200 de forinți magistrului Ștefan, parohul bisericii Sfântul Ladislau din Turda Nouă pentru cheltuielile slujbelor susținute în onoarea Sfintei Ecaterina.⁹¹³ După câteva zile, doi nobili din zonă (Ambrozie Koppány, probabil viitorul paroh de Turda Nouă și Ladislau Gerendi) au contrazis vânzării satului.⁹¹⁴

În anul 1528 deacul Paul Fychor mărturisește că, fiind notar, cu trei ani în urmă în fața lui au apărut Nicolae Ebes și Simion Lany, amândoi cu funcția de *vitricus* al bisericii Sfântul Ladislau din *Wythorda*, care au vândut un heleșteu cu 150 de forinți pentru parohul bisericii, Ștefan.⁹¹⁵ Detaliile interesante în diplomă sunt că Nicolae Ebes a fost și el preot (pe lângă funcția de vitricus), iar heleșteul respectiv a fost donat bisericii de către un nobil, Matei Weres, pentru a acoperi unele cheltuieli ale construirii bisericii. Deci în acest caz parohul Ștefan practic cumpărase ca și persoană particulară heleșteul bisericii. Din păcate nu poate fi datată exact donarea heleșteului, care ar data și construcțiile pomenite.

În anul 1551 canonicul Grigore Koppány lăsase prin testament fratelui său, Ambrozie Koppány, paroh de Turda Nouă zece forinți și un butoi de vin. Pentru parohii aceleiași biserici (*sacerdotibus in ecclesia Sancti Ladislai Thorde existentibus*) mai lăsase doi cubuli de cereale. Existența a mai multor parohi indică mai multe altare sau capele la Turda Nouă.⁹¹⁶ Se remarcă faptul că canonicul lăsase aceeași cantitate de doi cubuli de cereale pentru parohii din Turda Veche, Turda Nouă, mănăstirii augustiniană și spitalului Sf. Elisabeta din Turda. Ultimul indiciu al existenței parohiei catolice din Turda Nouă este transcrierea în anul 1552 de către cancelaria regelui Ferdinand I. al Ungariei a donației regelui Vladislav II. din 1507.

În ani 1550 populația catolică din Turda Veche s-a convertit prima dată la confesiunea luterană, apoi la calvinism, iar la anii 1560-1570 la unitarianism, împreună cu clujenii, Turda devenind una dintre bastioanele unitarianismului. Chiar dacă nu avem date precise, presupunem că Reforma din Turda Nouă a avut o derulare asemănătoare celei din Turda Veche. În cursul Reformei amândouă comunități s-au convertit la unitarianism, deci existența a două parohii „paralele” a persistat. Istoriografia unitariană consemnează că primul preot unitarian din Turda Nouă a fost Nicolae Sztárai, un personaj

⁹¹⁰ DRH C. XI., 237.

⁹¹¹ ORBÁN 1889, p. 142, ENTZ 1996, p. 489.

⁹¹² KMJKV, 3411.

⁹¹³ KMJKV, 3953.

⁹¹⁴ KMJKV, 3960.

⁹¹⁵ KMJKV, 4231.

⁹¹⁶ EGYHTEML V. 472. (p. 497, 498).

marcant al Reformei din Transilvania, care a murit aici în 1582.⁹¹⁷ El a fost urmat de Ioan Varsolczi, activ în parohia din Turda Nouă până în 1608 (fiind și „prim preot” de Turda), de unde a plecat la Cluj, unde murise în 1628.⁹¹⁸

În perioada lui au avut loc lucrările consemnate de ascultările de martori din 1629.⁹¹⁹ Din cei douăzeci de martori ascultați atunci, doi au menționat lucrări la biserică. Martorul al treilea, Ștefan Tordai, cum s-a menționat, a lucrat la săparea unor șanțuri (se presupune că la șanțurile care înconjurau cetatea), probabil în anii 1590. Este interesant și a zecea mărturie, a lui Ioan Iso: înaintea anului 1601 (când atât Turda Nouă cât și Turda Veche au avut parte de pierderi catastrofale de vieți omenești) au avut loc trei târguri „anuale” în oraș, din care cel de ziua Sfântului Ioan a fost ținut la Turda Nouă, în scopul de a folosi venitul târgului la construirea bisericii. După 1601 târgurile de ziua Sfântului Ioan au fost mutate la Turda Veche, Turda Nouă fiind pustiită aproape în totalitate. Presupunem că construcțiile menționate în ascultările de martori au vizat mai degrabă incinta fortificată a bisericii. Datorită tristelor evenimente biserica din Turda Nouă a fost folosită de unitarieni doar o scurtă perioadă de patru decenii, și nu sunt date că după 1608 (sau chiar 1601?) să mai fi activat în biserică vreun alt preot de această confesiune.

Evenimentele din 1601 au fost rediate cel mai detaliat de cronicarul Szamosközi István.⁹²⁰ Spre finele anului 1601, când Sigismund Báthory a revenit din nou în Transilvania, generalul Basta s-a retras la Dej, lăsând un contingent important la Cluj. Armata lui Báthory și-a așezat tabăra lângă Ocna-Mureș, și un căpitan al principelui, Toldy István surprinzând valonii lui Basta din Cluj, a ucis santinelele din afara zidurilor. Aceștia, în frunte cu Németh Balázs au atacat Turda, care deși a avut imunitate din partea lui Basta, ar fi trebuit să atenționeze pe ei de pericolul reprezentat de Toldy. Valonii, între care au fost și mulți maghiari din Ungaria, au început să omoare din casă în casă populația orașului, care s-a retras în cetate împreună cu primarul Csipkés György.

Szamosközi susține că anterior au avut oarecare lucrări de fortificare la „biserică”. După niște încercări de tratative eșuate (când orașenii au arătat atacatorilor scrisoarea de libertate a lui Basta) a luat început asediul cetății din trei direcții. Turdenii au ripostat rar la atac, totuși omorând mai mulți dintre soldații lui Basta. Asediatorii înfuriați au găsit în zid (pe partea din „spate”, deci probabil pe latura nordică, eventual în zona corului) o poartă înzidită a incintei (sau a bisericii?), pe care au spart-o și au pătruns în interior. Mercenarii lui Basta au măcelărit 326 de bărbați, mai mulți chiar în clădirea bisericii, dar și în afara incintei, pe cei care au încercat să fugă. Copii și femeile, respectiv bunurile care au fost adunate aici au fost salvate de o trupă mult mai puțin numeroasă trimisă de Sigismund Báthory, condusă de Csáky István și Szindi János, care s-a răzbunat pe valonii găsiți încă aici.

Izvoarele istorice sunt de acord că Turda Nouă aproape s-a depopulat după această tragedie, chiar devenind o problemă repopularea acestuia. Cei care au rămas au căzut pradă foametei și epidemiilor de după război, alții s-au mutat în alte localități. Se pare că clădirea bisericii și cetatea înconjurătoare nu au fost afectate grav de evenimente, asediul derulând fără tunuri și alte mașinării de asalt.

⁹¹⁷ KÉNOSI – UZONI 2005, p. 206.

⁹¹⁸ KÉNOSI – UZONI 2005, p. 206.

⁹¹⁹ KISS 1994, p. 155, 158, WOLF 2003, p. 663.

⁹²⁰ *Függelék Enyedi*, pp. 201–202. (opera lui Szamosközi, identificată după publicare), ORBÁN 1889, p. 195.

Istoriografia, începând de Orbán plasează scena asaltului bisericii la Turda Nouă, chiar dacă Szamosközi nu menționează de loc precis locația evenimentelor (vorbește doar despre o biserică), iar după Wolfgang Bethlen turdenii s-au retras în *biserici* („*ad aedes sacras*”).⁹²¹ Argumentul principal că măcelul s-a petrecut în biserica din Turda Nouă – pe lângă faptul că această regiune a orașului a rămas cea mai pustie după atac – constituie diploma de donație din 1619 a principelui Gabriel Bethlen, care menționează concret faptele petrecute aici.⁹²²

Separarea administrativă a cartierelor Turda Nouă și Turda Veche a fost cauzată de nevoia de repopulare, și în această acțiune clădirea bisericii a avut un rol important. Bisericii pustiite aparțineau anumite moșii din donații. Principele Gabriel Bethlen, vrând să revigoreze producția de sare turdeană după 1601, a donat în 1614 biserica și incinta de apărare, respectiv proprietățile care-i aparțin, tăietorilor de sare (care au avut un statut aparte deja în evul mediu târziu). Această primă încercare de repopulare a Turzii Noi s-a eșuat, iar în 1619 Bethlen a colonizat aici soldații săi pedestrași reformați, mai ales de origine secuiască, dar veniți mulți și din Ungaria sau din Partium.

Privilegiile princiare comune ale celor nou-veniți au atras după sine separația Turzii Noi de Turda Veche: pământurile care au fost în folosință comună au fost separate, „coloniștii” au primit nobilitate comună, au fost scutiți de toate taxele și impozite, respectiv locotenentul a devenit primarul lor etc.⁹²³

Pedestrașii reformați au preluat și biserica pustie. În mod sigur acțiunea principelui vizase și respingerea unitarianismului chiar în orașul care i-a fost una dintre nuclee (la fel și reabilitarea bisericii augustinienne pentru reformați finanțată parțial de către Gheorghe Rákóczi I.). Din păcate nu s-au păstrat date despre reabilitarea bisericii sau adaptarea acestuia la cerințele liturgice ale unitarianismului sau calvinismului. În 1630 Ștefan Bethlen – fratele principelui – a donat parohului reformat din Turda Veche, Keceli András 500 de blocuri de sare anual, ajutorul fiind confirmat în 1632 și de principele Gheorghe Rákóczy I.⁹²⁴ Mai târziu, în 1668 învățătorul școlii a obținut 200 de blocuri de sare de la Mihail Apafi I.⁹²⁵

Biserica în istoriografia artei

Literatura de specialitate s-a ocupat până acum de biserica reformată din Turda Nouă și incinta fortificată a acestuia doar tangențial, folosind mai ales constatările lui Orbán Balázs de la sfârșitul secolului al XIX-lea.⁹²⁶ Orbán „pe baza tradiției” datează construirea cetății din jurul bisericii la perioada regelui Sigismund de Luxemburg, susținând că „bastioanele” semicirculare ale pereților de incintă în general sunt mai timpurii decât cele poligonale (*Pl. 41/ 2*). În opinia lui Orbán bolta corului este ulterioară față de biserică, care a fost construită în stil romanic pe baza arcului de triumf semicircular (în realitate arcul de triumf construit din cărămidă nu este întretesut cu zidăria din piatră a pereților longitudinali ai corului, a fost construit la cumpăna secolelor al XVIII–XIX-lea).

⁹²¹ BETHLEN 1789, pp. 60–63.

⁹²² ORBÁN 1889, p. 143. Originalul documentului (nepublicat după standardele moderne) se află la: AEREFA, Fondul Turda Nouă, nr. 1.

⁹²³ ORBÁN 1889, pp. 143–145.

⁹²⁴ ORBÁN 1889, pp. 145–146.

⁹²⁵ ORBÁN 1889, p. 146.

⁹²⁶ ORBÁN 1889, 369–373.

Corul „original” este datat de Orbán de asemenea în vremea lui Sigismund de Luxemburg, chiar dacă cunoaște data 1504 de pe fațada sudică. Orbán la pod văzuse urmele bolții originale a navei (aceste urme nu au fost sesizate de noi, nu este exclus că Orbán a interpretat greșit bolta de lemn care acoperă actualmente nava, și care se află de fapt sub tavanul casetat mai vechi). Lângă urmele de boltă a mai văzut și „fresca” de friză circulară, datată de el în perioada romanică – aici este vorba de friza decorativă de sub tavanul casetat, renașcentist târziu, databilă la mijlocul secolului al XVIII-lea.⁹²⁷ Merită totuși apreciat că a atras atenția asupra frizei, care nu apare la ceilalți autori care i-au preluat datele.

Cea mai controversată ipoteză a lui Orbán (pe lângă amestecarea romanului cu perioada lui Sigismund de Luxemburg) este cea referitoare la prescurtarea navei: în opinia lui nava și corul sunt de aceeași lungime, din care a tras concluzia că nava a fost prescurtată cu 25 de pași (!), la care, mai ulterior s-a alipit turnul. În vremea lui Orbán ancadramentele medievale ale turnului nu erau vizibile. În opinia lui prescurtarea navei a fost cauzată de reducerea numărului populației după evenimentele din 1601. Orbán mai presupune și existența unei cripte de sub biserică, cu intrare înzidită lângă amvon.

Campania de reabilitare a bisericii de la cumpăna deceniilor 1960-1970, conduse de Debreczeni László a însemnat și îndepărtarea tencuielii de pe exteriorul bisericii (nu se cunoaște în ce proporție). Chiar dacă decaparea tencuielii nu a fost realizată de cercetători, arhitectul, cu mare experiență în reabilitarea monumentelor a identificat și a pus în valoare mai multe elemente medievale importante, cum ar fi bosajul și ancadramentele medievale de fereastră ale turnului și două urme de arce de descărcare de pe navă. Apariția elementelor medievale de pe turn infirmă teoria lui Orbán despre prescurtarea navei în epoca modernă. Din păcate aceste vestigii nu au fost documentate, și nu se cunoaște nici locul precis, nici cantitatea exactă a lucrărilor de decapare, care îngreunează o eventuală cercetare de parament în viitor.

Biserica a fost menționată în aproape toate lucrările importante care s-au ocupat cu istoria generală a orașului⁹²⁸ sau cu arhitectura Transilvaniei în perioada gotică și renașcentistă. Din nou Virgil Vătășianu era primul care în literatura modernă contura poziția stilistică a clădirii: atrage atenția asupra analogiei morfologice dintre profilatura aruncătoarelor de apă ale contraforturilor bisericii romano-catolice din Turda Veche și Turda Nouă, și susține că cele două clădiri au fost construite de același atelier, indicat și de datele identice 1504.⁹²⁹ Entz Géza de asemenea susține ipoteza atelierului identic al celor două biserici.⁹³⁰

Este interesant, că chiar și după reabilitările lui Debreczeni, când au fost dezvelite ferestrele gotice ale turnului, istoriografia nu a abandonat opinia eronată a monografului Turzii despre scurtarea navei. În acest sens putem să menționăm pe Dávid László, un autor în general bine informat, care printre altele menționează diploma din 1512 a regelui Vladislav II. și a atras atenția la numeroasele inscripții de tip *hic fuit*. El susține că biserica a fost ridicată în secolul al XIV-lea, iar nava a fost prescurtată. Data 1504 a fațadei corului

⁹²⁷ V. WEISZ 2011a, pp. 183–184 și KANYARÓ 1898.

⁹²⁸ TVTJKV, p. 16, CSIPKÉS 2001, pp. 21–22, MUREȘAN 1968, pp. 29–30, CSETRI 2000.

⁹²⁹ VĂTĂȘIANU 1959, pp. 523, 547–548.

⁹³⁰ ENTZ 1994, p. 161, ENTZ 1996, p. 62, 155, 489.

apare la el în forma *Renovavit 1504*. Dávid vorbește despre cinci „bastioane” în jurul incintei construite – probabil – în secolul al XIV-lea.⁹³¹

Contextul istoric și stilistic al bisericii-cetăți

Biserica în contextul artei medievale transilvane

Fără cercetări exhaustive de parament separarea fazelor de construcție a bisericii este dificilă. Datele arhivistice de care dispunem, chiar dacă nu sunt multe, totuși ne oferă niște indicii sigure comparativ cu sărăcia de informații ce caracterizează foarte multe clădiri medievale din Transilvania. Separarea fazelor și datările pe baza elementelor stilistice este îngreunată de faptul că în navă acestea lipsesc aproape în totalitate (în afara contraforturilor și ale ferestrelor fără mulură), în schimb însă aici s-a păstrat o serie de semne de pietrari.

Existența de astăzi a bisericii parohiale menționate în 1332 nu poate fi confirmată de elemente stilistice. Dacă mai există ceva din acel lăcaș de cult, trebuie căutat în treimea vestică a navei, dar nu este exclus nici demolarea totală ulterioară a acestuia. Popularitatea Sf. Ladislau în zona Turzii este semnalată de mai multe biserici închinat lui, dar și de altare sau fântâni denumite după numele său.⁹³² Coloniștii sași au venerat și ei cultul Sfântului Ladislau (de ex. hramul prepoziturii din Sibiu și apariția lui pe fresca de pe perețele nordic al corului bisericii Sf. Maria din Sibiu, fresca cu legenda sfântului în bisericile de la Cricău, Ațel etc.).

Pe clădirea existentă fără cercetări de parament pot fi identificate trei faze principale de construcție, dintre care ultimele două pot fi datate destul de sigur pe baza inscripției 1504 și a criticii de stil.

Pe baza semnalmentelor stilistice corul bisericii prezintă numeroase diferențe față de navă, mai precis de treimea vestică a acesteia. Pe aproape toate blocurile de piatră ale primelor trei contraforturi de pe fațada sudică a navei se găsesc semne de pietrari. Acestea lipsesc însă pe contrafortul estic, care aparține, și pe baza profilaturii picurătorilor, tipului de contrafort care apare la cor. Deci la navă pot fi separate două faze, una care aparține fazei corului, databilă prin inscripția 1504 și una care este evident mai timpurie. Zona vestică a pereților longitudinali aparține astfel primei perioade, însă nu se cunoaște exact poziția cezurii între cele două faze, care, se află undeva în intercolumniul estic.

Cele două faze principale ale bisericii medievale pot fi separate și pe baza proporțiilor volumetrice: nava pare a fi prea mică în comparație cu volumetria corului (ceea ce l-a determinat pe Orbán să considere că nava a fost prescurtată), fiind un alt indiciu că această parte a clădirii datează din prima perioadă. Contrar diferențelor dintre contraforturi, cele trei ferestre ale navei sunt practic identice (în afara faptului că cea din mijloc este tencuită). Semnele de pietrar lipsesc și de pe ancadramentele ferestrelor navei, care din punct de vedere morfologic sunt identice însă cu ferestrele corului. Putem să bănuim că în decursul construcțiilor marcate de data 1504 de pe cor, au avut loc intervenții de proporții și la navă, schimbându-se și ferestrele.

⁹³¹ DÁVID 2008a, pp. 56–57.

⁹³² Biserici închinat Sfântului Ladislau în zona Turzii pe baza toponimiei: Săvădisla (actuala biserică reformată a localității), Szentlászló (localitate dispărută lângă Luduș).

Primei faze a bisericii mai aparținuse o capelă laterală de nord, indicată clar de capetele nefinalizate ale contraforturilor – pereții de odinioară ai capelei – și arcada semi-circulară de intrare a acestuia.

Arcada intercolumniului central de sud se pare că era intrarea originală a clădirii în prima fază, indicat clar de releveul din 1734. În luna iulie a anului 1801 se decide că vor fi deschise două intrări noi la capetele bisericii, renunțând la intrarea de vest.⁹³³ Cealaltă arcadă sudică, acoperită parțial de porticul actual, la prima vedere o rămășiță medievală este de fapt una mai nouă. Decizia din iunie 1801 a fost modificată în august în sensul că pe latura sudică, față în față cu amvonul, urma să fie deschisă intrarea principală. Arcada acoperită este de fapt urma acestei intrări, deoarece în 1898 și această intrare a fost modificată radical, fiind desfăcut și reconstruit total porticul, rezultând cel actual (v. mai jos).

În lipsa totală a elementelor de stil databile pe bază stilistico-morfologică este greu să identificăm această primă fază a bisericii și să o legăm de activitatea vreunui șantier gotic din Transilvania. Singurele indicii ar fi semnele de pietrar, dar la acestea nu am găsit analogii sigure publicate până acum în Transilvania.⁹³⁴ Astfel, referitor la navă putem fi siguri doar în faptul că datează înaintea corului (1504), și foarte probabil nu este identică cu nava bisericii menționate în 1332. Deoarece nu se observă cezuri între navă și clopotniță, se pare că spațiul enoriașilor și turnul au fost construiți contemporan.

Ancadramentele de fereastră în arc frânt ale turnului, cu profilatură diferită par a fi în poziție *in situ*, cum indică zidăria din jurul lor (eventual nu se poate exclude ipoteza că au fost refolosite de la nava primei faze). Ferestre gotice cu profilatură diferită pe aceeași clădire sunt general răspândite, și nu indică neapărat faze diferite de construcție. Profilaturile ferestrelor sunt din păcate așa de general folosite încât ne ajută foarte puțin într-o datare stilistico-morfologică.

Actualul cor, aparținând fazei a doua a evoluției bisericii este datat de inscripția 1504 a fațadei sudice. Corul pare a fi o construcție unitară (în afara faptului că fereastră estică a fost îngustată ulterior, dar încă în evul mediu). Lucrările din 1504 pot fi surprinse și documentar, în cele două diplome din 1507, prin care erau asigurate (probabil și) costurile construcțiilor. Cum atestă și transformarea ulterioară a sacristiei (v. mai jos), și acest spațiu a fost realizat tot atunci. În afara ancadramentelor de fereastră pe navă și cor (din care lipsesc mulurile) și a picurătorilor contraforturilor, alte detalii arhitecturale nu s-au păstrat din această perioadă. Totuși este foarte important că lucrările coincid cu o fază determinantă a bisericii parohiale din Turda Veche, realizarea fațadei sudice a navei, pe care apare de asemenea inscripționată data 1504. Asemănările detaliilor arhitecturale între cele două biserici menționate de Vătășianu nu pot fi confirmate, totuși pare a fi firească presupunerea că de la importantul șantier al bisericii din Turda Veche au sosit meșteri și la Turda Nouă. Cum s-a menționat deja, se pare că în perioada de construcție a corului au fost realizate și ferestrele navei.

⁹³³ WEISZ 2011a, p. 191.

⁹³⁴ Singurul corpus al semnelor de pietrar de pe teritoriul României, WINCKEL 1970, (o lucrare incompletă, cu greșeli grosolane metodologice și la capitolul concluziilor) nu reproduce fidel nici una dintre aceste semne, care nu apar nici la celelalte biserici medievale din Turda. Analogii la semnele de pietrar turdene nu apar nici în cea mai completă colecție de acest gen la ora actuală, nepublicată, strânse de istoricul de artă Emődi Tamás, care ne-a ajutat în comparația acestor semne.

Bolta corului și a sacristiei, cum s-a demonstrat și mai sus, s-a realizat ulterior față de pereții perimetrali, pe baza unui proiect diferit, indicat clar de întretăierile de nervură cu golurile de fereastră, îngustarea ferestrei estice pentru a crea suprafață de suport nervurilor bolții și de devierea de axă între contraforturi și console. Care ar fi distanța de timp între cele două faze?

Singura analogie exactă și *existentă* a modelului stelat al bolții din Turda Nouă în Transilvania acoperă corul bisericii unitariene din Ionești (jud. Harghita), unde inscripția uneia dintre console datează realizarea bolții la 1522 (*PL. 50/ 1*).⁹³⁵ Profilatura nervurilor de teracotă de la Ionești este diferită, dublu-canelată. Un model asemănător (lipsește nervura centrală directă dintre consolă și cheia de boltă) se găsește în nava și corul bisericii evanghelice din Dupuș (datată prin inscripția peretelui vestic la anul 1524)⁹³⁶ respectiv în corul bisericii evanghelice din Moșna (datat de inscripția 1525 pe cheie de boltă, se aseamănă și modelul bolții sacristiei, care la Turda este mai dezvoltat *PL. 50/ 2*).

Modele asemănătoare bolții din Turda Nouă, dar cu mici diferențe se mai găsesc și în alte clădiri ridicate în anii 1520 în sudul Transilvaniei. Un model mai elaborat are bolta navei bisericii evanghelice din Șeica Mare, care se mai întâlnește în nava bisericii de la Bunești, în nava centrală a bisericii din Ocna Sibiului, în nava centrală a bisericii din Dealu Frumos și în nava centrală a bisericii din Șura Mică.⁹³⁷ Din păcate, la această serie nu se cunosc datări atât de exacte precum la analogiile mai apropiate ale bolții din Turda Nouă, doar la Dealu Frumos avem o inscripție 15:9 (1509) pe un ancadrament de ușă, iar la Șura Mică o informație documentară din 1506 – nici una dintre acestea nu se referă neapărat la construirea bolții. Al treilea model asemănător de boltă, mai elaborat, se găsește la niște biserici săsești foarte importante, cum ar fi corul bisericii din Biertan, databil prin inscripția 1522 a arcului de triumf. Bolta sacristiei este asemănătoare cu cea din Turda, dar mai simplă.⁹³⁸ În această tipologie se include bolta navei și a corului bisericii din Valea Viilor (inscripție din 1525), bolta navei și a corului bisericii din Cloașterf (datată cu inscripția 1524) și bolta navei centrale a bisericii din Cincu (datată cu inscripția 1526).⁹³⁹ Un model asemănător, dar cu cele mai multe diferențe se întâlnește la capela Lázói a catedralei din Alba Iulia (1512, cu nervuri de piatră și cheie de boltă atârnată).

Analogiile săsești și secuiești sugerează deci anii 1520 pentru datarea bolții turdene. Totuși, trebuie să ținem cont de faptul că bolta din Turda, datorită locației, dar și a materialului (piatra) respectiv a profilaturii nervurilor se deosebește de aceste analogii și are o legătură mai strânsă cu un grup mai vechi de bolți, cunoscut mult mai puțin și studiat doar de cercetarea cea mai recentă. Este vorba despre un grup de bolți ale căror exemple au dispărut, dar au fost reconstituite în studii apărute recent. Pe baza acestor reconstituiri a doua boltă a navei din Dej, reconstituibilă din pornirile de nervuri a avut un model aproape identic cu modelul bolții din Turda Nouă, exceptând contraforturile

⁹³⁵ Despre biserica din Ionești v. DÁVID 1981, pp. 143–150, JÉKELY – KISS, 120–133. și KOVÁCS 2010a. Despre bolțile cu nervuri de teracotă, inclusiv tipologia modelelor de boltă v. SZŐKE 2009 (modelul bolții de la Turda v. la il. 1, 15, din greșeală cu indicarea Turda Veche).

⁹³⁶ Despre Moșna ENTZ 1996, p. 187 și FABINI 2002, p. 476. (287), Dupuș ibidem, pp. 749–750 (465).

⁹³⁷ Șeica Mare: FABINI 2002, p. 453 (276), Bunești: ibidem, p. 77 (53), Ocna Sibiului ibidem, p. 640 (398), Dealu Frumos: ibidem, p. 680 (424), Șura Mică: p. 389 (234).

⁹³⁸ FABINI 2002, p. 64 (46).

⁹³⁹ Valea Viilor: FABINI 2002, p. 824 (517), Cloașterf: ibidem, p. 396 (239), Cincu: ibidem, p. 245 (157).

retrase.⁹⁴⁰ Astfel bolta din Turda Nouă aparține acestui grup mai restrâns, dar mai timpuriu decât exemplele enumerate săsești sau secuiești, pornit din Cluj, și este una dintre puținele exemple ale acestui grup. care au supraviețuit până astăzi. Bolțile dispărute din Cluj și Dej construite din piatră, cu modele elaborate și cu detalii foarte fine în primii ani ai secolului al XVI-lea au fost de fapt modelele bolților puțin mai grosolane, din nervuri de teracotă din sudul și estul Transilvaniei, care însă s-au păstrat într-un număr mult mai mare. Exemplele existente și astăzi sau reconstituibile ale acestui grup de boltă din jurul Clujului, sprijinite de multe ori pe contraforturi retrase se mai regăsesc și în jurul orașului Bistrița (Târbu – existent, Lechința și probabil Dipșa).

Biserica de pe strada Kogălniceanu era deja folosită în 1503, despre datarea exactă a bolților din Dej și Târbu nu dispunem de informații precise. În această perioadă biserica din Turda Nouă a obținut două donații importante, una în 1507 și una înaintea anului 1528 (nu se știe cu cât), iar fondarea slujbei în 1523 indică clar luarea în folosință a clădirii. Boltirea poate fi legată teoretic de fiecare dintre aceste date, totuși ni se pare mai verosimilă datarea mai timpurie, în jurul anului 1510. Cercetările viitoare la Turda și la bisericile cu care acesta a avut legătură directă (Dej și bisericile din nordul Transilvaniei) poate să mai precizeze datarea corului. Construirea bolților navei și a sacristiei în anii 1510 constituie astfel a treia fază medievală de construcție.

Ancadramentul intrării sacristiei, cum s-a văzut, are profilatură renașcentistă (de altfel general folosită) și o sprânceană înaltă, dar distrusă, însă mai este sesizabilă la colțurile superioare și întretăierea elementelor de profilatură, o reminiscență a stilului gotic târziu. Întretăierile – față de acele exemple marcante care se regăsesc pe ancadramele gotice – au deja un rol terțiar în limbajul decorativ al chenarului. Cum s-a văzut, la Turda mai găsim două ancadrame la care se întâlnesc cele două stiluri ale finalului evului mediu: portalul nordic al bisericii catolice din Turda Veche și ancadramentul unei uși interioare a casei cămării.

În materialul ardelean nu este necunoscut acest tip de chenar de „tranziție” între stilurile gotic târziu și renaștere, totuși găsim puține analogii pe care le-am putea folosi în interpretarea (datarea și legarea la vreun atelier) ancadramentului. La casa parohiei romano-catolice din Cluj, în gangul principal original s-a descoperit recent (2012) un ancadrament de ușă cu baghete încrucișate, care poartă o sprânceană decorată cu denticuli, fără date. Intrarea vestică a fostei biserici evanghelice din Târbu are ancadrament asemănător, databil probabil din anii 1520.⁹⁴¹ Din castelul Kemény de la Brâncovenești se cunoaște un ancadrament cu profilatură renașcentistă, cu întretăiere la colț, din 1537.⁹⁴² În Cluj s-a păstrat un ancadrament renașcentist din 1539 cu întretăieri, dar fără sprânceană.⁹⁴³ Casa Teutsch din Sibiu, are un ancadrament de ușă realizat în 1552, de o abordare renașcentistă foarte dezvoltată, care dispune de asemenea în profilatura interioară întretăiere la colț.⁹⁴⁴ Mai nou Kovács András a demonstrat despre un element asemănător al ancadramentului intrării bisericii reformate de la Sfântu Gheorghe că reprezintă o

⁹⁴⁰ SZŐKE 2012a, p. 221, il. 9. La biserica Sf. Ecaterina din Banská Štiavnica (Slovacia) se regăsește de asemenea modelul bolții. Despre bisericile cu contraforturi interioare v. SZŐKE 2010, la p. 51 vorbește despre Târbu.

⁹⁴¹ KOVÁCS 2003, p. 11.

⁹⁴² BALOGH 1943, il. 161.

⁹⁴³ KOVÁCS 2003, p. 11.

⁹⁴⁴ SEBESTYÉN – SEBESTYÉN, pl. 51. (pp. 226–227).

intervenție ulterioară. El mai atrage atenția asupra unui ancadrament asemănător de la Râșnov.⁹⁴⁵ Din sud-estul Transilvaniei ne mai este cunoscut un ancadrament asemănător și la Zăbala.⁹⁴⁶

Poate că datarea ancadramentului turdean nu este atât de târzie cum ar sugera majoritatea analogiilor enumerate. Presupunem că a fost realizat contemporan cu pereții corului (1504, inscripția însăși are chenar renescentist) sau odată cu construirea bolții (anii 1510). În mod sigur ancadramentul nu poate fi legat de chenarele realizate în „provincie”, presupunem mai degrabă – ca și în cazul bolții – activitatea unui atelier clujean, chiar dacă momentan cunoaștem aici doar puține exemple de ancadrame de „tranziție”.

Răspândirea ancadramentelor gotice târzii în arhitectura civilă clujeană (atât cele cu baghete încrucișate cât și cele mai simple, cu muchie retezată)⁹⁴⁷ ne îndeamnă să presupunem existența unui atelier de cioplitori de piatră aici, care probabil s-a format cu ocazia marilor construcții de stil gotic târziu la principalele biserici ale urbei: terminarea zonei vestice a bisericii Sfântul Mihail, a bisericii și a claustrului dominican respectiv construirea bisericii franciscane observante.⁹⁴⁸ După toate probabilitățile din acest atelier de pietrărie s-a dezvoltat acel important centru renescentist ale cărui opere au ajuns aproape în toată Transilvania, inclusiv la Turda.⁹⁴⁹ Importanța celor trei ancadrame turdene (dar și a celei din Târbuiu) care îmbină elementele stilistice gotice și renescentiste poate fi chiar acela că reprezintă transferul stilistic al atelierului clujean, un proces din care la Cluj cunoaștem astăzi doar un exemplar databil sigur mai târziu, din 1539.

Incinta de apărare medievală

Pe baza planimetriei, incinta de apărare din jurul bisericii aparține evului mediu. Nu este exclus că donațiile regale consistente, acordate în 1507 (și care sunt de fapt mai mari decât cele pentru biserica parohială mult mai monumentală din Turda Veche, zidită atunci) au fost parțial destinate construirii incintei de apărare, și nu doar terminării corului. Planimetria incintei prezintă analogii cu alte biserici-cetăți databile sigur la cumpăna secolelor XV–XVI: cele din Aiud, Cricău, Ighiu, mai multe biserici-cetăți din Secuime sau din sudul Transilvaniei.⁹⁵⁰ Se pare că dimensiunea corului nu a fost influențată de traseul zidului de incintă, fapt care datează corul înaintea incintei. Tipul de turn semicircular, chiar dacă nu apare frecvent, are mai multe analogii în Transilvania: Lemnia, Orăștie, Chirpăr, Cricău, Nocrich, Ighișul Nou, Călnic (bastion), Daia. Din aceste considerente susținem ideea că incinta fortificată datează de la începutul secolului al XVI-lea, dar după construirea corului. Lucrările semnalate, de săpare a șanțului din anii 1590, menționate mai sus, puteau fi de întreținere și modernizare, iar nu de transformare radicală.

Cel mai probabil, și în conformitate cu opinia lui Wolf Rudolf, regulamentul cetății din Turda din protocoalele orășenești, databil la 1603 sau 1608, se referă la cetatea din Turda Nouă.

⁹⁴⁵ KOVÁCS 2010b, pp. 173–174.

⁹⁴⁶ BALOGH 1943, p. 99.

⁹⁴⁷ O enumerare a exemplelor clujene v. în cap. II.1.5.4

⁹⁴⁸ PAPP 2008.

⁹⁴⁹ BALOGH 1985/ 1, despre casa cămării din Turda: 350–352.

⁹⁵⁰ GYÖNGYÖSSY – KERNY – SARUDI, v. coperta interioară din spate cu tipologia și datările incintelor fortificate din jurul bisericilor din Secuime. Despre cetatea Aiudului cel mai recent v. RUS – EKE 2008.

Cum indică cele patru inscripții din jurul anului 1740 și proiectul din 1734, în această perioadă au avut loc lucrări importante la zidul de apărare, dar care nu au afectat volumetria medievală a cetății. Este oarecum surprinzătoare lipsa gurilor de tragere pe peretele incintei, dar nu este exclus că acestea să fi fost doar în zona superioară a peretelui, dotată cu un foișor de apărare dispărut.

Despre cămările de lemn demolate în anii 1930 avem numeroase informații încă din regulamentul de la începutul secolului al XVII-lea, dar și de la cumpăna secolelor XVIII–XIX din protocoalele parohiei, respectiv din desenele lui Debreczeni, și o fotografie a lui Orbán. Aceste depozite, frecvente la bisericile-cetăți din scaunele săsești și secuiești (Dârjiu). Inițial au fost căsuțe de refugiu ale familiilor pe timp de asediu, iar ulterior cămările au devenit depozite de slănină și cereale în siguranța oferită de cetate și supravegherea permanentă.

Istoriografia artei încă nu a remarcat complexitatea și importanța seriei de bisericile-cetăți din comitatele Transilvaniei medievale. Se pare că numărul ridicat al bisericilor-cetăți din regiunile autonome medievale (scaunele săsești și secuiești) a determinat pe cercetători să le considere un tip caracteristic pentru aceste regiuni, iar celelalte clădiri eclesiastice fortificate au fost aproape „uite”.

În comitatele din zona centrală a Transilvaniei găsim o serie importantă de bisericile-cetăți, chiar dacă acestea nu determină în măsură egală aspectul de astăzi a localităților ca și în satele sau târgurile săsești și secuiești. În mai multe orașe sau localități mai mari din comitatele transilvane – chiar dacă astăzi nu mai există – au fost prezente bisericile dotate ori cu un zid de țințirim mai înalt, ori chiar cu sisteme defensive: Turda (trei bisericile-cetăți, dintre care două fortificații au dispărut aproape fără urmă), Dej (fortificația din jurul bisericii reformate a dispărut la sfârșitul secolului al XIX-lea), Câmpia Turzii (în jurul bisericii reformate încă mai există zidul de țințirim nu prea înalt cu guri de tragere), Huedin (din fortificația bisericii reformate s-a păstrat doar turnul-clopotniță al bisericii, dar pe fotografiile de epocă se mai observă incinta), Aiud (probabil exemplul cel mai elocvent, unde pot fi surprinse mai multe faze ale întinderii fortificației), Reghin (fortificația din jurul bisericii a fost demolată la începutul secolului al XX-lea) etc. În comitatul Alba bisericile-cetăți apar în numărul cel mai mare, în special în localitățile săsești, dar nu numai de pe teritoriul acestui comitat: Cricău, Ighiu, Bărabant, Benic,⁹⁵¹ Șardu, Sântimbru, Stremț (în acest caz nu este exclus că biserica reformată actuală s-a zidit în interiorul cetății medievale târzii, care a dispărut aproape fără urmă). În regiunea Călata, pe lângă cea din Huedin mai putem să menționăm incinta din Valcău, cu mai puține elemente de fortificare.

Intervenții și transformări în perioada premodernă și modernă

Știm foarte puține lucruri privitoare la transformarea bisericii în condițiile schimbărilor frecvente de cult de la mijlocul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea. În anul 1644 biserica deținea un amvon și o masă a domnului.⁹⁵² Nu este exclus ca acea capelă laterală, un spațiu neîntrebuințat în noua liturghie protestantă, să fi fost demolată după Reformă, pentru a recupera material de construcție. Friza decorativă a navei indică

⁹⁵¹ FLEȘER – INEL

⁹⁵² BARABÁS 1872, I, p. 1368.

clar faptul că boltirea originală a acestui spațiu (indicată de contraforturi) s-a prăbușit înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, însă nu știm cu certitudine dacă s-a datorat asediului cetății din 1601, atacului devastator al tătarilor din 1658, sau pârjolirii orașului din timpul răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc Rákóczi II.

Clopotele din 1705,⁹⁵³ 1716 și 1720 (cel din urmă turnat din nou ulterior) pot să indice lucrări importante din acea perioadă la turn. Friza renascentistă târzie, cum s-a semnalat anterior, are o analogie foarte bună la biserica reformată din Turda Veche, datată prin inscripție în anul 1726. Tavanul casetat contemporan cu friza, acoperit printr-un tavan mai nou, este greu de cercetat. Din fericire, în anul 1898 au fost copiate și publicate inscripțiile din anul 1753 ale unor casete demontate, care astăzi nu se mai regăsesc. Inscripțiile a trei casete menționează pe parohul Zágoni Márton și pe alți demnitari ai bisericii de la mijlocul secolului al XVIII-lea, în timpul cărora s-a realizat tavanul, respectiv pe meșterii tâmplari care au lucrat aici: Csehi Péter, Major János și Jónás György, cel care a terminat tavanul.⁹⁵⁴ Închiderea dinspre cor a sacristiei și transformarea acesteia în depozit de slănină ar fi putut să aibă loc tot în decursul secolului al XVIII-lea.

Transformările de la începutul secolului al XIX-lea, care contribuie la aspectul actual al bisericii sunt cunoscute destul de detaliat din protocoalele parohiale. Tavanul casetat de la mijlocul secolului al XVIII-lea a fost acoperit dinspre partea inferioară prin bolta de lemn a navei. Noi am legat această „boltă” de lucrările ample de la cumpăna secolelor XVIII–XIX pe baza menționării (în 1801) a confecționării unor capiteluri și (în 1803) a stucaturii noi. La aceste lucrări a contribuit și vestitul meșter constructor turdean Kövecsi János, cel care a reconstruit acoperișul bisericii.⁹⁵⁵

Pe baza articolului din 1898 anterior menționat, se pare că la sfârșitul secolului al XIX-lea au avut loc niște lucrări importante la biserică, în cadrul cărora s-a desfășurat și

⁹⁵³ HEGEDŰS 1868, p. 7. Inscriptia clopotului: *Gloria excelsis deo et in terra, pax hominibus. Miserere nostri Domine! Anno 1705. Új-Tordán lakó Bercse Mihályné Anna asszony öntette ez harangot az új-tordai ecclesiához, Isten dicsőségére, Anyaszentegyház épületére.*

⁹⁵⁴ KANYARÓ 1898. Cu ocazia renovărilor din 1898 s-a refăcut și tavanul actual, care se pare că datează de la începutul secolului al XIX-lea. În cursul lucrărilor – în opinia autorului – a fost demontat tavanul vechi, dar în realitate acesta se regăsește integral deasupra tavanului nou. Între panourile tavanului se regăsesc și trei casete mai mari, dintre care una purta simbolul pictat al Bisericii reformate, pelicanul hrănindu-și puii din propria sânge, înconjurat de o coroană. Pe cele trei panouri („deszkalap”) vopsite în albastru închis se citesc inscripții cu caractere „tipărite”, în alb.

Pe prima casetă: *A te hazádhoz (házadhoz?) való buzgó szeretet megemészt engemet. Soltár LXIX. Vers 10./ Hallgasd meg a te szolgálókat és a te népednek Izraelnek könyörgését, Az kik imádkozandának ez helyen. I. Kir. könyve VIII. r. XXX. Tot aici apare și imaginea pelicanului, iar în coroana înconjurătoare inscripția: Hasonlatos a létem a pusztában lakozó pelikánhoz. Solt. CL. XXX./*

Caseta a doua: *Zágoni Mártonnak épült papságában,/ Szöts Mihálynak pedig kurátorságában,/ Agh Sámuel és Jartó István e munkában/ Voltak egyházfiak Az isten házában./ Fábján János ekkor itten Új-Tordában/ Volt iskola-mester ez szép iskolában./ Mikor ötvenhármát ezer és hétszázna, írának utána, akkoron ez háznak, Mennyezetet hivek csakhamar cizfráznak, Sorompót Istennek ekképpen Deszkáznak./ 1753.*

Caseta a treia: *Egy dolgot kértem az Urtól, most is azon kérem, hogy láthassam az urnak házában életemnek minden idejében, hogy láthassam az úrnak szépségét és láthassam az ő templomát. Solt., XXVII. v. IV.*

Pe casetă se mai citește: *Bölcs mestert munkája szokott megdicsérni,/ Ki volt asztalosa ennek, ha ki kérdi,/ Csehi Péter, Major János kezdtek merni, (mérni?)/ Jónás Györggyel hárman tudtak véget érni.*

Mulțumesc și pe această cale domnului Fodor Attila, care mi-a atras atenția asupra acestei importante publicații.

⁹⁵⁵ Despre cariera lui Kövecsi v. HINTS 1988-89 și ORBÁN 2006. Transformările din secolele al XVIII–XIX-lea sunt tratate detaliat de WEISZ 2011a.

„tavanul vechi”, din care proveneau panourile inscripționate din 1753.⁹⁵⁶ Situația este destul de confuză: autorul articolului, Kanyaró Ferenc (1859-1910), un apreciat folclorist și istoric literar turdean, vorbește despre extragerea panourilor inscripționate din tavanul vechi, demontat. Nu se știe dacă acestea au fost scoase în vederea păstrării (despre care nu se știe nimic) și din care tavan au fost scoase (tavanul casetat vechi există și astăzi, și se pare că este intact). Cel mai probabil, panourile au fost deja refolosite într-un tavan construit cu un veac mai înainte, la începutul secolului al XIX-lea (și la care se referă datele noastre anterior amintite despre capiteli și stucatură) și care a fost demontat în perioada lui Kanyaró. Astfel, datarea noastră anterioară a bolții de lemn, la începutul secolului al XIX-lea și atribuirea acesteia activității lui Kövecsi pare să fie eronată în lumina datelor nou-descoperite.⁹⁵⁷ De altfel, bolțile de lemn sunt tipice pentru cumpăna secolelor XVIII–XIX și se foloseau mai ales în cazul acoperirii spațiilor de anvergură mare.⁹⁵⁸ Chiar dacă este vorba despre un tip de structură folosit la clădiri importante, și foarte interesant atât din punctul de vedere al structurii cât și al răspândirii pe teritoriul Transilvaniei, literatura de specialitate nu i-a acordat suficientă atenție (după cunoștințele noastre nici nu există termen pentru a defini această structură pe care noi o vom numi în continuare *boltă de lemn*). O serie de bolți de lemn se găsesc în bisericile construite de meșterii Paul Schmidt și Anton Türk, identificate de B. Nagy Margit: biserica catolică Sf. Nicolae din Odorheiu Secuiesc (1788-1791), acoperirea navei bisericii reformate din Târgu Mureș (1790-1791), biserica reformată din Pădureni (jud. Mureș, 1786-1791), biserica mănăstirească de ordin mechitarist din Dumbrăveni (1795).⁹⁵⁹ Un alt exemplu de boltă de lemn se găsește la biserica romano-catolică din Lueta (jud. Harghita), biserica și mobilierul bisericesc fiind în strânsă legătură stilistică cu biserica Sf. Nicolae din Odorhei.

După transformarea radicală de la începutul secolului al XIX-lea în stil baroc târziu, au avut loc doar reparații la biserică, dintre care cea mai importantă pare a fi cea din 1898. Resursele proveneau dintr-un fond lăsat de Debreczeni Szabó István, prin care s-a revăruit clădirea, ferestrele au fost renovate, porticul vechi (unde erau ținute morții până la predica de înmormântare) a fost desfăcut și reconstruit, țiglele acoperișului au fost întoarse, turnul a fost văruit, orologiul și cadranul solar au fost repictate, s-a reparat orga și s-a refăcut bolta de lemn a navei.⁹⁶⁰ Între anii 1969-1972 a avut loc o reparație capitală condusă de Debreczeni László. În anii 1980 s-a deschis intrarea originală a sacristiei și s-a renovat bolta și fereastra gotică a acesteia. De curând, sacristia a fost tencuită din nou la interior.

⁹⁵⁶ KANYARÓ 1898.

⁹⁵⁷ WEISZ 2011a.

⁹⁵⁸ Despre bolțile de lemn în general și răspândirea acestora în Ungaria și Transilvania v. KRÄHLING – LACZKOVICS.

⁹⁵⁹ Türk, pp. 39–40. Despre istoricul bisericii: TONK 1994.

⁹⁶⁰ KANYARÓ 1898, p. 133. Reparația în 1898 a orgii este consemnată și de alte surse, v. DÁVID 1996, p. 146 (1973). Unele lucrări chiar sunt cunoscute și din inscripția din 1898 deja menționată din portic, care într-adevăr îl amintește pe Debreczeni Szabó István și soția acestuia, Kerekes Juliánna, ca și finanțatori. Cei doi, cum am văzut, a finanțat și scaunul cantorului și a ușii vestice a navei, în 1869 respectiv jaluzelele ferestrelor turnului în 1870.

Biserica reformată din Poieni-Turda

Prezentarea bisericii

În anul 1966, satul Poieni a fost încorporat în orașul Turda. Fosta localitate s-a aflat lângă drumul dintre orașele Turda și Câmpia Turzii, iar astăzi centrul satului este indicat de biserica reformată.

Planimetria bisericii reformate din Poieni-Turda (*H. 4*) este foarte simplă: la vest se înalță un turn clopotniță zvelt, cu coif susținut de foișor de lemn, nava este alungită, terminată poligonal. Contraforturi apar doar la unghiurile laturii de nord-est a navei (*Fig. 21*). Capătul poligonal estic al navei este rezultatul unei lărgiri din epoca modernă, poate chiar a renovării din 1789, indicată prin inscripția intrării de vest. Nava spațioasă dispune de un portic în fața intrării.

Turnul s-a păstrat aproape în întregime în forma sa medievală (*Pl. 50/ 3*). Turnul zidit este articulat prin patru brâuri: cele două de jos sunt trase din ciment (originalele din piatră se văd în spatele acestor centuri), al treilea este profilat din piatră, iar cornișa din epoca modernă este profilată din tencuială. Grosimea zidului se reduce treptat la fiecare brâu. Soclul este înalt, ajungând până la cota nașterii arcului intrării turnului. Lângă intrare s-a păstrat și profilatura soclului, o scotie simplă. Colțurile turnului și colțurile estice ale navei sunt construite din blocuri fasonate de piatră. Pe fațada vestică a turnului se deschide intrarea principală (originală), având un „ancadrament” din blocuri de piatră neprofilate (*Pl. 50/ 4*). La cele două niveluri superioare ale turnului se deschid pe fiecare latură ferestre cu ancadrame de piatră având ambrazură evazată. Ferestrele de la nivelul al treilea sunt mai înalte, ogivale, ancadramentul fațadei vestice este trilobat (fereastra estică este mai scundă, probabil din cauza înălțimii acoperișului original al navei). Ferestrele nivelului patru (mult mai scund) sunt semicirculare și mai simple. Sub coiful turnului se află o galerie cu parapet de scândură, și cu ferestre de sunet dotate cu jaluzele. Coifurile de lemn cu galerie apar frecvent în arhitectura bisericilor în mediul rural din regiune. Coiful turnului este înalt, zvelt, șarpanta este modernă, de asemenea și șarpanta acoperișului navei. În turn se află un clopot turnat de atelierul Andraschofszki din Cluj în 1855.⁹⁶¹

La nava bisericii s-au păstrat mult mai puține detalii medievale (*Pl. 51/ 1*), dintre care cel mai reușit și cel mai bine păstrat element este ancadramentul intrării de la parterul turnului, în arc frânt, profilat cu două semitoruri rudimentar cioplite și caveta dintre acestea, pornite dintr-o bază cu plan înclinat (*Pl. 51/ 2*).

Fără cercetări de parament putem doar să estimăm lungimea navei medievale. La fațada nordică, soclul medieval mai înalt, în continuarea soclului turnului ajunge aproximativ până la jumătatea lungimii peretelui, unde se poate presupune capătul zidului medieval (care însă nu coincide neapărat cu lungimea originală a navei). Pe fațada de sud, profilatura superioară a soclului înalt nu se vede din cauza uzurii materialului de construcție, piatra ecarisată. Peretele sudic al navei a fost demontat până la o cotă relativ

⁹⁶¹ Inscriptia clopotului: *AZ AR: POLJANI EV: REF: MEGYE KÖLCSEGEN KESZULT/ 1855 LELKESZ SALAMON ISVAN IDEJEBEN MEGYEI/ TANATSOS SZENTPALI IGNAC JEGYZO FEKETE JANOS/ GONDNOK TOKES JANOS KOZRE MUNKALASOK ALTAL.* Pe cealaltă parte: *ONTETTE ANDRASCHOF SZKI JANOS KOLOZSVART.*

joasă, deoarece din ancadramentul medieval de poartă al fațadei sudice lipsește partea superioară (*Pl. 51/ 3*). Profilatura cu element central de pară, pornită din planul oblic al bazei este o lucrare mult mai fină decât ancadramentul vestic al navei. Porțiunea de zidărie medievală care conține și fragmentul de ancadrament se observă până la porticul sudic, deci aproximativ până la capătul estic al zidului medieval. Debreczeni László, pe releveul din 1931, marcase o cezură chiar în această zonă.⁹⁶² Pe zidul sudic se deschid patru ferestre semicirculare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Acestea sunt practicate deja în zidăria mai nouă.

Intrarea sudică de astăzi datează din secolul al XVIII-lea, pe bolțarul central al ancadramentului intrării citindu-se inscripția *RENO/ VATU 1789 (Pl. 51/ 4)*. Închiderea ancadramentului este în segment de cerc, tipic epocii, baza și capitelul sunt profilate, conturul ancadramentului este decorat prin striuri, iar chenarul în stil neoclasicist este unul dintre cele mai reușite detalii artistice ale bisericii.

Interiorul bisericii – în opoziție cu exteriorul promițător – apare astăzi destul de dezamăgitor, mai ales datorită introducerii în 1997 a tavanul casetat, a tribunei și a lambriului de lemn lăcuit fără nicio valoare artistică, mobilierul „învechit” al bisericii fiind pur și simplu aruncat la gunoi (*Pl. 52/ 1*). „Renovarea” făcută fără acordul sau supravegherea vreunui specialist din domeniul patrimoniului construit este comemorată și printr-o placă de marmură lângă intrare. Probabil statuia pelicanului care hrănește puii din propriul său sânge de pe coronamentul amvonului și partea zidită a amvonului – dar nu și lambriul! – mai sunt cele originale. Orga, destul de uzată de pe tribuna veche de est a supraviețuit renovării.

Prin renovare, biserica a suferit și alte pagube ireversibile. Cu ocazia acestor lucrări, restauratorii Lángi József și Mihály Ferenc au avut ocazia să mai documenteze urmele componentelor artistice care se aflau în interiorul bisericii. Pe coronamentul peretelui vestic al navei, restauratorii au dezvelit două frize pictate pe două straturi suprapuse de tencuială.⁹⁶³ Aceste frize decorative au fost exact sub tavanul casetat vechi al bisericii. În stratul inferior s-a păstrat o friză tipică pentru începutul secolului al XVIII-lea, o compoziție vegetală din semicercuri întretăiate. Semicercurile au fost desenate cu compasul încă în tencuiala moale. Restauratorii au presupus că friza este contemporană cu renovarea din 1789, dar nu se poate exclude nici datarea mai timpurie cu câteva decenii. Pe stratul superior s-a descoperit un meandru – friză de valuri – care deja aparține unei concepții stilistice clasicizante de la începutul sau mijlocul secolului al XIX-lea. Cu ocazia acestor cercetări, restul tencuielii din interior fiind deja îndepărtat, nu s-a putut identifica relația dintre frize și lărgirea poligonală a navei, și nici capetele zidăriei medievale din interior. Renovările din anii 1990 în mod „firesc” au îndepărtat aceste decorații parietale de o reală valoare artistică și istorică, deoarece nu s-au integrat în concepția nouă a interiorului definit de mobilierul, lambriul și tavanul nou, lăcuit. Distrugerea acestor valori înseamnă o pierdere de nerecuperat pentru istoria fostei localități.

⁹⁶² Debreczeni, 1931, 100.

⁹⁶³ LÁNGI – MIHÁLY II, pp. 10–11.

Satul Poieni a făcut parte din scaunul secuiesc al Arieșului, format în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, pe teritoriu regal (și parțial nobiliar) din comitatul Turda donat de rege secuilor originari din scaunul Kézdi.⁹⁶⁴ În scaunul secuiesc Kézdi se mai află o localitate cu denumirea Poieni (Polyán, jud. Covasna). Prima menționare a localității se află chiar în diploma privilegiantă a regelui Andrei III din 1291 oferită secuilor arieșeni (*Polanteluk*), apare și în confirmarea privilegiului.⁹⁶⁵ În 1334 satul este menționat cu numele *Palyn*.⁹⁶⁶ Despre biserica din Poieni nu avem date arhivistice medievale.

În 1649 parohia reformată de la Poieni a fost obligată să văruiască picturile murale de pe pereții bisericii, care în mod firesc se datau din evul mediu.⁹⁶⁷ În epoca modernă localitatea a fost locuită de o comunitate reformată numeroasă, în secolul al XVIII-lea fiind menționată ca și parohie-mamă.⁹⁶⁸ Din comunitatea medievală de secui liberi, în epoca modernă foarte mulți au ajuns iobagi. Scaunul Arieș și-a ținut adunarea generală la Poieni de cinci ori în perioada dintre anii 1650-1848.⁹⁶⁹ În 1844 orga bisericii a fost renovată de Samuel Binder.⁹⁷⁰

În epoca modernă, satul Poieni, în imediata apropiere a bogatului oraș Turda, a fost devastat de mai multe ori. Biserica reformată a fost pustiită cel mai grav în cursul revoluției din 1848. Atunci au fost distruse două clopote, poarta bisericii și a țintirimului, băncile și orga au fost avariate, a fost distrusă parohia și arhiva acesteia.⁹⁷¹ În lipsa arhivelor – în afara puținelor informații obținute din literatura de specialitate – nu avem date despre evoluția clădirii în epoca modernă.

Considerente stilistice și evoluția bisericii

Clădirea bisericii reformate din Poieni apare în marile lucrări generale despre arta medievală din Transilvania.⁹⁷² Cum s-a văzut, turnul s-a păstrat aproape în totalitate în forma sa medievală, dar probabil și peretele vestic al navei mai există până la înălțimea sa originală. Pereții laterali ai navei deja au fost demantelați până la o cotă destul de joasă și este dificil de estimat lungimea lor originală.

Elementele de stil medievale păstrate – portalul vestic, fragmentul in situ al portalului sudic și o fereastră în arc frânt cu închidere trilobată – au numeroase analogii la mijlocul și din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, mai ales la biserici din mediul rural. Istoricul de artă Entz Géza, pe baza ancadramentului vestic al navei, a datat construirea bisericii la sfârșitul secolului al XIV-lea.⁹⁷³ Ancadramentul intrării sudice are analogii apropiate, de asemenea databile la a doua jumătate a secolului al XIV-lea, la bisericile din

⁹⁶⁴ Despre formarea scaunului Arieșului în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, preluând o parte a teritoriului comitatului Turda v. JAKÓ 2000 și CSETRI 2006.

⁹⁶⁵ CDTr I., 478/ DIR C., Veacul XIII. II. 370–371, resp. CDTr II., 211/ DIR C., Veacul XIV. I. 217, 402–403.

⁹⁶⁶ CDTr II., 791./ DIR C., Veacul XIV. III. 312–313.

⁹⁶⁷ BARABÁS 1872, II. p. 1399.

⁹⁶⁸ BENKŐ 1999, I. p. 244.

⁹⁶⁹ ORBÁN 1868–1873, V. pp. 151–152.

⁹⁷⁰ DÁVID 1996, p. 147.

⁹⁷¹ DÁVID 1996, p. 147.

⁹⁷² MM. II., il. 575, ENTZ 1996, p. 73.

⁹⁷³ ENTZ 1996, p. 73.

Luna de Sus (intrarea de sud), Florești (intrarea de vest a turnului), Teaca, Nima (intrarea navei care datează mai târziu decât corul și arcul de triumf), dar și mai departe, fiind un tip destul de simplu de chenar general răspândit în Transilvania și în regatul maghiar medieval. Nu credem că cele două ancadramente medievale ale navei ar aparține unor perioade diferite, iar baza soclului identic la navă și la turn indică faptul că aceste două părți ale clădirii au fost construite contemporan. Dacă acceptăm datarea la mijlocul secolului al XIV-lea, biserica din Poieni este cel mai vechi lăcaș de cult turdean în picioare.

Volumetria actuală a bisericii s-a format în cursul renovărilor din secolele XVIII-XIX. Renovările din 1789 sunt indicate de inscripția ancadramentului porții sudice noi de stil baroc-târziu clasicizant, însă din păcate nu cunoaștem detalii despre aceste lucrări. Deoarece cezura dintre zidăria medievală și cea mai nouă este chiar în dreptul acestui ancadrament, cel mai probabil demolarea corului vechi și extinderea navei la forma sa actuală poligonală a avut loc în decursul lucrărilor din 1789. Nu este exclus – pe bază stilistică – că friza pictată interioară pe coronamentul zidului navei să fie databilă mai devreme, la începutul sau mijlocul secolului. După devastarea bisericii în 1848 a fost nevoie de lucrări de reabilitare de amploare. Meșterul Szabó János a construit orga actuală în anii 1858-1859.⁹⁷⁴ Se pare că al doilea strat al frizei ar aparține de asemenea acestor renovări, la fel ca și ferestrele.

Biserici medievale turdene dispărute

Biserica ioaniților turdeni

Cum s-a văzut și în capitolul introductiv, mănăstirea ioaniților turdeni a avut un rol important în afirmarea localității și în dezvoltarea urbană a acesteia. Cavalerii ioaniți⁹⁷⁵ sunt atestați la Turda prima dată în anul 1274: în două documente din acel an este menționat cruciatul Frustan, membru al ordinului.⁹⁷⁶ În anul 1288 cruciații din Turda au emis o diplomă.⁹⁷⁷ În 1295 este menționat preceptorul Myle, care împreună cu priorul dominican și cel augustinian de la Alba Iulia autentifică o diplomă cu sigiliul lor conventual.⁹⁷⁸ În două documente din anul 1296 este atestată biserica cruciaților din Turda, închinată Sfintei Cruci, unde voievodul Ladislau Kán, împreună cu 150 de nobili urmau să depună un jurământ în cadrul unui proces. În documentele respective este menționat din nou preceptorul (conducătorul) mănăstirii, Myle.⁹⁷⁹

Motivul stabilirii cavalerilor la Turda rămâne încă o problemă deschisă, însă cel mai probabil – fapt indicat și de concentrarea domeniilor eclesiastice în jurul salinelor turdene – ioaniții au avut interese în exploatarea sării.⁹⁸⁰ În Transilvania nu se cunoaște altă mănăstire ioanită în afara celei din Turda, care la sfârșitul secolului al XIII-lea dispare din

⁹⁷⁴ DÁVID 1996, p. 147.

⁹⁷⁵ ORBÁN 1889, pp. 340–341, sqq. ENTZ 1996 pp. 61–62. identifică biserica reformată din Turda Veche cu cea a mănăstirii ioanite, dar menționează faptul că lăcașul de cult evocă arhitectura ordinelor mendicante. Tot acolo Entz susține că mănăstirea augustiniană a orașului a dispărut.

⁹⁷⁶ CDTr I., 327, 328. DIR C., Veacul XIII. II. 170–171.

⁹⁷⁷ CDTr I., 437. DIR C., Veacul XIII. II. 300–301.

⁹⁷⁸ CDTr I., 534. DIR C., Veacul XIII. II. 412–413.

⁹⁷⁹ CDTr I., 542, 543. În această perioadă priorul provinciei ungare era Albert de Rivellis: HUNYADI 2002, p. 74.

⁹⁸⁰ Cum s-a văzut, interesele ioaniților în exploatarea sării transilvane sunt menționate și în 1247.

izvoarele istorice.⁹⁸¹ Circumstanțele părăsirii mănăstirii sunt necunoscute. Se poate presupune însă că distanța prea mare de centrul ioaniților din Regatul Maghiar din această perioadă (Vrana în Slavonia), a făcut firească stingerea singurei fundații din jumătatea estică a regatului.⁹⁸² La începutul secolului al XIV-lea, ioaniții mai încearcă o revenire în Transilvania, sau cel puțin procurarea unor proprietăți în jurul Sighișoarei, care a fost însă împiedicată prin falsificarea unei diplome.⁹⁸³

Identificarea topografică a mănăstirii ioanite este problematică, deoarece diplomele pe baza cărora literatura mai veche identifica situl acesteia cu cel al actualei biserici reformate din Turda Veche (sau chiar actuala biserică cu biserica ioanită) au fost interpretate greșit, cum s-a demonstrat mai sus (*H. 1, nr. 5*). Totuși, din alte motive, nu considerăm că această opinie ar fi total nefondată. Nu putem exclude faptul că augustinienii, a căror apariție la Turda datează cel mai devreme din anii 1330, când ioaniții – se pare – abia părăsiseră orașul, să fi preluat mănăstirea cavalerilor. Augustinienii și-au fondat mănăstirile cu ajutorul unor înalți demnitari, episcopi, nobili sau chiar familia regală, care le-au oferit proprietăți și venituri periodice. Nu de puține ori patronii le-au oferit mănăstirile părăsite de pe proprietățile lor sau chiar biserici parohiale funcționale (Reghin), dar există și un caz în care este posibilă uneltirea augustinienilor pentru procurarea unor astfel de bunuri. Nu putem exclude nici la Turda o întâmplare asemănătoare, chiar dacă ipoteza este susținută doar de circumstanțe, nu și de date sigure.

Biserica capitolului arădean de la Bisericani

Biserica medievală turdeană cu cea mai interesantă și zbuciumată istorie este probabil cea a fostei localități Bisericani (Egyházfalva, *H. 4*), demolată în anul 1986. Biserica s-a situat pe piața 1. Decembrie 1918, în fața clădirii Primăriei (fostul sediu al comitatului Turda-Arieș), cum arată puținele fotografii arhivă (*H. 3., 4., (Pl. 52/ 2–3)*). Lăcașul de cult fusese demolat din „nevoia” creării de spațiu pentru o nouă clădire cu destinație culturală, care nu a fost terminată nici până astăzi.

În identificarea bisericii respective Orbán oscilează între lăcașul de cult medieval parohial din Bisericani și mănăstirea paulină, după care enumără niște diplome referitoare la augustinienii din Turda.⁹⁸⁴ Confundarea celor două ordine, respectiv localizarea greșită s-a datorat informațiilor nu tocmai clare ale lui Fuxhoffer.⁹⁸⁵ Confuzia putea fi cauzată și de denumirea medievală aproape identică a celor două ordine mănăstirești, dar și de faptul că în secolul al XVIII-lea, între 1714 și 1786 (data desființării și secularizării averii ordinului paulin în Ungaria) biserica era într-adevăr în posesia paulinilor.

Lăcașul de cult dispărut a fost biserica turdeană la care s-a schimbat de cele mai multe ori proprietarul. În evul mediu, localitatea vecină din sudul Turzii, Bisericani fusese în proprietatea capitolului colegiatei Sf. Martin din Arad și se pare că biserica localității era deservită de membrii acestei importante instituții ecleziastice. Capitolul arădean s-a format

⁹⁸¹ Entz mai menționează un document din 1391 despre cavalerii ioaniți. Documentul este de fapt o altă transcriere a documentului din 1177, cu greșeala „clasică” *cruciferi sancti regis* (ENTZ 1996, 489). În CSÁNKI V, pe p. 683 apare o menționare datată în jurul anului 1360 care în CDTr, 546 este deja datată cu aproximație la 1296.

⁹⁸² HUNYADI 2002, p. 62.

⁹⁸³ Despre acestea v. CDTr II., 1003, cu aparatul critic al regestei.

⁹⁸⁴ ORBÁN 1889, p. 327.

⁹⁸⁵ FUXHOFFER 1803, p. 300.

cel mai probabil în prima jumătate a secolului al XII-lea, în timpul regelui Bela II cel Orb (1131-1141).⁹⁸⁶ În cunoscutul privilegiu al regelui Bela III (1172-1196) din 1177, oferit capitolului arădean sunt enumerate posesiunile acestuia, printre care și domeniul pe lângă râul Arieș, vecin cu posesiunile cetății Turda.⁹⁸⁷ Se pare că localitatea Bisericiani a fost centrul domenal al acestei posesiuni, sau cel puțin la sfârșitul evului mediu posesiunea s-a redus de fapt la această localitate. Capitolul de la Arad a deținut venituri de sare (la Arad în 1183 deja se menționează un punct de transport pe Mureș al sării), care putea fi extrasă chiar la Turda.⁹⁸⁸ Din numeroasele posesiuni ale capitolului de la Arad din secolele XII-XIII, către sfârșitul evului mediu a rămas foarte puțin, așadar domeniul din comitatul Turda a devenit tot mai important pentru ei. În 1380 prepozitul și capitolul (corpul canonical) de la Arad și-au împărțit posesiunile (un lucru obișnuit, întâmplat și în cazul capitolului catedral de la Alba Iulia),⁹⁸⁹ iar diplomele ulterioare sugerează că domeniul de pe lângă Turda a rămas în proprietatea capitolului.

Localitatea Bisericiani a fost menționată prima dată în anul 1391, într-una transcrierile diplomei din 1177 (*Ighazfalua*).⁹⁹⁰ Toponimul *Egyházfalva* indică proprietarul localității („satul bisericii”); în evul mediu localitatea Bisericiani mai apare și cu denumirea *Szentfalva* (1447, *Zenthfalva*),⁹⁹¹ în același an este menționat și judele satului Caspar *Sóvágó*).⁹⁹² Nu este exclus ca în evul mediu târziu localitatea să fi ajuns în administrația ecleziastică a episcopilor de Cenad.⁹⁹³ La cumpăna secolelor XV-XVI capitolul de la Arad era în dispute permanente cu orașul Turda și cu mănăstirea augustiniană în privința hotarului posesiunii și a unor mori pe pârâul Valea Racilor. Totuși, relațiile nu au fost întotdeauna încordate, după cum arată și cariera lui Paul Tordai, care pe lângă faptul că era altarist în biserica Sf. Nicolae din Turda, apoi plebanul orașului (fiind și canonic al episcopatului Transilvaniei, arhidiacon de Turda și de Hunedoara respectiv vicar episcopal), în 1524 apare ca și canonic al capitolului de Arad, de la care cumpără o moară.

În cursul răscoalei țărănești din 1514 „cruciații”, în frunte cu căpitanul lor, Luca Kun au înconjurat clădirea arădeană a capitolului unde s-au retras mai mulți canonici, care au fost eliberați doar în schimbul a 300 de galbeni, împrumutat de iobagul și oficialul lor din Bisericiani, Mihai Myke, care i-a ajutat și cu un împrumut în privința procurării unei mori din Turda.⁹⁹⁴

În 1542, membrii capitolului protestează în fața reginei Isabela împotriva castelului său de Stremț, Mihai Horváth, care ocupase mai multe posesiuni ale capitolului din comitatul Turda, între care și cea din Bisericiani.⁹⁹⁵ În anul 1544 posesiunile au fost restituite.

⁹⁸⁶ Despre istoria capitolului de la Arad v. JUHÁSZ 1989, despre biserica colegiată: HEITELNÉ MÓRÉ 2010.

⁹⁸⁷ CDTI I. 13.

⁹⁸⁸ JUHÁSZ 1989, p. 501.

⁹⁸⁹ JUHÁSZ 1989, pp. 498–500, GÁLFI 2011, p. 24.

⁹⁹⁰ CSÁNKI V, pp. 701–702.

⁹⁹¹ ORBÁN 1889, p. 106.

⁹⁹² CSÁNKI V, pp. 701–702.

⁹⁹³ Într-o scrisoare din anul 1584 episcopul desemnat de Cenad, Ștefan Mathisy, enumera printre teritoriile sub administrația episcopatului și localitatea Bisericiani. V. ORBÁN 1889, pp. 106–107.

⁹⁹⁴ DL. 30272.

⁹⁹⁵ EGYHTEML IV. p. 7, despre încercarea de a prelua posesiunile transilvane ale capitolului v. și JUHÁSZ 1989, p. 503.

Despre biserica localității nu avem nici o informație medievală, însă, cum vom vedea, putem fi siguri de existența acesteia.⁹⁹⁶ O singură referire de la începutul secolului al XVI-lea poate fi interpretată – eventual – ca și menționarea documentară a unui lăcaș de cult din Bisericani. La începutul secolului al XVI-lea s-a falsificat o diplomă cu anul 1276, probabil din inițiativa lui Petru Tatár de Cornești, unde apare o „hotărnicire” dintre localitățile Bisericani și Sânmiclăuș, bazată mai ales pe toponimele transcrierilor diplomei capitlului din 1177.⁹⁹⁷ La începutul hotărnicirii este menționată o capelă lângă pârâul Peselőpatak, identificabilă astăzi cu pârâul Pardei. Nu se poate exclude că acea clădire exista și în realitate, iar referirea la ea a fost introdusă în diploma falsă chiar pentru a-i da o aparență de originalitate.

Deținem puține informații și despre preluarea bisericii localității de către comunitatea reformată. Data desființării capitlului arădean nu se cunoaște cu exactitate, cel mai probabil s-a petrecut la începutul anilor 1550.⁹⁹⁸ După desființarea instituției, prin secularizare localitatea Bisericani a ajuns în proprietatea fiscului, reprezentat în Turda prin Cămara de Sare.⁹⁹⁹

Primul paroh protestant turdean, Valentin Fodor (Crispus), menționat în 1554, a fost eliberat din funcțiune în 1557 fiindcă urmărise doctrine calvine. La sfârșitul anilor 1560, majoritatea copleșitoare a turdenilor s-a convertit la unitarianism, iar divergențele dintre unitarieni și calvini (reformați) au devenit tot mai accentuate. Confesiunea unitariană în această perioadă a avut un sprijin important din partea principelui Ioan Sigismund, astfel că minoritatea calvină turdeană nu prea a avut șanse să se facă stăpână pe fosta biserică parohială, și foarte probabil nici conducerea orașului nu a vrut să le ofere vreun lăcaș de cult pe teritoriul Turzii. Biserica din Turda Nouă devenise de asemenea unitariană în acest moment. Astfel, putem presupune, comunitatea calvină s-a concentrat în localitatea vecină Bisericani, unde a ocupat clădirea de cult părăsită a capitlului de la Arad. Odată cu trecerea timpului, așa cum vom vedea, situația se va schimba radical.

Deceniile care au urmat morții principelui Ioan Sigismund nu au fost favorabile cauzei unitarianismului, iar pustiirea orașului în anul 1601 a creat momentul prielnic pentru autoritatea centrală de a slăbi puterea antitrinitarienilor la Turda. Contopirea „oficială” a satului Bisericani cu Turda a avut loc în anul 1602, însă deja în 1584 într-o scrisoare a episcopului catolic desemnat de Cenad, Ștefan Mathisy localitatea este menționată ca și o stradă denumită *Zenthfalva* în orașul Turda.¹⁰⁰⁰

În cursul secolului al XVII-lea, parohia reformată de la Bisericani a primit din partea principilor donație după donație, unele deja menționate anterior, ceea ce ne oferă și anumite informații despre starea, personalul sau obiectele liturgice ale bisericii. Aceste

⁹⁹⁶ La NIEDERMAIER 1977, p. 319 apare un document din anul 1230, pe care nu am găsit în edițiile moderne, dar care menționează biserica Sfântului duh din strada care formează suburbia orașului Turda.

⁹⁹⁷ CDTr. I. 347. La Entz diploma apare ca și autentică.

⁹⁹⁸ În timpul asediilor continue turcești ale cetății Aradului din anii 1550, 1551, 1552 capitlul s-a retras la Gyula. Ultima diplomă emisă de locul de adevăritare al capitlului datează din 1552, dar se poate presupune eventual supraviețuirea comunității la Gyula până la ocuparea acestei cetăți în 1566. Totuși pare a fi mai verosimilă ipoteza că capitlul s-a desființat cu puțin timp după 1552. Arhiva capitlului de la Arad era deja la Alba Iulia în 1569 (a fost adus aici foarte probabil din inițiativa lui Ioan Sigismund), dar în mod firesc aici nu mai era în administrația capitlului. Despre cele de mai sus detaliat v. GÁLFI 2011, pp. 11–14.

⁹⁹⁹ ORBÁN 1889, p. 107.

¹⁰⁰⁰ ORBÁN 1889, p. 107.

donății, dispoziții și scutiri indică preocuparea principilor pentru dezvoltarea comunității reformate turdene, chiar în detrimentul comunității unitariene, o evoluție care a culminat (în secolul al XVII-lea) prin preluarea și reabilitarea fostei biserici augustinienne.

În 1608, parohul de la Bisericiani, Vászárhelyi János și urmașii lui în această funcțiune primesc de la principele Gabriel Báthory o donație anuală de 500 de blocuri de sare din venitul cămării de sare de la Turda.¹⁰⁰¹ Această diplomă importantă este și prima menționare scrisă a instituției parohiei din localitate. În 1610, același principe donează sfertul decimei turdene parohului reformat de la Bisericiani, Békési János și învățătorului parohiei Hari István (decima sau o parte a decimei era oferită de obicei parohiilor mai importante).¹⁰⁰²

În 1627 principele Gabriel Bethlen poruncește tuturor membrilor comunității reformate de la Bisericiani, nobililor, orașenilor și tăietorilor de sare să aibă grijă de lăcașul de cult, de cimitir și de casa parohială.¹⁰⁰³ În anul 1631, principele Gheorghe Rákóczi I repetă porunca, sub amenințarea amenzii de 3 forinți.¹⁰⁰⁴ În 1634 principele dispune respectarea legației unui tânăr turdean decedat (banii și casa sa) în favoarea parohiei reformate de la Bisericiani.¹⁰⁰⁵ În același an principele confirmă donarea vămii de sâmbătă a unei pietre a morii orașului de pe Arieș elevilor școlii de la Bisericiani, un obicei care în ultimii ani a fost refuzat din partea orașului.¹⁰⁰⁶ Una dintre aceste dispoziții princiare vorbește despre clopotul bisericii. În 1635, principele, la cererea reformaților turdeni, dispune ca vama de cârciumărit a vinului străin să fie strânsă separat (până atunci unitarienii și reformații au vămuit împreună pe străinii care comercializau vin în oraș) pentru procurarea unor obiecte necesare tragerii clopotului. Deoarece fiecare confesiune a obținut separat clopote, vama de vin urma să fie strânsă separat de la târgoveți, în funcție de confesiunea fiecăruia.¹⁰⁰⁷ În 1637, principele Gheorghe Rákóczi I confirmă donarea a câte 500 de blocuri de sare anual parohilor reformați de la Turda Nouă și Bisericiani.¹⁰⁰⁸ În 1640, principele scutește de încartiruire casele curatorilor bisericii de la Bisericiani.¹⁰⁰⁹ În anul 1656, principele Gheorghe Rákóczi II confirmă donarea vămii de sâmbătă a venitului unei pietre a morii orașului.¹⁰¹⁰ În același an, Gheorghe Rákóczi II poruncește îngrijirea bisericii, cimitirului și a lăcașului de cult din Bisericiani, confirmând dispozițiile princiare din 1627 și 1631.

Din anul 1649 avem informația deja menționată despre picturile murale ale lăcașului de cult din Bisericiani, care indică sigur și datarea medievală a clădirii: sub

¹⁰⁰¹ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 1. Este interesant că reformații din Turda Nouă primesc o donație identică în 1630 de la Ștefan Bethlen.

¹⁰⁰² AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 2. În 1614 Gabriel Bethlen confirmă donațiile: AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 3. Mai târziu donația denumită „quarta” în documentele vremii a fost împărțită cu unitarienii, iar la începutul secolului al XVIII-lea partea unitarienilor a fost donată parohiei catolice de Turda Veche, reînființată în 1721.

¹⁰⁰³ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 4.

¹⁰⁰⁴ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 5.

¹⁰⁰⁵ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 6.

¹⁰⁰⁶ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 7.

¹⁰⁰⁷ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 8.

¹⁰⁰⁸ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 9.

¹⁰⁰⁹ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. I/ 10.

¹⁰¹⁰ AEREFA, Fondul Turda Veche, nr. II/ 14.

amenințarea amenzii de 12 de forinți, parohia reformată era obligată de vizita eparhială să văruiască picturile de pe zidurile bisericii.¹⁰¹¹

După cum s-a precizat în capitolul despre biserica reformată din Turda Veche, lăcașul de cult de la Bisericani a fost abandonat în favoarea clădirii mult mai spațioase și reprezentative din centrul orașului. Procesul lung al mutării începe în anii 1630 prin niște reparații la biserica din Turda Veche inițiate de principe și se finalizează la sfârșitul anilor 1660, când parohia și școala se mutau în totalitate.

Biserica nefolosită a fost ocupată abuziv în 1714 de către comitele cămării, Cristofor Prezner și donată misionarilor paulini.¹⁰¹² Concomitent, confratele laic al ordinului paulin și totodată consilierul gubernial Mikes Mihály (+ 1721) donează paulinilor misionari casa sa turdeană ca și rezidență.¹⁰¹³ În anul 1729 a murit călugărul misionar Gálffy Márton, care a avut și el un rol important în ocuparea bisericii turdene Sf. Ana (hramul medieval al clădirii nu se cunoaște, se pare că Sf. Ana fusese protectoarea din perioada paulină).¹⁰¹⁴ Pentru reparația bisericii, în 1755, la cererea priorului mănăstirii, Horváth Antal, paulinii primesc 130 de forinți, iar în anii următori obțin anual câte 30 de forinți.¹⁰¹⁵ Despre activitatea turdeană a paulinilor știm destul de puține lucruri, ca un detaliu meritând fi menționată păstrarea a două volume din biblioteca lor în colecția parohiei catolice. Tot aici este adăpostită biblioteca și parțial arhiva mănăstirii franciscane turdene din secolul al XVIII-lea.

După desființarea ordinului paulin (1786) biserica a devenit proprietatea fiscului, practic rămânând din nou abandonată. Mobilierul bisericesc a ajuns la arhidiaconatul catolic din Turda, cunoscându-se astfel faptul că biserica paulină avusese și un clopot.¹⁰¹⁶ La cumpăna secolelor XVIII-XIX, micuța comunitate de luterani maghiari din Turda a luat în folosință clădirea paulinilor (biserica și clădirile aparținătoare), la care au efectuat transformări importante în anul 1835.¹⁰¹⁷

În cursul secolului al XX-lea, evanghelicii (luteranii) renunțau la lăcașul de cult, care a fost preluat de o comunitate neoprotestantă, iar până la urmă biserica a fost demolată de către autorități în anul 1986.¹⁰¹⁸

S-au păstrat destul de puține relatări referitoare la clădirea de cult în sine. Kővári László în cartea sa despre monumentele istorice ale Transilvaniei tratează clădirea, respectiv ruinele înconjurătoare în capitolul mănăstirilor (*Kolostorok és monostorok*).¹⁰¹⁹

¹⁰¹¹ BARABÁS 1872, II. p. 1399. Articolul publică o copie a lui Hermányi Dienes József după niște documente de epocă ale eparhiei reformată de Aiud, la care aparținea în această perioadă și Turda. Este vorba despre dispozițiile vizitei eparhiale din secolul al XVII-lea, urmată de niște biografii ale unor episcopi calvini. Entz Géza identificase greșit lăcașul de cult de la Bisericani cu biserica reformată din Turda Veche, v. ENTZ – K. SEBESTYÉN, p. 39.

¹⁰¹² *Névkönyv* 1868, p. 19.

¹⁰¹³ Despre Mikes Mihály v. LÁZÁR 1888, pp. 930–931. DAP III. p. 35.

¹⁰¹⁴ DAP III. p. 35.

¹⁰¹⁵ DAP III. p. 35.

¹⁰¹⁶ Arhiva Arhiepiscopiei Romano-catolice, Alba Iulia. Fondul Actele înregistrate ale oficiului episcopal (arhiepiscopal), 1786/ 457, 476, 1787/ 179, 224.

¹⁰¹⁷ *Névkönyv* 1868, p. 20.

¹⁰¹⁸ Pentru informațiile referitoare la istoria recentă a bisericii îi mulțumim și pe această cale domnului profesor dr. Bajusz István.

¹⁰¹⁹ KŐVÁRI 1892, pp. 263–264.

Lângă biserica luterană din Bisericiani descrie niște ruine, care pe baza tradiției fuseseră ale călugărilor cruciați ioaniți. Acceptând identificarea ioanită susține – fără indicarea sursei – că mănăstirea purta hramul Sf. Emeric, după care a enumerat niște date despre mănăstirea ioanită din Turda. Despre ruine relatează la timpul trecut, că mai erau vizibile în epoca lui, și aparținuseră unei mănăstiri, dar nu oferă de loc detalii arhitecturale.

Orbán susține că biserica a fost reconstruită în totalitate de către luterani, deoarece mai văzuse niște urme de ziduri mai vechi în jurul bisericii. De asemenea, susține că biserica era înconjurată de o incintă de apărare de plan elipsoidal, cu urme încă vizibile.¹⁰²⁰

Avem la dispoziție doar câteva fotografii, realizate din exterior, provenind mai ales de pe unele cărți poștale de epocă, ce reprezintă și clădirile din jur. Prin comparație cu volumetria clădirii Primăriei de astăzi, se pare că biserica a avut dimensiuni medii, cu corul spre est după obiceiul medieval și cu un turn la fațada vestică. Turnul și coiful ne amintește de turnul mult mai monumental al bisericii evanghelice din Cluj, construit între anii 1816-1829 pe baza proiectelor inginerului Samuel Hermann.¹⁰²¹ Fațadele turnului (cornișa arcuită deasupra orologiului, ferestrele de sunet semicirculare, pilaștrii de colț etc.) dar și urnele de pe colțurile fațadei de vest au urmărit (și au simplificat) clar concepția arhitecturală a bisericii clujene, mai ales pe cea a fațadei principale.

Cunoaștem o singură fotografie care arată biserica de aproape, dinspre sud-est. Pe fotografie se observă că turnul intra mult în spațiul navei dreptunghiulare. Pe fațada sudică a navei s-au deschis două ferestre semicirculare înalte și late, tipice secolului al XIX-lea, care la rândul lor se aseamănă cu ferestrele bisericii evanghelice din Cluj. În partea inferioară a fațadei se vede un soclu profilat. Corul bisericii a avut un plan semicircular, ușor alungit, cu o lățime mai mică decât cea a navei. Cornișa navei se continua și pe corpul corului, era realizată foarte probabil din tencuială. Pe fațada corului nu se observă goluri.

Chiar dacă planul și volumetria bisericii – cor semicircular, navă dreptunghiulară, turn vestic la mijlocul fațadei – sunt tipice arhitecturii medievale, mai ales celei romanice, fără detalii sigur databile în această perioadă nu putem să formulăm ipoteze despre vechimea bisericii din imagine. Putem să menționăm faptul că corul bisericii evanghelice de la Cluj, model cel puțin pentru aspectul fațadei vestice de la Bisericiani, este diferit, de plan dreptunghiular. Fără a avea acces la documentele transformării bisericii turdene din anul 1835 (episcopia Bisericii Evanghelice-luterană din România, cu sediul în Cluj nu are arhive aranjate, cercetabile) nu putem fi siguri dacă fosta biserică paulină a fost demolată de tot și înlocuită cu un nou lăcaș de cult, sau și-a păstrat anumite părți din clădirea veche.

Biserica din Sânmiclăuș

În legătură cu bisericile care vor fi prezentate în subcapitolele următoare nu deținem surse grafice și nu ne este cunoscută nici măcar locația exactă a lor. Aceste clădiri sunt incluse totuși în prezenta lucrare nu numai pentru integritatea parcurgerii tematicii, dar și pentru prezentarea unor aspecte care au contribuit la dezvoltarea orașului.

Localitatea medievală Sânmiclăuș, înglobată încă în cursul evului mediu în orașul Turda, este cunoscută mai ales datorită cetății, menționată și în capitolul despre

¹⁰²⁰ ORBÁN 1889, pp. 327–328. Zidurile înconjurătoare sunt indicate și de ridicarea iozefină.

¹⁰²¹ Despre biserica evanghelică din Cluj v. MIHÁLY 2010.

arhitectura de apărare de pe teritoriul orașului Turda. Așezarea s-a situat la marginea orașului, spre Arieș (**H. 4**), dar unde s-a intercalat și localitatea Bisericiani.¹⁰²² Existența unei biserici medievale la Sânmiclăuș este atestată de toponimul care are la bază hramul clădirii de cult, Sf. Nicolae. Sf. Nicolae a fost unul dintre cei mai populari sfinți ai Europei, atât în aria ortodoxă cât și în cea catolică, doar în Ungaria medievală cunoscându-se 124 de localități denumite după bisericile dedicate lui.¹⁰²³ Privitor la parohia de la Sânmiclăuș, Entz menționează un singur document, din 1428, dar care se pare că se referă la o altă localitate cu această denumire.¹⁰²⁴ Prima apariție documentară a toponimului datează din jurul anului 1262, atunci când regele Bela IV. donează posesiunea *Scenthmyklos* fraților banul Mikud și magistrul Imre.¹⁰²⁵

Apariția toponimului este un indiciu sigur al existenței parohiei și a bisericii în această perioadă (fiind de altfel și prima biserică medievală menționată pe teritoriul actual al Turzii). Posesiunea cu cetate a avut mai mulți proprietari în cursul evului mediu. În 1288 banul Mikud o donase episcopiei Transilvaniei împreună cu alte sate în vederea răscumpărării unui pelerinaj în Țara Sfântă și pentru construirea catedralei.¹⁰²⁶ În 1406 regele Sigismund de Luxemburg obținuse de la episcopia Transilvaniei posesiunea Sânmiclăuș, dotată cu o curie de piatră și cu moară în schimbul unor posesiuni din zona Sătmăruului, în folosul cămării regale de sare din Turda. În 1441 regele Vladislav I a donat cetatea, localitatea și vama aparținătoare nobilului Petru Bogáti, însă se pare că punerea în posesie nu a avut loc. Mai târziu, în 1453, regele Ladislav V a donat posesiunea susnumită, împreună cu localitatea Cristiș (astăzi cartierul Oprișani din Turda) fostului voievod al Transilvaniei, Desideriu Losonczi, al cărui fiu, Ladislav a amanetat posesiunea în anul 1455. De la Ladislav Losonczi și fratele acestuia, Sigismund, posesiunea cu localitatea deșertă a fost confiscată de regele Matia Corvin datorită participării lor la complotul nobiliar transilvan din 1467 și a fost donată orașului vecin Turda. Peste doi ani, familia a răscumpărat posesiunea cu 50 de forinți, aceasta fiind valoroasă mai ales pentru vama sa.¹⁰²⁷ Toponimul a fost menționat ultima dată în anul 1508 (*Zenthmykloswara*), însă nu se cunoaște proprietarul de la aceea dată (cel mai probabil rămăsese în proprietatea orașului).

Despre biserica localității, în afara hramului nu avem nicio altă informație. Orbán Balázs mai consemnează că în anul 1760 localnicii satului vecin, Mihai Viteazul, (Aranyos-szentmihály) au găsit clopotul vechi al bisericii din Sânmiclăuș care purta și o inscripție veche, dar pe care l-au returnat în anii 1840 din cauza unei fisuri.¹⁰²⁸

Biserica din Kerekegyház

O altă biserică medievală dispărută de pe teritoriul actual al Turzii poate fi identificată de asemenea pe baza denumirii localității căruia i-a aparținut și care ulterior fusese înglobată în oraș (**H. 4**). Între anii 1270-1272 regele Ștefan V a donat fiilor comitelui Mikud, banul Mikud și magistrul Emeric printre altele două pământuri ale iobagului

¹⁰²² CSÁNKI V, p. 738: 1429: *Poss. reg. Senthmiclos ... in fine civitatis Thorda penes Aranyas habita.*

¹⁰²³ MEZŐ 1996, pp. 169–178. Dintre cele 124 de toponime 4 identificări sunt nesigure.

¹⁰²⁴ ENTZ 1996, p. 283, v. și p. 473, 525.

¹⁰²⁵ CDTR I., 236./DIR C., Veacul XIII. II. 295.

¹⁰²⁶ CDTR I., 434 și 435 (*ad opus ecclesie beati Micaelis archangeli*)/DIR C., Veacul XIII. II. 294–296.

¹⁰²⁷ Informații preluate din CSÁNKI V, pp. 675–676, v. și KMJKV, 1840 și 3473.

¹⁰²⁸ ORBÁN 1889, p. 110.

cetății Turda, Grigore Parvus, mort fără urmași, *Igruchteluk* și *Kerekyghaz*. A doua localitate, Kerekegyház, era vecină spre vest cu Sânmiclăușul,¹⁰²⁹ și Orbán presupune că satul se unea cu Turda și trebuie căutat în hotarul nord-vestic al orașului.¹⁰³⁰ Localitatea mai este menționată în anii 1279 și 1288. În 1291 Kerekegyház apare printre localitățile care aparțineau cetății Turda și care au fost donate de rege secuilor arieșeni.¹⁰³¹ Ultima apariție documentară a localității cunoscută nouă datează din 1311, când fii banului Mikud, magiștrii Nicolae și Petru au fost introduși în proprietatea satului, împreună cu *Igrechteluk* și *Mezku* (Meschiu/ Cheia).¹⁰³²

În ceea ce privește cercetarea de față, denumirea localității poate fi relevantă. Toponimul ('kerekegyház' = 'biserică rotundă') se referă la forma caracteristică a edificiului bisericii, și are mai multe analogii: (Kerekegyháza, județul Bács-Kiskun, Ungaria, unde au fost descoperite urmele arheologice ale unei rotonde, Fehéregyháza – biserică albă – Albești, Veresegyház – biserică roșie etc.).

Bisericile cu navă circulară, sau așa-numitele rotonde, nu erau de loc neobișnuite în arhitectura eclesiastică a Transilvaniei sau a Europei Centrale în secolele XI-XIII, și împreună cu alte biserici construite după o planimetrie centrală au o bogată bibliografie.¹⁰³³ Desigur, pe baza toponimului nu putem să formulăm ipoteze despre locul istorico-artistic al clădirii, dar totuși putem să presupunem că biserica localității dispărute aparținea tipului rotondelor, iar prima menționare a localității este în consens cu datarea bisericilor transilvane de acest gen. Trebuie remarcat că bogata literatură a rotondelor încă nu a valorificat informația prețioasă care atestă o rotondă „nouă” în Transilvania centrală. Mai menționăm că Orbán a descoperit la locul presupus de el – pe hotarul denumit atunci Szentlélek – urmele unei biserici de plan circular.¹⁰³⁴

¹⁰²⁹ CDTr I., 294 și 434./ DIR C., Veacul XIII. II. 213–214 și 294–296.

¹⁰³⁰ ORBÁN 1889, pp. 120–121. Nici Csánki nu exclude posibilitatea unirii satului cu hotarul Turzii (CSÁNKI V, pp. 713–714). Jakó presupune că parțial pe hotarul satului s-a format localitatea Meschiu, și hotarele acestor sate deja deșerte au fost obținute de orașul Turda la începutul secolului al XIV-lea (JAKÓ 2000, p. 97, 98.).

¹⁰³¹ CDTr I, 368, 434, 478/ DIR C., Veacul XIII. II. 213–215, 294–296, 370–371. Diploma din 1291 este doar confirmarea celei din 1289 (CDTr I, 452/ DIR C., Veacul XIII. 312–314.), cu enumerarea satelor donate de rege. Printre acestea apar și localitățile *Igrechi* și *Kerekyghaz*, care se pare că între timp din posesia banului Mikud au ajuns în proprietate regală, care le donase secuilor. Peste câțiva ani fii banului vor intra din nou în posesia satelor.

¹⁰³² CDTr II, 182.

¹⁰³³ Câteva lucrări mai generale în limba română și maghiară: GERVERS-MOLNÁR 1972, KISS 1999, TÓTH 2004. Exemple de rotonde romanice mai cunoscute din Transilvania și în Partium în picioare sau descoperite arheologic: Alba Iulia, Cluj-Mănăstur, Orăștie, Geoagiul de Jos, Ilidia, Pelișor etc. Se pare că exemplele cvadrilobate ale „rotondelor” transilvane (de fapt biserici de plan central și nu rotonde, de exemplu capela Inima lui Isus de la Odorhei sau capela de pe dealul Perkő lângă Sânzieni, jud. Covasna), în afara celei din Gurasada datează mai târziu, din secolele XVI-XVII.

¹⁰³⁴ ORBÁN 1889, p. 121.

Capitolul III

Concluzii

După parcurgerea studiilor de caz privitoare la bisericile medievale turdene, patru existente și patru dispărute, nu ne mai rămâne decât sarcina de a schița niște concluzii care să lege aceste monumente în afara aspectului strict topografic și ar putea să devină interesante pentru specialiști, deopotrivă istorici și istorici de artă.

Niște constatări statistice și comparative: dintre cele opt biserici studiate patru au fost construite în orașul Turda (biserica ioanită, biserica augustiniană și câte o biserică parohială în Turda Veche și Turda Nouă), iar patru în localități care au fost alipite orașului după construirea clădirilor respective. Cea mai veche biserică menționată documentar dintre cele prezentate este cea din Sânmiclăuș (1262), urmată de cea din Kerekegyház (1270-1272), două localități dispărute, prima dintre cele turdene este cea a ioaniților (1274), urmată de cea a augustinienilor (1331?), și de cele două biserici parohiale ale orașului (1332), iar lăcașurile de cult din Bisericiani și Poieni nu au menționări documentare medievale. Dintre cele patru biserici rămase în picioare cea mai veche pare a fi cea din Poieni (turnul și jumătatea vestică a navei fiind construite în a doua jumătate a secolului al XIV-lea), probabil cu puțin înaintea ridicării navei fostei biserici augustiniene construită în anii 1370-1380. Se pare că pe „locul” al treilea se află nava și turnul bisericii parohiale din Turda Nouă, iar șirul se încheie cu biserica parohială din Turda Veche, construită între anii 1460-1510 și cu corul bisericii din Turda Nouă (anii 1500-1510); toate aceste clădiri au fost construite în diferite faze ale stilului gotic. Corul semicircular al bisericii din Bisericiani și rotunda de la Kerekegyház, foarte probabil s-ar data în secolul al XIII-lea și au fost construcții de stil romanic.

Ca și mărime, biserica parohială din Turda Veche este pe primul loc, fiind urmată de cea augustiniană și cea din Turda Nouă (dacă luăm în considerare dimensiunile medievale, v. și *Fig. 22*). Cum am văzut, primele două – în raport transilvan – se includ între bisericile „mari”, cea augustiniană fiind chiar a treia ca mărime între bisericile ordinelor mendicante din provincie. Pe ultimele locuri din acest punct de vedere sunt bisericile din Poieni și Bisericiani, cu dimensiuni tipice pentru lăcașurile de cult din mediu rural, însă mărimea medievală ale acestor clădiri poate fi doar estimată.

Două biserici au fost în proprietatea unor ordine călugărești (cavalerii ioaniți și eremiții augustinieni), cinci biserici au fost parohiale (parohia de la Turda Veche fusese condusă de un pleban, celelalte de simpli „parohi”), iar lăcașul de cult de la Bisericiani era în proprietatea capitlului de la Arad (cel mai probabil și aceasta practic funcționa ca și biserică parohială). Pentru niciuna dintre aceste clădiri nu se pot identifica meșterii constructori (legăturile stilistice nu înseamnă identificarea unor persoane anume), și nu îi cunoaștem sigur nici pe comanditari, care (chiar în condițiile lipsei de izvoare caracteristice

evului mediu transilvan) la mai multe biserici pot să fie identificați destul de cert. La biserica augustiniană nu îl putem exclude din rolul de comanditar pe Matei de Thorda, menționat în 1385 ca și provincial al provinciei ungare, dar poate fi și o simplă coincidență a perioadei de construcție cu cea a activității acestui oficial de rang înalt hirotonisit la (sau originar din) Turda. Inițiatorul construirii bisericii parohiale din Turda Veche poate fi eventual identificat în persoana lui Emeric de Turda, plebanul menționat în perioada începerii edificării. La Turda Veche, identificarea blazonului cu două chei ar mai putea oferi indicii în acest sens. Pentru celelalte biserici turdene avem încă și mai puține date.

Printre sprijinitorii instituțiilor care au construit bisericile turdene regăsim trei regi (Carol I de Anjou, Matia Corvinul și Vladislav II), ale căror donații puteau fi folosite și pentru construirea lăcașurilor de cult, însă donațiile regale nu aveau acest scop menționat în mod expres. Printre persoanele mai de seamă ale epocii care au făcut donații pentru bisericile turdene menționăm doi canonici ai episcopiei transilvane: Emeric Végedi, 1541 și Grigore Koppány, 1551. Deținem informații privitoare la două donații pentru construirea bisericilor turdene: în jurul anului 1515, orășeanul Andrei Szócs a lăsat testamentar 8 forinți bisericii din Turda Veche, iar către anul 1528 nobilul Matei Weres a donat un eleșteu bisericii din Turda Nouă.

Fondarea altarelor sau donațiile pentru acestea nu pot fi considerate ajutoare pentru construirea clădirilor, dar au însemnat venituri importante pentru parohii, și sunt grăitoare în privința vieții spiritual-religioase a orașului în evul mediu. Dintre cele opt lăcașuri de cult prezentate, două (cele două parohii turdene) au atestate altare secundare, iar la Turda Nouă și biserica augustiniană s-au păstrat urme de capele. La biserica parohială din Turda Veche sunt menționate șase altare (în 1441 apare un capelan, primul altar în 1495) la care se adaugă altarul principal și cel al capelei Sf. Treime, iar la Turda Nouă este pomenit altarul Tuturor Sfinților (prima dată ante 1507), putem fi siguri și aici de existența altarului închinat patronului bisericii, Sf. Ladislau. La anumite altare, cum am văzut, se cunosc și fondatorii sau rectorii, respectiv donațiile oferite.

Anumite informații sugerează faptul că cultul Sf. Rege Ladislau se bucura de o mare popularitate la Turda și în împrejurimi.¹⁰³⁵ Între patrocinii apare de două ori cel al Tuturor Sfinților și tot de două ori apare hramul sfântului Nicolae, unul dintre cei mai venerați sfinți ai creștinătății (patronul bisericilor parohiale din Turda Veche și de la Sânmiclăuș). De altfel cultul sfinților patroni ai altarelor turdene era general răspândit în Europa Centrală.

Spațiul liturgic cel mai dezvoltat și mai bogat articulat era în mod cert cel al bisericii parohiale de la Turda Veche, dotat cu clopotniță, capelă cimiterială, șapte altare, sacristie etajată și balcon pentru orgă sau cântăreți în cor dinspre etajul sacristiei, respectiv cu pastoforiu și o sedilie cu trei nișe. Cele trei intrări ale bisericii puteau fi folosite și pentru procesiuni cu un traseu care includea atât țințirul cât și interiorul clădirii. O liturghie mai specială, de tradiție utraquistă (sau cultul Sângelui Sfânt) poate să indice cheia de boltă cu pocal și însemnul Euharistiei din 1465.

Spațiul liturgic augustinian era specific ordinelor mendicante: corul a fost un spațiu separat (delimitat probabil și prin lettner) pentru călugări. Din navă spre sud se deschidea o capelă și în acest caz existau mai multe intrări cu destinații speciale: la sud o intrare mică

¹⁰³⁵ VÖÖ 1992.

dinspre mănăstire și două intrări monumentale pentru enoriași spre vest și spre nord. Nu putem exclude existența unei clopotnițe (cea pomenită de Szalárdi).

La Turda Nouă de asemenea credem că liturgia a avut un rol important în conceperea spațiului bisericesc, mai ales în construirea noului cor care atinge aproape dimensiunile navei mai vechi; și în acest caz nava avea cel puțin o capelă laterală, demolată ulterior.

La trei biserici este sigură existența cimitirului medieval, fapt important mai ales în cazul celui augustinian. La Turda Veche săpăturile arheologice au dovedit existența cimitirului, iar la Turda Nouă aceasta este indicată de inscripțiile *hic fuit*. Cunoaștem un singur monument funerar medieval, piatra funerară dispărută din biserica de la Turda Nouă, de la începutul secolului al XVI-lea.

Ce știm despre folosirea acestor spații liturgice? Regele Carol I de Anjou a fondat o misă în biserica din Turda Nouă, reînnoită în 1507 de Vladislav II, iar în 1523 Mihai Nagy de Ceanu, cu soția sa, Lucia au fondat o misă în onoarea Sf. Ecaterina în aceeași biserică. În 1488 Matia Corvinul fonda o misă cântată zilnic în biserica augustiniană. În bisericile turdene s-au depus și jurăminte în cadrul unor procese: în 1296 voievodul Transilvaniei, Ladislau Kán urma să depună un jurământ cu alți 150 de nobili în biserica ioanită, în 1408 un nobil din zonă, Mihai, fiul lui Ioan de Reud a depus jurământ în biserica parohială din Turda Veche, iar în 1506 s-a depus un jurământ în fața parohilor în cimitirul aceluiași biserici. Pe baza tradiției întrunirile nobiliare au fost ținute în bisericile turdene, în realitate însă avem foarte puține date concrete în acest sens. Câmpul Crucii în mod sigur servea ca și loc de adunare pentru armată, dar și pentru congregații nobiliare sau mai târziu diete (cum arată mai ales izvoarele din perioada Principatului), iar în cazul Clujului sau la Târgu Mureș se cunoaște precis că dietele au avut loc în biserici. La Turda, chiar în perioada de construcție a bisericii parohiale, anii 1460-1510, au fost ținute mai multe adunări nobiliare, care greu pot fi imaginate în interiorul unei clădiri în construcție. În perioada unitariană a bisericii din Turda Veche, cum s-a văzut, au fost ținute numeroase sinoade, și nu putem exclude nici dispute confesionale organizate în perioada Reformei, 1540-1560 (cum era și cea din 1568 anunțată la Turda, ținută în final la Alba Iulia). Datele de mai sus ne permit să aruncăm o privire asupra rolului spațiului ecleziastic în viața de zi de zi a turdenilor, totuși acestea sunt mult mai puțin generoase decât cele păstrate cu privire la Sibiu, Cluj, Brașov sau Bistrița. Lipsesc în totalitate (cel puțin până acum), informațiile despre grupările civico-religioase medievale (confraternități etc.) sau obiectele (altare, obiecte liturgice, mobilier liturgic, clopote, reprezentări pictate sau cioplite etc.) care să ne ajute în schițarea unei reconstituiri mai detaliate în privința folosirii spațiului liturgic în Turda evului mediu. Cel mai vechi obiect liturgic este talpa unui pocal gotic târziu, completat în secolul al XVII-lea, aflat în posesia bisericii reformate din Turda Veche, care însă a fost adus de enoriașii orădeni stabiliți în oraș după 1660. Un alt obiect liturgic medieval păstrat la Turda este fragmentul unei cristelnițe de piatră, prezentat la biserica reformată din Turda Veche, acum în inventarul Muzeului de Istorie Turda, semnalată de Téglás la parohia reformată la începutul secolului XX. Din păcate aceste date nu ne ajută la identificarea provenienței piesei, cel mai probabil cristelnița provine din biserica de la Bisericanii, „sediul” inițial al parohiei reformate de la Turda Veche.

Lăsând la o parte clădirile dispărute, intervențiile ulterioare au afectat cel mai grav biserica din Poieni (unde a dispărut complet corul și mai mult din jumătatea navei) și cea

augustiniană (lipsește corul, bolta, mănăstirea etc.). Starea medievală s-a păstrat cel mai bine la biserica din Turda Nouă, unde se mai găsește turnul, nava, bolta, sacristia (bolțile acestor două spații sunt printre puținele bolți gotice târzii din nordul Transilvaniei), precum și cetatea medievală înconjurătoare. Frescă medievală cunoaștem doar la biserica augustiniană (cu reprezentări indescifrabile), la biserica parohială din Turda Veche au fost găsite în timpul săpăturilor bucăți de pictură murală (nici aceste fragmente nu permit analiza stilistică sau iconografică), la Biserici și la Poieni izvoarele scrise menționează existența picturilor murale medievale (fără descrierea reprezentărilor). Un element mai interesant de istoria medievală a tehnicii care s-a păstrat în bisericile turdene este șarpanta de tip gotic deasupra corului bisericii parohiale din Turda Veche.

Istoricul cercetării bisericilor a fost tratat pe larg în cadrul prezentărilor, dar nu este lipsită de importanță reluarea unora dintre aceste date. În afara unor studii scrise de subsemnatul, cunoaștem doar un singur studiu dedicat uneia dintre bisericile medievale din Turda, cea parohială din Turda Veche (de Entz Géza), o broșură și un articol despre monumentele turdene pentru publicul larg (de Camil Mureșan și Csetri Elek). Bisericile turdene, în mod firesc apar și în monografia lui Orbán Balázs și în lucrările generale scrise despre arta și arhitectura medievală sau renescentistă a Transilvaniei, a țărilor românești sau a Ungariei medievale, respectiv în niște studii despre anumite rezolvări arhitecturale (de ex. portalurile bisericii augustinien, bolta gotică târzie a bisericii din Turda Nouă). Cercetări arheologice au avut loc la biserica augustiniană și la cea parohială din Turda Veche, dar insuficiente și încă nepublicate. Într-un cuvânt, istoriografia, chiar dacă nu a ignorat cu totul, totuși nu a acordat suficientă atenție acestor clădiri. În acest fenomen a avut o „vină” și Orbán Balázs, care „a rezolvat” pentru mult timp și problemele de istoria artei a edificiilor, puțini fiind cei care au formulat alte ipoteze (de ex. Vătășianu, Entz), chiar dacă între timp au fost publicate numeroase izvoare istorice. În schimb, alte teme ale arhitecturii turdene vechi au avut mai mult noroc: casa cămării, podul peste Arieș, castrul roman (chiar orașul Potaissa) au beneficiat de mult mai multă atenție din partea cercetării, și să nu vorbim despre diferite alte teme ale istoriei orașului, de la antichitate până în zilele noastre. Astfel nici nu este de mirare că mai multe greșeli grosolane persistă în istoriografie până astăzi (de ex. atribuirea ioaniților sau altor ordine a bisericii reformate din Turda Veche, identificarea casei cămării cu un turn al cetății din „jurul” bisericii etc.), care ating uneori și „nivelul” pseudo-istoriei naționaliste (de ex. căutarea unei biserici a ordinului ștefanit la Turda).

Bisericile medievale turdene aflate încă în picioare au fost construite în diferite etape ale stilului gotic. Nava bisericii din Turda Nouă, pe baza logicii constructive datează anterior corului, probabil de la cumpăna secolelor XIV-XV, însă din lipsa elementelor decorative nu am putut stabili cu certitudine legăturile stilistice ale acesteia. Nu avem prea multe repere în acest sens nici în cazul bisericii de la Poieni: ancadramentele destul de simple de ușă *in situ*, cu numeroase analogii transilvane în mediul rural din secolele XIV-XV sunt general răspândite, iar legăturile stilistice nu pot fi identificate cert pe baza acestor caracteristici morfologice simplificate.

Din fericire, la bisericile mai mari, concepția planimetrică și volumetrică respectiv detaliile decorative oferă mai mult ajutor în identificarea poziției istorico-artistice. Biserica augustiniană, după cum am văzut, prin planimetrie (navă alungită și probabil cor

poligonal alungit de aceeași lățime) se include în tipologia bisericilor ordinelor mendicante din Europa Centrală în secolul al XIV-lea (Ungaria, Cehia, Austria), chiar dacă are mai puține analogii. Dimensiunile și exigența decorativă a clădirii permit ipoteza fondării și finanțării regale a construcțiilor. Detaliile decorative – nașterea comună a nervurilor direct din perete și portalurile – indică clar influențe venite dinspre Levoča (biserica parohială și cea franciscană). Traseul influențelor levočene spre Transilvania încă nu este pe deplin cunoscut, însă un punct de sprijin important este biserica Sf. Ștefan din Baia Mare, terminată cândva în al treilea sfert al secolului al XIV-lea. Nu prea cunoaștem nici cronologia portalurilor ardeleni create după acest model, dintre care cele din Reghin, Turda și Ațel urmăresc cel mai fidel portalul nordic al bisericii Sf. Iacob, deci – în mod logic – ar fi printre primele exemple. Cum s-a văzut, frizele de frunze turdene indică legături și cu opere transilvane din Sebeș-Alba sau Cluj. Astfel, biserica augustiniană fusese construită de un atelier de proveniență eterogenă, unde meșterii cu cea mai mare influență lucrau după modele levočene, iar alți membrii marcanți foloseau un limbaj decorativ deja cunoscut în Transilvania, în ultimele decenii ale secolului al XIV-lea. Cel mai probabil, atelierul care a construit biserica lucrase în această formulă doar aici (de ex. se pare că la Reghin, pe lângă meșterii care foloseau limbajul levočean, apar și meșteri sibieni), analiza detaliată a portalurilor de acest tip (și a bisericilor cărora le aparțin) completându-ne eventual cunoștințele în acest sens. Acest atelier itinerant foarte probabil nu rămânea împreună, după cum indică și decorul destul de eterogen al altor portaluri aparținând acestui tip – atelierul făcuse „carieră” în satele săsești din valea Târnavei Mici. Așadar, la această operă importantă a arhitecturii medievale transilvane, biserica augustiniană de la Turda, se mai poate demonstra o caracteristică importantă a arhitecturii din secolul al XIV-lea din regiunea noastră, care rămâne valabilă până la mijlocul secolului următor: construcțiile de seamă erau realizate de ateliere itinerante, fără un sediu stabil, care deseori se grupau pentru o lucrare de amploare, altele au putut să acopere singur comenzile unei regiuni întregi. Unele elemente din „portofoliul” lor de forme au putut fi folosite mai multe decenii, altele au fost uitate după câteva utilizări (nașterea comună a nervurilor din perete).

Situația stilistică a bisericii parohiale din Turda Veche și a corului din Turda Nouă este diferită. Cea din Turda Veche s-a construit în trei faze principale, între anii 1460-1510, cu o întrerupere lungă între realizarea navei și a corului. Fazele gotice târzii ale bisericii din Turda Nouă s-au realizat în primele decenii ale secolului al XVI-lea, și au anumite analogii cu detaliile bisericii din Turda Veche. Analogiile clujene și din împrejurimi ale detaliilor decorative și ale bolților, dar și ale tipului de spațiu – tratate mai sus – indică clar proveniența meșterilor care au conceput și realizat aceste opere arhitecturale. În acest caz însă este vorba deja despre un grup de meșteri stabilit într-una din cele mai dezvoltate orașe ale regiunii, marcând și generalizarea acestui proces în Transilvania, care mai poate fi demonstrat în această perioadă la Sighișoara (cu bolți de nervură de teracotă) și Bistrița (sub o puternică influență clujeană). Prezența unui grup de meșteri stabilit într-un anumit oraș poate fi demonstrată cel mai bine prin generalizarea în arhitectura civilă a orașului respectiv a unor detalii arhitecturale sculptate mai exigente,¹⁰³⁶ și un cerc de influență regional ușor de conturat. Chiar dacă nu putem exclude supraviețuirea unor ateliere

¹⁰³⁶ Referitor la Sibiu în acest sens v. FABINI 1982.

itinerante, atelierele de constructori și cioplitori de piatră stabilite puteau deja să și producă „în serie” piese mai mici ca pastoforii, console etc. Clujul devenise un centru artistic în acest sens aproximativ în al treilea sfert al secolului al XV-lea, care deservea comenzile venite din localitățile mai apropiate practic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, când apar în regiune și alte centre (de ex. Gherla, Târgu Mureș). Acest fenomen a fost demonstrat foarte clar prin cercetarea pieselor renașcentiste de piatră cioplită din secolele XVI-XVIII care se regăsesc practic pretutindeni în Transilvania sau în Partiumul de nord (Medieșul Aurit, Șimleul Silvaniei etc.), dar și prin mulțimea de informații despre activitatea meșterilor clujeni. Aceasta nu înseamnă cu necesitate că în Cluj nu întâlnim meșteri străini (chiar dimpotrivă), însă majoritatea lor se stabilește în oraș, semn al unor bune oportunități de desfășurare a activității.

Nu este aici locul pentru a contura exact regiunea deservită de atelierele clujene gotice târzii, însă putem să punctăm niște exemple mai importante: Aiud, Cluj-Mănăstur, Florești, Feleac, Dej, Huedin, Turda, probabil Teiuș etc. Turda ne oferă probabil cele mai multe exemple concrete în această privință, începând cu bisericile parohiale de la cumpăna secolelor XV-XVI, cu lucrările din secolul al XVI-lea la casa cămării (demonstrabile atât prin documente cât și prin piese păstrate). „Tradiția” angajării meșterilor clujeni la Turda, cum am văzut, a persistat până la veacurile XVIII-XIX (proiectul de reabilitare a bisericii catolice, altarul lui Simon Hoffmayer, amvoanele bisericilor etc.). Astfel, încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea Turda devenise „piața de desfacere” a „produselor” meșterilor clujeni și a rămas astfel până la mijlocul secolului al XIX-lea, alături de alte orașe importante transilvane (de ex. sculptorul clujean Simon Hoffmayer avea comenzi la Gherla, Alba Iulia sau Sibiu). Cazurile constructorului turdean Kövecsi János sau al pictorului din Târgu Mureș, Vitkai János sunt excepții care merită să fie studiate mai detaliat chiar și pentru acest aspect.

Concluziile și ipotezele formulate în capitolele de mai sus pot fi „șlefuite”, sau chiar modificate în mai multe privințe, însă un lucru ni se pare clar: aceste monumente ale artei medievale transilvane au o poziție importantă și aparten în evoluția arhitecturii din Europa Centrală, iar cercetarea lor aduce o reală satisfacție profesională, chiar dacă sursele sunt uneori foarte rare, iar în multe cazuri cu greu putem să avansăm spre un rezultat real cu metodele tradiționale ale istoriei artei. Considerăm că problematica istoricului monumentelor prezentate este importantă, iar, prin identificarea concepției originale spațiale/liturgice și a legăturilor artistice cunoștințele noastre despre fenomenul goticului din Transilvania se poate nuanța. Studiarea acestor biserici nu pare să fie încheiat aici: lipsesc cercetările arheologice exhaustive, care ar putea să elucideze niște probleme de istoria artei nebanuite până acum. În mod cert, viitoare cercetări arhivistice vor mai identifica date importante privitoare la viața religioasă a Turzii medievale, poate chiar date despre construirea spațiilor liturgice, și care vor contribui la rezolvarea problemelor tratate mai sus.

Capitolul IV

Ilustrații

Hărți

1. Harta orașului Turda cu indicarea bisericilor medievale;
2. Proiectul (nerealizat) de reconstrucție al fortificației bisericii reformate din Turda Veche (aprox. 1734, Kriegsarchiv, Wien, Inland C 1-1-604);
3. Harta orașului la sfârșitul secolului al XVIII-lea (1769-1773, detaliu din prima ridicare militară);
4. Harta cadastrală a orașului din anii 1880, cu indicarea bisericilor, a cartierelor istorice și a localităților medievale alipite. 1. Biserica romano-catolică din Turda Veche; 2. Biserica reformată (fosta augustiniană) din Turda Veche; 3. Biserica reformată din Turda Nouă; Biserica din Poieni (demolată, originar în posesia capitlului de la Arad);
5. Harta orașului de la începutul secolului al XX-lea, cu denumirea istorică a străzilor (după PAPP 1909).

Figuri

1. Biserica romano-catolică din Turda Veche, plan. Releveu: SC. Utilitas srl., Cluj-Napoca, 2001;
2. Biserica romano-catolică din Turda Veche, latura estică. Releveu: SC. Utilitas srl. Cluj-Napoca, 2001;
3. Biserica romano-catolică din Turda Veche, fațada vestică. Releveu: SC. Utilitas srl. Cluj-Napoca, 2001;
4. Biserica romano-catolică din Turda Veche, fațada sudică. Releveu: SC. Utilitas srl., centru de cercetare și proiectare, Cluj-Napoca, 2001;
5. Biserica romano-catolică din Turda Veche, fațada nordică. Releveu: SC. Utilitas srl., centru de cercetare și proiectare, Cluj-Napoca, 2001;
6. Biserica romano-catolică din Turda Veche, secțiune transversală spre nord. Releveu: SC. Utilitas srl., centru de cercetare și proiectare, Cluj-Napoca, 2001;
7. Biserica romano-catolică din Turda Veche, releveul portalului sudic. SC. Utilitas srl., centru de cercetare și proiectare, Cluj-Napoca, 2001;
8. Releveul ușii înzidite dinspre turnul de scară al sacristiei spre cor, 2001;
9. Biserica reformată din Turda Veche, plan. Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
10. Biserica reformată din Turda Veche, fațada vestică. Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
11. Biserica reformată din Turda Veche, fațada sudică. Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
12. Biserica reformată din Turda Veche, fațada estică. Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
13. Biserica reformată din Turda Veche, fațada nordică. Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
14. Portalul vestic al bisericii reformate din Turda Veche (plan). Releveu: Weisz Attila, Farkas Angyalka Báborka, 2011;

15. Portalul nordic al bisericii reformate din Turda Veche (plan). Releveu: Weisz Attila, Farkas Angyalka Bíborka, 2011;
16. Portalul vestic al bisericii reformate din Turda Veche (fațadă). Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
17. Portalul nordic al bisericii reformate din Turda Veche (fațadă). Releveu: SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010;
18. Planurile bisericilor augustinene cunoscute din Ungaria medievală (după WEISZ 2011b). 1. Bardejov; 2. Pápóc; 3. Bátmonostor; 4. Pécs;
19. Planul bisericii reformate din Turda Nouă (arh. Mihály Zsuzsánna, ing. Bayka Levente, Weisz Attila);
20. Planul sacristiei bisericii reformate din Turda Nouă (ing. Daróczy Miklós, anii 1980, AEREFA);
21. Planul bisericii reformate din Poieni-Turda. (arh. Mihály Zsuzsánna);
22. Comparația dimensiunilor bisericilor medievale din Turda (planuri);
23. Periodizarea construirii casei cămării, plan parter (planul de reabilitare al lui Lux Kálmán, KÖH, Fondul Lux). Albastru: sec. al XV-lea, verde: începutul sec. al XVI-lea, portocaliu: sfârșitul secolului al XVI-lea;
24. Periodizarea casei cămării, plan etaj (planul de reabilitare al lui Lux Kálmán, KÖH, Fondul Lux). Albastru: sec. al XV-lea, verde: începutul secolului al XVI-lea, portocaliu: sfârșitul secolului al XVI-lea;
25. Arc frânt reconstituibil din bolțarul central datat 1472 din gangul parohiei romano-catolice, probabil intrarea gotică a clădirii originale a parohiei;
26. 1. Târgu Mureș, planul bisericii reformate din cetate; 2. Hamminkeln-Marienthal, planul bisericii augustinene; 3. Assisi, biserica San Francesco, biserica superioară (după SCHENKLUHN 2000); 4. Biserica cartuziană de la Seitz (după BINDING – UNTERMANN);
27. 1. Biserica cartuziană de la Letanovce (după TÖRÖK – LEGEZA); 2. Sankt Veit an der Glan, biserica clarisă; 3. Ilok (Croatia), biserica franciscană (după VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994); 4. Bratislava, biserica clariselor (după KUTNYÁNSZKY 2000);
28. 1. Biserica observantă din Regensburg (după BINDING – UNTERMANN).

Planșe cu imagini

1. 1. Sigiliul orașenesc (după MOL); 2. Casa cămării în zilele noastre; 3. Fragment de ancadrament medieval *in situ* pe fațada vestică a casei cămării;
2. 1. Casa cămării cu poarta renesantistă de intrare (după ORBÁN 1889); 2. Blazonul Báthory a porții demolate, starea actuală; 3. Inscripția porții, actualmente deasupra intrării casei cămării, detaliu; 4. Inscripție descoperită recent în interior;
3. 1. Intrarea „turnului” casei cămării; 2. Inscripția comemorativă a renovării din 1818 a casei cămării (lapidarul Muzeului de Istorie Turda); 3. Fosta Primărie; 4. Casa lui Bethlen Miklós din Turda la sfârșitul secolului al XIX-lea (după ORBÁN 1889);
4. 1. Piese medievale de piatră cioplită, văzute de Orbán Balázs în clădirea parohiei (după ORBÁN 1889); 2. Piesa din 1472, dezvelită; 3. Ancadramentul intrării parohiei unitariene din Cluj; 4. Ancadramentul intrării parohiei evanghelice din Bistrița;
5. 1. Casa Csipkés la sfârșitul secolului al XIX-lea (după ORBÁN 1889); 2. Inscripție de la sfârșitul secolului al XVI-lea din casa Csipkés. 3. Desen în pastel reprezentând biserica și curtea (anonim, anii 1820, TÉGLÁS COL.); 4. Biserica văzută dinspre sud (după ORBÁN 1889);
6. 1. Proiectul de reabilitare al bisericii romano-catolice din Turda Veche (meșter clujean, 1775?, după ENTZ 1978); 2. Fațada vestică a bisericii romano-catolice; 3. Săpături din anul 2010 în fața bisericii, s-a găsit fundația și nivelul de călcare al parterului turnului vestic; 4. Inscripția de pe fațada vestică a bisericii, 1822;

7. 1. Fațada sudică a bisericii; 2. Întâlnirea celor două tipuri de soclu pe segmentul estic al fațadei sudice a navei; 3. Fereastra în axa portalului sudic; 4. Portalul sudic al bisericii;
8. 1. Lintelul portalului sudic, zona de capitel compusă din două bucăți de piatră; 2. Baza montantului estic al portalului, cu pornirea profilaturii; 3. Inscripția 1504 pe fațada sudică a navei; 4. Inscripția 1493 pe fațada sudică a navei;
9. 1. Corul bisericii dinspre nord-est cu mulura recent dezvelită a ferestrelor; 2. Fațada sudică a corului înaintea tencuirii, se observă foarte bine locașurile grinzilor schelei medievale; 3. Fereastra estică a peretelui sudic al corului; 4. Schimbarea profilaturii la una dintre ferestrele corului;
10. 1. Secțiunea unei ferestre de cor (1904, Lux Kálmán, KÖH, Fondul Lux); 2. Inscripția de datare de pe fațada sudică a fațadei corului; 3. Fereastra estică a sacristiei; 4. Sacristia etajată;
11. 1. Fațada nordică a bisericii; 2. Ancadramentul portalului nordic; 3. Detaliu din colțul superior al ancadramentului cu friza renascentistă a lintelului; 4. Baza ancadramentului;
12. 1. Interior, tribuna vestică; 2. Statuia sfântului Florian de sub tribună; 3. Crucifix baroc (?) în spațiul de sub tribună; 4. Proiect de orgă (Vitkai János, anii 1820, APT);
13. 1. Amvonul bisericii, anii 1820, Csűrös Antal (?); 2. Altarul lateral baroc de nord; 3. Altarul lateral baroc de sud; 4. Sf. Clara de Assisi, tabloul central original al altarului lateral de sud, Vitkai János, 1827;
14. 1. Pictura de altar a bisericii catolice din Sásd; 2. Nașterea Maicii Domnului, medalion *al secco* pe bolta corului, Vitkai János, 1821; 3. Immaculata Conceptio (Carlo Maratti, 1689, Santa Maria del Poppolo, Roma) 4. Înălțarea Maicii domnului, medalion *al secco* pe bolta corului, Vitkai János, 1821;
15. 1. Corul bisericii; 2. Sedilii gotice în cor; 3. Pastoforiu gotic în peretele nordic al corului; 4. Isus pe cruce, detaliu din altarul central (Simon Hoffmayer, 1794-1800);
16. 1. Altarul central (Simon Hoffmayer, 1794-1800); 2. Proiect cromatic pentru altarul lui Simon Hoffmayer (Vitkai János, anii 1820, APT); 3. Etajul sacristiei cu intrarea gotică; 4. Bolta neogotică a etajului sacristiei;
17. 1. Data 1473 înscrisă pe ancadramentul înzidit al tribunei corului; 2. Vârf de fereastră în podul navei pe fațada de vest; 3. Fragmentul inscripției din podul corului, jos se observă vârful arcului dublou al bolții originale gotice; 4. Fragment din capitelul menoului central al ancadramentului portalului nordic;
18. 1. Fragment de nod de nervură; 2. Fragmente de piatră sculptată descoperite cu ocazia unor lucrări din cor (fragmente din pastoforiu și sedilie, frunze din elemente arhitectonice necunoscute); 3. Nișa de pastoforiu susținută de pocal, biserica ref. Boldva (Ungaria, fosta mănăstire benedictină, detaliul din sec. al XV-lea); 4. Planul bisericii ev. de la Mediaș (după FABINI 2002);
19. 1. Planul bisericii ref. de la Aiud (după FABINI 2002); 2. Gol spre cor de la etajul sacristiei bisericii Negre de la Brașov (foto: Bálint Ágnes); 3. Corul bisericii ref. din Orăștie din exterior (*Debreczeni*); 4. Biserica Sf. Mihail din Cluj, urma tribunei dinspre scara spiralată dublată;
20. 1. Corul catedralei Sf. Elisabeta de la Košice cu tribuna cântăreților; 2. Corul bisericii ref. din Aiud; 3. Corul bisericii Sankt Martin din Landshut; 4. Eferding, bis. parohială, poarta de sud;
21. 1. Pest, bis. parohială, poarta de nord; 2. Brașov, Biserica Neagră, porticul de sud-est; 3. Cluj, bis. reformată de pe strada Kogălniceanu, poarta de vest; 4. Mediaș, biserica romano-catolică, poarta de vest;
22. 1. Biertan, biserica ev., poarta de vest; 2. Aiud, bis. reformată, pastoforiu din sacristie; 3. Viștea, bis. reformată, pastoforiu; 4. Târpiu, bis. ortodoxă (fosta evanghelică), pastoforiu, 1504;
23. 1. Fragmente de piatră cioplită din Turda; 2. Mediaș, bis. evanghelică, consolă din cor; 3. Brașov, Biserica Neagră, capitel de colonetă pe porticul de sud-est; 4. Cluj, bis. reformată de pe strada Kogălniceanu, consolă pe un contrafort retras din navă;

24. 1. Turda Veche, biserica reformată, plan de situație (după ORBÁN 1889); 2. Turda Veche, biserica reformată, plan de situație (SC. M&M Design srl. Cluj-Napoca, 2010); 3. Fațada vestică a bisericii; 4. Portalul vestic;
25. 1. Friza de capitel nordic a portalului de vest; 2. Friza de capitel sudic a portalului de vest; 3. Baza profilaturii portalului; 4. Biserica în jurul anului 1904, cu turnul în construcție (KÖH, Fototecă, 010.469ND);
26. 1. Fațada sudică a bisericii; Intrarea sudică înzidită a navei; 3. Vârful contrafortului estic al fațadei sudice; 4. Biserica dinspre sud-vest, înaintea construirii clopotniței, se observă spațiul adosat navei (după ORBÁN 1889);
27. 1. Fațada estică a navei cu rămășițele corului și ale arcului de triumf; 2. Intrarea actuală de pe fațada estică a bisericii; 3. Consolă pe post de suport de statuie în colțul sudic al fațadei; 4. Capitelul sudic al arcului de triumf;
28. 1. Capitelul nordic al arcului de triumf; 2. Rămășițele corului bisericii la începutul secolului XX (TÉGLÁS, caiet 42 din 1910, p. 26); 3. Fațada nordică a bisericii; 4. Fereastră înzidită pe fațada nordică;
29. 1. Portalul nordic; 2. Friza vestică de capitel a portalului; 3. Fragment din friza estică de capitel a portalului; 4. Friza estică de la baza timpanului;
30. 1. Friza vestică de la baza timpanului; 2. Pictură murală exterioară pe fațada nordică; 3. Chenarul estic (detaliu); 4. Chenarul vestic (detaliu);
31. 1. Interiorul bisericii spre est; 2. Interiorul bisericii spre vest; Intrarea spațiului lateral sudic; 4. Fragment dintr-un *castrum doloris* ridicat în cinstea împăratului Francisc I;
32. 1. Amvonul bisericii (Csűrös Antal, 1824); 2. Capitelul arcului de triumf dinspre interiorul bisericii; 3. Rămășițele pornirii nervurilor bolții navei și ale arcadei arcului de triumf în pod; 4. Partea superioară înzidită a unei ferestre gotice și urma arcului dublou pe perete al bolții medievale în podul bisericii;
33. 1. Vârful ferestrei peretelui estic al navei deasupra bolții din secolul al XIX-lea; 2. Friză renașcentistă pictată pe coronamentul pereților navei; 3. Medalion din 1726 pictat pe peretele estic al navei; 4. Fleuron, probabil de pe vârful portalului vestic;
34. 1. Fragment de nervură la Muzeul de Istorie, Turda; 2. Nervură refolosită ca și piatră de zidărie în curtea sudică; 3. Nervură descoperită cu ocazia cercetării porții de vest; 4. Incinta de apărare la sfârșitul secolului al XIX-lea (după ORBÁN 1889);
35. 1. Nișă gotică (TÉGLÁS, caiet 32 din 1906, p. 108); 2. Cristelniță gotică, probabil din biserică (TÉGLÁS, caiet 39 din 1909, p. 115); 3. Fațada unui turn al zidului de incintă (TÉGLÁS, caiet 51 din 1912, p. 42); 4. Fundații de ziduri descoperite lângă biserică (TÉGLÁS, caiet 51 din 1912, p. 85);
36. 1. Variantă de proiect pentru turn și reabilitarea fațadei estice (Sztehlo Ottó, 1904, KÖH, 7966); 2. Proiect pentru deschiderea portalului nordic (Sztehlo Ottó, aprox. 1904, KÖH, K8009); 3. Turnul porții în 1928 (*Debreczeni*, 1928, 74. AEREFA);
37. 1. Bardejov, biserica franciscană, fosta augustiniană; 2. Alba Iulia, catedrala romano-catolică, portalul vestic; 3. Cârța, biserica evanghelică, fosta cisterciană, portalul vestic (foto: Kovács Zsolt); 4. Baia Mare, biserica Sf. Ștefan, rămășițele portalului vestic;
38. 1. Levoča, biserica Sf. Iacob, porticul nordic, portalul exterior; 2. Profilatura portalului exterior al porticului nordic de la Levoča (KÖH, Tervtár, 31705); 3. Ațel, biserica evanghelică, portalul de vest; 4. Reghin, biserica evanghelică, portalul de vest;
39. 1. Reghin, biserica evanghelică, bolta corului; 2. Sebeș-Alba, biserica evanghelică, capitel la capătul estic al peretelui de sud al corului; 3. Nürnberg, biserica Sf. Sebald (sursa: www.); 4. Chinteni, biserica catolică, sedilie;
40. 1. Mediaș, biserica evanghelică, pictură murală de pe arcada navei; 2. Porumbeni Mari (jud. Harghita), biserica reformată, pictură murală (după LÁNGI – MIHÁLY); 3. Biserica reformată

din Turda Nouă la sfârșitul secolului al XIX-lea (după ORBÁN 1889); 4. Proiect pentru modernizarea incintei fortificate a bisericii reformatate din Turda Nouă (1734, MOL, S 84 No 0091);

41. 1. Proiectul din 1734, detaliu cu biserica; 2. Planul incintei de apărare a bisericii (*Debreczeni* 1928/ 070.); 3. Planul bisericii (*Debreczeni* nr. 1928/ 069.); 4. Turnul porții și biserica-cetate (*Debreczeni* 1928/ 067);
42. 1. Inscriptia din 1737 a turnului porții; 2. Turnul porții la mijlocul anilor 2000, cu batanții originali de poartă (www.mars.elte.hu/varak); 3. Turnul porții în 2007, din interior; 4. Imitație de ancadrament gotic în peretele incintei de apărare, spre vest;
43. 1. Inscriptie din 1740 reutilizată în „ancadrament”; 2. Turnul cu plan semicircular în partea sud-vestică a incintei; 3. Monumentul ridicat în memoria parohului Gyöngyössi János din 1859; 4. Turnul vestic al bisericii;
44. 1. Biserica dinspre sud-est; 2. Fațada sudică a navei; 3. Arcade pe fațada sudică a navei, arcada estică este acoperită de porticul neoclasicist; 4. Semn de pietrar în formă de elice; 5. Semn de pietrar în forma literei M; 6. Semn de pietrar în forma literei Z, tipul 1; 7. Semn de pietrar în forma literei Z, tipul 2;
45. 1. Porticul bisericii; 2. Inscriptia 1504 de pe vârful contrafortului corului; 3. Fereastra estică a corului, ulterior îngustată;
46. 1. Biserica dinspre nord-est; 2. Fereastra gotică a sacristiei; 3. Arcadă cu ancadrament de piatră în intercolumniul vestic al fațadei nordice a navei; 4. Interiorul navei;
47. 1. Amvonul neoclasicist cioplit din marmură (Kövecsi János și Schindler Mihály); 2. Latura concavă a amvonului decorată cu trandafiri și lăcrămioare; 3. Bolta gotică târzie a corului; 4. Consola bolții;
48. 1. Orga din cor (1822, Andreas Eitel); 2. Cheie de boltă în cor 3. Ancadramentul renașcentist al intrării sacristiei; 4. Ancadramentul ușii sacristiei, detaliu;
49. 1. Bolta sacristiei; 2. Consolă în bolta sacristiei; 3. Friză decorativă pictată pe coronamentul zidului navei; 4. Porțiunea frizei, cu tavanul casetat și cu structura de lemn a „bolții” actuale;
50. 1. Ionești (jud. Harghita), biserica unitariană, plan (după DÁVID 1981); 2. Moșna, biserica evanghelică, plan (după FABINI 2002); 3. Poieni-Turda, biserica reformată dinspre vest; 4. Poieni-Turda, biserica reformată, intrarea turnului;
51. 1. Poieni-Turda, biserica reformată dinspre sud-vest; 2. Intrarea navei din turn; 3. Urma intrării sudice a bisericii; 4. Intrarea de astăzi a bisericii;
52. 1. Interiorul bisericii; 2. Biserica demolată din Bisericiani (ilustrată datată 1905); 3. Biserica demolată din Bisericiani (imagine arhivă).

Capitolul V

Bibliografie

Prescurtări

Prescurtări bibliografice și de referințe

bev.	bevezető tanulmány
Bp.	Budapest
Buc.	București
cap.	capitol, capitolul
cf.	Conform
coord.	coordonator, coordonat
ed.	editat de, editor, editura, ediția
elab.	elaborat, elaborat de
F. l.	Fără loc
Hrsg.	Herausgegeben
il.	Ilustrația, ilustrațiile
jegyz.	jegyzetekkel ellátta
Kvár	Kolozsvár
Mss.	Manuscris
n.	nota, notele
p., pp.	pagina, paginile
pl.	Planșa
S.a.r.	Sajtó alá rendezte
sqq.	Sequentia
szerk.	szerkesztő, szerkesztette
Sz.n.	Személynév nélkül
v.	Vezi
vál.	Válogatta
vol.	volum, volumul

Prescurtări periodice, serii de volume colective

AA	Analecta Augustiniana
AAA	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae
AÉ	Archaeológiai Értesítő
AH	Ars Hungarica
AHA	Acta Historiae Artium

AK	Archaeológiai Közlemények
AMN	Acta Musei Napocensis
<i>Arhitectura religioasă</i>	<i>Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. I-V.</i> Ed. Muzeului Sătmărean. Satu Mare, 1999-2012.
AT	Ars Transsilvaniae
AUP	Annales Universitatis Apulensis. Series Historica
AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde
BudRég	Budapest Régiségei
Dolgozatok	Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat.
ÉÉ	Építés-Építészettudomány
EM	Erdélyi Múzeum
Közl	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából
LaHu	Lapidarium Hungaricum
LK	Levéltári Közlemények
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
Pagini	Pagini de Veche Artă Românească
RMM	Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă.

Prescurtări ale denumirilor de instituții și fonduri arhivistice, ale manuscriselor

AEREFA	Arhivele Eparhiei Reformate de Ardeal, Cluj-Napoca
APRCT	Arhiva parohiei romano-catolice din Turda
APRT	Arhiva parohiei reformate din Turda Veche
<i>Debreczeni</i>	<i>Debreczeni László vázlatkönyvei. 1929-1937. AEREFA.</i>
HD	<i>Historia Domus ecclesiae Torda. Ab anno 1929. Mss. în APRCT.</i>
KEMÉNY: DiplApp	Josephus KEMÉNY: <i>Diplomatarii Transilvanici Appendix. Mss.</i> Biblioteca Academiei, Cluj-Napoca.
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Bp., astăzi Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Bp.
MOL	Magyar Országos Levéltár
<i>Protocollum I.</i>	<i>Protocollum consistorii ecclesiae refor. Ujtordensis Ab ao. 1786 et ab ao. 1805. Mss. Arhiva Parohiei Reformate, Turda Nouă.</i>
TÉGLÁS	Fondul TÉGLÁS István. Colecție particulară.
TÉGLÁS: <i>Feliratok</i>	TÉGLÁS István: <i>Feliratok. Ms. 1911 In: TÉGLÁS.</i>

Bibliografie

Ediții de izvoare

- Bethlen Miklós
Önéletírása
Călători
CD
CDTR
DAP
DERNSCHWAM 1984
DL-DF 4.2
DIR C.
DRH C.
EGYHTEML
EOE
ERDKÁPJKV
ERDKIRKV
Erdélyi könyvesházak
FEKETE NAGY 1931
Függelék Enyedi
GÁLFI 2011
JAKAB 1870
- Gróf Bethlen Miklós önéleteírása. I-II. Kiadta SZALAY László. Pest, 1858.
Magyar Történelmi Emlékek II.
Călători străini despre Țările Române. I-X. Coord. Maria HOLBAN, Paul CERNOVODEANU. Buc., 1968-2001.
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Georgius FEJÉR. I-XI. Budae, 1829-1844.
Codex diplomaticus Transsilvaniae. I-III. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47. Bp., 1997, 2004, 2008.
Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány kolostorai. 1-3. füzet. Anyagát gyűjtötte. GYÉRESSY Béla. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai X, XIII, XIV. Bp., 1975-1978.
Hans DERNSCHWAM: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja TARDY Lajos. Bp., 1984.
Szerk. RÁCZ György: A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DL-DF 4.2). Bp., 2003.
Documente privind istoria României. C. Transilvania. Veacul XI-XIII. vol. I-II, Veacul XIV. vol. I-IV. Buc., 1951-1955.
Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. X-XV. Buc. 1977-2006.
Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. BUNYITAI Vince, RAPAICS Rajmond, KARÁCSONY János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKSICS József. I-V. Bp., 1902-1912.
Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I-XXI. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp., 1875-1898.
Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222-1599. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi BOGDÁNDI Zsolt és GÁFI Emőke. Erdélyi Történelmi Adatok. VIII.1. Kolozsvár, 2006.
Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi FEJÉR Tamás, RÁCZ Etelka, SZÁSZ Anikó. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 1-3. Szerk. JAKÓ Zsigmond. Kvár, 2003, 2005.
Erdélyi könyvesházak. III. S.a.r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/ 3. Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1994.
DR. FEKETE NAGY Antal: A Petróczy-levéltár középkori oklevelei. II. LK. 19 (1931) 1-2. 38-111.
Függelék Enyedi Pál énekéhez. Erdélyi Történelmi Adatok. 1 (1855) 193-218. Szerk. MIKÓ Imre.
GÁLFI Emőke: Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504-1518). ETF. 270. Kvár, 2011.
JAKAB Elek: Oklevéltár Kolozsvár történetének I. kötetéhez. Buda, 1870.

JezTÉvk	<i>Jézus társasága évkönyveinek jelentései a Báthoryak korabeli erdélyi ügyekről (1579-1613).</i> Gyűjtötte és közrebocsátja Dr. VERESS Endre. <i>Fontes Rerum Transilvanicarum.</i> V. 1921.
KARÁCSONY 1904	Dr. KARÁCSONY János: <i>A hamis, hibáskeltű, és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.</i> Bp., 1904.
KMJKV	<i>A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556).</i> I-II. Kivonatokban közlése és a bev. tan. írta: JAKÓ Zsigmond. <i>A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.</i> Bp., 1990.
QUELLENKR	<i>Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt.</i> I-IX. Kronstadt, 1886-1999.
REGSUPP	<i>Regesta supplicationum – A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak.</i> I-II. Összegegyűjtötte és földolgozta Dr. BOSSÁNYI Árpád. Bp., 1916, 1918.
SEGESVÁRI 1990	SEGESVÁRI Bálint <i>Történeti feljegyzései (1606-1654).</i> In: <i>Kolozsvári emlékirók.</i> Bev. BÁLINT József, vál. PATAKI József. Bukarest, 1990. 136-172.
Szalárdi	<i>Szalárdi János siralmas magyar krónikája.</i> Kiadja SZAKÁLY Ferenc. Bp., 1980.
Szaniszló	<i>Szaniszló Zsigmond naplói (1682-1711).</i> Közzéteszi TORMA Károly. Történelmi Tár XII-XIV (1889-1891).
TVMJKV	<i>Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607-1658.</i> Jegyz. közzéteszi DÁNÉ Veronka. <i>Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.</i> Kolozsvár, 2009.
TVTJKV	<i>Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603-1678.</i> Bev., jegyz. WOLF Rudolf. <i>Erdélyi Történelmi Adatok. VI. 1. Kvár,</i> 1993.
URKUNDENBUCH	Franz ZIMMERMANN, Carl WERNER, Gustav GÜNDISCH: <i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.</i> I-VII. Hermannstadt, Bukarest, Köln, 1892-1991.
WESSELÉNYI: Napló	WESSELÉNYI István: <i>Sanyarú világ. Napló 1703-1708.</i> I-II. Közzéteszi DEMÉNY Lajos, MAGYARI András. <i>Kriterion,</i> Bukarest, 1983, 1985.
ZsOKL	<i>Zsigmondkori oklevéltár.</i> I-II. Összeállította MÁLYUSZ Elemér. Bp., 1951-1958. III-IX. MÁLYUSZ Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. BORSA Iván. Bp., 1993-2004.

Lucrări generale

ANDREWS 2006	Frances ANDREWS: <i>The Other Friars. The Carmelite, Augustinian, Sack and Pied Friars in the Middle Ages.</i> Woodbridge, 2006
BALOGH 1943	BALOGH Jolán: <i>Az erdélyi renaissance.</i> I. 1460-1541. Kvár, 1943
BALOGH 1966	BALOGH Jolán: <i>A művészet Mátyás király udvarában.</i> Bp., 1966. I-II.
BĂRBULESCU 1994	Mihai BĂRBULESCU: <i>Potaissa. Studiu monografic.</i> Dissertationes Mvsei Potaissensis, 1. Turda, 1994
BINDING – UNTERMANN	BINDING, Günther – UNTERMANN, Matthias: <i>Kleine Kunstgeschichte der mittelalterlichen Ordenbaukunst in Deutschland.</i> Darmstadt 2001 ³
BUNYITAY 1883-1885	BUNYITAY Vincze: <i>A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.</i> I-III. Nagyvárad, 1883-1885
CSÁNKI I-V.	CSÁNKI Dezső: <i>Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.</i> I-V. Bp., 1890-1913
DÁVID 1996	DÁVID István: <i>Műemlék orgonák Erdélyben.</i> Kvár–Bp., 1996

- Dicționarul mănăstirilor* *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.* Coord. Adrian Andrei RUSU. Cluj-Napoca, 2000
- DONIN 1935 Richard Kurt DONIN: *Die Bettelordenskirchen in Österreich*. Baden bei Wien 1935
- DRĂGUȚ 1979 Vasile DRĂGUȚ: *Arta gotică în România*. București, 1979
- Encyklopedie* Pavel VLČEK – Petr SOMMER – Dušan FOLTÝN: *Encyklopedie českých klášterů*. Praha, 1998
- ENTZ 1994 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 11-13. században*. Kvár, 1994
- ENTZ 1996 ENTZ Géza: *Erdély építészete a 14-16. században*. Kvár, 1996
- FABINI 2002 Hermann FABINI: *Atlas der siebenbürgisch-sachsichen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. Band 1-2. Monumenta Verlag. Hermannstadt, 2002
- FRANKL 2000 Paul FRANKL: *Gothic architecture*. Revised by Paul CROSSLEY. New Haven – London, 2000 Pelican History of Art.
- FUXHOFFER 1803 Damianus FUXHOFFER: *Monasteriologia regni Hungariae*. Wespriimii, 1803. I-II.
- GERGELYI – WURM 1982 Otmar GERGELYI – Karol WURM: *Historické organy na Slovensku*. Bratislava, 1982.
- GERVERS-MOLNÁR 1972 GERVERS-MOLNÁR Vera: *A középkori Magyarország rotundái*. Művészettörténeti Füzetek 4. Bp. 1972.
- Gotika* *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Dušan BURAN a kolektív. Bratislava, 2003.
- GUTIERREZ 1983-1984 David GUTIERREZ OSA: *The Augustinians in the Middle Ages*. 1256-1356, 1357-1517. I-II Villanova, 1983-1984.
- GYÖNGYÖSSY – KERNY – SARUDI GyÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József: *Székelőföldi vártemplomok*. Bp., 1995.
- GYÖRFFY 1987-1998 GYÖRFFY György: *Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Bp., 1987-1998.
- Îndrumător* *Îndrumător în arhivele statului județul Cluj*. vol. II. Coord. Alexandru MATEI, Radu ARDEVAN. Îndrumătoare arhivistice 16. Buc., 1985.
- KÉNOSI – UZONI KÉNOSI TÓZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története*. I-II. Ford. MÁRKOS Albert, bev. tan. BALÁZS Mihály. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/ 1. Kvár, 2005, 2009.
- KMTL *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Szerk. KRISTÓ Gyula et alii. Bp., 1994.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Bp.-Kvár, 2003.
- Kunst in Österreich* *Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*. Band 2. Gotik. Hrsg. Günter BRUCHER. Wien, 2000.
- MAROSI 1997 MAROSI Ernő: *A középkor művészete II. 1250-1500*. Bp., 1997.
- MAROSI 2008 MAROSI Ernő: *A gótika Magyarországon*. Bp., 2008.
- MEZŐ 1996 MEZŐ András: *A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század)*. METEM 15. Bp., 1996.
- MEZŐ 2003 MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM 40. Bp., 2003.

- MKL Magyar katolikus lexikon. Szerk: DIÓS István – VICZIÁN János. I-XII. 1996-2007.
- MM Magyarország művészet 1300-1470 körül. I-II. Szerk. MAROSI Ernő. Bp., 1987.
- MRT Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/ 2. Szerk. TORMA István.
- ORBÁN 1868–1873 ORBÁN Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti természetrajzi s népismereti szempontból. I-VI. Pest, Bp., 1868-1873.
- ORBÁN 1889 ORBÁN Balázs: Torda város és környéke. Bp., 1889.
- Parler Die Parler und der Schöne stil 1350-1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgen. I-III. Hrsg. Anton LEGNER. Köln, 1978.
- RADOCSAY 1954 RADOCSAY Dénes: A középkori Magyarország falképei. Bp., 1954.
- ROMHÁNYI 2000 F. ROMHÁNYI Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000.
- RÜSZ-FOGARASI 2003 RÜSZ-FOGARASI Enikő: Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală. Cluj-Napoca, 2003.
- SARKADI NAGY 2012 Emese SARKADI NAGY: Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania. Studia Jagellonica Lipsiensia 9. Ostfildern, 2012.
- SCHENKLUHN 2000 Wolfgang SCHENKLUHN: Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa. Darmstadt, 2000.
- SEBESTYÉN – Gheorghe SEBESTYÉN – Victor SEBESTYÉN: Arhitectura Renașterii în SEBESTYÉN Transilvania. Buc., 1963.
- Sigismundus Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387-1437. Szerk. TAKÁCS Imre. Mainz, 2006.
- Súpis pamiatok Súpis pamiatok na Slovensku. Ivan HARMINC et alii. I-IV. Bratislava, 1967.
- TAGÁNYI – RÉTHY – TAGÁNYI Károly – Dr. RÉTHY László – KÁDÁR József: Szolnok-Doboka KÁDÁR vármegye monographiája. I-VI. Deés, 1900-1903.
- TONK 1979 TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.
- TRÓCSÁNYI 1988 TRÓCSÁNYI Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben. 1690-1740. A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet. Bp. 1988.
- VĂTĂȘIANU 1959 Virgil VĂTĂȘIANU: Istoria artei feudale în Țările Române. I. Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului. Buc., 1959.
- VĂTĂȘIANU 1967 Virgil VĂTĂȘIANU: Istoria artei Europene. vol. I. Epoca medie. Buc., 1967.
- ZOVÁNYI 1977 ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. javított és bővített kiadás. Budapest, 1977.

Lucrări speciale

- ADRIÁNYI 1975 Gábor ADRIÁNYI: Die Augustiner-Eremiten in Ungarn. In: Scientia Augustiniana. Studien über Augustinus, den Augustinianismus und den Augustinerorden. Festschrift für Adolar Zumkeller zum 60. Geburtstag. Hrsg. Cornelius Petrus MAYER – Willigis ECKERMANN. Cassiciacum 30. Würzburg, 1975. 719-732.

- Aranyos-vidék* *Aranyos-vidék magyarsága. Aranyosszék, Torda és vidéke a változó időben.* Szerk. KESZEG Vilmos, SZABÓ Zsolt. Kvár, 2006.
- Art and the Augustinian Order* *Art and the Augustinian Order in Early Renaissance Italy.* Ed. Louise BOURDUA – Anne DUNLOP. Hampshire – Burlington, 2007.
- Arte e spiritualità* *Arte e spiritualità negli ordini mendicanti. Gli Agostiniani e il Capellone di San Nicola a Tolentino.* A cura del Centro Studi „Agostino Trapé”. Roma, 1992
- AVRAM 2006 Alexandru AVRAM: *Municipiul Mediaş. Topografia monumentelor din Transilvania.* Bibliotheca Brukenthal III. Sibiu, 2006.
- AVRAM – BUCUR 1999 Alexandru AVRAM – Ioan BUCUR: *Sibiu. Centrul istoric.* Topografia monumentelor istorice din Transilvania. 5.1.1. Ed. Cristoph MACHAT. Köln, 1999.
- AVRAM – DÁVID 1996 Alexandru AVRAM – DÁVID Ferenc: *A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése.* In: AH XXIV (1996). 2. 177-188.
- B. NAGY 1970 B. NAGY Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1970.
- B. NAGY 1973 B. NAGY Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII-XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak.* Bukarest, 1973.
- B. NAGY 1977 B. NAGY Margit: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok.* Bukarest, 1977.
- BÁGYUJ 1957 BÁGYUJ Lajos: *Beszámoló a kolozsvári Szent Mihály-templom 1956/ 57. évi helyreállítási munkálatairól.* In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. BODOR András et al. Bukarest, 1957. 24-32.
- BAJUSZ 2005 Sz.n. (BAJUSZ István): *Bevezető.* In: *Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések. I/ 1.* Szerk. BAJUSZ István. Sapientia Könyvek 42. Kvár, 2005. 9-14.
- BÁLINT 2006 BÁLINT Ágnes: *Brassó, Szűz Mária-plébániatemplom (Fekete-templom).* In: *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában. 1387-1437. Kiállítási katalógus. 7.101.* Szerk. TAKÁCS Imre. Bp. – Luxemburg, 2006. 659-660.
- BÁLINT 2009 BÁLINT Ágnes: *Biserica Neagră din Braşov – noi propuneri privind cronologia şi contextul construcţiei.* In: AT XIX.(2009). 5-18.
- BALOGH 1985/ 1 BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.* Bp., 1985.
- BALOGH 1985/ 2 BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet.* Bp., 1985.
- BARABÁS 1872 BARABÁS József: *Jegyzetek a n.-enyedi Ven. Tractus legrégibb protocollumából 1752-ben.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap XV (1872). 1399.
- BARABÁS 2005 BARABÁS Kisanna: *Adalékok a marosvécsi református templom építés- és berendezéstörténetéhez.* Korunk, III/ 16 (2005), február. 96-100.
- BARTOS 1994 BARTOS György: *Megjegyzések a soproni ferences templom és kolostor építéstörténetéhez.* In: *Koldulórendi.* 177-194.
- BĂRBULESCU 1998 Mihai BĂRBULESCU: *De la începuturile civilizaţiei la sinteza românească.* In: *Istoria României.* red. Mihai BĂRBULESCU et alii. Buc., 1998.
- BĂRBULESCU 2008 Mihai BĂRBULESCU: *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische fürstengrab von Turda.* Publicaţiile Institutului de Studii Clasice. Cluj-Napoca, 2008.

- BENKŐ 1781 BENKŐ József: *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis per terram Transsilvanicam, maxima dioeceseos suae parte olim exporrecti, explanatio*. I-II. Viennae, 1781.
- BERTALAN 1994 BERTALAN Vilmosné: Az óbudai klarissza kolostor. In: *Koldulórendi*. 153-175.
- BEȘLIU MUNTEANU 2006 Petre BEȘLIU MUNTEANU: *Primăria veche din Sibiu. Casa, oameni, muzeul*. Bibliotheca Brukenthal I. Sibiu, 2006.
- BETHLEN 1789 Wolfgangi de BETHLEN *Historia de rebus Transsilvanicis*. Tomus quintus. Hunc recognovit, supplevit, Praefatione ac Indice instruxit Josephus BENKŐ. Cibinii, 1789.
- BICZÓ 1985 BICZÓ Piroska: *A bátmonostori ásatások*. In: *Középkori régészetünk eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk. FODOR István – SELMECZI László. Bp., 1985. 363-372.
- BICZÓ – KISS BICZÓ Piroska – KISS Etele: *Limoges-i tál Bátmonostorról (Bács-Kiskun m.)*. In: *A tatárjárás*. Kiállítási katalógus. Szerk. RITOÓK Ágnes, GARAM Éva. Bp., 2007. 75-76
- BICSOK 2001 BICSOK Zoltán: „Torda nemes városának históriája, eredete, változásai...” In: CSIPKÉS 2001. 5-33.
- BICSOK 2006 BICSOK Zoltán: *A nemes város intézménye Tordán*. In: *Aranyos-vidék*. 103-116.
- BINDING 1982 BINDING Günther: *Die Franziskaner-baukunst im deutschen Sprachgebiet*. In: *800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters*. Krems-Stein 1982. 431-460.
- BOGUSŁAW – MATEUSZ 2008 BOGUSŁAW Czechowicz – MATEUSZ Kapustka: *Hunyadi Mátyás uralkodása és képzőművészeti reprezentációja Sziléziában és Lausitzban*. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban. 1458-1490*. Kiállítási katalógus. Szerk.: FARBAKY Péter et alii. Bp., 2008. 77-87.
- BÓNA 1998 BÓNA István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.
- BOROVICZÉNY 1991 BOROVICZÉNY Károly-György: *Cruciferi sancti regis Stephani. Tanulmányok a stefaniták, egy középkori magyar ispotályos rend történetéből*. Orvostörténeti Közlemények. XXXVII-XXXVIII. (1991-1992). 7-48.
- BRATU 1985 Anca BRATU: *Biserica ortodoxă în satul Strei*. In: *Pagini V/ 1* (1985). 234-283
- BURNICHIOIU 1999 Ileana BURNICHIOIU: *Despre tipologizare în arhitectură: bisericile gotice din Transilvania cu închideri de altar în ax*. In: *Arhitectura religioasă*. I. 107-120.
- BURNICHIOIU 2006 Ileana BURNICHIOIU: „Biserica mică” a cetății Aiudului în surse din secolul al XIX-lea. In: *AUP*. I.(2006) 7-23
- BUZÁS 1990 BUZÁS Gergely: *Visegrád, királyi palota 1. A kápolna és az északkeleti palota*. LAHU 2. Pest megye. Szerk. LŐVEI Pál. Bp., 1990.
- BUZÁS 1999 BUZÁS Gergely: *A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a későgótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon*. In: *Arhitectura religioasă*. I. Coord. KISS Imola, SZÓCS Péter Levente. 1999. 135-162.
- BUZÁS 2001 BUZÁS Gergely: *A kolozsvári Farkas utcai egykori ferences templom és Erdély késő gótikus építésze*. In: *EM*. 63(2001). 38-50.
- BUZÁS – SZŐKE BUZÁS Gergely – SZŐKE Mátyás: *A visegrádi vár és királyi palota a 14-15. században*. In: *Castrum Bene* 2/ 1990. *Várak a későközépkorban*. Szerk. Juan CABELLO. Bp. 1992. 132-156.

- De CEVINS 2003 Marie-Madeleine de CEVINS: *Az egyház a középkori magyar városokban*. Budapest, 2003.
- CHIRILĂ – HOPÂRTEAN 1978 Eugen CHIRILĂ – Ana HOPÂRTEAN: *Tezaurul monetar de la Turda*. Potaissa I (1978). 59-74.
- COSMA 2000 Călin COSMA: *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. Chr.* Teză de doctorat. Mss. Cluj-Napoca, 2000.
- CSENGEL – GERE CSENGEL Péter – GERE László: *Előzetes jelentés a városlődi karthauzi kolostor kutatásáról*. Műemlékvédelmi Szemle VI/ 1 (1996). 53-84.
- CSETRI 2000 CSETRI Elek: *A régi Torda nevezetességeiről*. In: *Művelődés A kibontakozás ígérete. Antológia a Művelődés 1968-1975-ös évfolyamaiból*. Szerk. GÁBOR Dénes, SÜTŐ Ferenc. Kvár, 2000. 90-93.
- CSETRI 2006 CSETRI Elek: *Aranyosszék kialakulásáról*. In: *Aranyos-vidék*. 35-35
- CSIPKÉS 2001 BICSOK Zoltán: *Torda város története és statútuma*. Csipkés Elek kézírata 1823-ból. Erdélyi Tudományos Füzetek 229. Kvár, 2001.
- DÁVID 1981 DÁVID László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.
- DÁVID 2008a DÁVID László: *Református vártemplomok*. In: *Műemlékügy*. 53-60.
- DÁVID 2008b DÁVID László: *A homoródkarácsonfalvi unitárius műemlék templom*. In: *Műemlékügy*. 79-83.
- DÁVID 2008c DÁVID László: *Az éneklőszék*. In: *Műemlékügy*. 91-94.
- DRASKÓCZY 2008 DRASKÓCZY István: *Erdély sótermelése az 1530-as években*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus XIII., fasc. 3 (2008). 31-69.
- DRĂGUȚ 1972 Vasile DRĂGUȚ: *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*. PAGINI II (1972). 7-83.
- DRĂGUȚ 1976 Vasile DRĂGUȚ: *Picturile murale de la Mediaș, o importantă recuperare pentru istoria artei transilvănene*. RMM. 45/ 2 (1976) 11-22.
- DULDNER 1892 Johannes DULDNER: *Gabriel Polnar, Bischof von Bosnien*. AVSL, 24/ 2(1892).
- DUMITRACHE 1978 Mariana DUMITRACHE: *Un sistem de fundare necunoscut descoperit la incinta cetății orașului Aiud*. In: RMM. 1978.
- EME Emlékkönyv *Emlékkönyv a tordai fejedelmi curia „Magyar Közművelődési Ház” felavatási ünnepélye alkalmából az „Erdélyi Múzeum Egyesület”-nek Tordán, 1913 október hó 11-13. napján együttesen megtartott vándorgyűlése emlékezetére*. Összeállította HARMATH Domokos. Torda, 1913.
- EMŐDI 1999 EMŐDI Tamás: *Cercetări efectuate la Biserica reformată din Săcuieni, (jud. Bihor)*. In: *Arhitectura religioasă*. I. 188-213.
- EMŐDI 2011 EMŐDI Tamás: *Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelmi palotabelső művészetéhez*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila. Kvár, 2011. 115-138.
- ENTZ 1942 ENTZ Géza: *A dési református templom*. Erdélyi Tudományos Füzetek 141. Kvár, 1942.
- ENTZ 1943 ENTZ Géza: *A székelyudvarhelyi római katolikus plébániatemplom*. KÖZL 3 (1943). 99-112.
- ENTZ 1948 ENTZ Géza: *A kolozsvári Farkas utcai templom*. Kvár, 1948.

- ENTZ 1957 ENTZ Géza: *Művészek és mesterek az erdélyi gótikában*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. BODOR András et al. Bukarest, 1957. 249-264.
- ENTZ 1958 ENTZ Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958.
- ENTZ 1963 ENTZ Géza: *A kerci (cîrțai) cisztercita építóműhely*. MÉ. XII/ 3-4(1963) 121-146.
- ENTZ 1978 ENTZ Géza: *Die römisch-katolische Pfarrkirche von Torda*. AHA 24 (1978). 153-158.
- ENTZ – K. SEBESTYÉN ENTZ Géza – K. SEBESTYÉN József: *A széki református templom*. Kvár, 1947.
- ENTZ G. A. 1982a Géza Antal ENTZ: *Die Hl. Nikolaus-kirche von Eperjes (Prešov)*. In: AAA 34 (1982). 213-220.
- ENTZ G. A. 1982b ENTZ Géza Antal: *Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetében a 14-15. században*. MÉ 31 (1982/ 3). 182-190.
- ENTZ G. A. 1984 Géza Antal ENTZ: *Die Pfarrkirchen von Klausenburg und Mühlbach in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Baugeschichte und Stilbeziehungen*. In: AHA 30 (1984). 65-108.
- ERCSEY 1837 ERCSEY József: *Útazás nemes Thorda vármegye alsó kerületének nevezetesebb járásaiban*. Nemzeti Társalkodó. 1837. 289-300, 305-316.
- ÉRSZEGI 1990 ÉRSZEGI Géza: *A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez*. In: *Castrum Bene* 2/ 1990. *Várak a későközépkorban*. Szerk. Juan CABELLO. Bp. 1992.
- F. TÓTH 1958 F. TÓTH Rózsa: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában*. BUDRÉG 18 (1958). 365-382.
- FABINI 1982 Hermann FABINI: *Sibiul gotic*. Buc., 1982.
- FABINI 1996 Hermann FABINI: *Die Kirchenburg in BIRTHÄLM. Baudenkmäler in Siebenbürgen*. 6. Hermannstadt, 1996.
- FALLENBÜCHL 1943 FALLENBÜCHL Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. A Szent István Akadémia II. Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Értekezései. III/ 3. Bp., 1943.
- FARBAKY 1990 FARBAKY Péter: *A budai ágostonos (majd ferences) templom és kolostor*. MÉ XXXIX/ 3-4 (1990). 166-197.
- Farkas utcai templom* *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. ENTZ Géza és KOVÁCS András tanulmányaival. Bp.–Kvár, 1996.
- FERENCZI 1996 FERENCZI István: *Torda váráról*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor, TONK Sándor. Kvár, 1996. 187-207.
- FIEDLER 2008 Uwe FIEDLER: *Bulgars in the Lower Danube Region. A survey of the archaeological evidence and of the state of current research*. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Ed. Florin CURTA. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages. 2. Leiden – Boston, 2008. 152-173.
- FIREA 2002-2003 Ciprian FIREA: *Artă și patronaj artistic în Transilvania medievală – polipticul din Sibiu*. AT 12-13 (2002-2003). 123-138.
- FIREA 2013 Ciprian FIREA: *FIREA 2013 Ciprian FIREA: „Per bireti nostri capiti impositionem investimus...” Arhipresbiteri, însemne heraldice și artă în Renașterea timpurie din Transilvania*. AT 23 (2013). 99-122.
- FLEȘER – INEL Gheorghe FLEȘER – Constantin INEL: *Biserica fortificată reformată din Benic (jud. Alba)*. In: *Palate, castele și cetăți din Transilvania*. Ed. Constantin BĂJENARU. Muzeul Țării Făgărașului. Făgăraș, 2000. 110-118.

- FLÓRA 2010 FLÓRA Ágnes: „Amely ebet ez előtt mostál, most is azont mosd”. Egy 16. századi fürdőházi jelenet érdekességei. *Korunk* III/ 21 (2010 október). 22-27.
- FLÓRA 2011 FLÓRA Ágnes: *Jelkép, erény, reprezentáció. A kora újkori Kolozsvár tanácsháza, mint a városvezetés egyik reprezentációs színtere*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila. Kvár 2011. 149-166.
- FODOREAN 2006 Florin FODOREAN: *Drumurile din Dacia Romană*. Cluj-Napoca, 2006.
- FRITSCH 2008 Susanne FRITSCH: *Augustiner in der Stadt. Ansiedlung, Position und Aufgaben der Augustinerklöster in spätmittelalterlichen Städten*. In: *Bettelorden im Mittelalter: Geschichte, Kunst, Spiritualität. Beiträge zur Kirchengeschichte Niederösterreichs* 15. Hgg. Heidemarie SPECHT, Ralph ANDRASCHKE-HOLZER. Sankt-Pölten, 2008. 198-210.
- FÜGEDI 1972 FÜGEDI Erik: *Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon*. Századok, CVI (1972/ 1). 69-95.
- Függelék Függelék. In: B. NAGY 1970.
- G. LÁSZAY 1994 G. LÁSZAY Judit: *A szécsényi ferences kolostor építéstörténete a 17. század végéig*. In: *Koldulórendi*. 491-516.
- Gepizii Gepizii. *Războinici și artizani*. Catalog de expoziție. Editor: Corneliu GAIU. Bistrița, 2011.
- GEREVICH 1966 GEREVICH László: *A budai vár feltárása*. Bp. 1966.
- GILL 1996 Meredith J. GILL: *Augustinian hermits*. In: *The Dictionary of Art*. Ed. by JANE Turner. London, 1996. Vol. I. 725-726.
- GOJDIČ 1998 Ivan GOJDIČ: *East Slovakian Towns with Lentil-Shaped Squares*. In: Tusnad 1998. Coord. BENCZÉDI Sándor, HLAVATHY Izabella. Sfîntu Gheorghe, 1999. 47-49.
- GROSS 2002 Lidia GROSS: *Ordinul și confreria „Sfântului Spirit” în Transilvania*. *Anuarul Institutului de Istorie*. 41 (2002). 9-24.
- GROZA 2008-2009 Horațiu GROZA: *Un monument de arhitectură medievală: palatul voievodal din Turda*. AMN, 45-46/ 2 (2008-2009). 233-251.
- GROZA 2010 Horațiu GROZA: *Palatul voievodal din Turda în documente medievale și moderne*. AMN, 47/ II (2010). 109-122.
- GÜNDISCH – STREITFELD Gustav GÜNDISCH – Theobald STREITFELD: *Der Umbau der Mülbacher Marienkirche im 15. Jahrhundert und seine geschichtlichen Voraussetzungen*. In: *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*. AVSL. Dritte Folge. Band 13. Köln–Wien, 1978. 60-80.
- GYÖRGY 2004 GYÖRGY Ferenc: *Az ótordai római katolikus plébániatemplom felújításának problematikája az újkorban*. Mss., 2004. *Lucrare de licență la Cursul postuniversitar de specializare în reabilitarea monumentelor istorice*. Universitatea Babeș-Bolyai – Fundația Transilvania Trust, Cluj-Napoca.
- HALAVÁTS 1908 HALAVÁTS Gyula: *Keresztényszigeti és pókafalvi emlékek*. In: *AÉ*. 28 (1908) 193-196.
- HALMOS 2004 HALMOS Balázs: *Adalékok a gyulafehérvári Lázói-kápolna reneszánsz díszítéséhez*. *ÉE*. 32 (2004) 3-4. 265-287.
- HARHOIU – SPÂNU – GÁLL Radu HARHOIU – Daniel SPÂNU – Erwin GÁLL: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca, 2011.

- HARIS 1994 HARIS Andrea: *A vasvári domonkos kolostor építéstörténete*. In: *Koldulórendi*. 197-234.
- HARIS 2002 HARIS Andrea: *Vasvár, volt domonkos kolostor*. In: LAHU 6. 541-566.
- HARMATH 1913 HARMATH Domokos: *A „Közművelődési Ház” létesítéséről*. In: *EME Emlékkönyv*. 16-23.
- HEGEDŰS 1868 HEGEDŰS Sámuel: *A nagy-enyedi ref. egyházmegye és az abban lévő egyházak történelme*. In: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára*. 1868. XI. Kolozsvártt, 1868.
- HEGYI 2007 HEGYI Géza: *Posesiunile bisericești în Transilvania în Evul Mediu*. Mss. Cluj-Napoca, 2007.
- HESS 1636 Guillaume HESS: *Emblemata Sacra de Fide, Spe, Charitate*. Antverpiae, 1636.
- HINTS 1988-89 HINTS Miklós: *Épült itt helyben, Tordán. Adalékok a nevezetes tordai fahíd történetéhez*. Művelődés 58. (2005) nov-dec. 16-19.
- HINTS 2006 HINTS Miklós: *Torda mai helynevei*. In: *Aranyos-vidék*. 161-182.
- Hoffmayer Hoffmayer Simon szobrász élete és munkássága. In: B. NAGY 1977. 94-112.
- HOREDT 1958 Kurt HOREDT: *Cea mai veche cetate feudală din Transilvania: cetatea Turda de la Moldovenești*. In: K. H.: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*. Buc., 1958. 132-145.
- HORWATH 1940 Walter HORWATH: *Siebenbürgisch-Sächsische Kirchenburgen*. Hermannstadt, 1940.
- HUNYADI 2002 HUNYADI Zsolt: *Cruciferi domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam... A johanniták Magyarországon a 14. század végéig*. *Aetas* 17/ 4 (2002). 52-76.
- IAMBOR 1977 Petre IAMBOR: *În legătură cu localizarea cetății Sînmiclăuș (Turda)*. AMN 14 (1977). 309-313.
- ISTRATE 2007 Angel ISTRATE: *Biserica mănăstirii dominicane din Sighișoara. Observații arheologice*. In: *Arhitectura religioasă IV* (2007). 131-144.
- J. DANKÓ – SZEKÉR J. DANKÓ Katalin – SZEKÉR György: *A sárospataki ferences kolostor kutatása*. In: *Koldulórendi*. 359-376.
- JAKÓ 2000 JAKÓ Zsigmond: *Aranyosmente múltjából*. In: *Művelődés. A kibontakozás ígérete. Antológia a Művelődés 1968-1975-ös évfolyamaiból*. Szerk. GÁBOR Dénes, SÜTŐ Ferenc. Kvár, 2000. 95-99.
- JAKÓ 1997 JAKÓ Zsigmond: *A kolozsmonostori apátság és hiteleshely a szekularizációig*. In: J. Zs.: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. METEM. Bp., 1997. 133-240.
- JANKÓ 2001 JANKÓ Annamária: *A második katonai felmérés*. Hadtörténeti Közlemények. CXIV (2001, 1). 103-127.
- JÁNÓ 1994 JÁNÓ Mihály: *A gelencei műemléktemplom. „horror vacui” füzetek 1*. Seps-Szentgyörgy, 1994.
- JÉKELY 2009 JÉKELY Zsombor: *A Kolozs megyei Bádok falképei és az erdélyi falfestészet*. In: *Colligate fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. KIS Tímea et al. Bp., 2009.
- JÉKELY – KISS JÉKELY Zsombor – KISS Lóránd: *Középkori falképek Erdélyben. Értékmentés a Teleki László Alapítvány támogatásával*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Bp., 2008.

- JÉKELY – LÁNGI 2009 JÉKELY Zsombor – LÁNGI József: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország északkeleti megyéiből*. Szerk.: KOLLÁR Tibor. Bp., 2009.
- JENEI 2007 Dana JENEI: *Pictura murală gotică din Transilvania*. Buc., 2007.
- Johannes Aquila Johannes Aquila és a 14. századi falfestészete. *Tanulmányok és dokumentumok a budapesti Országos Műemléki Felügyelőség gyűjteményéből*. – Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. *Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts Budapest*. Szerk. MAROSI Ernő. Bp., 1989.
- JUHÁSZ 1989 JUHÁSZ Kálmán: *Az aradi káptalan (1135-1552). Történeti áttekintés*. Századok CXXIII (1989, 3-4). 494-505.
- KANYARÓ 1898 KANYARÓ Mihály: *Templomi érdekes feliratok*. Aranyosvidék VIII/ 33. (1898. aug. 13). 133-134.
- KÁRPÁTI 2002 KÁRPÁTI Gábor: *Pécs, Ágostonos tér*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Szerk. MARTON Erzsébet, KISFALUDI Júlia. Bp., 2002. 237.
- KAZINCZY 1944 KAZINCZY Ferenc: *Erdélyi levelek*. I-II. Bev. Dr. KRISTÓF György. Erdélyi ritkaságok 16. Kvár, 1944.
- KERNY – MÓSER KERNY Terézia – MÓSER Zoltán: *Képet öltött az Ige. Johannes Aquila freskói*. Bp., 2010.
- KELEMEN 1977 KELEMEN Lajos: *A szováti falfestmények*. In: K. L. Művészettörténeti tanulmányok. I. Bukarest, 1977. 114-119.
- KESZEG 2006 KESZEG Anna: *Mit látott Kazinczy Tordán? Az 1816-os Kazinczy–Gyöngyössi találkozásról*. In: *Aranyos-vidék*. 285-301.
- KIS 2010 KIS Attila: *Pécs, Ágostonos tér*. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2009*. Szerk. REZI KATÓ Gábor et al. Bp., 2010. 308-309.
- KISS 1978 Andrei KISS: *Relațiile dintre Turda Veche și Turda Nouă în cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XVII-lea*. Potaissa I (1978). 75-92.
- KISS 1994 KISS András: *Ó- és Újtorda viszonya a XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedében*. In: K. A.: *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994. 143-161.
- KISS 1999 KISS Imola: *Edificii eclesiastice cu plan central. Rotonda de la Pelișor*. In: *Arhitectura religioasă*. I. 76-96.
- KISS 2002 KISS Lóránd: *Ótorda – római katolikus plébániatemplom (részleges belső falkutatása)*. Mss. Marosvásárhely, 2002.
- KLEIN 1978 Albert KLEIN: *Baugeschichte der evangelischen Kirche in Mülbach*. In: *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*. AVSL. Dritte Folge. Band 13. Köln–Wien, 1978. 23-59.
- Koldulórendi Koldulórendi építészeti emlékek a középkori Magyarországon. *Tanulmányok*. Szerk. HARIS Andrea. Művészettörténet – Műemlékvédelem VII. Bp., 1994.
- KOPPÁNY 2002 KOPPÁNY Tibor: *Pápoc középkori egyházi épületei*. In: LAHU 6. 117-138.
- KOSZTA 2000 KOSZTA László: *Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 41-80.
- KOVÁCS 1993 KOVÁCS András: *Bistrița, biserica evanghelică*. Monumentele Transilvaniei 2. Sepsiszentgyörgy, 1993.

- KOVÁCS 1996a KOVÁCS András: *Gyulafehérvár – Szent Mihály székesegyház*. Erdélyi Múemlékek 26. Kvár, 1996.
- KOVÁCS 1996b KOVÁCS András: *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye*. In: *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján*. Szerk. Dr. MARTON József. Kvár, 1996. 191-201.
- KOVÁCS 1997 KOVÁCS András: *Kolozsmonostor – római katolikus kálvária templom*. Erdélyi Múemlékek 27. Kvár, 1997.
- KOVÁCS 1998 KOVÁCS András: *Fișă de monument*. Mss. 1998, Gundelsheim/ Neckar, Colecția Săchsischer Kulturtrat.
- KOVÁCS 2007a KOVÁCS András: *Épületek emlékezete – Nevezetes épületek Erdélyben*. Múltidéző zsebkönyvtár. Sorozatszerk. HORN Ildikó. Bp., 2007.
- KOVÁCS 2007b KOVÁCS András: *A középkori kolostor építkezéseinek maradványai*. In: PAPP Szilárd, KOVÁCS András, SIPOS Gábor: *A kolozsvári Farkas utcai templom történeti és művészettörténeti kutatása*. Mss., 2007.
- KOVÁCS 2010a KOVÁCS András: *The Transylvanian pilgrims of El Camino. Corbels of the sanctuary of Homoródjánosfalva (Ionești RO)*. In: *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on his Seventieth Birthday*. Ed. VARGA Livia, BEKE László, JÁVOR Anna, LŐVEI Pál, TAKÁCS Imre. Bp., 2010. 493-500.
- KOVÁCS 2010b KOVÁCS András: *A sepsiszentgyörgyi vártemplom reneszánsz ajtókeretéről*. In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. SIPOS Gábor, PÁL Judit. Kvár, 2010. 171-176.
- KOVÁCS KISS 2001 KOVÁCS KISS Gyöngy: *Hagyomány vagy történelmi tény? Mátyás király szülőháza és adómentességet biztosító kiváltságlevele*. In: K. K. Gy.: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001. 7-12.
- KÖVÁRI 1914 KÖVÁRI Ernő: *A vajdahunyadi róm. kath. templom középkori szentélye*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. 5. (1914, 2). 450-454.
- KRÄHLING – LACZKOVICS KRÄHLING János – LACZKOVICS János: *De L’Orme rendszerű deszkaíves térlefedések Magyarország újkori templomépítészetében*. ÉÉ. XXXIV. (2006) 3-4. 361-385.
- KRALOVÁNSZKY 1994 KRALOVÁNSZKY Alán: *Koldulórendek Székesfehérvárott és Veszprém megyében*. In: *Koldulórendi*. 91-104.
- KRCHO – SZEKÉR KRCHO János – SZEKÉR György: *Adalékok a kassai ferences templom építéstörténetéhez*. In: *Koldulórendi*. 333-358.
- KUBINYI 1961 KUBINYI András: *Buda város pecséthasználatának kialakulása*. Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV (1961) 109-146.
- KUBINYI 1999a KUBINYI András: *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*. In: K. A.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM könyvek 22. Bp., 1999. 269-286.
- KUBINYI 1999b KUBINYI András: *Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon*. In: K. A.: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. METEM könyvek 22. Bp., 1999. 253-267.

- KUBINYI 2004 KUBINYI András: *Ispotályok és városfejlődés a késő középkori Magyarországon*. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. NEUMANN Tibor. *Analecta Mediaevalia* II. 187-195. Bp., 2004.
- KUBINYI 2006a KUBINYI András: „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? *Urbs*. I (2006) 51-61.
- KUBINYI 2006b KUBINYI András: *Városfejlődés a középkori Magyarországon*. In: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*. Szerk.: Ferenczi László, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp., 2006. 153-174.
- Kúriák földje Kúriák földje Háromszék. Szerk. NAGY Balázs. Sepsiszentgyörgy, 2005.
- KUTNYÁNSZKY 2000 KUTNYÁNSZKY Ildikó: *A koldulórendek és építészetük az árpád-kori Magyarországon*. In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára*. Szerk. ROSTÁS Tibor, SIMON Anna. Bp., 2000. 83-127.
- KÜHLBRANDT 1898 Ernst KÜHLBRANDT: *Die ev. Stadtpfarrkirche A. B. in Kronstadt*. Kronstadt, 1898.
- LÁNGI – MIHÁLY LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc: *Erdélyi falképek és festett faberendezések I-III*. Bp., 2002-2006
- LÁZÁR 1888 Gr. LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai. 1541-1711. X. Belső-Szolnokmegye főispánjai*. Századok XXII (1888, 10.) 911-931.
- LUBIN 1672 Augustus LUBIN: *Orbis Augustinianus sive Conventuum Ordinis Eremitarum S. Augustini Chorographica et Topographica descriptio*. Parisiis 1672.
- LUKÁCS 1994 LUKÁCS Zsuzsa: *Előzetes beszámoló a Szeged-alsóvárosi ferences kolostor kutatásáról*. In: *Koldulórendi*. 437-490.
- LUKÁCS 2000 LUKÁCS Zsuzsa: *A Szeged-alsóvárosi középkori ferences kolostoregyüttes*. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 143-192.
- LUPESCU 2005 LUPESCU Radu: *Kolozsvár korai történetének buktatói*. EM. LXVII (2005, 3-4.) 25-77.
- LUPESCU – KOVÁCS LUPESCU Radu – KOVÁCS Zsolt: *Cluj-Napoca, b-dul 21. Decembrie 1989 nr. 14*. Mss. 2010.
- LUPESCUNÉ MAKÓ 2004 LUPESCUNÉ MAKÓ Mária: *A Domonkos Rend középkori erdélyi kolostorainak adattára*. Történelmi Szemle. 46 (2004, 3-4). 339-384.
- LUX 1913 LUX Kálmán: *A tordai „Magyar Közművelődési Ház” épülete*. In: *EME Emlékkönyv*. 24-27
- MACHAT 1972 Christoph MACHAT: *Die Bergkirche zu Schäßburg und die mittelalterliche Baukunst in Siebenbürgen*. München, 1972.
- MACHAT 1983 Christoph MACHAT: *Über den rheinischen Charakter der Kerzen Zisterzienserbauten*. In: *Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege*. Hsg. Christoph MACHAT. München, 1983.
- MAJLÁTH 1889 MAJLÁTH Béla: *Maylád István*. Bp., 1889.
- MÁLYUSZ 1943 MÁLYUSZ Elemér: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon*. Egyháztörténet. 1 (1943) 427-440.
- MARCU ISTRATE 2007 Daniela MARCU ISTRATE: *Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică*. Alba Iulia, 2007.
- MARCU ISTRATE 2012 Daniela MARCU ISTRATE: *Turnul bisericii evanghelice din Saschiz*. In: *Arhitectura religioasă V*. 151-176.

- MAROSI 1969 MAROSI Ernő: *Tanulmányok a kassai Szent Erzsébet templom középkori építéstörténetéhez*. MÉ 18 (1969). I. 1-45, II. 89-126.
- MAROSI 1974 MAROSI Ernő: *Einige tendenziöse Planänderungen. Der Ungarischen architektur des vierzehnten Jahrhunderts*. Acta Technica Academiae Scientiarum Hungaricae. 77 (1974, 1-3). 297-354.
- MAROSI 1994 MAROSI Ernő: *A koldulórendi építészet Magyarországon*. In: *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Művészettörténet – Műemlékvédelem. VII. Szerk: HARIS Andrea. Bp., 1994. 39-62.
- MÂNDRESCU 1999 Gheorghe MÂNDRESCU: *Arhitectura în stil Renaștere la Bistrița*. Cluj-Napoca, 1999.
- MÂNDRESCU 2004 Gheorghe MÂNDRESCU: *Renaissancesstil in der Bistritzer Architektur*. Cluj-Napoca, 2004.
- MÂNZAT 1926 George MÂNZAT: *Monografia orașului Dej*. Bistrița, 1926.
- Medieval Visegrád Ed. József LASZLOVSZKY: *Medieval Visegrád – royal castle, palace, town and franciscan friary*. Dissertationes Pannonicae. III.4. Bp., 1995.
- MIHÁLY 2010 MIHÁLY Melinda: *Biserica evanghelică, Cluj-Napoca*. 2010.
<http://referinte.transindex.ro/enciclopedie/monument.php?id=247> Data accesare: 01.10.2012.
- MIKLÓS 1867 MIKLÓS Miklós: *Ó-Torda*. In: *Az Erdélyi Eeformált Anyaszentegyház Névkönyve 1867-re*. X. Kolozsvártt, 1867. 15-24.
- MILENSIUS 1613 *Alphabetum FELICIS MILENSII De Monachis et Monasteriis Germaniae ac Sarmatiae citerioris Eremitarum Sancti Augustini*. Praegae, 1613.
- MURĂȘANU 1923 Teodor MURĂȘANU: *Călăuza Turzii. Scurte notițe informative*. Turda, 1923.
- MUREȘAN 1968 Camil MUREȘAN: *Monumente istorice din Turda*. Buc., 1968.
- Műemlékügy *Műemlékügy az egyházban*. Szerk. ADORJÁNI Zoltán, DÁVID Gyula. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 18. Kvár, 2008.
- NAGY 1944 NAGY Zoltán: *János barát és Kőfaragó György, Mátyás király és Báthory István erdélyi vajda építészei*. Szépművészet, 5 (1944)/ 7. 217-229.
- NÉMETH 1967 NÉMETH Péter: *Adatok a felsőtárkányi kartauzi kolostor építéstörténetéhez*. Agria V(1967). 73-86
- NÉMETH – BALÁZSIK NÉMETH Péter – BALÁZSIK Tamás: *A nyírbátori ferences kolostor*. In: *Koldulórendi pp*. 377-393.
- NEMETI 2008 Sorin NEMETI: *Potaissa în sec. V-VI. p. Chr*. In: BĂRBULESCU 2008, 328-354.
- Névkönyv 1868 *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára*. 1868. XI. Kolozsvártt, 1868.
- NIEDERMAIER 1977 Paul NIEDERMAIER: *Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier pînă în secolul al XVII-lea*. AMN 14 (1977). 315-336.
- NUSSBACHER 2005 Gernot NUSSBACHER: *Date privind istoricul Bisericii Negre din Brașov*. Caietele Corona 4. Contribuții la istoria Brașovului. Brașov, 2005.
- ORBÁN 2006 ORBÁN János: *Egy főúri család temetkezőhelyének kialakulása a 18-19. században*. *Adatok a Teleki-kripta építéstörténetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. I. (XI., 2006). 205-224.
- OROSZ 1915 OROSZ Endre: *Téglás István emlékezete*. Erdély. XXIV (1915) 7-12 sz. Separatum

- P. BENEDEK 1947 P. BENEDEK Fidél: *Szent Klára nyomában. Az egykori kolozsvári ferences nővérek története. Kolozsvári ferencesek kétszáz éve. 1725-1945.* 4.
- P. BIRÓ 1912 P. BIRÓ Lőrinc: *A dési szentferencrendi kolostor története. 1712-1912.* Kvár, 1912.
- P. E. E. 1913 P. E. E.: *De convocatione capituli generalis Strigoniensis deque rectoribus ordinis qui ante ipsum nostrum ordinem gubernarunt.* AA. V (1913). 80-89
- P. E. E. 1915-1916 P. E. E.: *Catalogus conventuum O. E. S. Augustini tempore prioris generalis Hieronymi Seripandi (1539-1551).* AA. VI (1915-1916). 15-96
- P. KOVÁCS 2011 P. KOVÁCS Klára: *Fosta biserică evanghelică (azi ortodoxă) din Târgu.* 2011. <http://referinte.transindex.ro/enciclopedie/monument.php?id=374>. Accesare: 02.08.2012.
- P. SZATHMÁRY 1868 P. SZATHMÁRY Károly: *A nagyenyedi egyházkerítés.* AK 1. (1868) 43-53.
- PALMER 1998 Matthew PALMER: *A tendentious plan. Towards an understanding of St Michael's Kolozsár (Cluj-Napoca).* AHA. 40 (1998). 1-2. 1-39.
- PÁLOS 2000 PÁLOS Frigyes: *A tereskei templom.* Aszód, 2000.
- PALL 1977 Francisc PALL: *Contribuții la problema locurilor de adevărită din Transilvania medievală (sec. XIII-XV.).* Studii și Materiale de Istorie Medie. 2 (1977). 391-405.
- PAPP 1909 PAPP Domokos: *Torda és környéke. Turistakalauz.* Torda, 1909.
- PAPP 2005 PAPP Szilárd: *A királyi udvar építkezései Magyarországon. 1480-1515.* Bp., 2005.
- PAPP 2008a PAPP Szilárd: *Mátyás uralmának heraldikai emlékei Felső-Lausitzban és Sziléziában.* In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban. 1458-1490. Kiállítási katalógus.* Szerk.: FARBAKY Péter et alii. Bp., 2008. 222-224.
- PAPP 2008b PAPP Szilárd: *Egyházi építkezések Kolozsváron a 15. század második felében.* In: *A reneszánsz Kolozsvár.* Szerk. KOVÁCS András, KOVÁCS KISS Gyöngy. Kvár, 2008. 24-47.
- PAPP 2011 PAPP Szilárd: *Helyzetkép széljegyzetekkel. Nagybánya középkori plébániatemplomának építéstörténetéhez.* In: *Középkori egyházi építészet Szatmárban. Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben.* Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, 2011. 181-207.
- PAPP 2012 PAPP Szilárd: *„... ad vetere plane formam a solo restituit ...” A gyulafehérvári székesegyház gótikus főszentélyének 18. századi bontása és visszaépítése.* In: *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye.* Szerk. PAPP Szilárd. Bp., 2012. 131-195.
- PASCU 1954 Ștefan PASCU: *Meșteșugurile în Transilvania pînă în secolul al XVI-lea.* Buc., 1954.
- PASCU 2000 Ioan F. PASCU: *Biserica romano catolică Turda – jud. Cluj. Cercetări arheologice – 2000. Raport tehnic de săpătură.* Mss., Braşov, 2000.
- PATTANTYÚS 2000 PATTANTYÚS Manga: *Adalékok a gyulafehérvári székesegyház úgynevezett Várdai-kápolnájának építéstörténetéhez.* In: *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára.* Szerk. ROSTÁS Tibor, SIMON Anna. Bp., 2000². 175-184.
- PETROVICH 1970 PETROVICH Ede: *Új magyar vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban.* Filológiai Közlemény. XVI (1970, 1-2). 158-163.

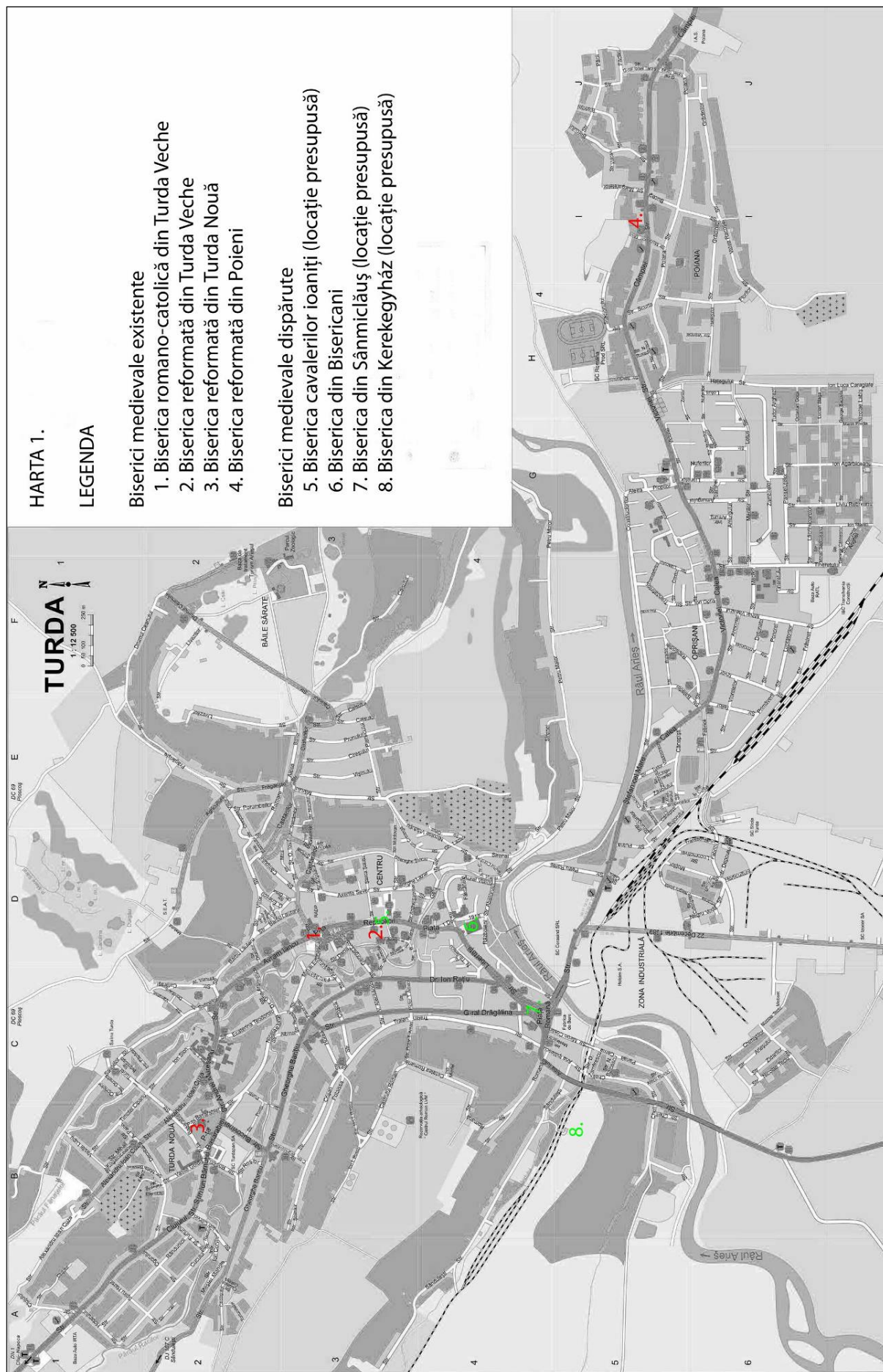
- PISTILLI 1993 Pío Francesco PISTILLI: *Eremiti di S. Agostino*. In: *Enciclopedia dell'arte medievale*. Dir. Angiola Maria ROMANINI. Roma, 1993. 847-853.
- POMFYOVÁ 2003 Bibiana POMFYOVÁ: *Levoča, Rím. kat. farský kostol sv. Jakuba*. In: *Gotika*. 627-628.
- POP 1978 Constantin POP: *Se poate vorbi de un stil „Potaissa” în arta provincială din Dacia romană?* Potaissa 1 (1978). 35-37.
- POPA 1970 Corina POPA: *Biserici gotice târzii din jurul Bistriței*. In: PAGINI I. (1970) 297-324.
- POPA 1999 Corina POPA: *Considerații privind arhitectura și sculptura decorativă ale bisericii evanghelice din Richiș*. In: *Arhitectura religioasă*. I. 163-187.
- POPA 2002 Municipiul Sighișoara. Elab. de Corina POPA et alii. Coord. Christoph MACHAT. *Topografia monumentelor din Transilvania*. 4.1. Köln, 2002
- PROKOPP 1980 PROKOPP Mária: *A keszthelyi plébániatemplom gótikus falképei*. Építés- és Építéstudomány. 10 (1980). 367-385.
- PROKOPP 1983 PROKOPP Mária: *Italian Trecento influence on murals in East Central Europe particularly Hungary*. Bp. 1983.
- REISSENBERGER 1884 Ludwig REISSENBERGER: *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*. Hermannstadt, 1884.
- RENNHOFER 1956 Friedrich RENNHOFER: *Augustinerklöster in Österreich*. Augustiniana. VI. (1956). 490-536.
- RÓMER 1874 RÓMER Flóris: *Régi falképek Magyarországon*. Bp., 1874
- ROMHÁNYI 2005 ROMHÁNYI Beatrix: *Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon*. Aetas 20 (2005). 4. 91-101.
- ROSARIO – ALONSO Antonio do ROSARIO OP – Carlos ALONSO OSA: *Actas inéditas de diez capítulos generales*. AA. XLII (1979). 31. 7-133
- ROYT 2003 Jan ROYT: *Medieval Painting in Bohemia*. Prague, 2003.
- RUS – EKE Ioana RUS – EKE Zsuzsanna: *Ansamblul arhitectural cetatea Aiudului*. Moștenirea Culturală Transilvăneană. 01. Cluj-Napoca, 2008.
- RUSU 1998 Adrian Andrei RUSU: *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos*. *Gotik und Renaissance im Unter-Winz*. Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998.
- RUSU 2005 Adrian Andrei RUSU: *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Cluj-Napoca, 2005.
- RÜSZ-FOGARASI 2008 RÜSZ-FOGARASI Enikő: *Erdélyi Ispotálytörténeti tanulmányok: Kvár*, 2008. *Șarpante istorice*. Al 3-lea simpozion științific de structuri portante istorice. Coord. KIRIZSÁN Imola, DR. SZABÓ Bálint. Cluj-Napoca, 1999.
- ȘTEFĂNESCU 1938 Ion D. ȘTEFĂNESCU: *L'art Byzantin et l'art Lombard en Transylvanie*. Paris, 1938.
- SALONTAI 1999 Mihaela Sanda SALONTAI: *O restaurare în spiritul doctrinei unității de stil. Claustrul mănăstirii dominicane din Cluj*. In: *Arhitectura religioasă I*. Coord. KISS Imola, SZŐCS Péter Levente. 1999. 121-134.
- SALONTAI 2002 Mihaela Sanda SALONTAI: *Mănăstiri dominicane din Transilvania*. Cluj, 2002.
- SALONTAI 2011 Mihaela Sanda SALONTAI: *Vestigii de arhitectură medievală religioasă la Bistrița*. AT. XXI (2011). 53–58.

- SARKADI 2004 SARKADI Márton: *A gyulafehérvári székesegyház régi sekrestyéje*. In: *Etűdők. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére*. Szerk. BARDOLY István. Bp., 2004. 35-43.
- SARKADI 2010 SARKADI Márton: *„s folytatva magát a régi művet”*. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. Bp., 2010.
- SĂLĂŞAN 2008 Mihaela SĂLĂŞAN: *Artele plastice la Potaissa*. Teză de doctorat. Mss. Cluj, 2008.
- SCHAICH 2008 Anne SCHAICH: *Mittelalterliche Sakirsteien im deutschsprachigen Gebiet. Architektur und Funktion eines liturgischen Raum*. Bau + Kunst. Schleswig-Holsteinische Schriften zur Kunstgeschichte. Band 17. Kiel, 2008.
- SCHIER 1778 P. Xystus SCHIER: *Memoria provinciae Augustinae antiquae*. Greacii, 1778.
- SCHÜRER – WIESE Oskar SCHÜRER – Erich WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn – Wien – Leipzig, 1938.
- SEGBERS – SCHRÖDER Martin SEGBERS – Peter SCHRÖDER: *Kloster Marienthal*. Regensburg, 2004.
- ŞERBAN 1977 Ioan ŞERBAN: *Un monument de arhitectură gotică din cetatea Alba Iulia: Biserica Bathory*. In: *Apulum* 15 (1977). 313-334.
- SINIGALIA 2012 Tereza SINIGALIA: *Două biserici gotice din zona Mediaşului*. In: *Arhitectura religioasă*. V. 237-255.
- SOÓS 2002 SOÓS Zoltán: *A marosvásárhelyi ferences templom és kolostor. A ferences rend szerepe Marosvásárhely fejlődésében*. In: *Arhitectura religioasă*. 2002. 146-180.
- SROKA 2012 Stanisław A. SROKA: *Ágoston-rendi kolostor Bártfán*. Történelmi Szemle. 2012 (LIV). 3. 411-420.
- SZABÓ T. 1937 SZABÓ T. Attila: *Dés helynevei*. Erdélyi Tudományos Füzetek 101. Turda, 1937.
- SZABÓ T. 2004 SZABÓ T. Attila: *Torda-Aranyos megye*. Szabó T. Attila kéziratoss gyűjtéséből közzéteszi: HAJDÚ Mihály, BUBOLY Magdolna, SEBESTYÉN Zsolt. Szabó T. Attila Erdélyi Történelmi Helynévgyűjtése. 5. Budapest, 2004.
- SZAKÁCS 2009 SZAKÁCS Béla Zsolt: *Mária születése a keszthelyi ferences templomban*. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk. TŰSKÉS Anna. Bp., 2009. 123-128.
- SZŐCS 2005 SZŐCS János: *A Mikó-vár története*. Csíkszereda, 2005.
- SZŐKE 2009 SZŐKE Balázs: *Téglabordás boltozatok Dél-Erdélyben*. In: *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben*. Szerk. N. KIS Tímea. Bp., 2009. 68-79.
- SZŐKE 2010 SZŐKE Balázs: *Behűzott támpilléres terek és hálóboltozatok az erdélyi gótikában: Nagybaromlaka, Nagysink, Szászújfalú*. In: *Ars Perennis. Fialat művészettörténészek II. konferenciája*. Bp., 2010. Szerk. TŰSKÉS Anna. 51-56.
- SZŐKE 2012a SZŐKE Balázs: *A dési református templom. Kísérlet a gótikus boltozatok rekonstrukciójára*. In: *Arhitectura religioasă*. V. 215-235.
- SZŐKE 2012b SZŐKE Balázs: *A Wechselberger-Harperger motívum Délkelet-Erdély késő gótikus építészetében*. In: *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemségi történelméből*. Szerk. SÓFALVI András – VISY Zsolt. Énlaka – Székelyudvarhely, 2012. 201-218.
- TAKÁCS 1996 TAKÁCS Imre: *Pannonhalma újjáépítése a 13. században*. In: *Mons Sacer*. 996-1996. *Pannonhalma ezer éve*. I. Pannonhalma, 1996. Szerk. TAKÁCS Imre.

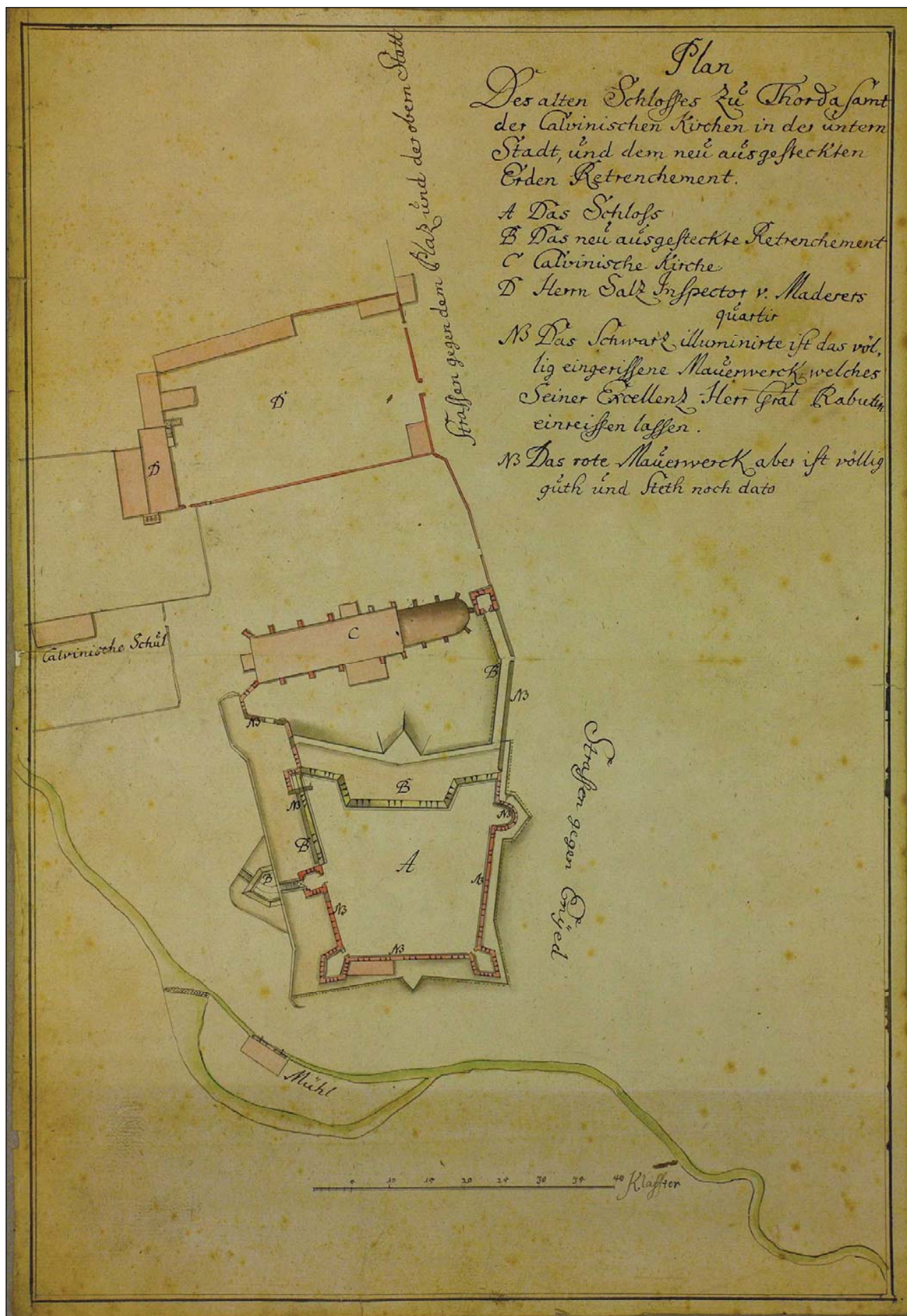
- TAKÁCS 2006 TAKÁCS Imre: *Királyi udvar és művészet a késői Anjou-korban*. In: *Sigismundus*. 68-86.
- TĂTARU 1983 Marius TĂTARU: *Kerz und die mittelalterliche Zisterzienserarchitektur*. In: *Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege*. Hrsg. Christoph MACHAT. München, 1983.
- TÉGLÁS 1914 TÉGLÁS István: *Az ótordai református egyház fejedelmi kincsei*. Művészet. XIII (1914). 413-418.
- THULIN 1937 Oskar THULIN: *Augustiner*. In: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*. Hrsg. Otto SCHMITT. Band I. Stuttgart, 1937. 1252-1268.
- TONK 1994 TONK Sándor: *Marosvásárhely – Vártemplom*. Erdélyi Műemlékek 7. 1994, 2006².
- TÓTH 2004 TÓTH Sándor: *Hatkaréjos rotundáink*. In: *Arhitectura religioasă*. III. 7-60.
- TÓTH 2006a TÓTH Sándor: *Keszthely, egykori ferences templom*. (4.143) In: *Sigismundus* 419-420.
- TÓTH 2006b TÓTH Sándor: *Veszprém, székesegyház, szentélyrész*. (7.97) In: *Sigismundus*. 650-652.
- TÖRÖK – LEGEZA TÖRÖK József – LEGEZA László: *Kartauziak*. Bp. 2001.
- TURCUŞ – TURCUŞ Şerban TURCUŞ – Veronica TURCUŞ: *Ordinul Cistercian în Transilvania Medievală*. Buc., 2003.
- Türk B. NAGY Margit: *Türk Antal építőmester*. In: B. NAGY 1977. 32-50.
- VALTER 2004 VALTER Ilona: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. METEM Könyvek 43. Bp., 2004. 179-180.
- VÁNDOR 1994 VÁNDOR László: *A Zala megyei ferences kolostorok kutatása*. In: *Koldulórendi*. 105-120.
- VARGA 1984 VARGA Lívia: *A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete*. Művészettörténeti Füzetek 16. Bp., 1984.
- VARGA 2008 VARGA Imre Kapisztrán OFM: *Mátyás király és az obszerváns ferencesek*. In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458-1490*. Bp., 2008. Szerk. FARBAKY Péter et al. 401-404.
- VASS E. 1998 VASS Erzsébet: *A tordai sókamaraház*. Acta 1998 (Aluta 22, Acta Hargitensia 5.) A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve. Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, 1998. 39-58.
- VASS E. 2006 VASS Erzsébet: *A tordai sókamaraház*. In: *Aranyos-vidék*. 136-146.
- VASS I. 2006 VASS Ilona Sára: *Torda város helyneveinek változása*. In: *Aranyos-vidék*. 155-160.
- VĂTĂŞIANU 1960 Virgil VĂTĂŞIANU: *Sculpturile din corul bisericii Sf. Mihail din Cluj*. In: *Omăgiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*. Coord. Em. CONDURACHI et. alii. F. I., 1960. 535-547.
- VĂTĂŞIANU 1987 Virgil VĂTĂŞIANU: *Considerații privind decorul figurativ al manuscruselor „Ada”*. In: Virgil VĂTĂŞIANU: *Studii de artă veche românească și universală*. Buc., 1987. 132-140.
- VÉGH 1998 VÉGH András: *A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban*. Magyar Múzeumok IV/ 3 (1998). 15-17.
- VÉGH 2001 VÉGH András: *Budapest I., Szalag utca 19*. Régészeti Füzetek 1998. Az 1997. év régészeti kutatásai. Bp., 2001. 176-177

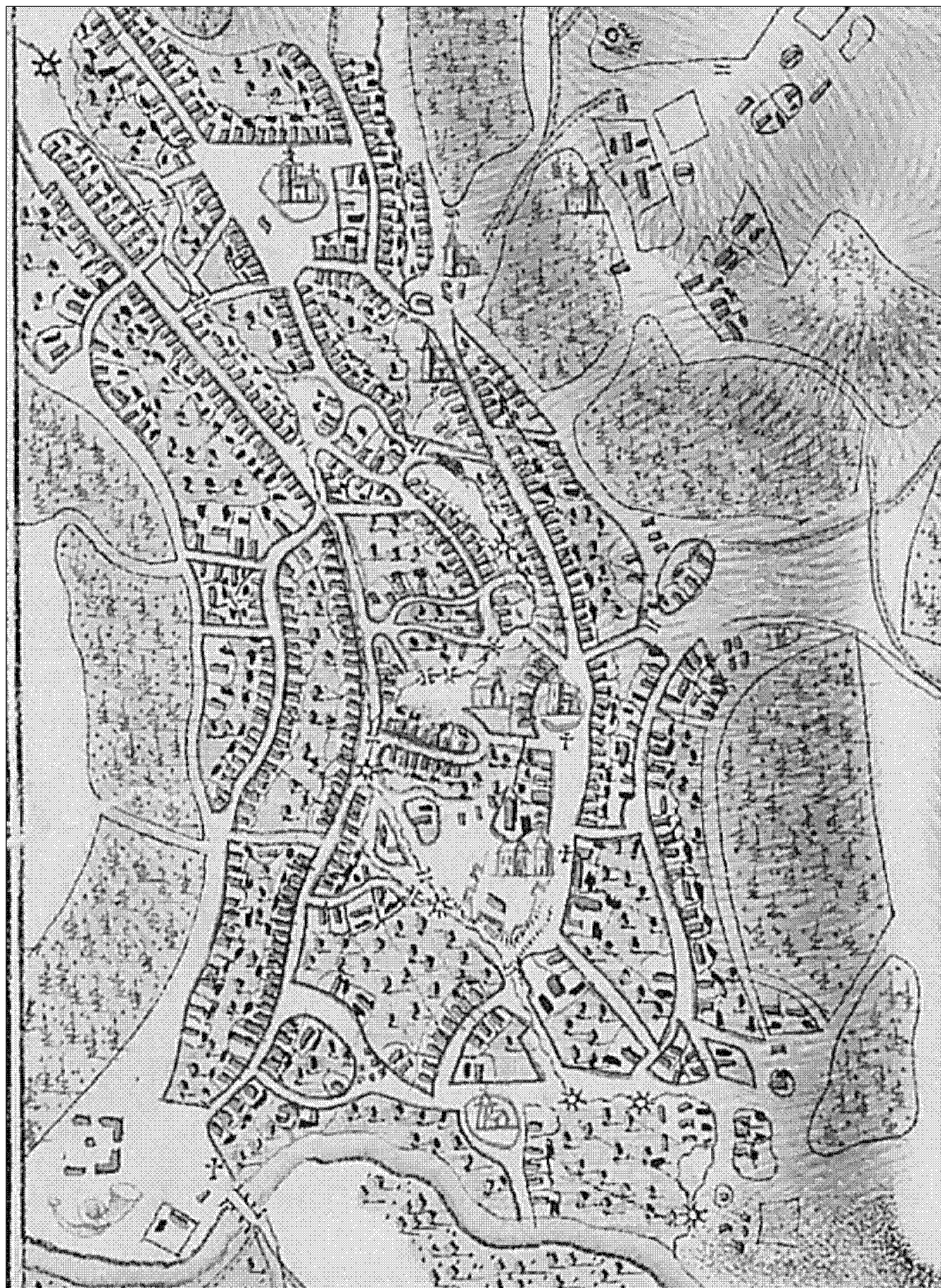
- VÉGH 2002 VÉGH András: *Budapest I., Szalag utca 21.* In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999.* Bp., 2002. 177.
- VEKOV 2003 VEKOV Károly: *Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete.* In: *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf. Kvár, 2003. 604-623.
- VÖÖ 1992 VÖÖ Gabriella: *Szent László-legendák a Tordai-hasadék környékének magyar népi kultúrájában.* EM, LIV (1992), 66-72.
- VŠETEČKOVÁ 2000 Zuzana VŠETEČKOVÁ: *Iconography of the Mural Paintings in St. James's Church of Kutná Hora.* In: *The Bohemian Reformation and Religious Practice. 3. Papers from the XIXth World Congress of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences, Bratislava 1998.* Ed. V. David ZDENEK, R. David HOLETON. Prague, 2000. 127-146.
- VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1994 Diana VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA: *Mittelalterliche Kirchen der Bettelorden in Kroatien.* In: *Koldulórendi.* 63-89.
- WEISZ 2002 WEISZ Attila: *A tordai római katolikus plébániatemplom (Piaci Nagytemplom) művészettörténeti bemutatása és északi külső homlokzatának falkutatása.* Ms. Kvár, 2002.
- WEISZ 2005 WEISZ Attila: *Torda, római katolikus plébániatemplom.* Erdélyi Műemlékek 40. Kvár, 2005.
- WEISZ 2007a WEISZ Attila: *Nagyszeben, evangélikus templom.* Erdélyi Műemlékek 45. Kvár, 2007.
- WEISZ 2007b WEISZ Attila: *Hoffmayer Simon tordai oltára.* Dolgozatok 2 (12, 2007). 217-252.
- WEISZ 2008 Attila WEISZ: *Biserica Romano-catolică din Turda Veche. Etapa gotică I.* AT 18 (2008). 75-108.
- WEISZ 2010 WEISZ Attila: *Megjegyzések az újtordai református templom periodizációjához.* In: *Ars Perennis. Fiatal művészettörténészek II. konferenciája.* Bp., 2010. Szerk. TÜSKÉS Anna. 43-50.
- WEISZ 2010b WEISZ Attila: *Beszámoló a templom 2009-es kutatásáról.* In: SZATMÁRI Klára – NAGY Gergely: *Magyarlóna református temploma és temetője.* Bp. – Veszprém 2010. 45-51.
- WEISZ 2011a WEISZ Attila: *Az újtordai református templom 18-19. századi emlékei.* In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690-1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. ORBÁN János. Marosvásárhely – Kvár, 2011. 183-196.
- WEISZ 2011b WEISZ Attila: *Az ótordai református templom (volt ágostonos kolostor) lehetséges művészeti kapcsolatai.* In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila. Kvár, 2011. 19-38.
- WEISZ 2012 WEISZ Attila: *Az I. Ferenc-kori efemer építészet tárgyi emléke.* In: *Opus Mixtum I* (2012). 10-15.
- WINCKEL 1970 Madeleine Adrienne van de WINCKEL: *Introduction sommaire à l'étude des signes lapidaires de Roumanie.* Pagini. I. (1970) 169-261.

- WOLF 1998 Rudolf WOLF: *Exploatarea sării în perioada principatului (1541-1691)*. Teză de doctorat. Mss. Cluj-Napoca, 1998.
- WOLF 1999 WOLF Rudolf: *Bethlen Miklós tordai ősei*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. KISS András, KOVÁCS KISS Gyöngy, POZSONY Ferenc. Kolozsvár, 1999. 603-618.
- WOLF 2003 WOLF Rudolf: *Adalékok Ó- és Újtorda viszonyához a XVI-XVII. század fordulóján*. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf. Kvár, 2003. 658-666.
- ZOLNAY 1980 ZOLNAY László: *Csonkolt faágas motívumok későgótikus épületplasztikánkban*. MÉ. 29 (1980) 117-130.

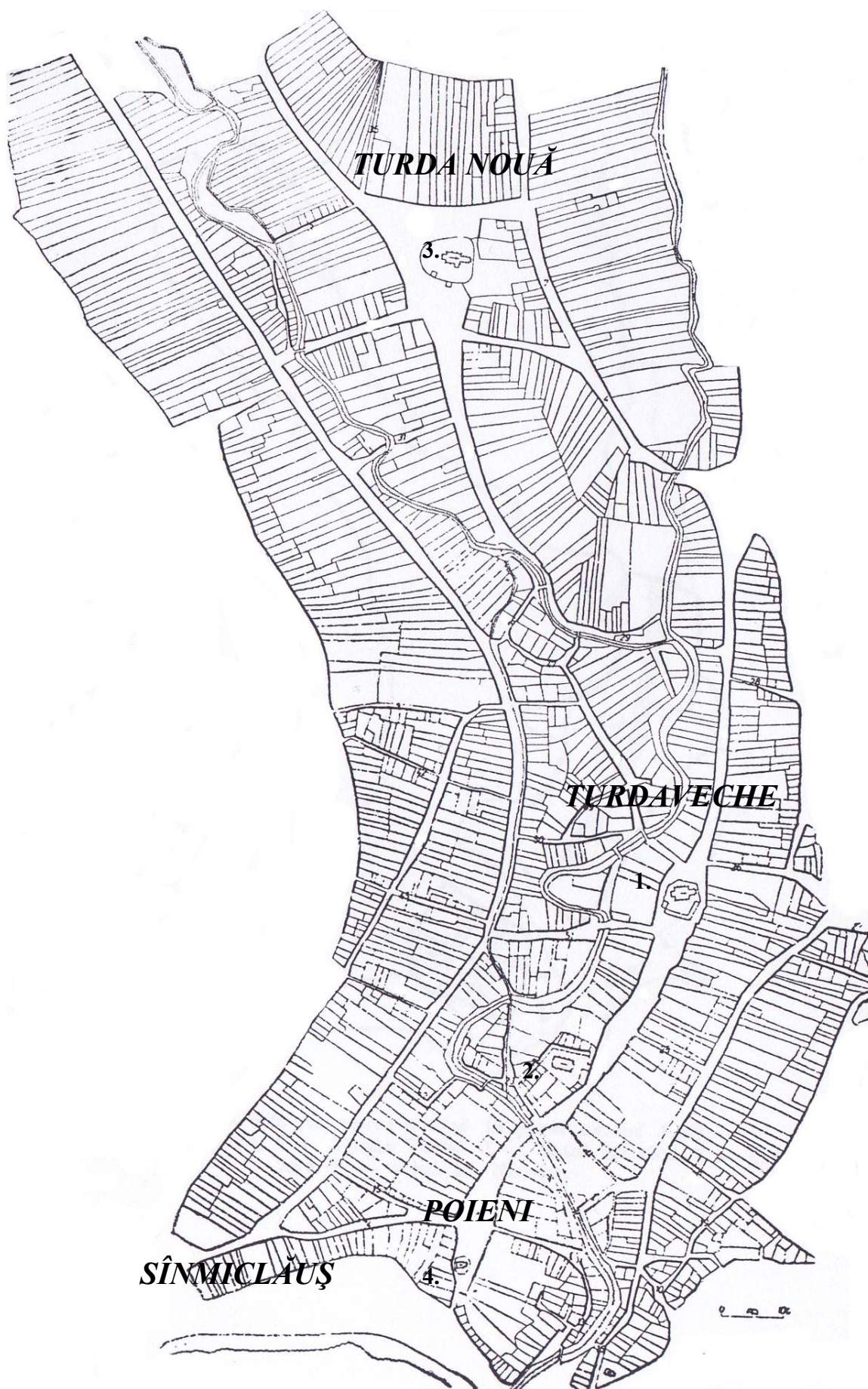

Harta nr. 1

Harta nr. 3.

Harta nr. 4.

Torda város utcahálózata.

1. Mészégető. 2. Cellulose-gyár. 3. Gipsz-gyár. 4. Fődes hid. 5. Sörgyár. 6. Széchenyi-liget. 7. Luteránus templom. 8. Megyeház. 9. Fő- és alispáni lakás. 10. Erzsébet-szálloda. 11. Református templom. 12. Áll. el. iskola. 13. Pénzügyi palota. 14. Br. Jósika Miklós szülőháza. 15. Régi fejedelmi lak. 16. Korona-szálloda. 17. A Petőfi emléktábla. 18. Polgári leányiskola. 19. Unitárius templom és internátus. 20. Törvényszék és városháza. 21. Piaci katolikus templom. 22. Vigadó. 23. Polgári fiúiskola. 24. Állami főgimnázium. 25. Gazdasági iskola. 26. Ferencrendiek temploma. 27. Görög katolikus templom. 28. Sebészeti kórház. 29. Közkórház. 30. Sóbánya. 31. Ujtordai református templom. 32. Áll. el. iskola. 33. Margitay-óvoda. 35. Gör. katolikus templom. 36. Gör. keleti templom.

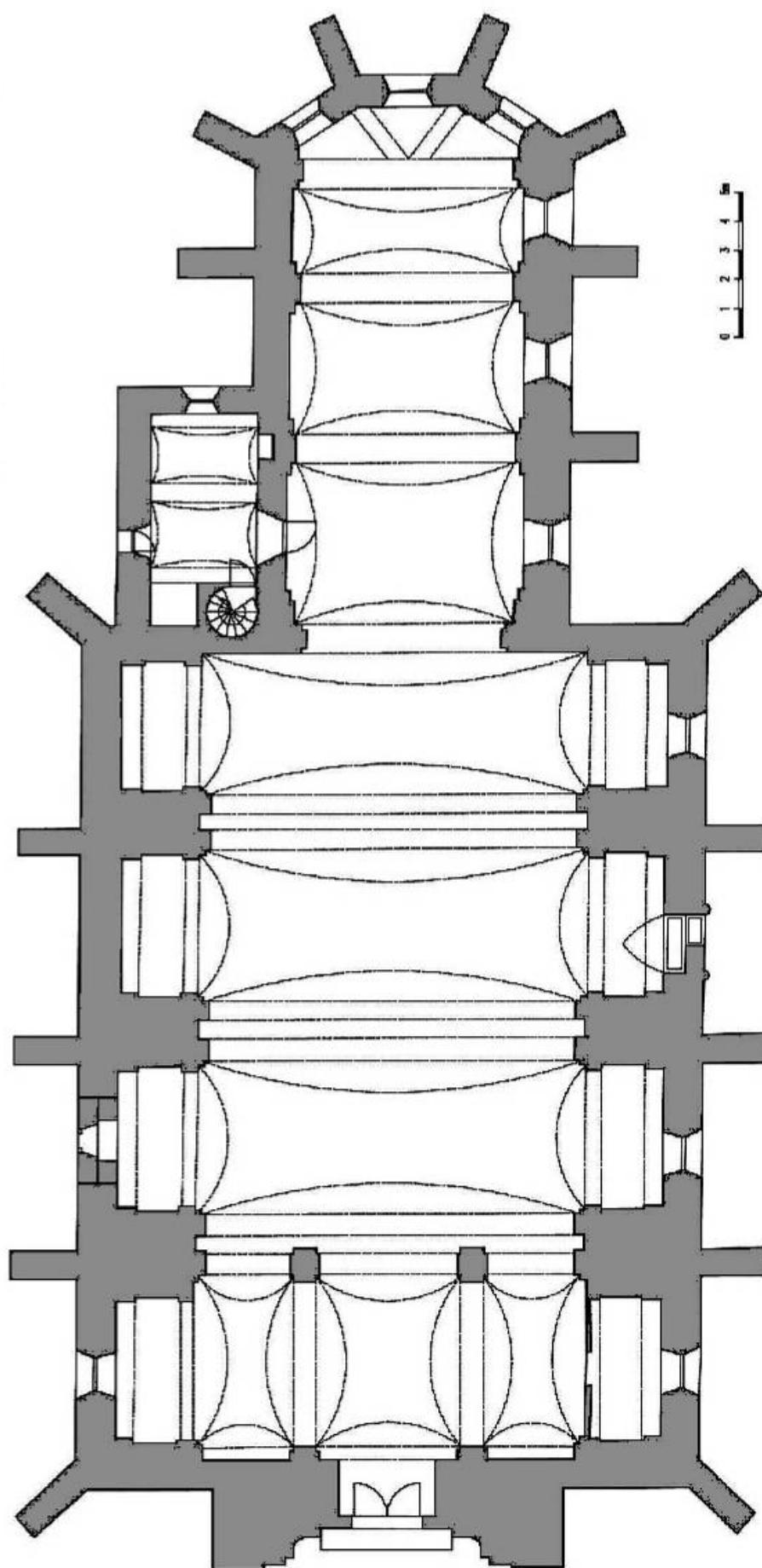

Fig. 1.

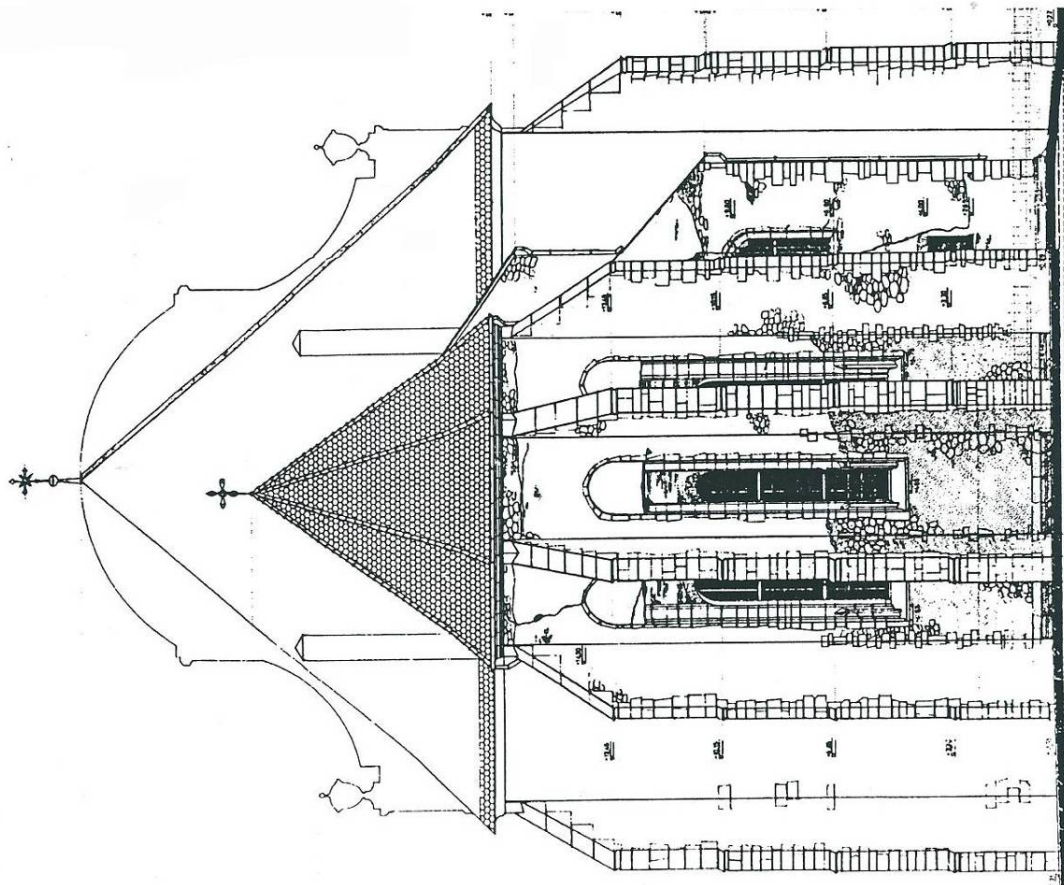

Fig. 2

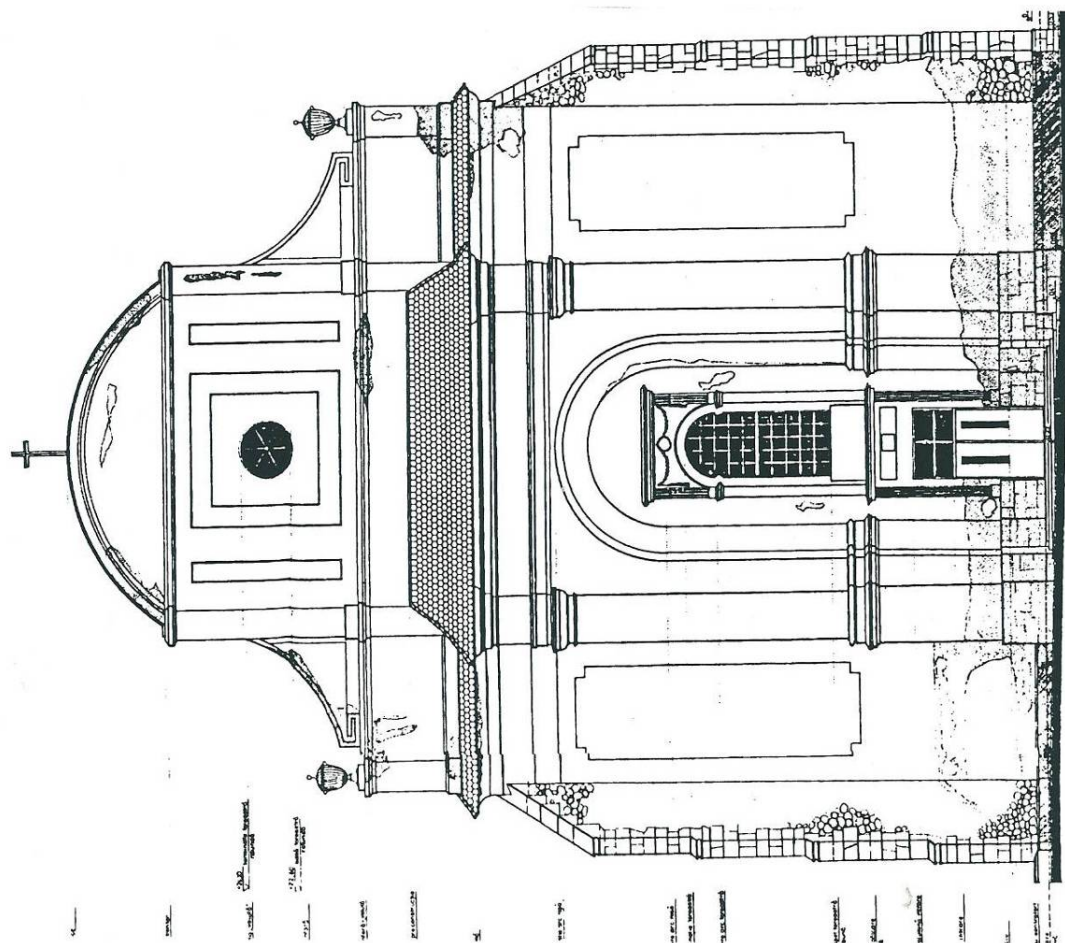

Fig. 3

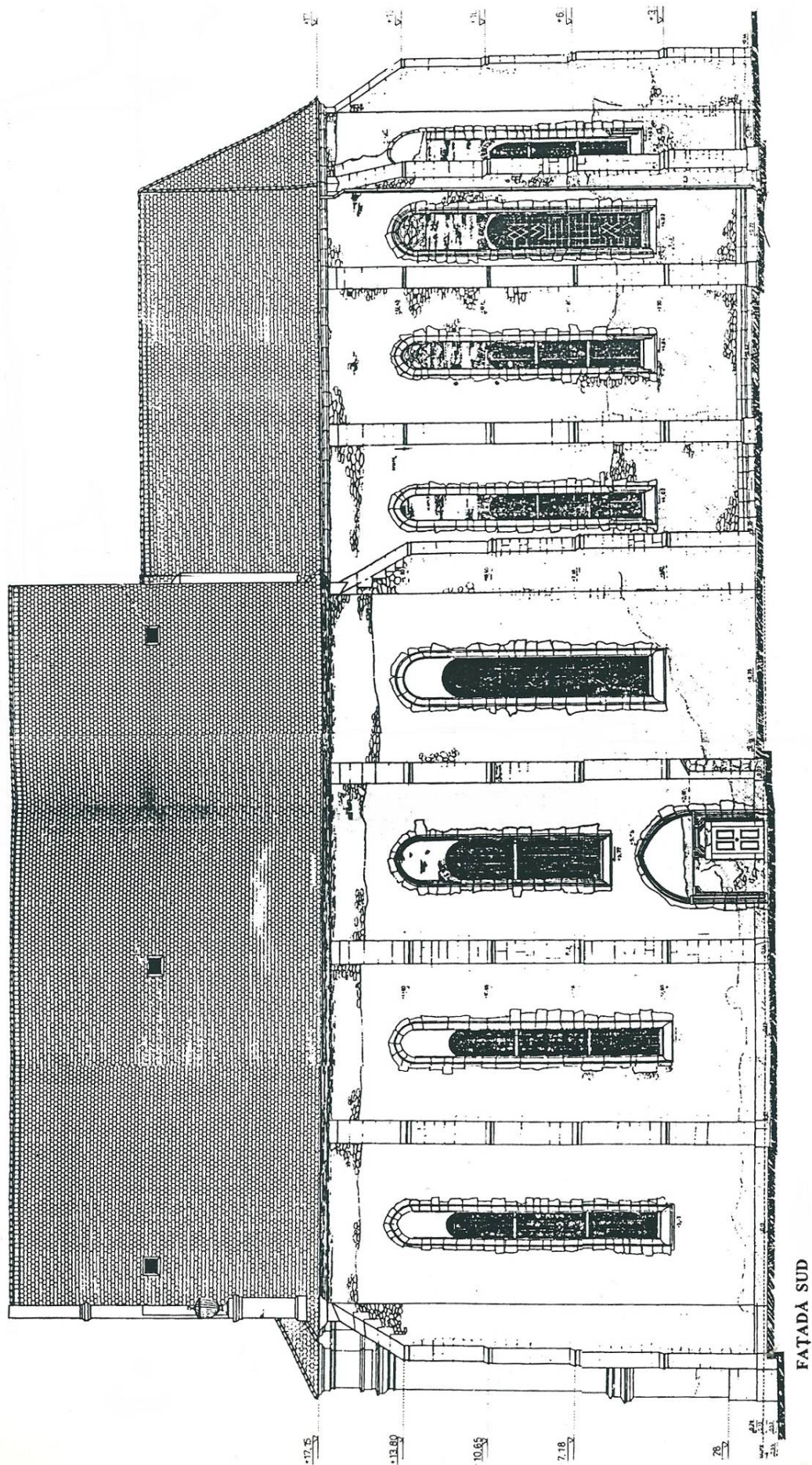

Fig. 4

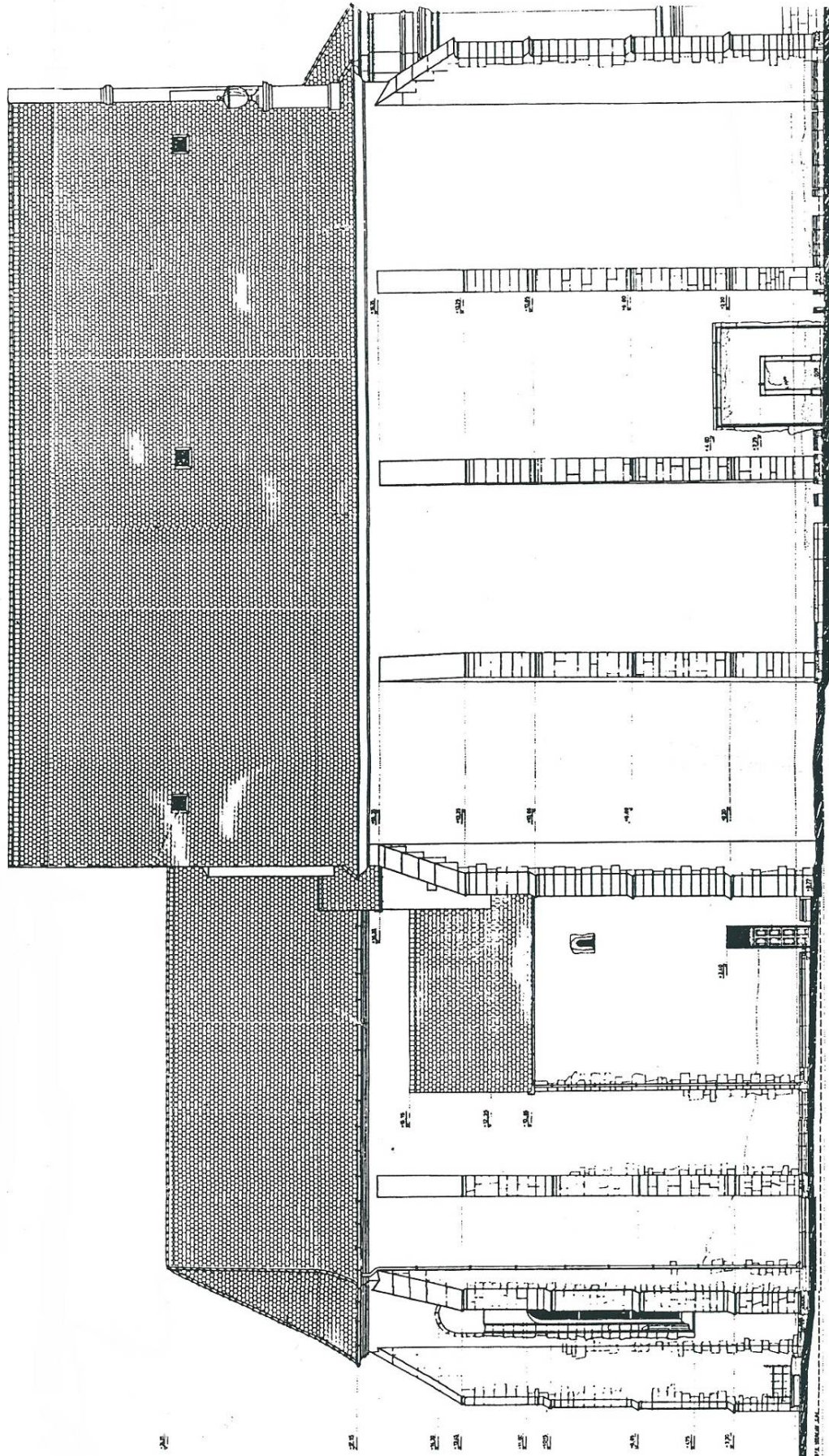

Fig. 5

BISERICA ROMANO CATOLICĂ
TURDA

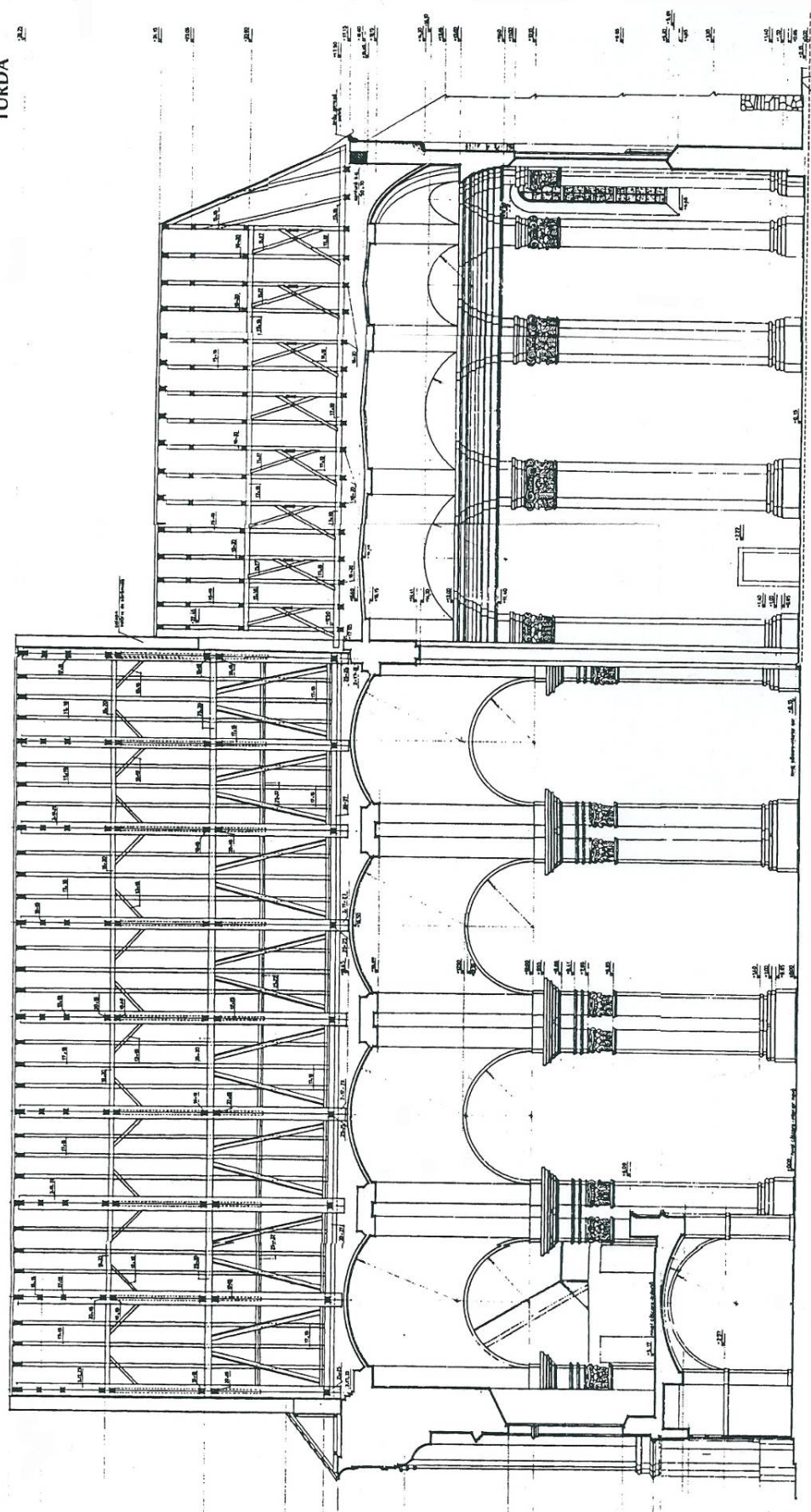

Fig. 6

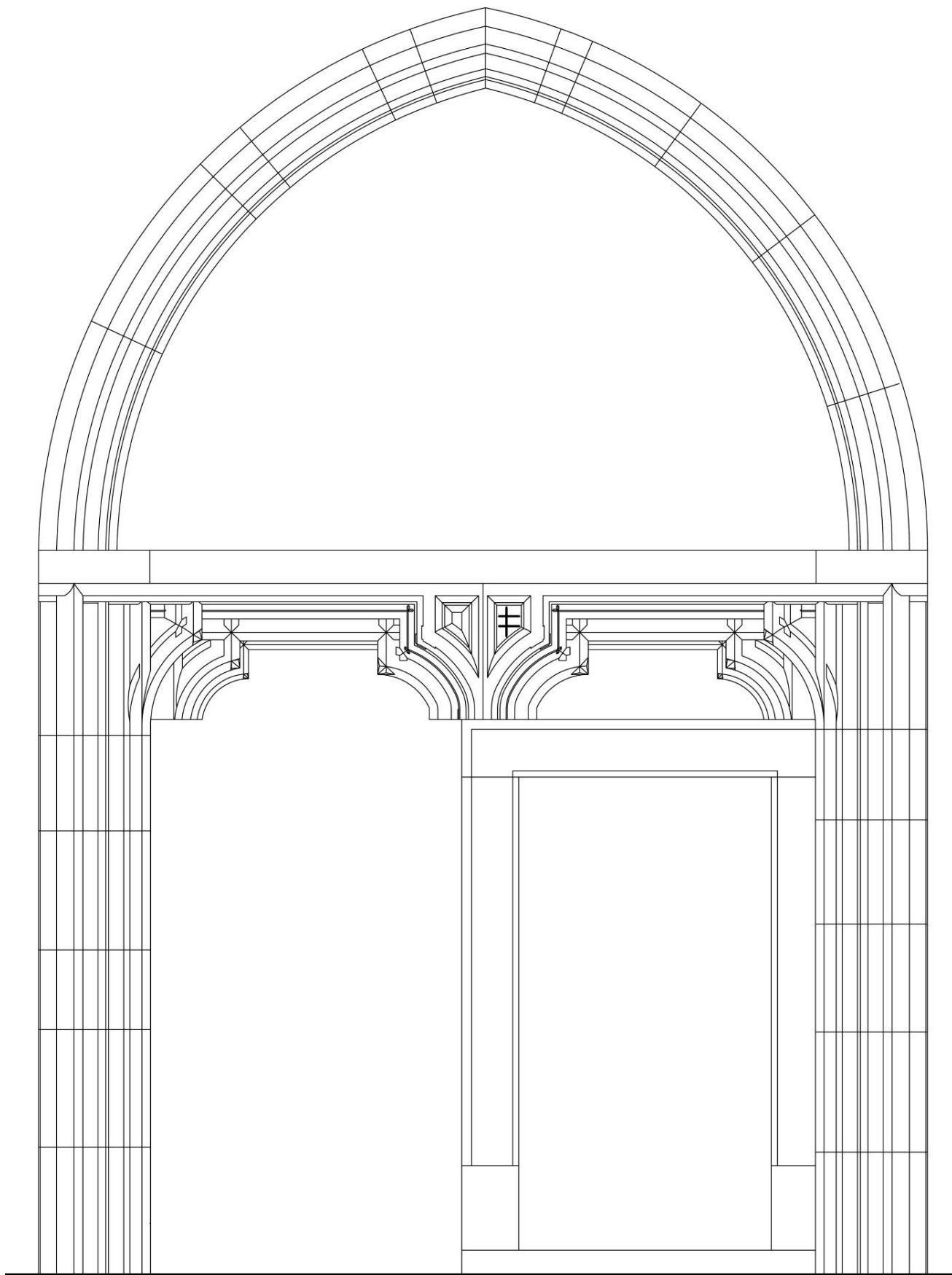

Fig. 7.

TORDA, RÓM. IKÁI. TEMPLOM. CSIGALÉPCSŐBŐL A SZENTÉLYBE. NYÍLÓ
AJTÓ. A SEKRESTYEEMLETTŐL 4-T LÉPCSŐFOKNYI MAGASSÁGBAN.

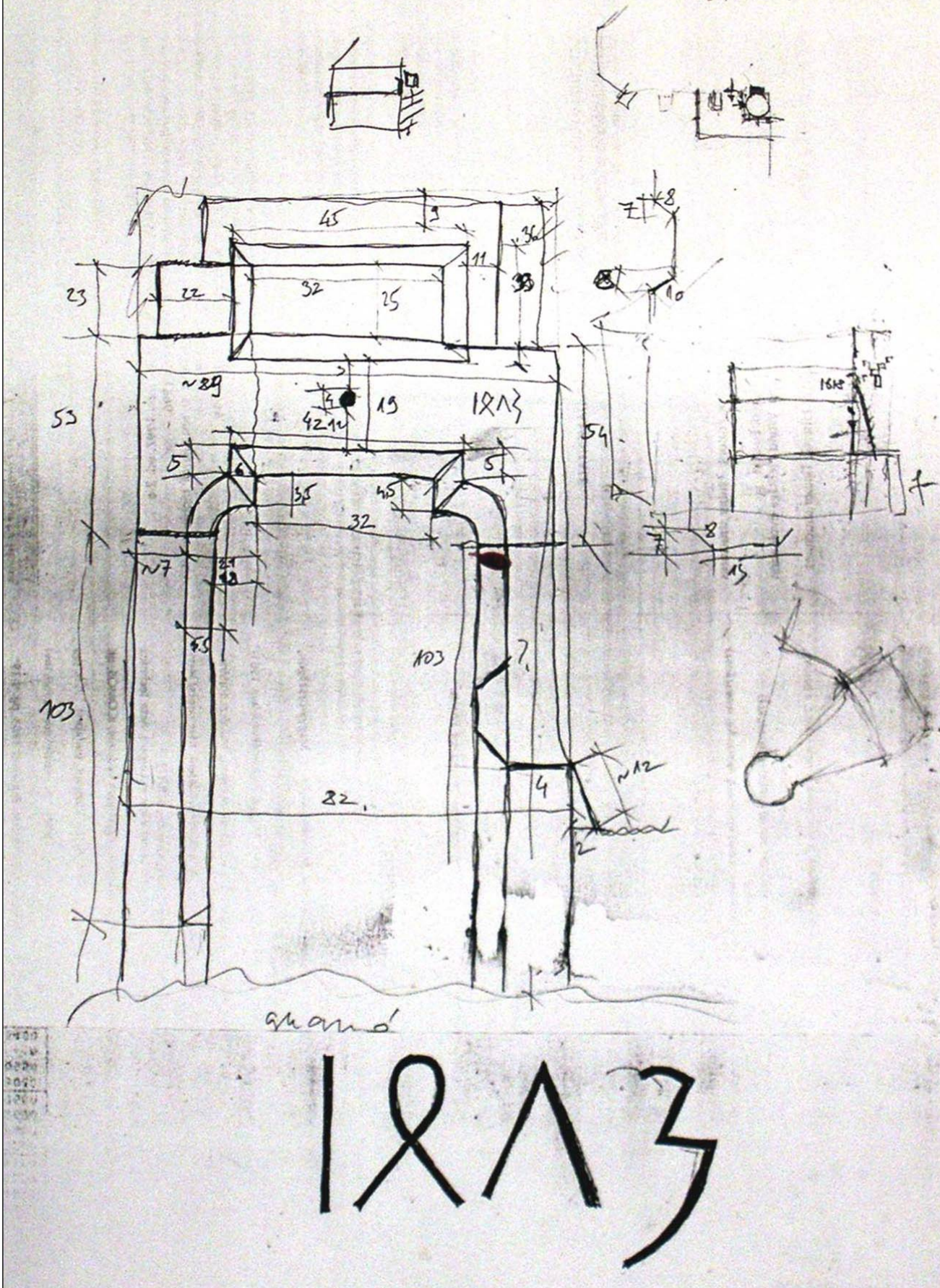

Fig. 8.

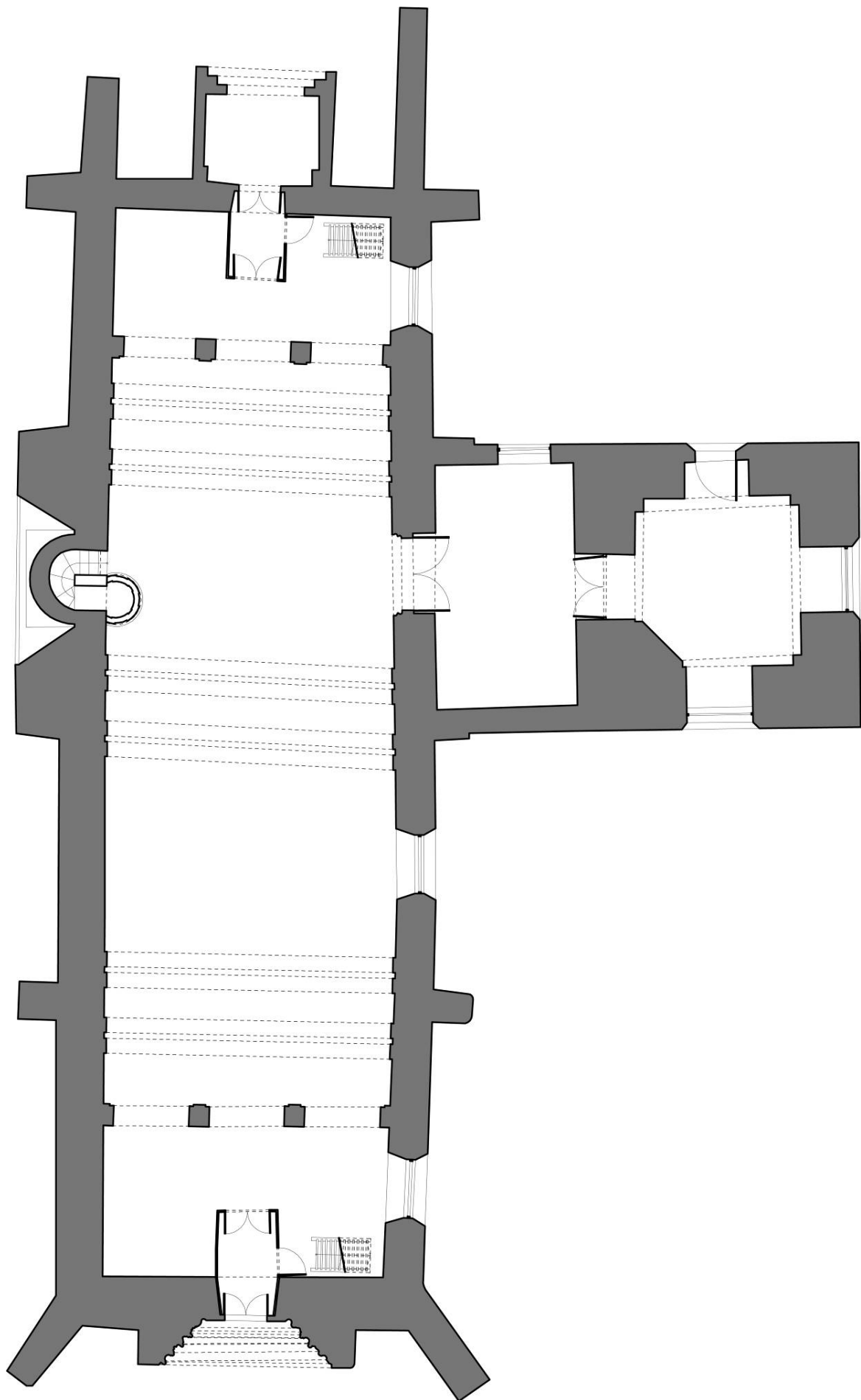

Fig. 9.

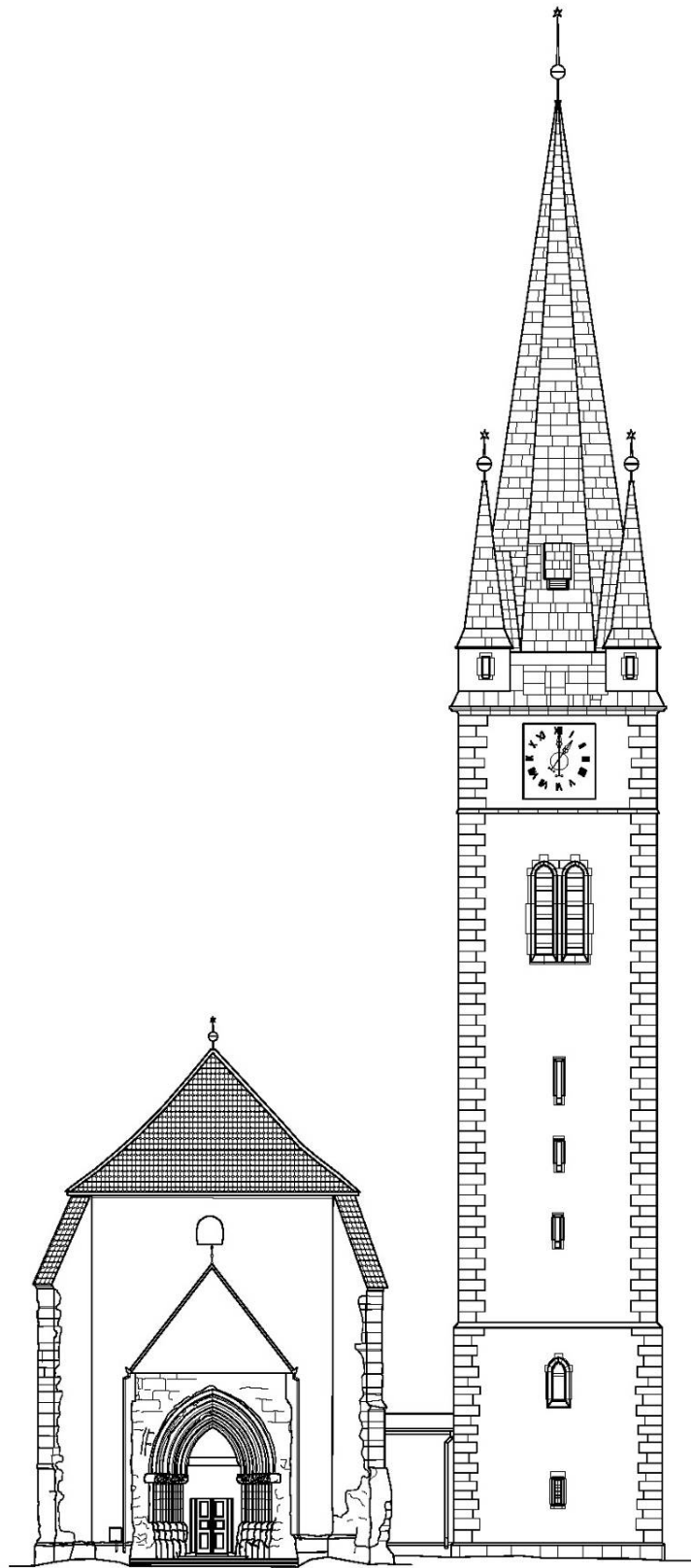

Fig. 10.

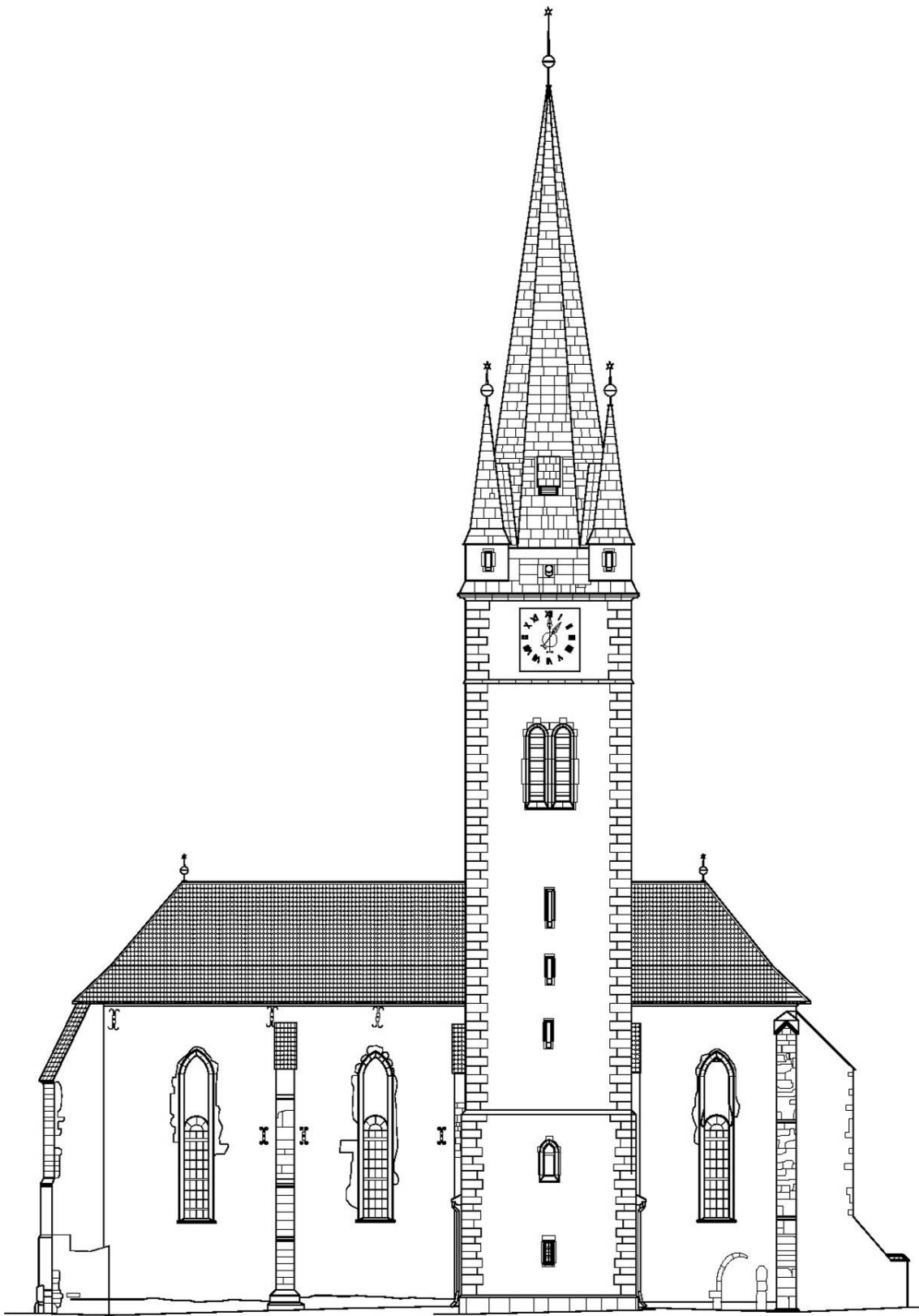

Fig. 11.

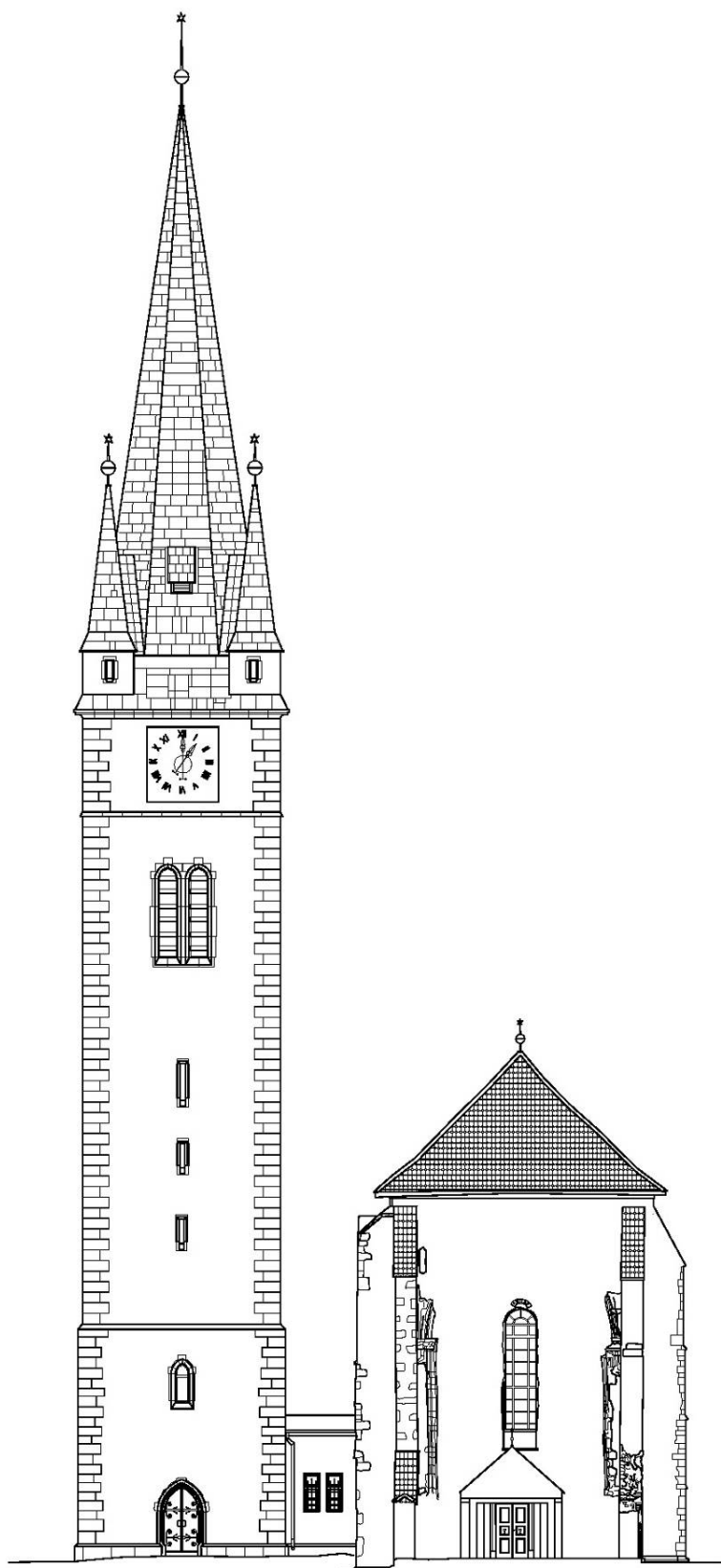

Fig. 12.

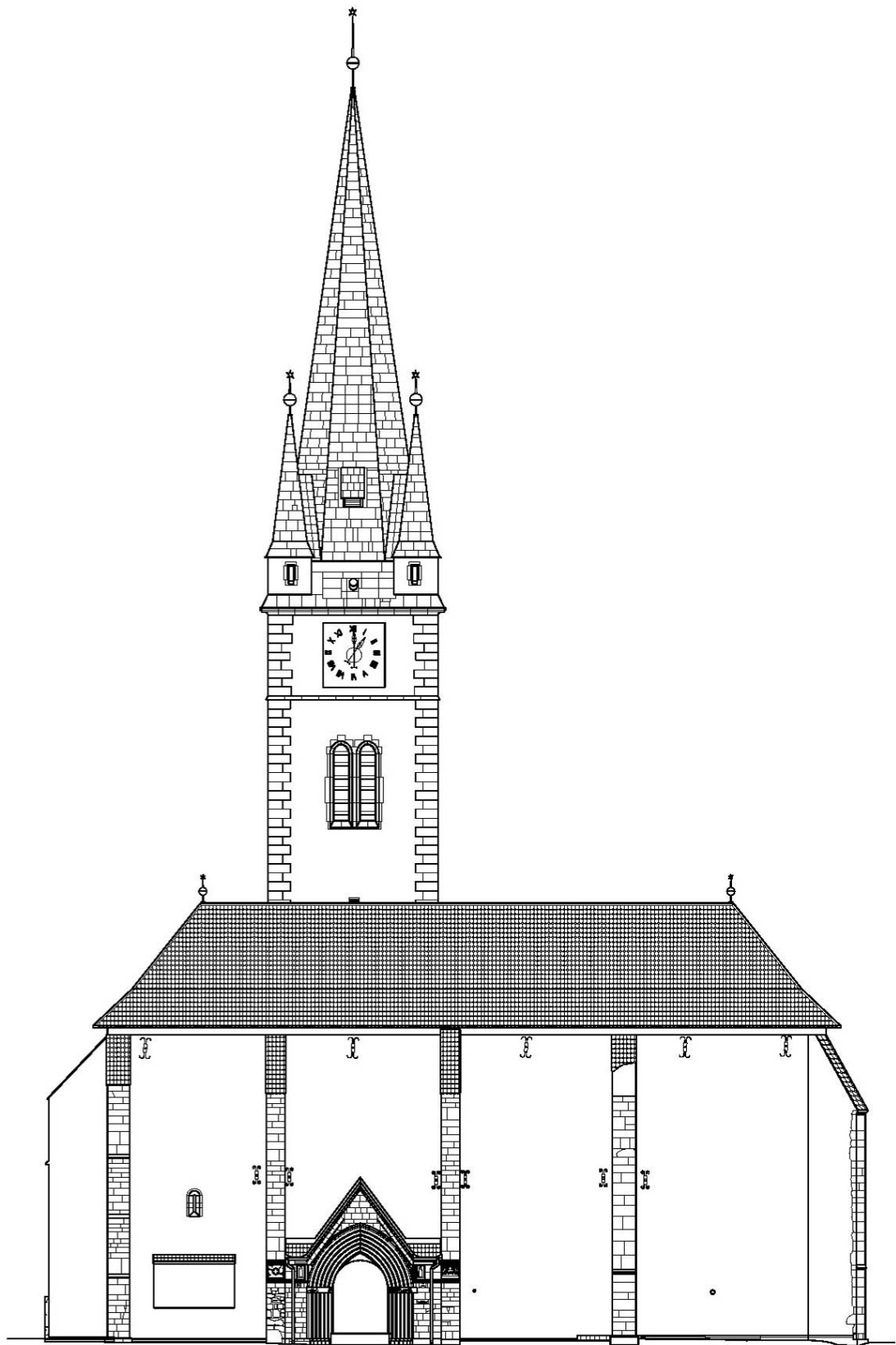

Fig. 13.

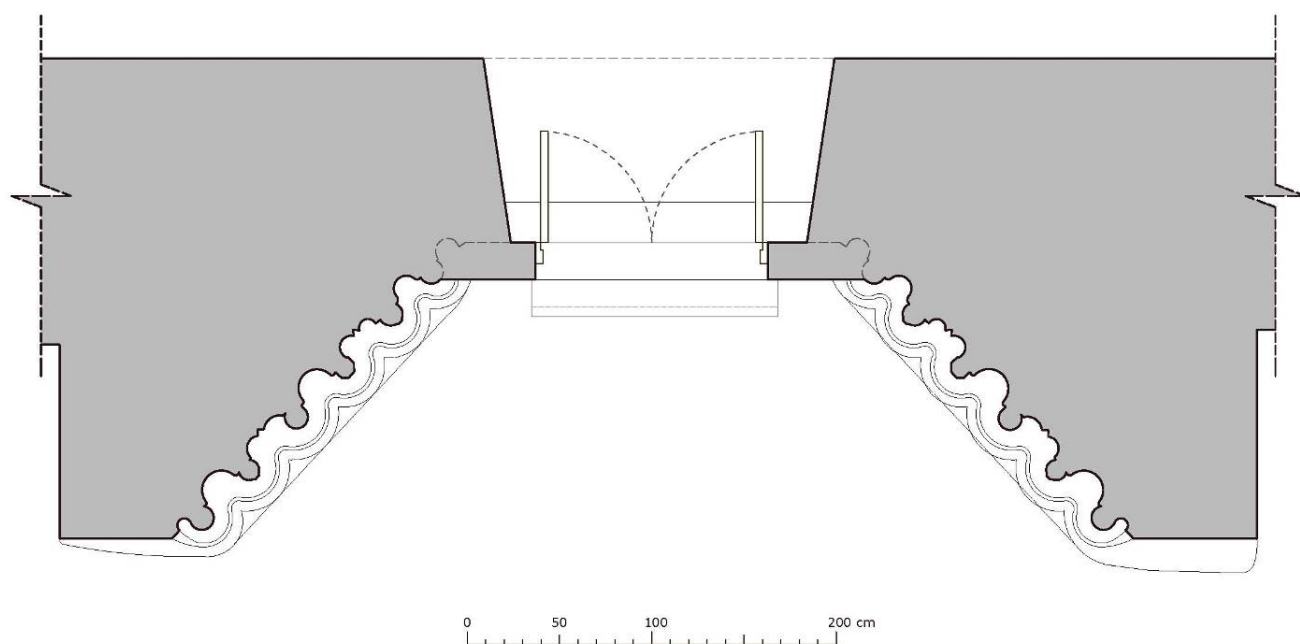

Fig. 14.

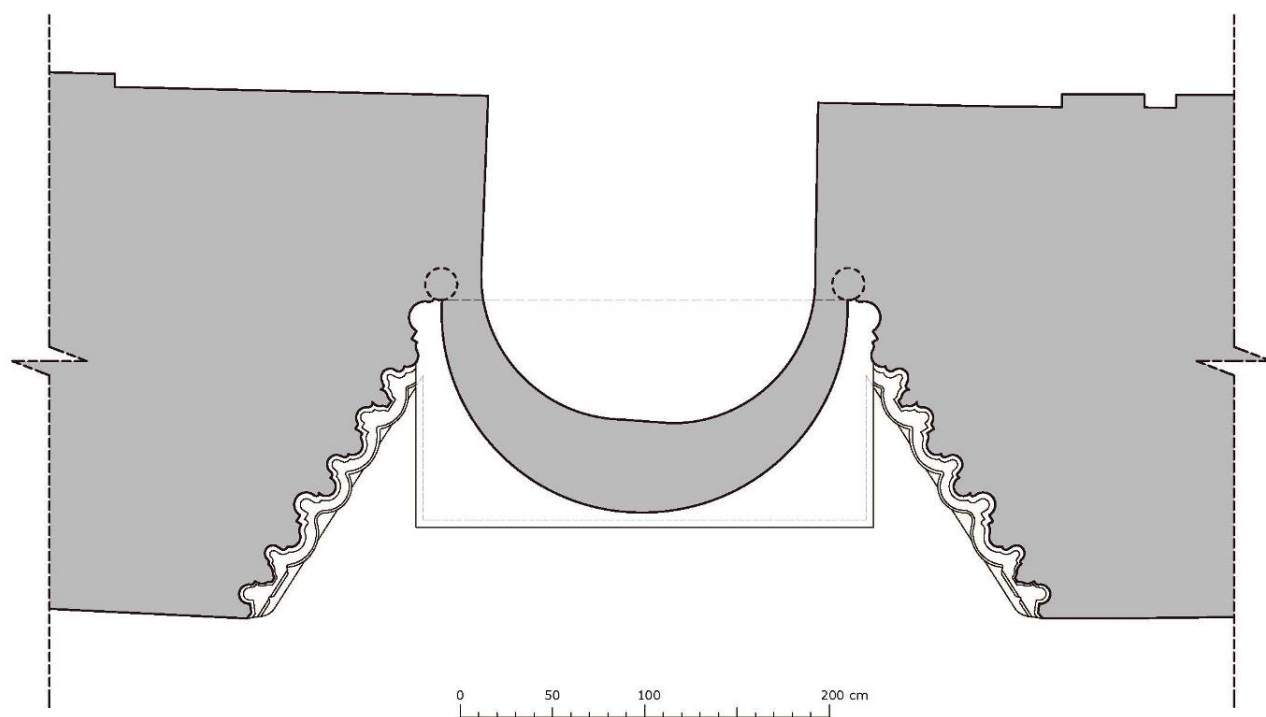

Fig. 15.

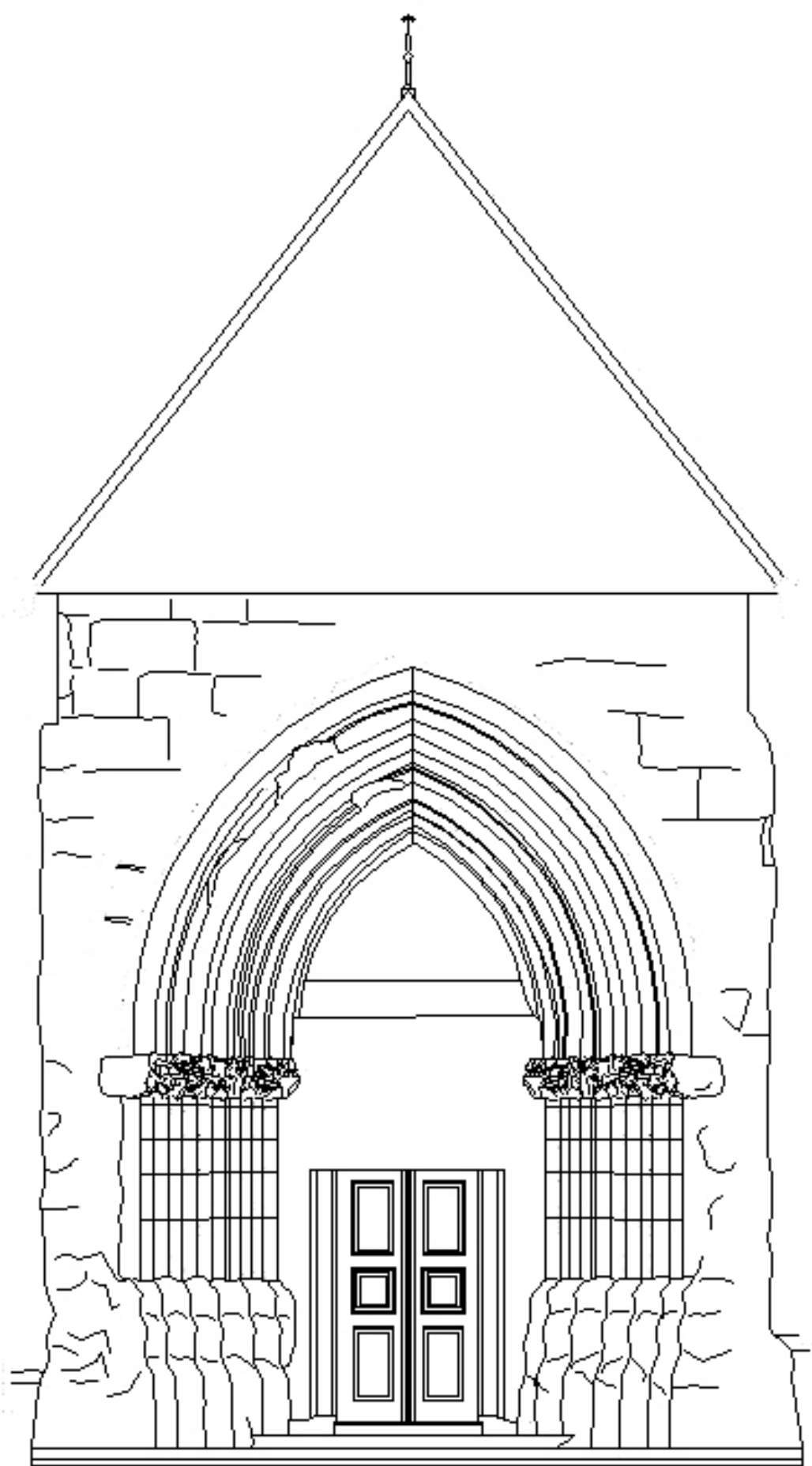

Fig. 16.

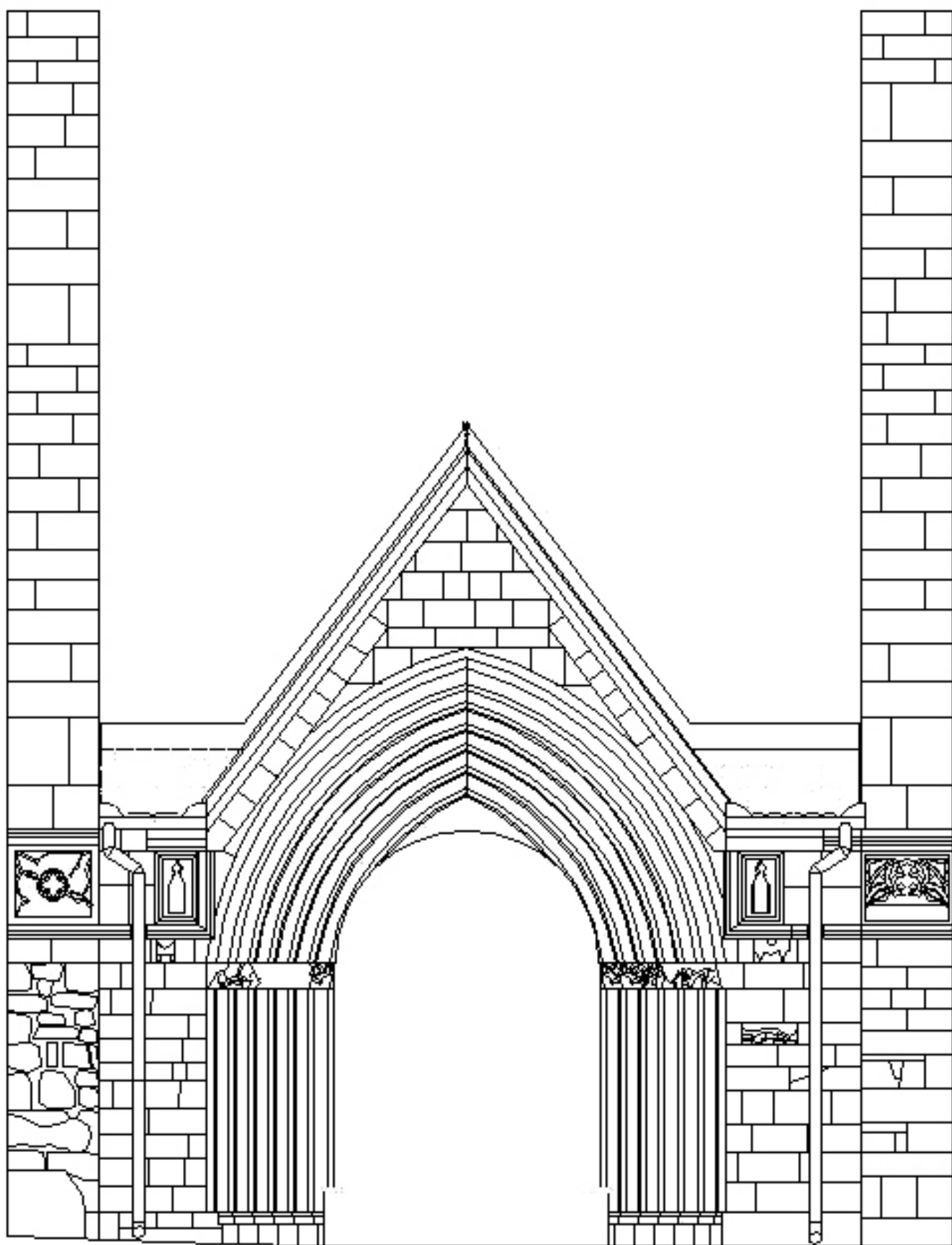
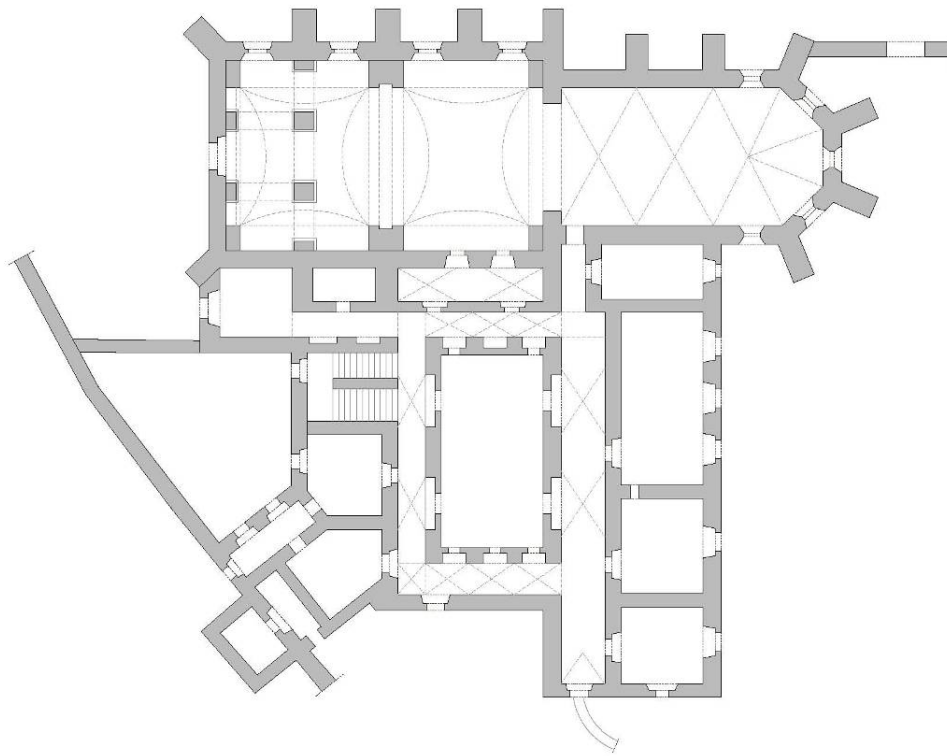
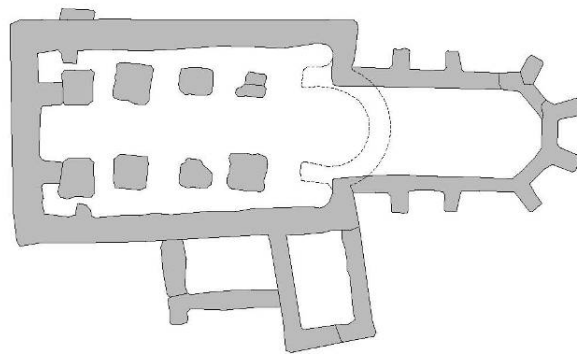

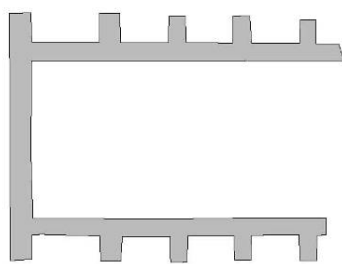
Fig. 17.

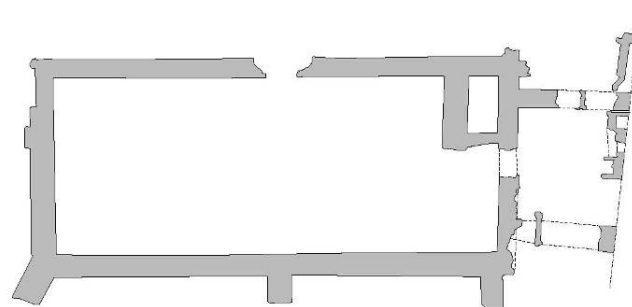
1.

2.

3.

4.

0 10 m

Fig. 18

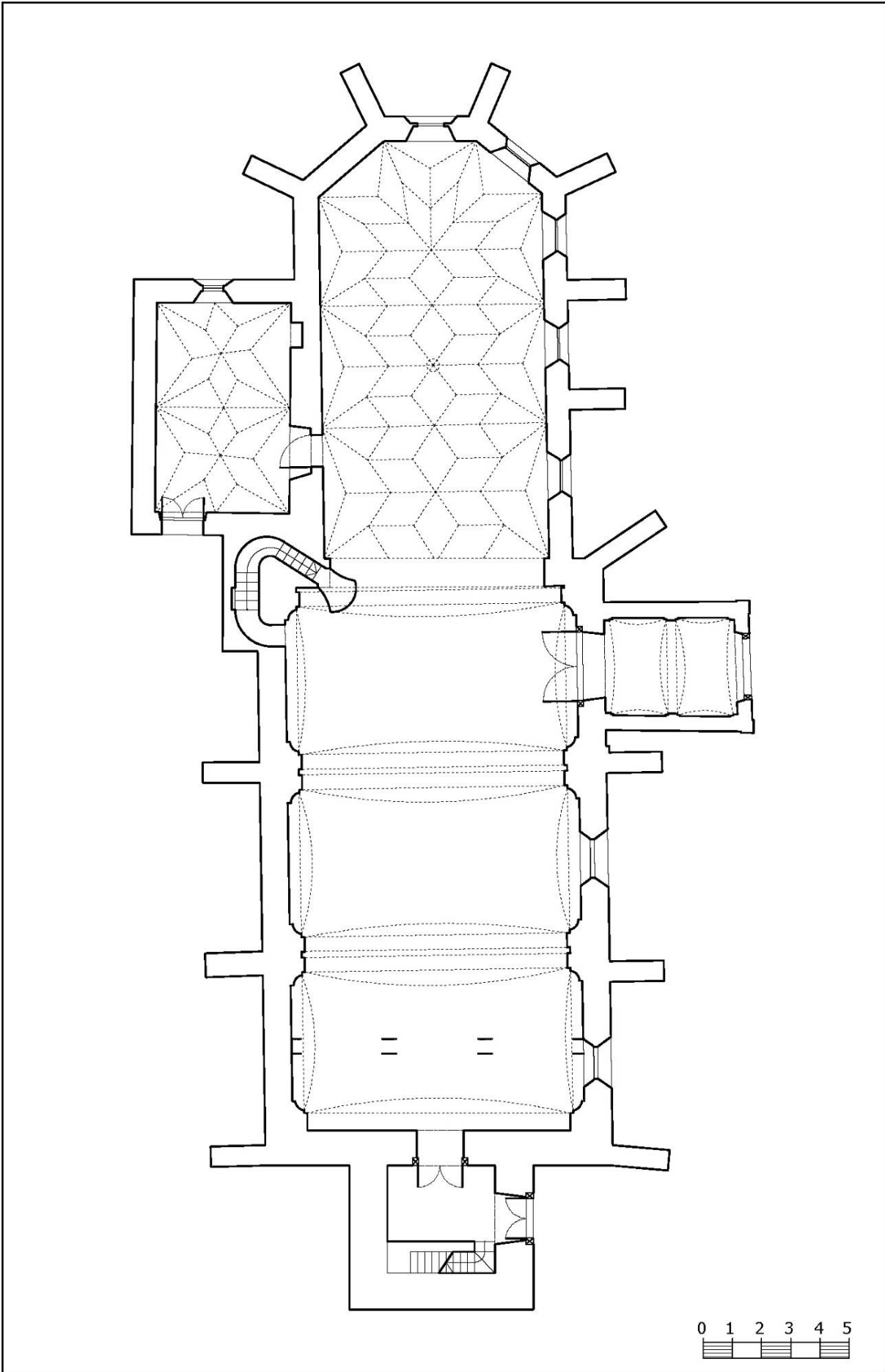

Fig. 19.

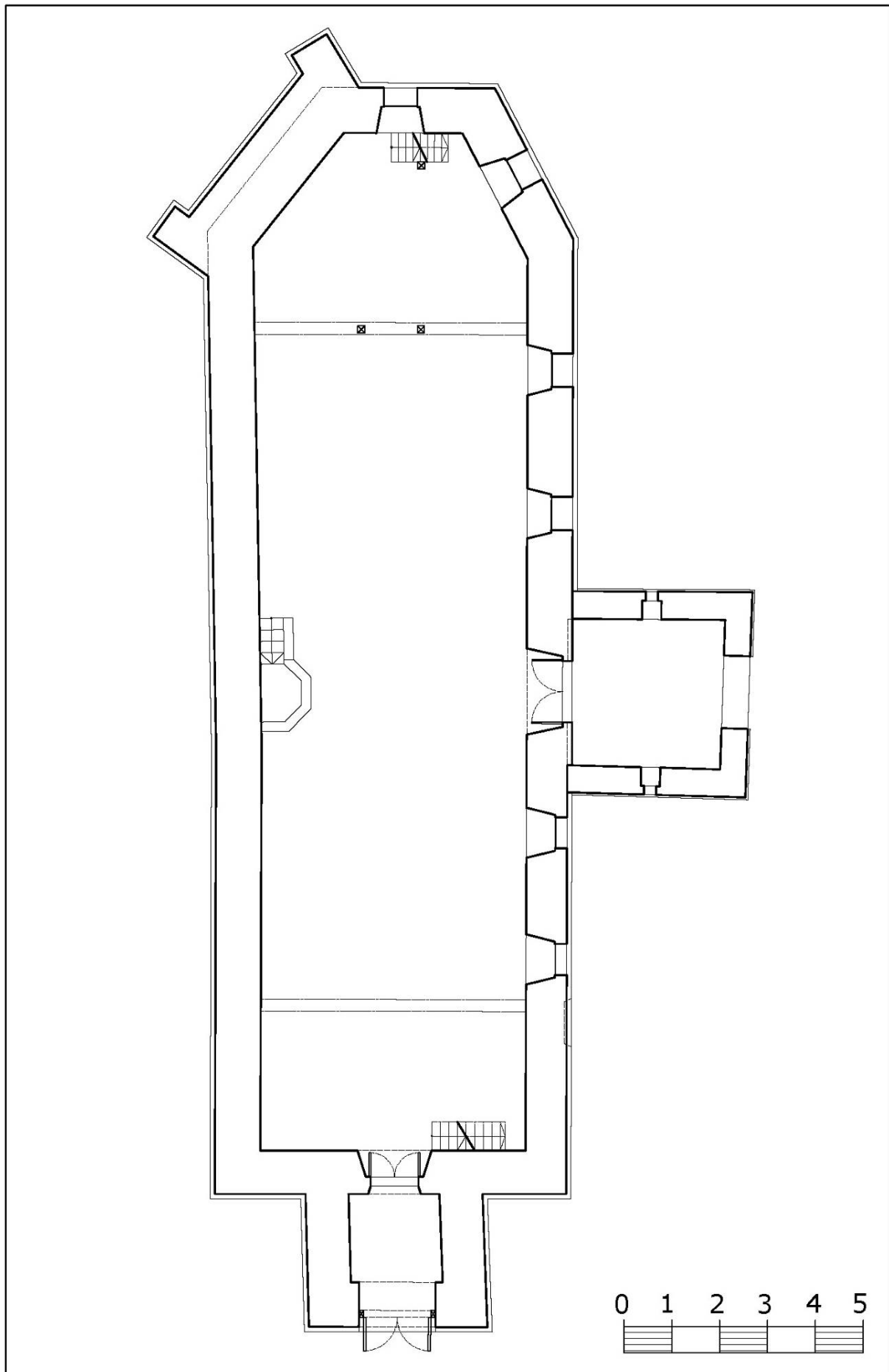

Fig. 21

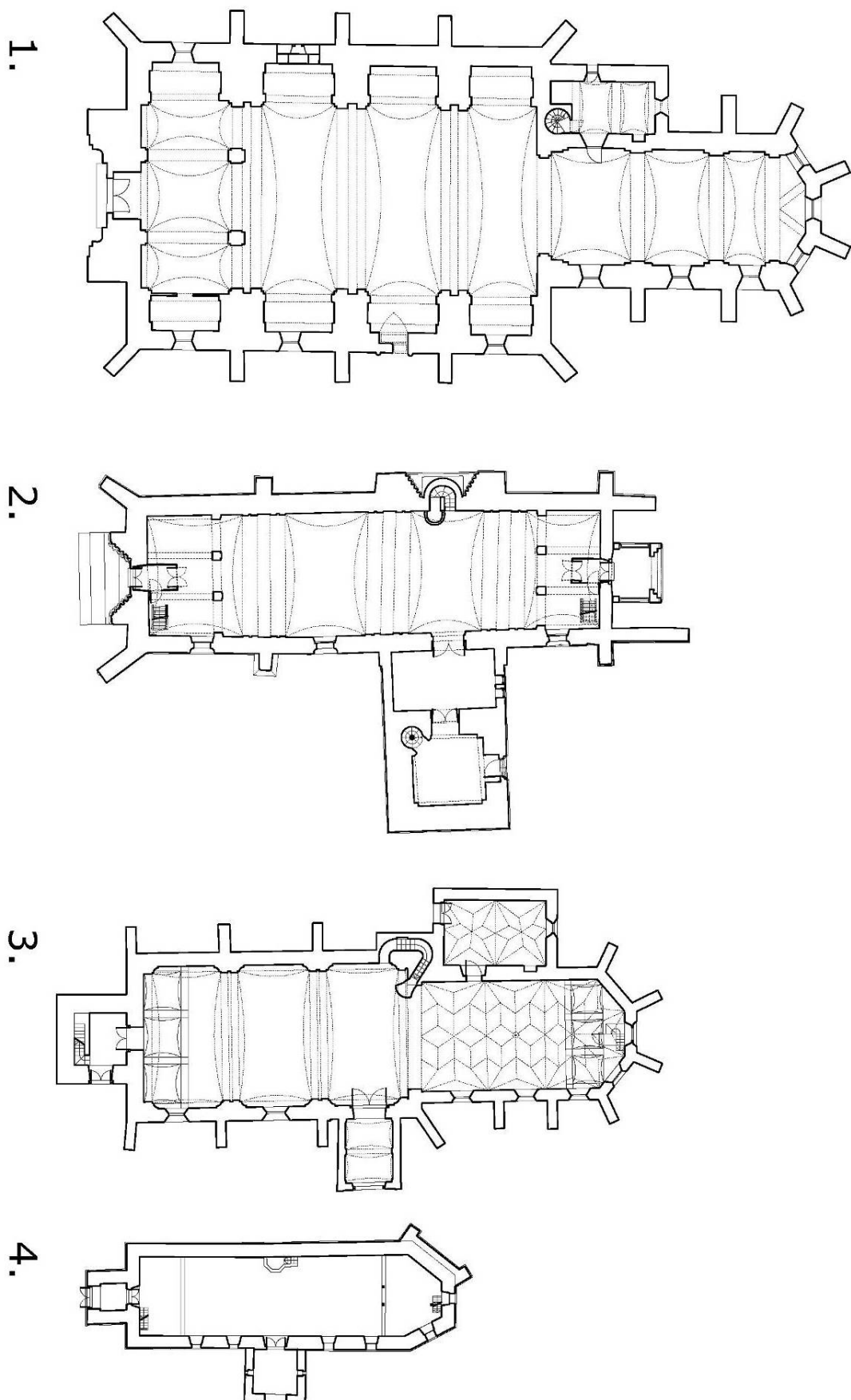

Fig. 22

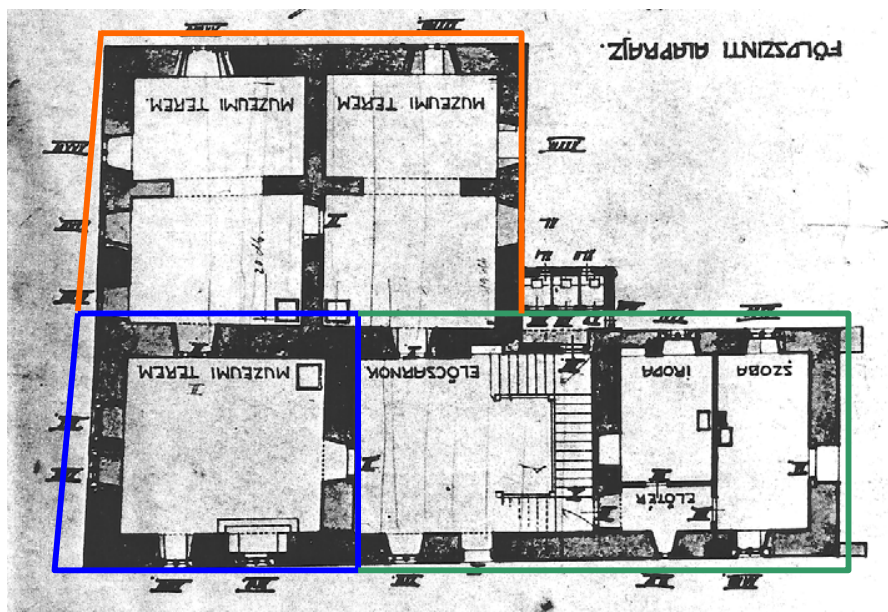

Fig. 23.

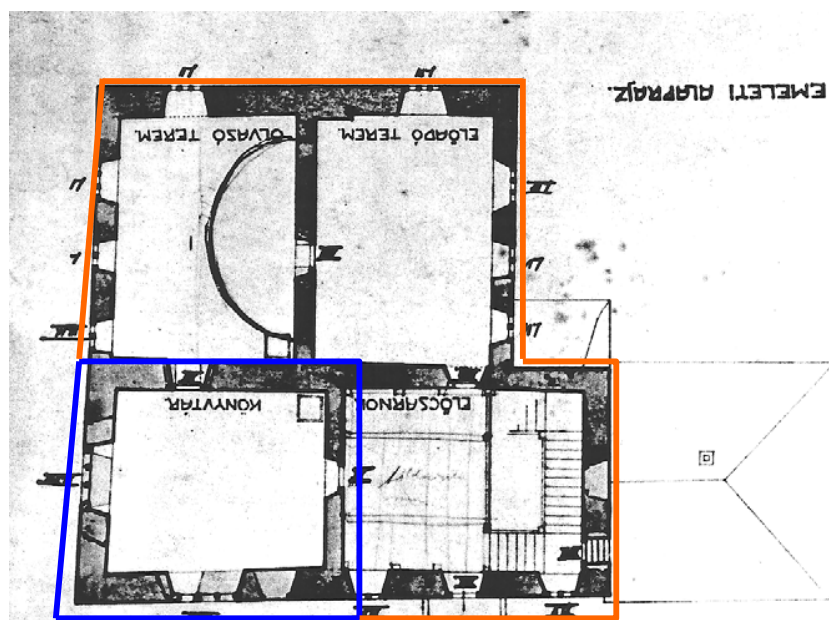

Fig. 24.

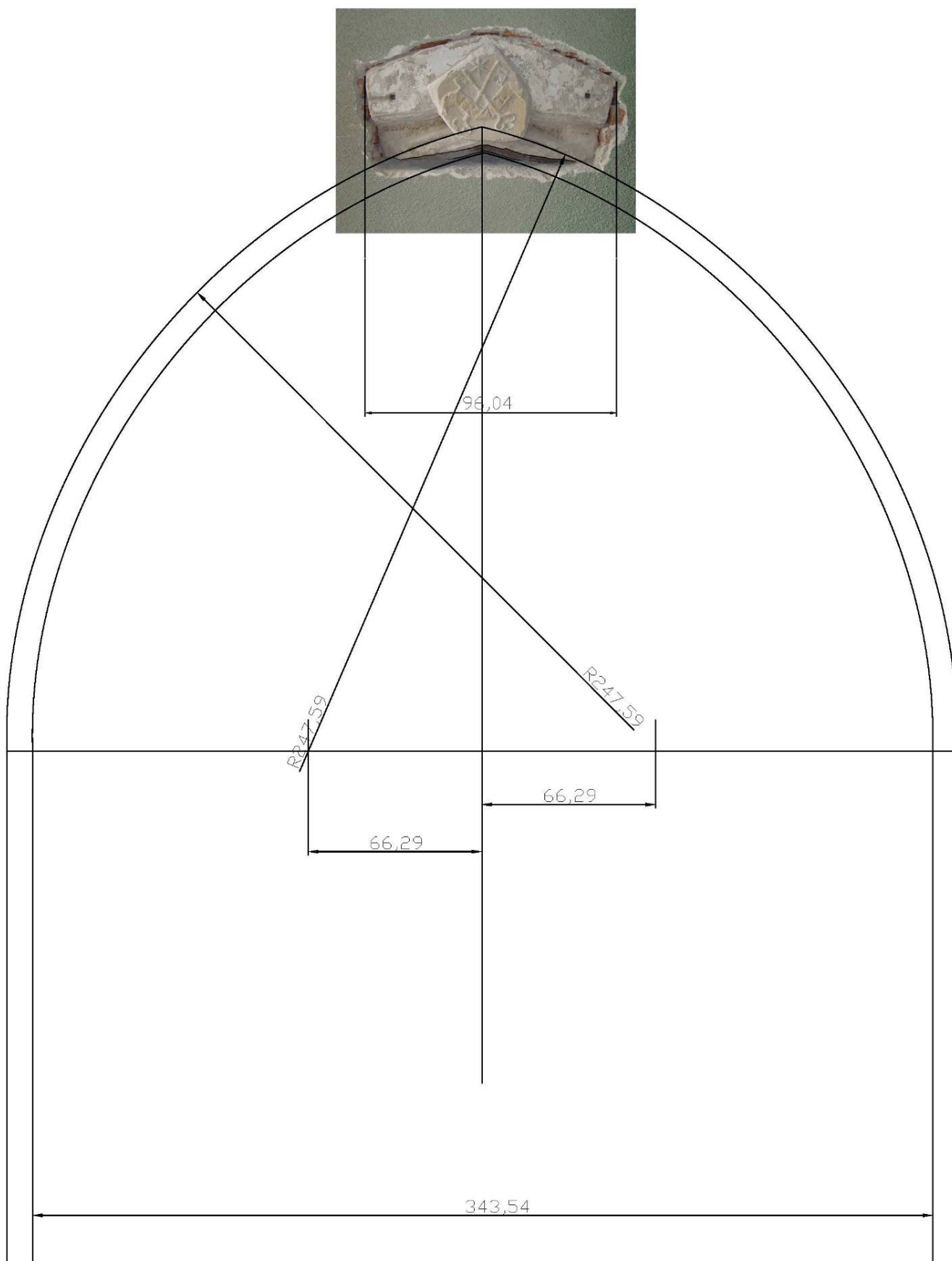
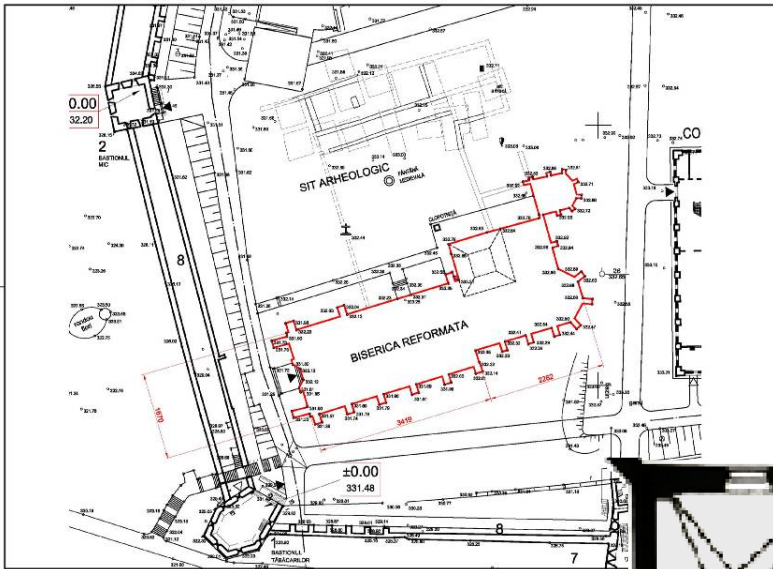
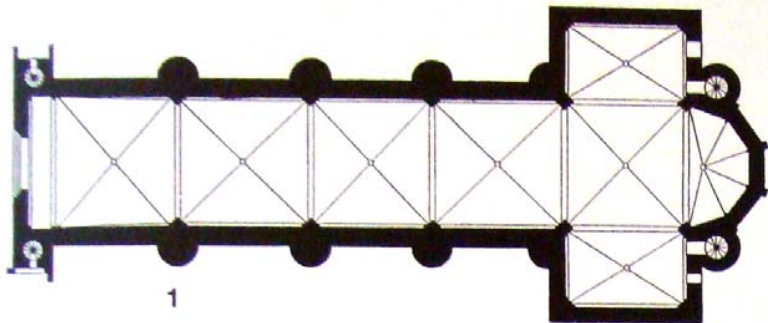
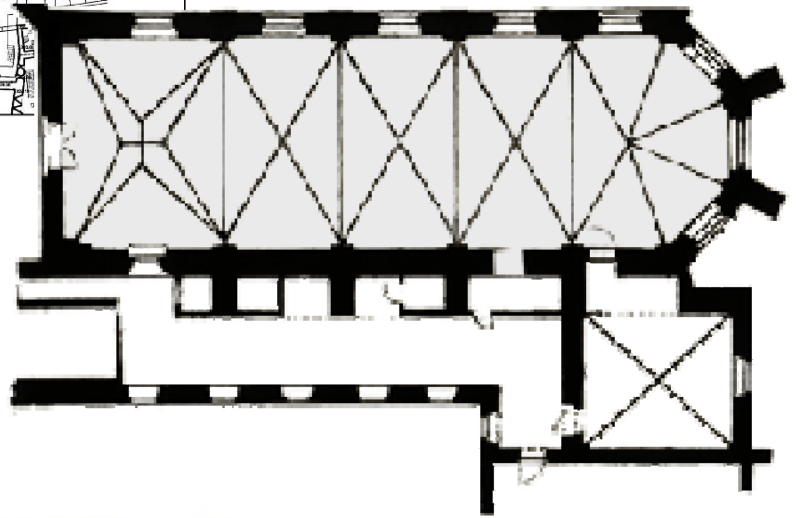

Fig. 25

1.

2.

3.

4.

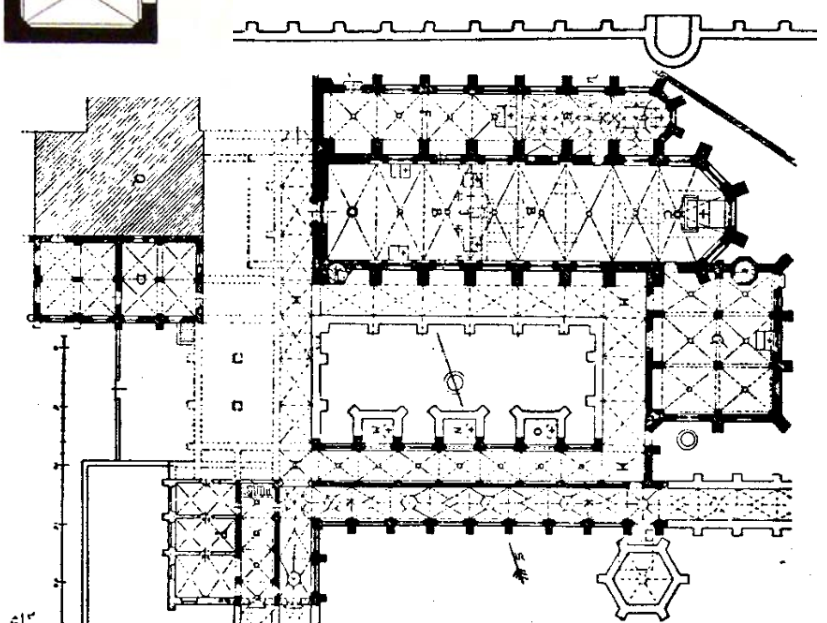
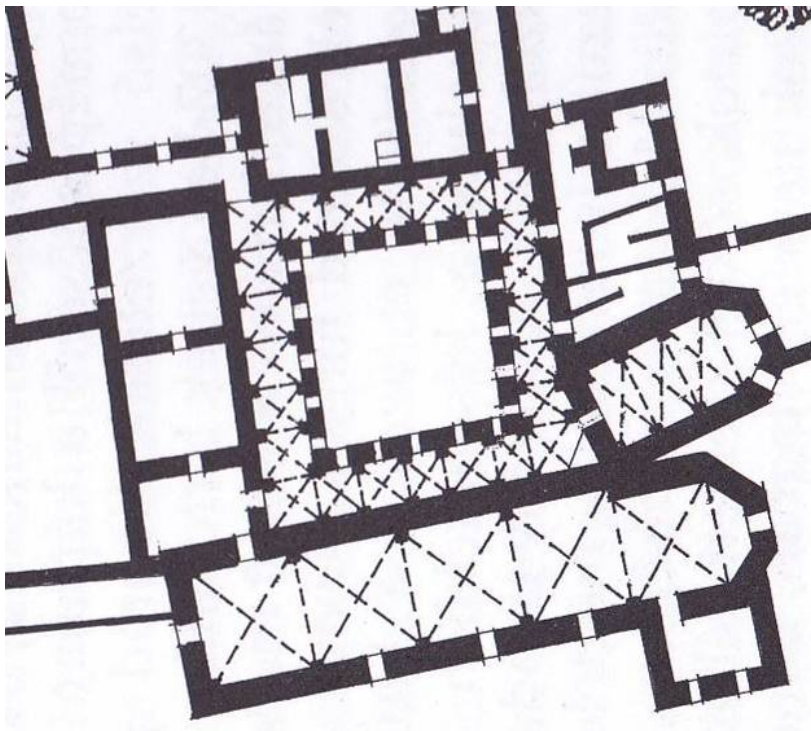
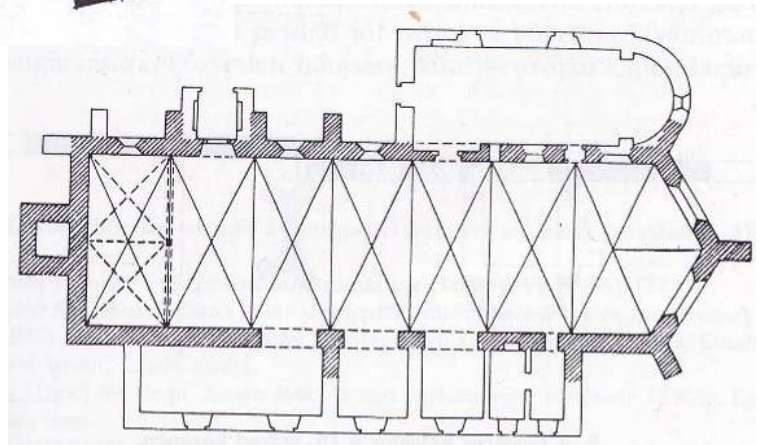

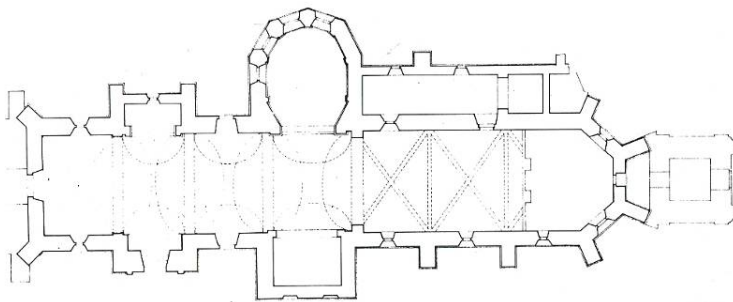
Fig. 26

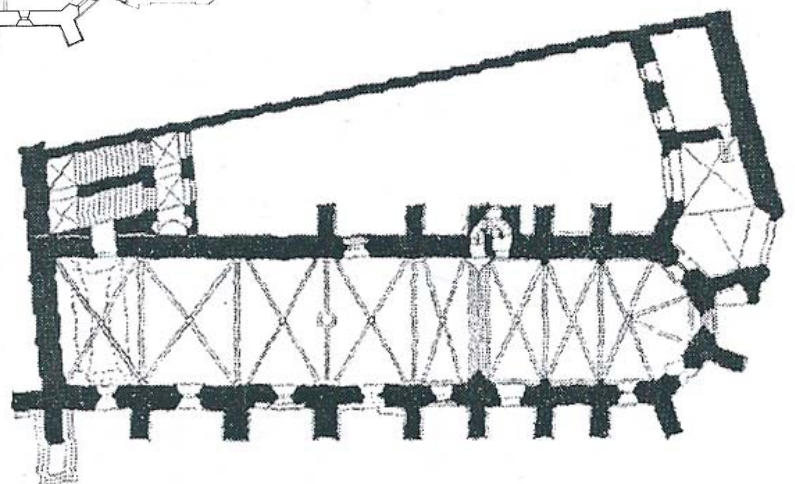
1.

2.

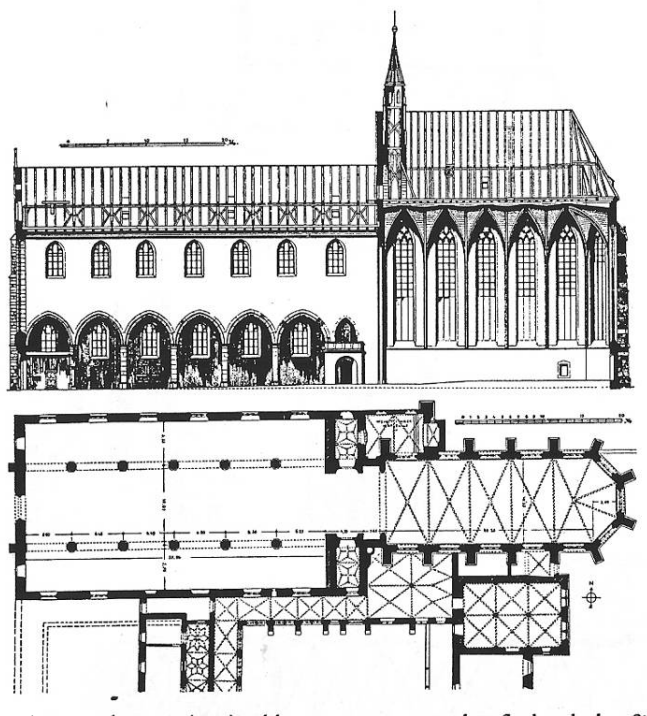

3.

4.

Fig. 27

1.

Fig. 28

1.

2.

3.

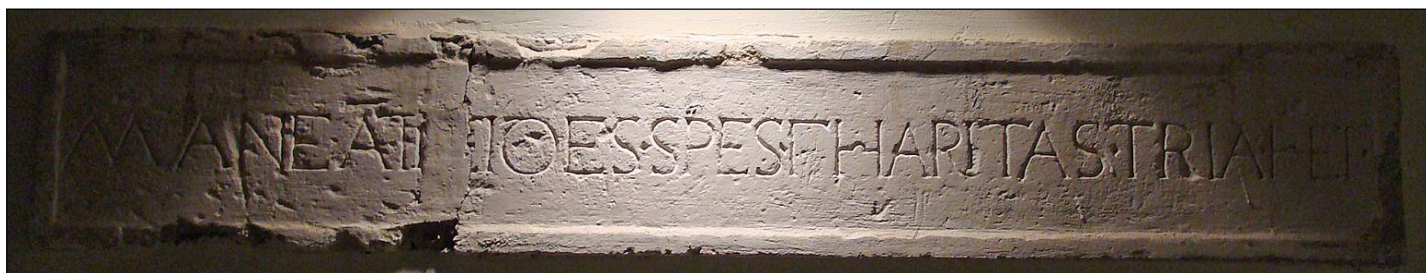
1.

2.

3.

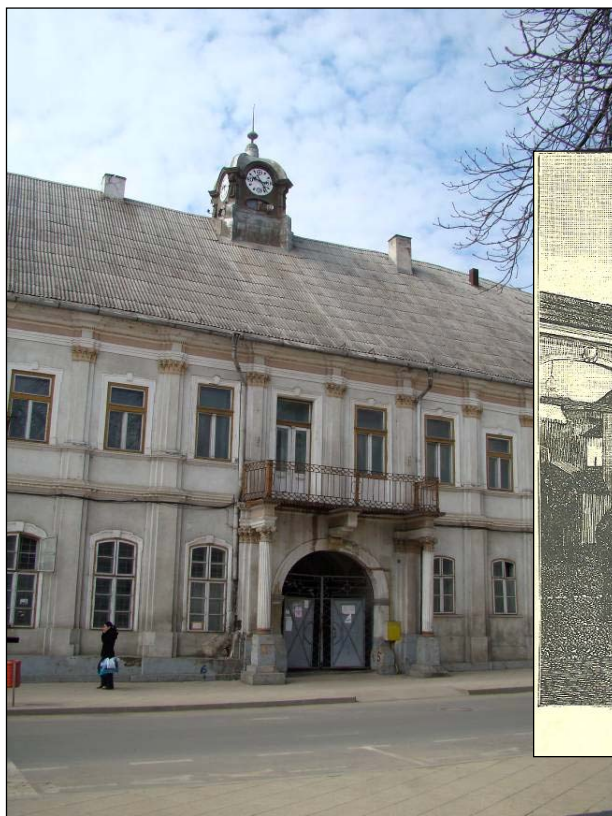
4.

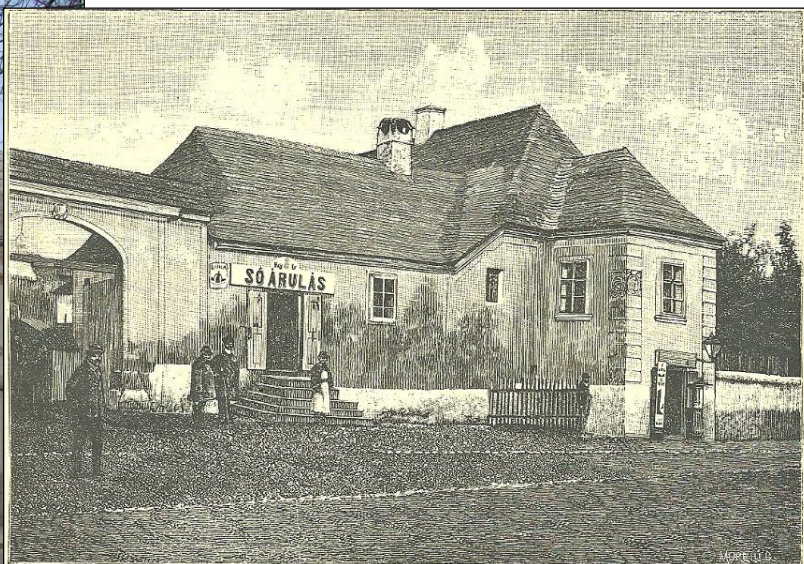
1.

2.

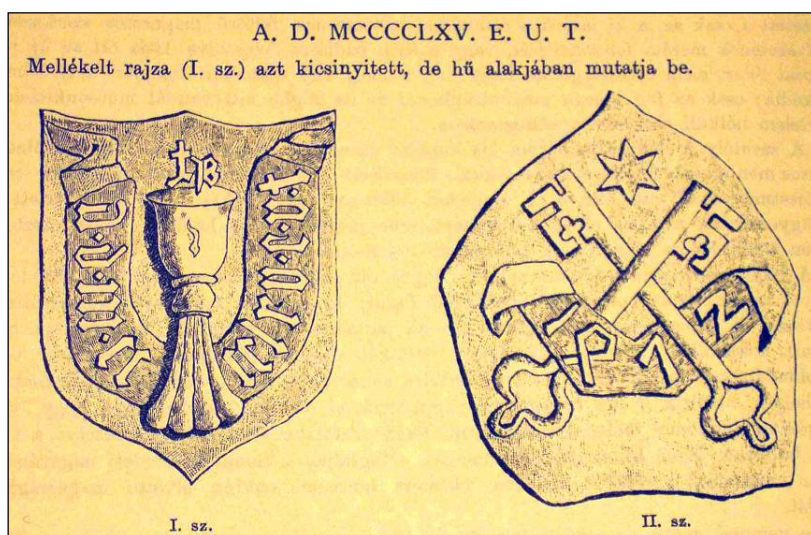
3.

Gr. Bethlen Miklós háza Ó-Tordán.

4.

Planşa 3.

1.

2.

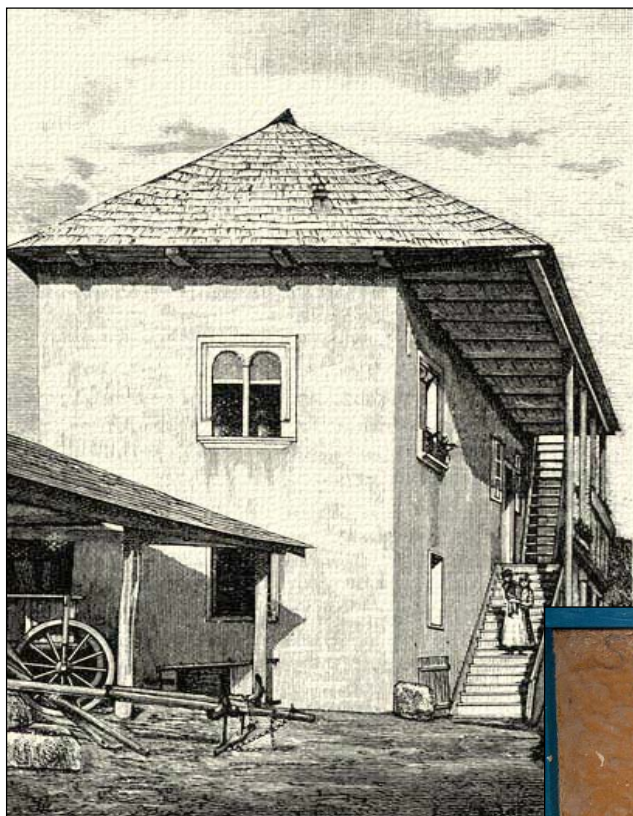

3.

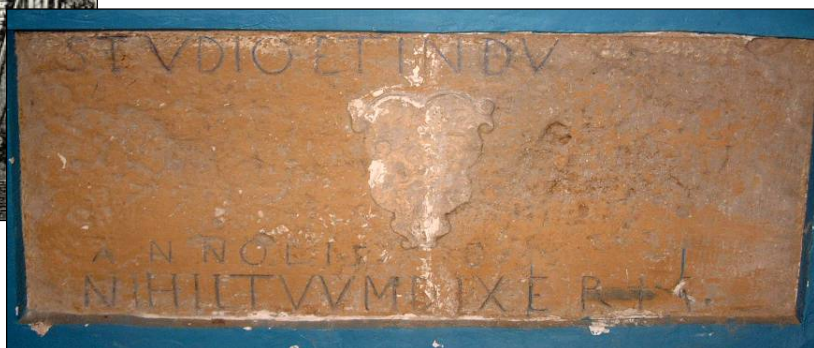

4.

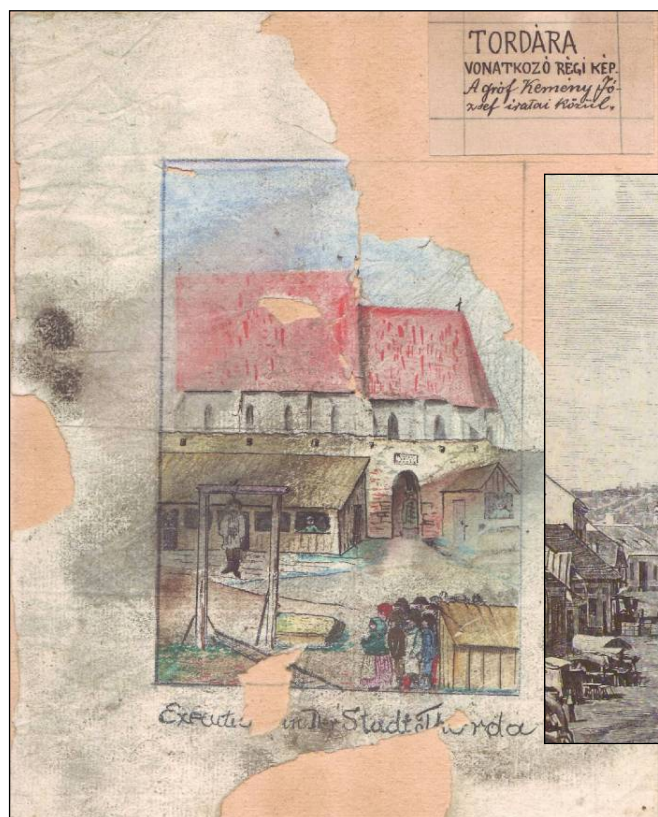
Planşa 4.

1.

2.

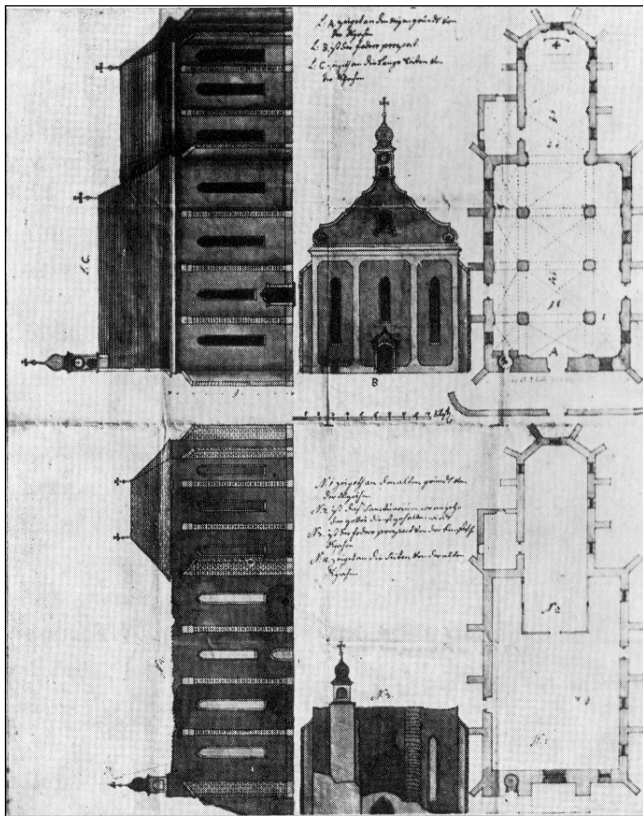

3.

4.

Planşa 5.

1.

2.

3.

4.

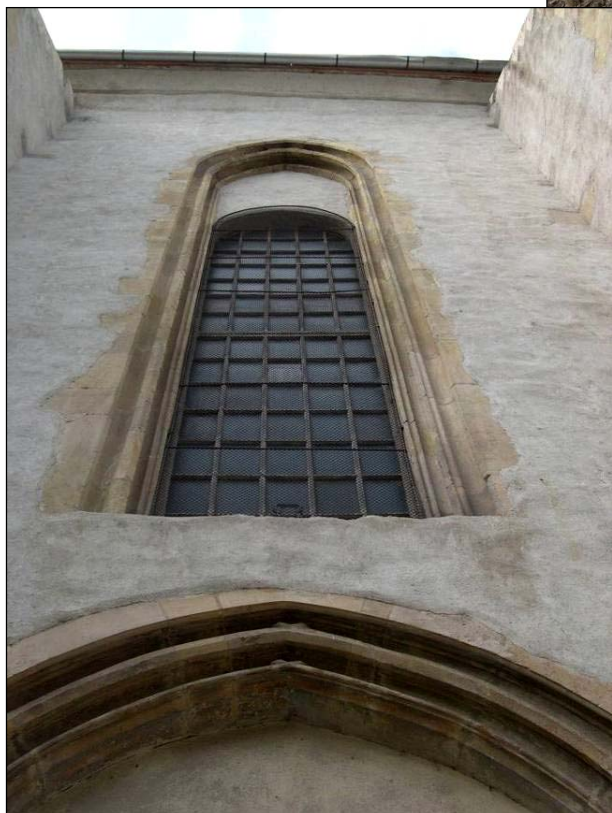
Planşa 6.

1.

2.

3.

4.

Planşa 7.

1.

2.

3.

4.

Planşa 8.

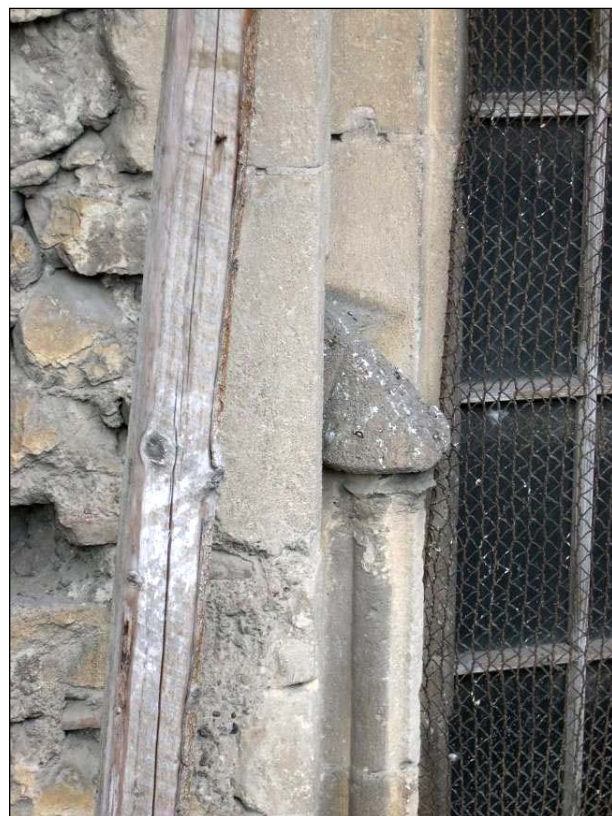
1.

2.

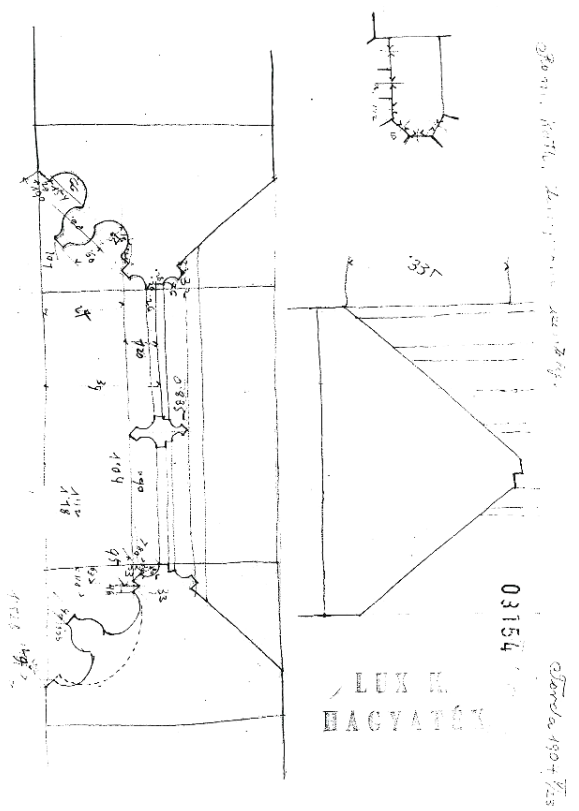

3.

4.

Planşa 9.

1.

2.

3.

4.

Planşa 10.

1.

2.

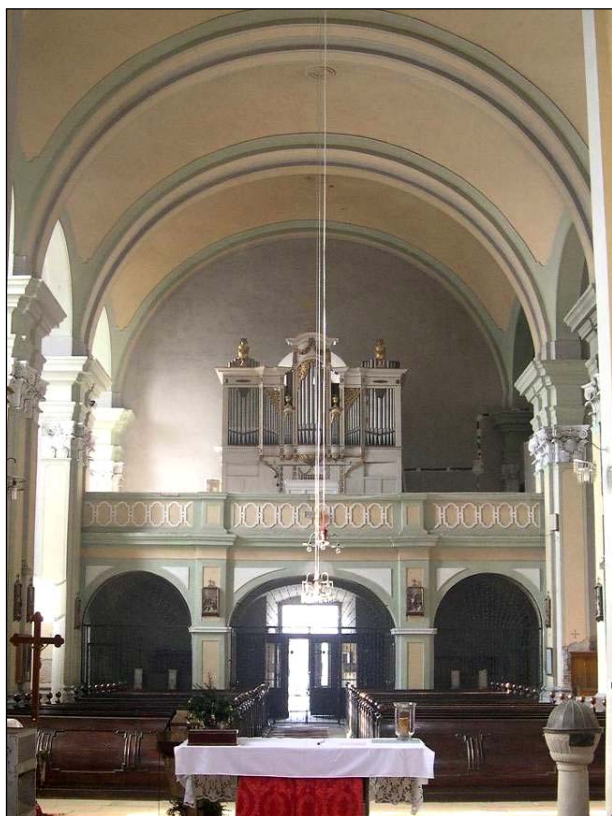

3.

4.

Planşa 11.

1.

2.

3.

4.

1.

2.

3.

4.

Planşa 13.

1.

2.

3.

4.

Planşa 14.

1.

2.

3.

4.

Planşa 15.

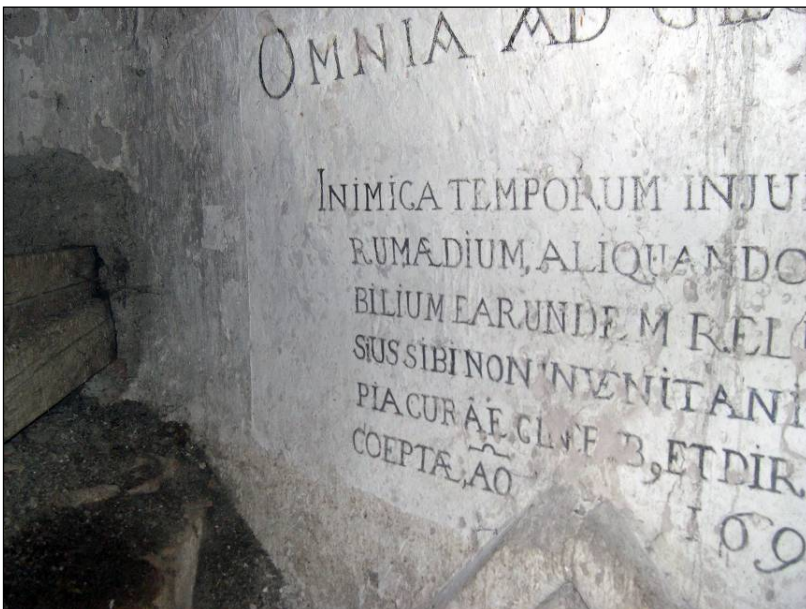

1.

2.

3.

4.

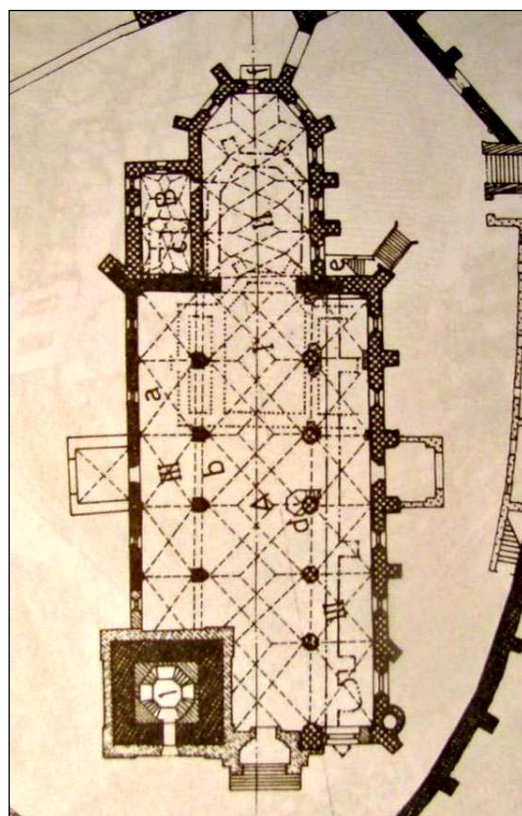
1.

2.

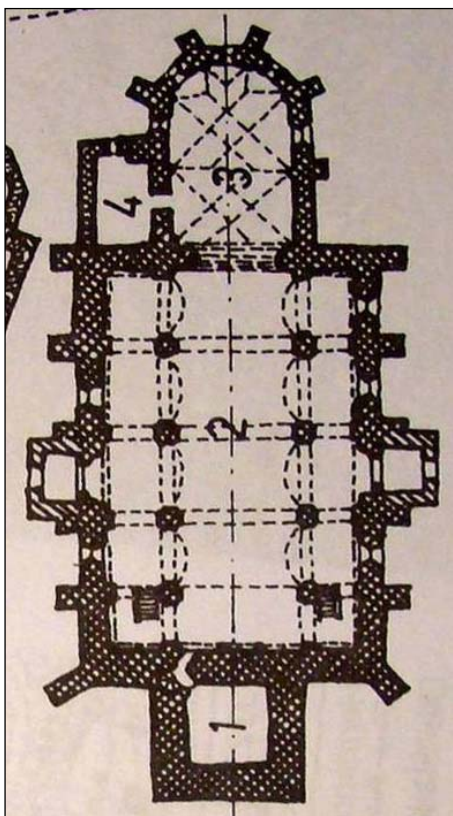

3.

4.

Planşa 18.

1.

2.

3.

4.

Planşa 19.

1.

2.

3.

4.

Planşa 20.

1.

2.

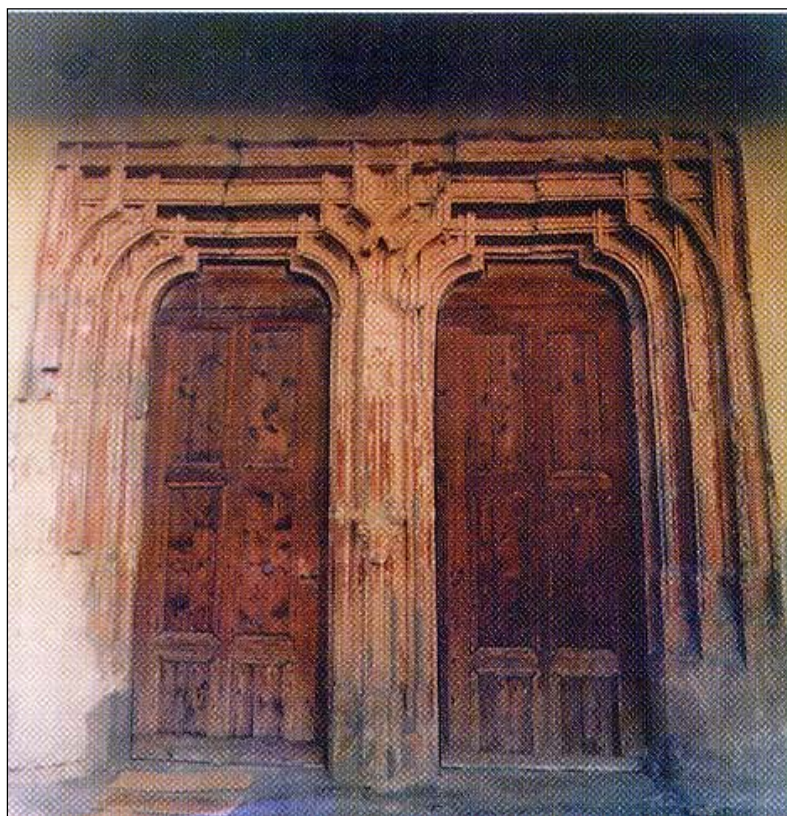

3.

4.

Planşa 21.

1.

2.

3.

4.

1,

2.

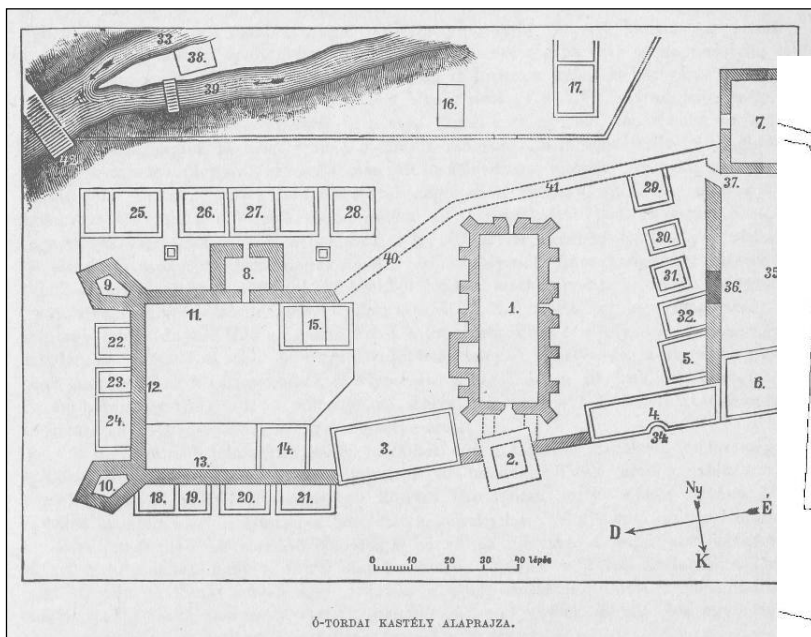

3.

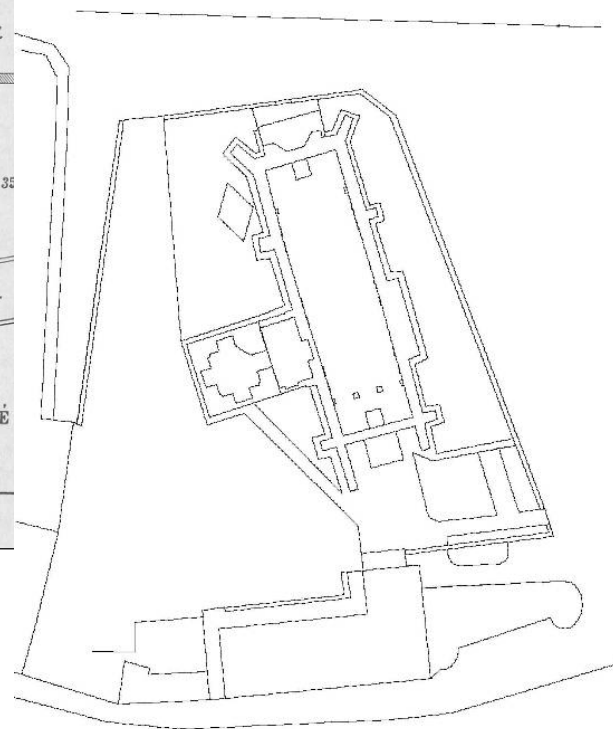

4.

Planşa 23.

1.

2.

3.

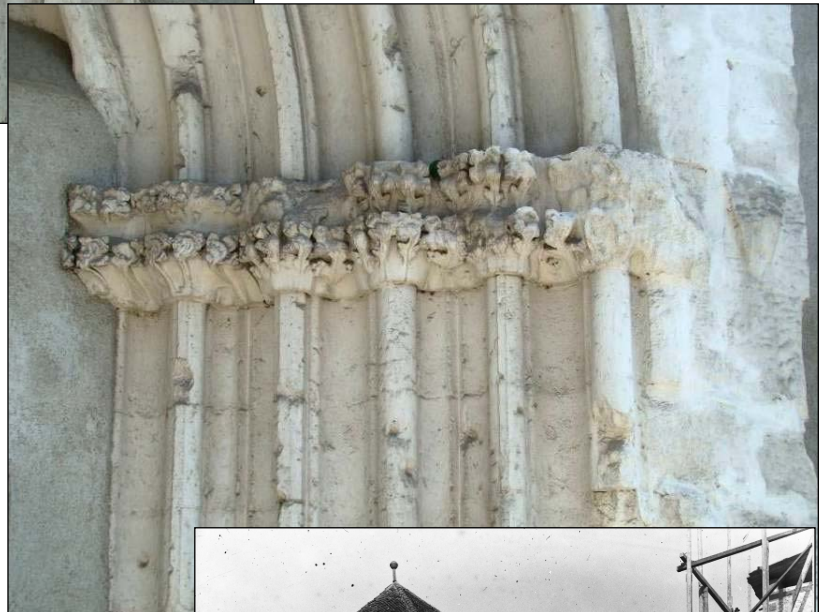

4.

Planşa 24.

1.

.....2.

3.

4.

Planşa 25.

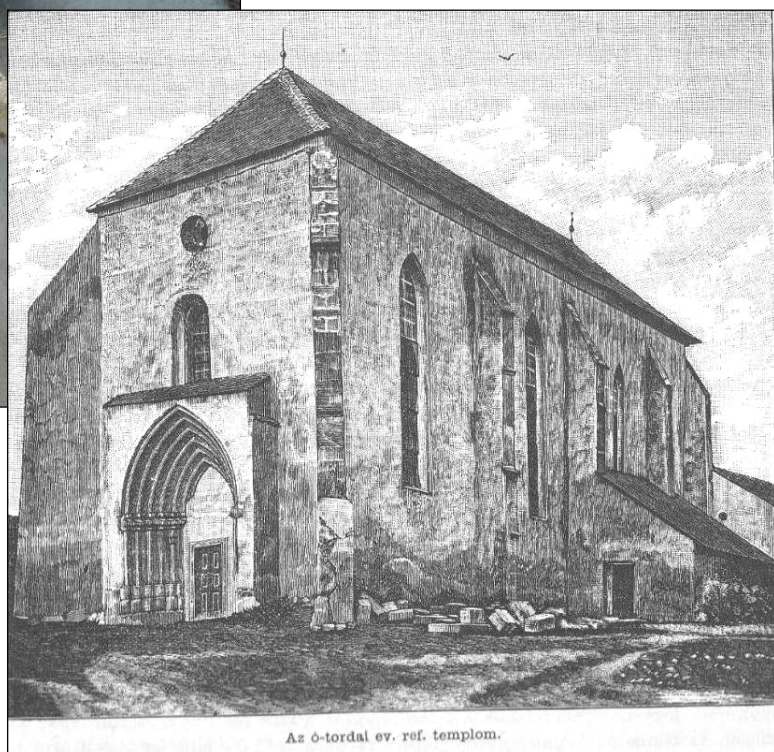
1.

2.

3.

4.

Az ô-tordal ev. ref. templom.

Planşa 26.

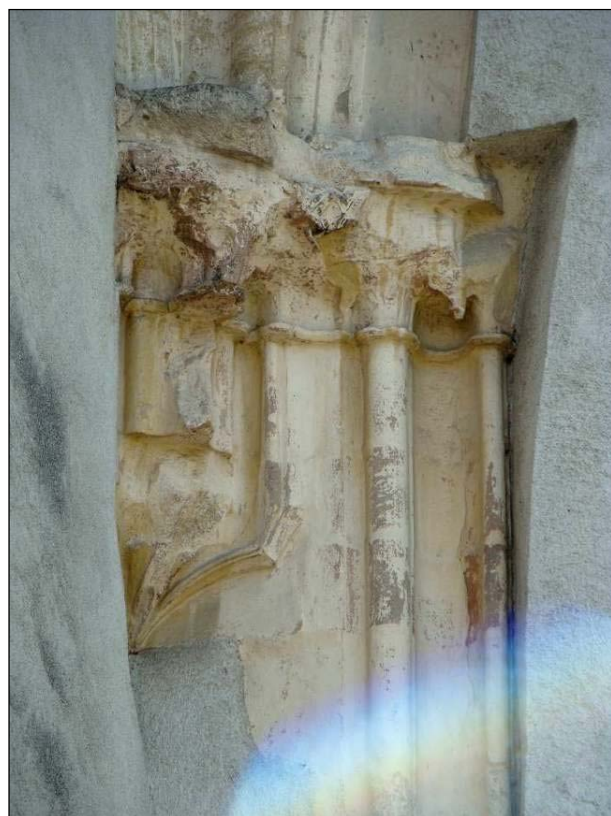
1.

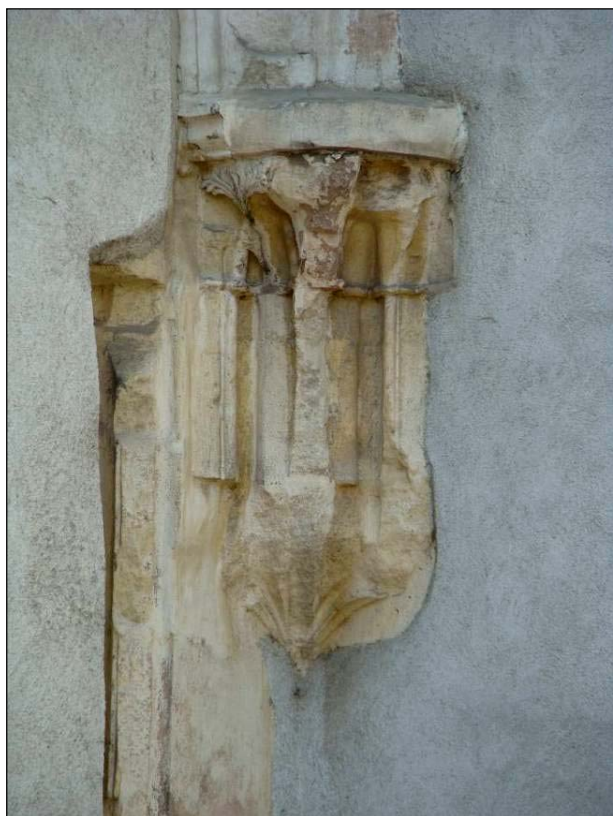
2.

3.

4.

1.

2.

3

4.

Planşa 28.

1.

2.

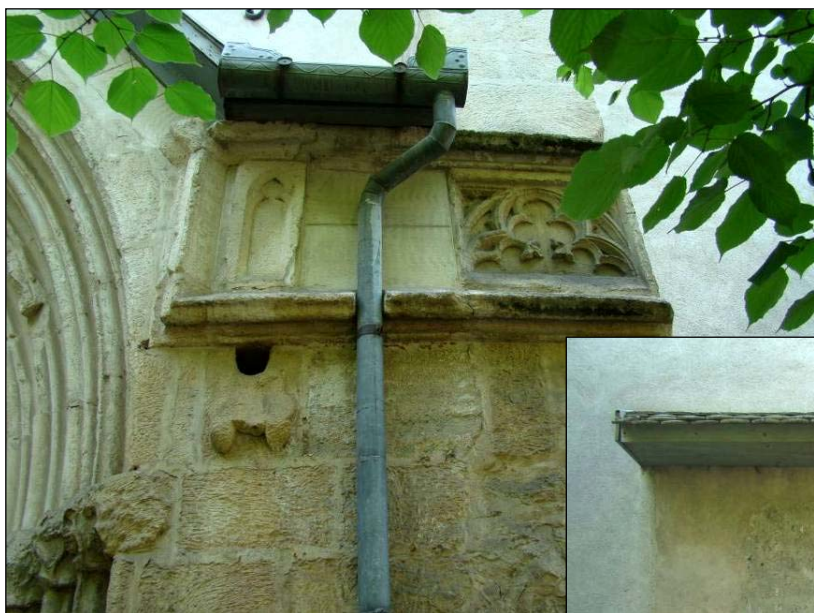

3.

4.

Planşa 29.

1.

2.

3.

4.

Planşa 30.

1.

2.

3.

4.

Planşa 31.

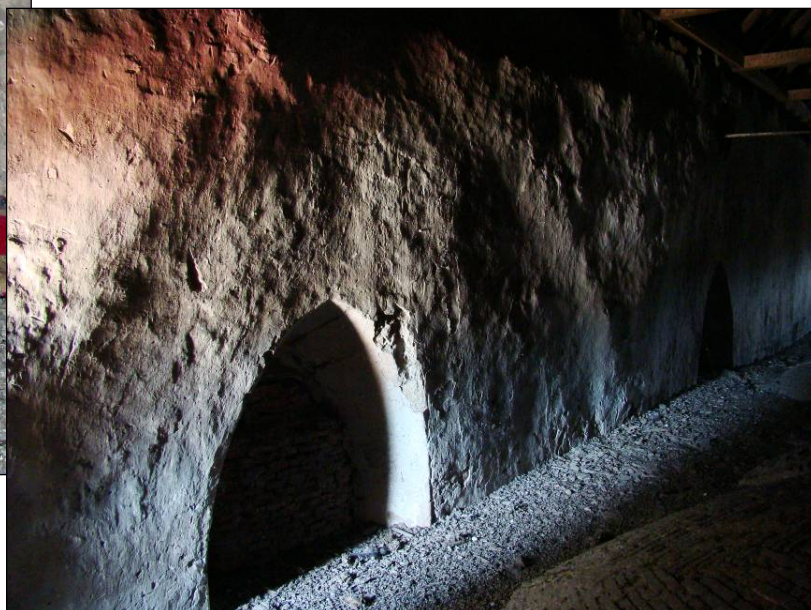
1.

2.

3.

4.

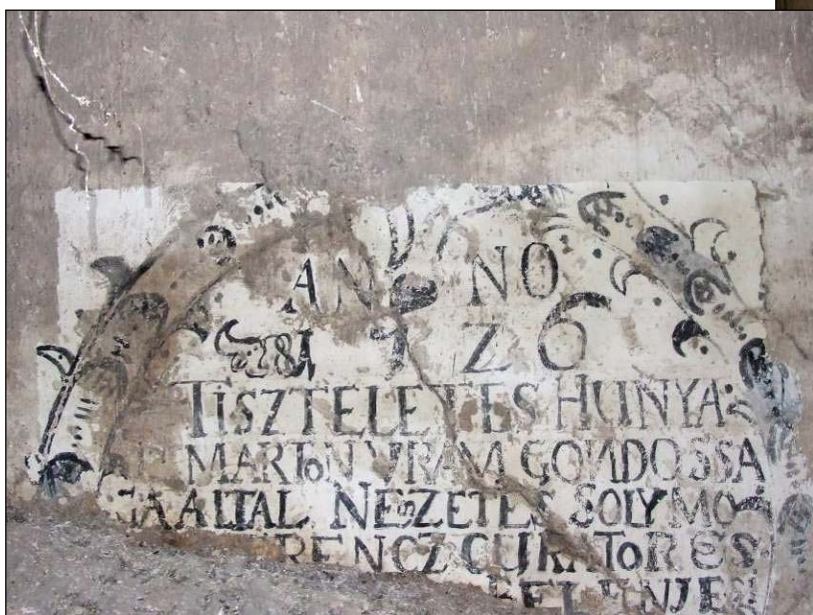
Planşa 32.

1.

2.

3.

4.

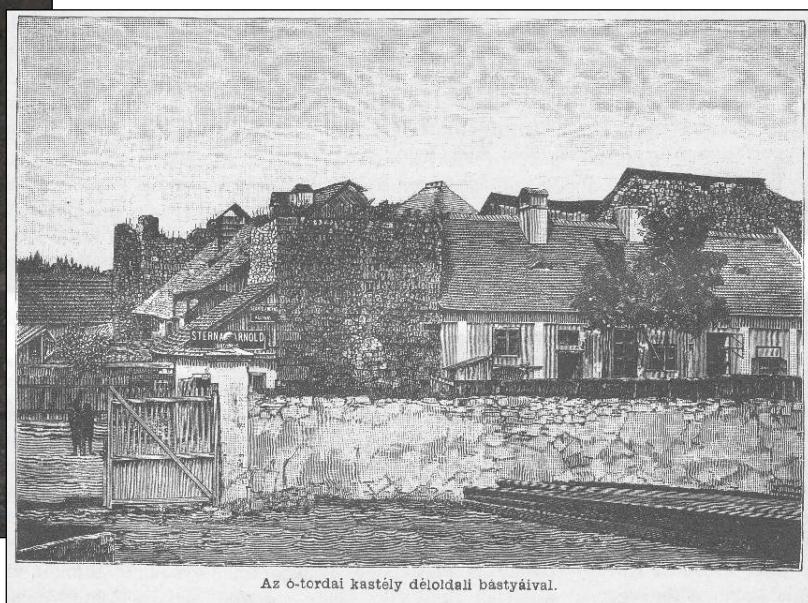
1.

2.

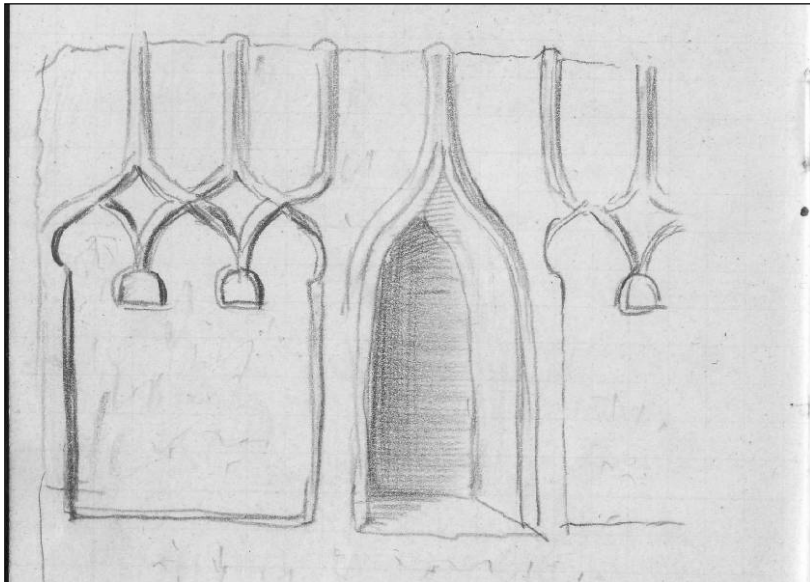

3.

4.

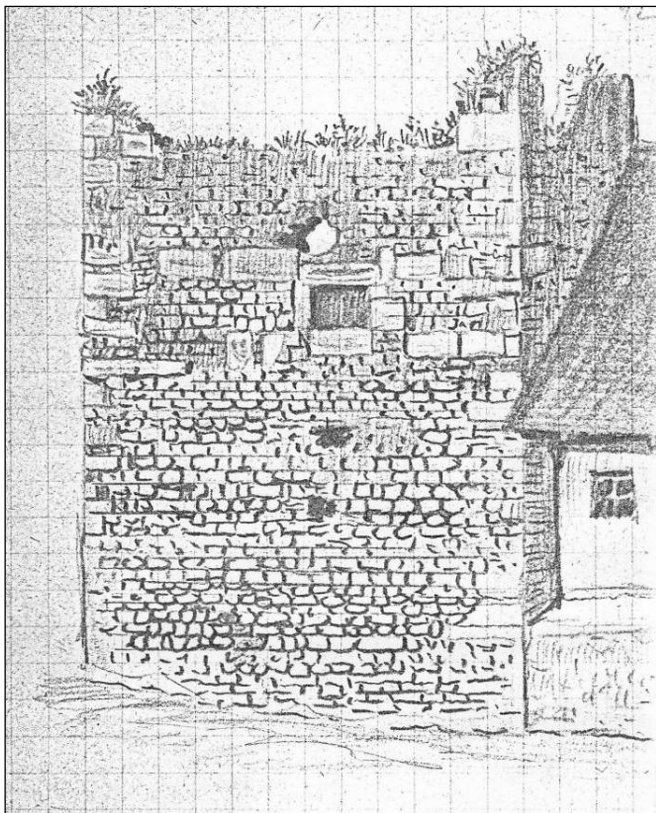
Planşa 34.

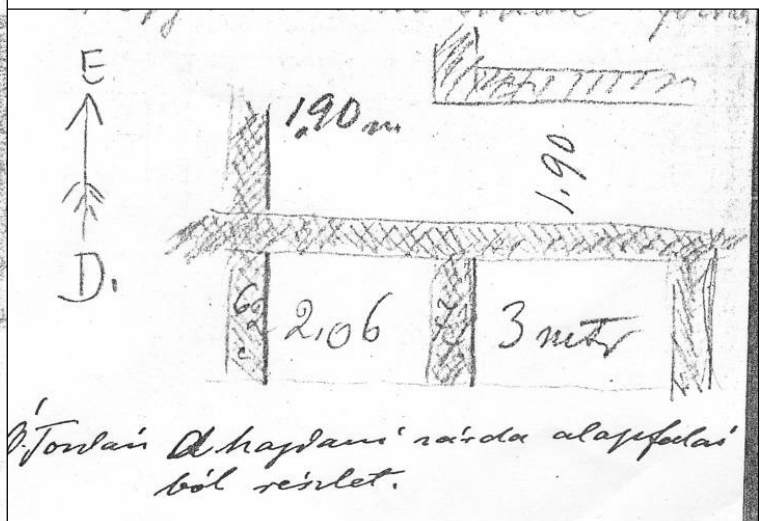
1.

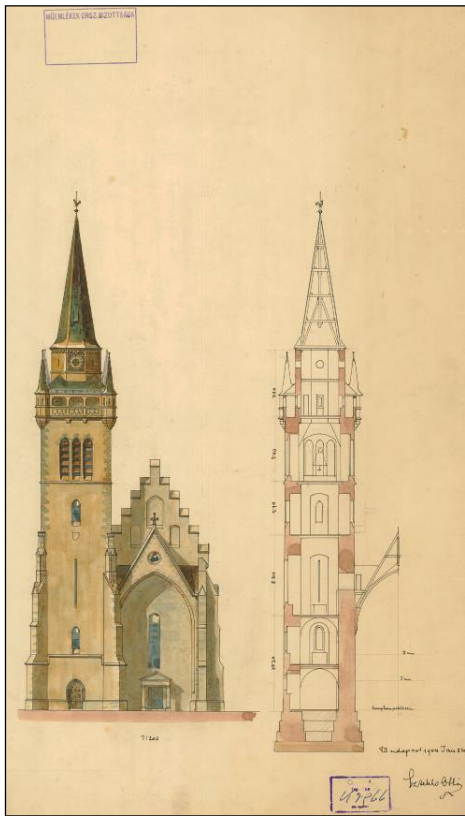
2.

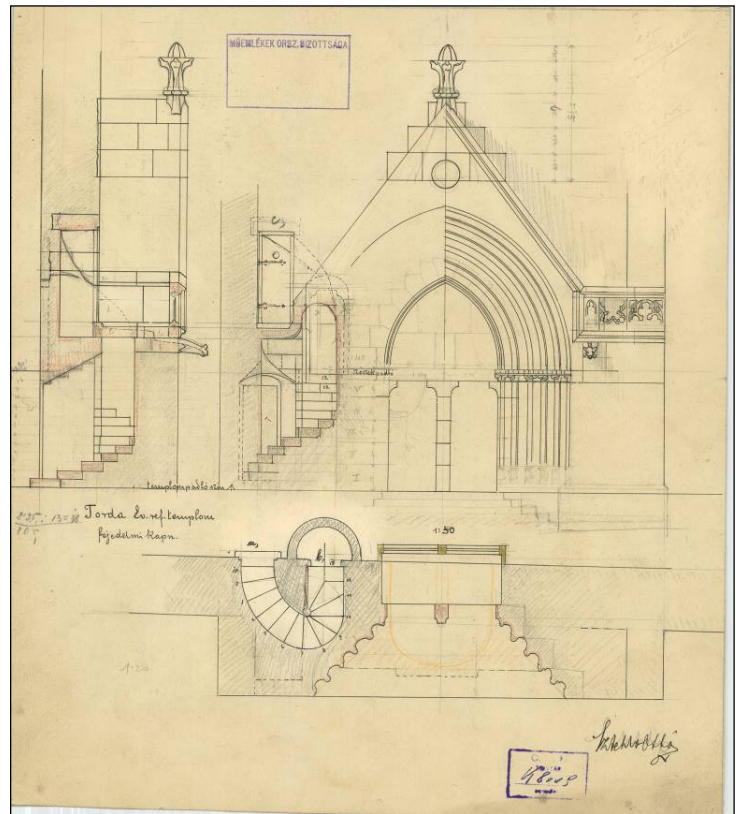
3.

4.

1.

2

3.

4.

Planşa 36.

1.

2.

3.

4.

Planşa 37.

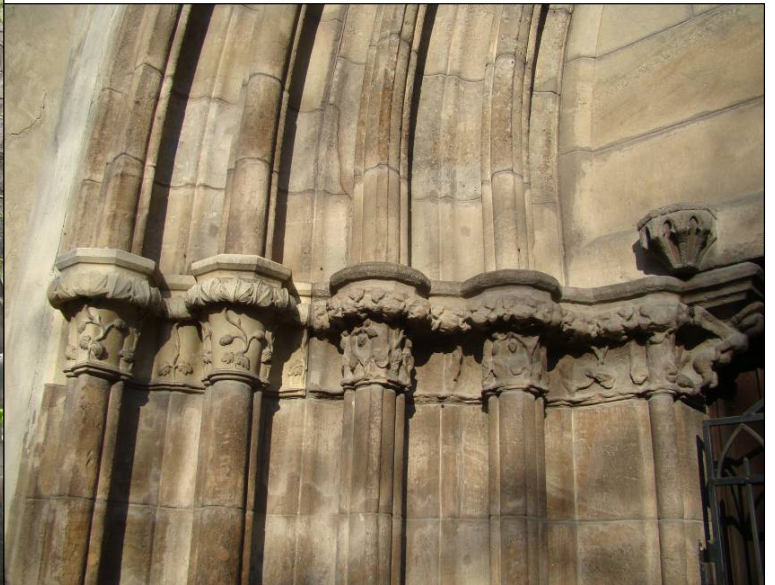
1.

2.

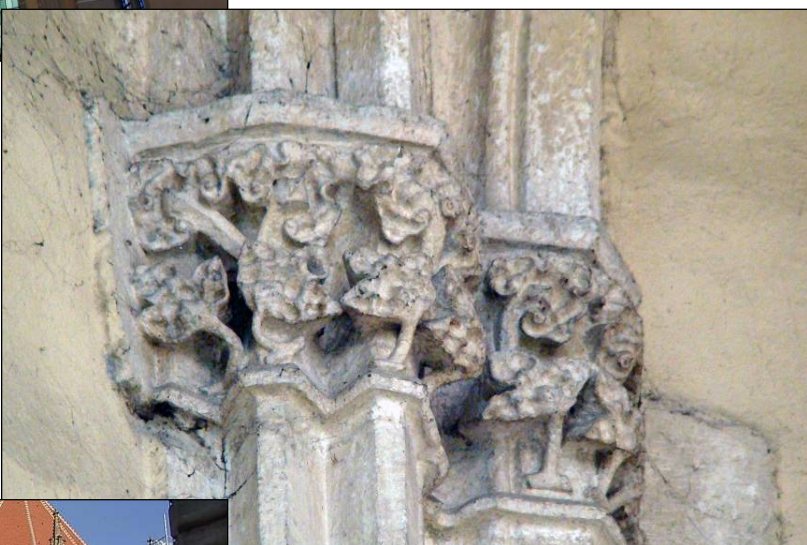
3.

4.

1.

2.

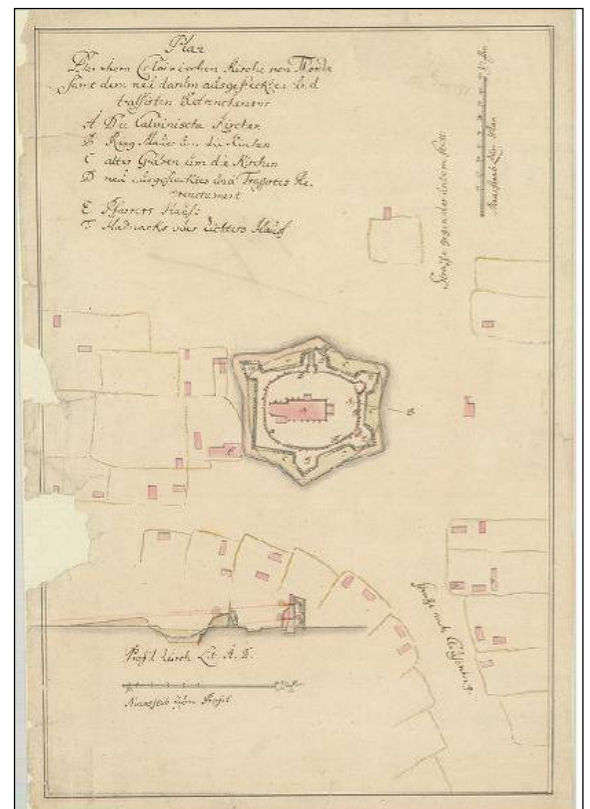

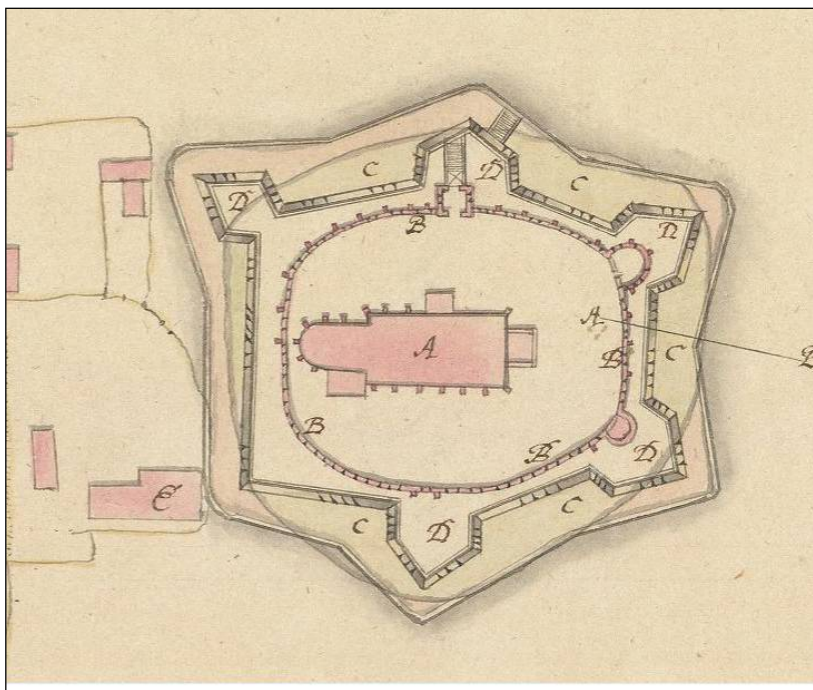
3.

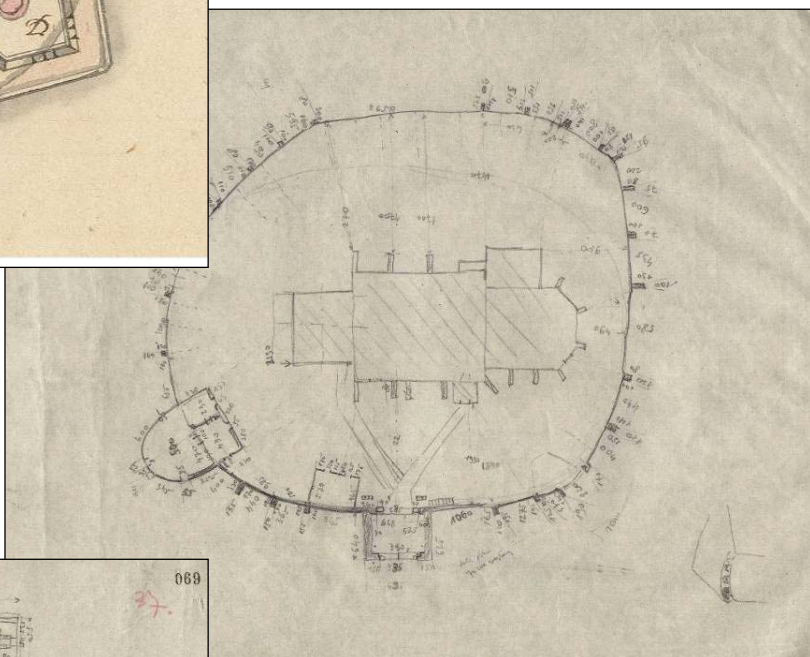
4.

Planşa 39.

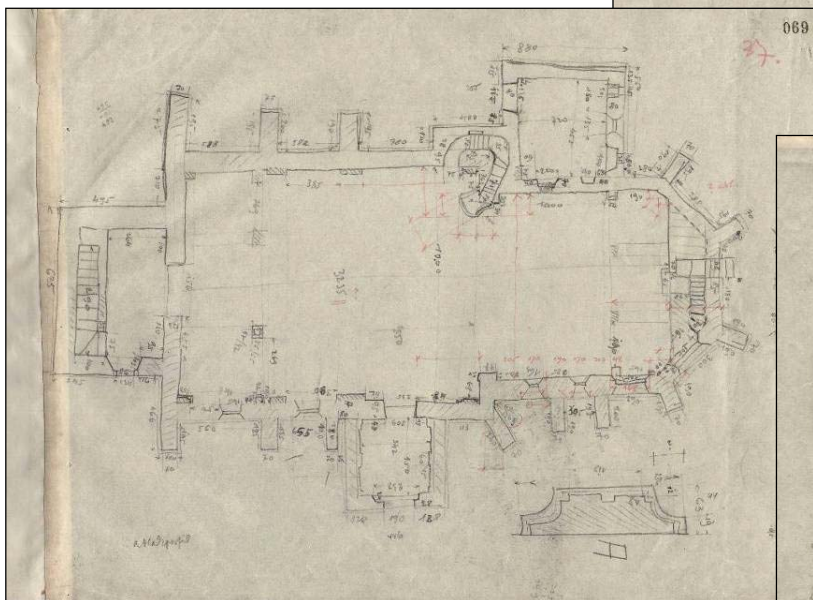

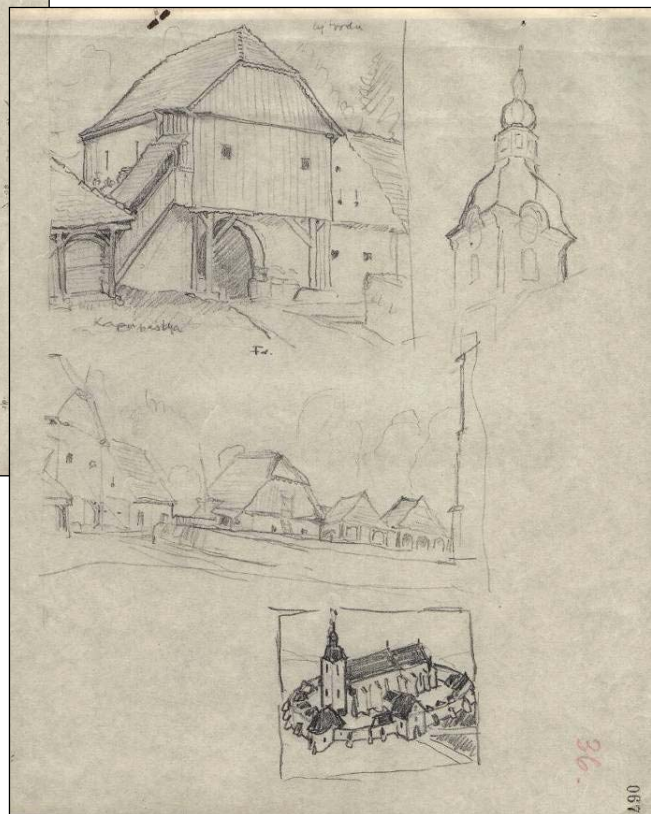
1.

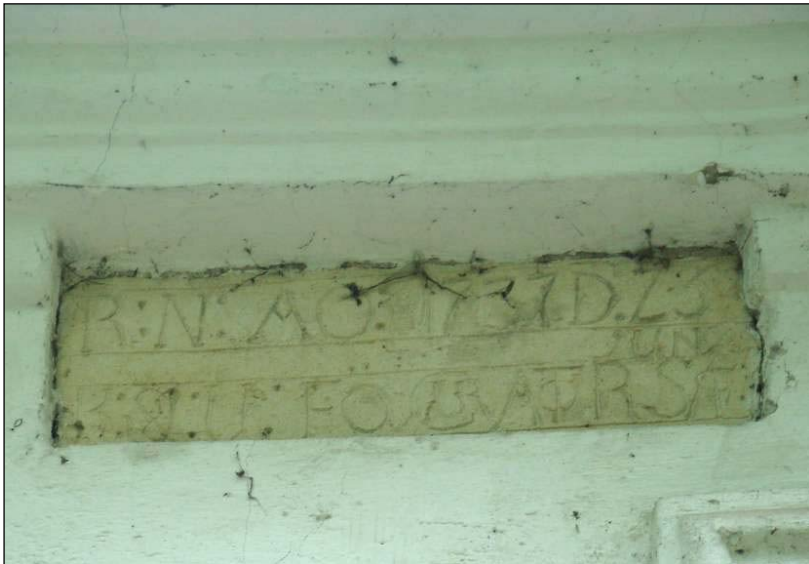
2.

3.

4.

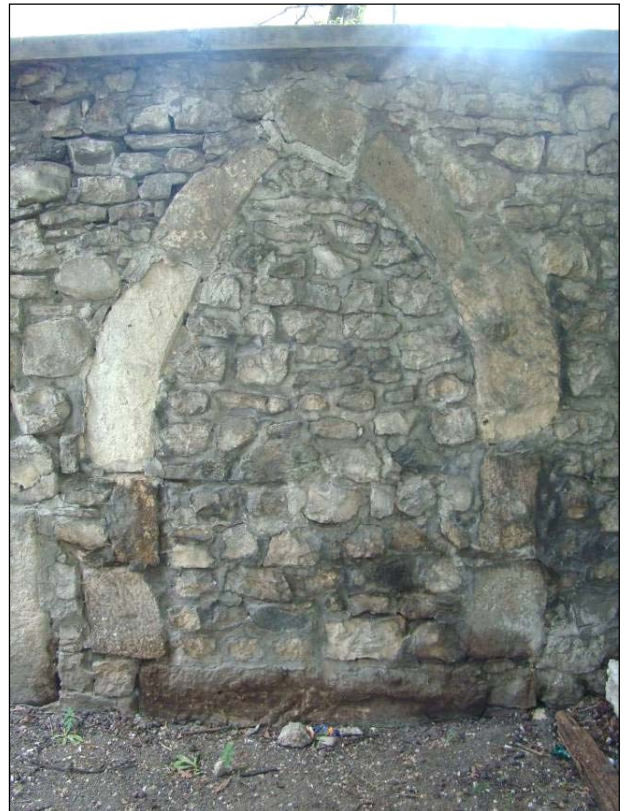
1.

2.

3.

4.

Planşa 42.

1.

2.

3.

4.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

1.

2.

3.

Planşa 45.

1.

2.

3.

4.

Planşa 46.

1.

2.

3.

4.

1.

2.

3.

4.

Planşa 48.

1.

2.

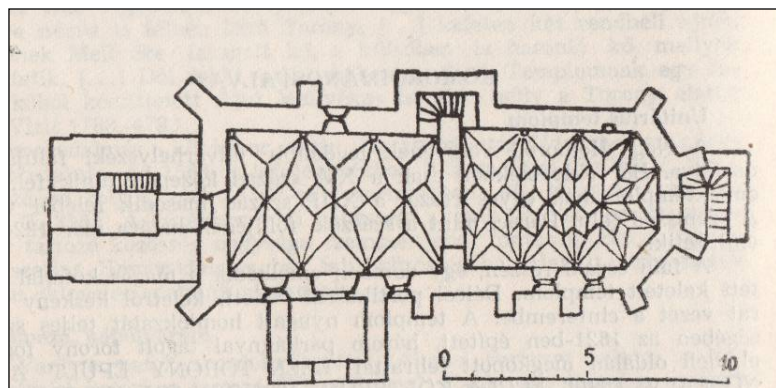

3.

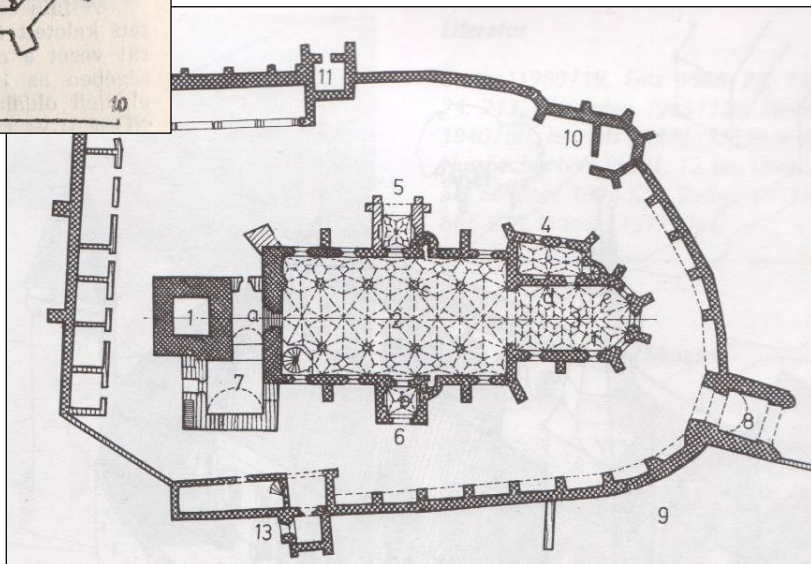
4.

Planşa 49.

1.

2.

3.

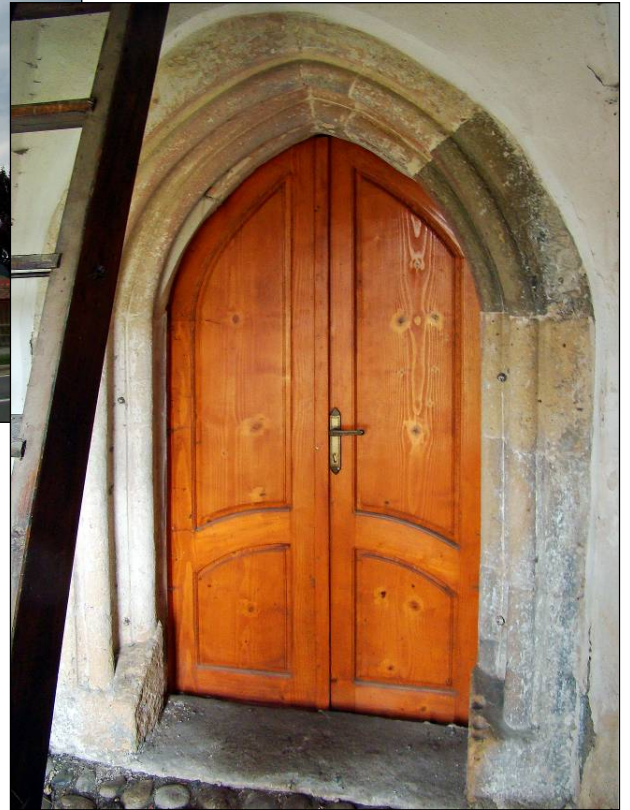
4.

Planşa 50.

1.

2.

3.

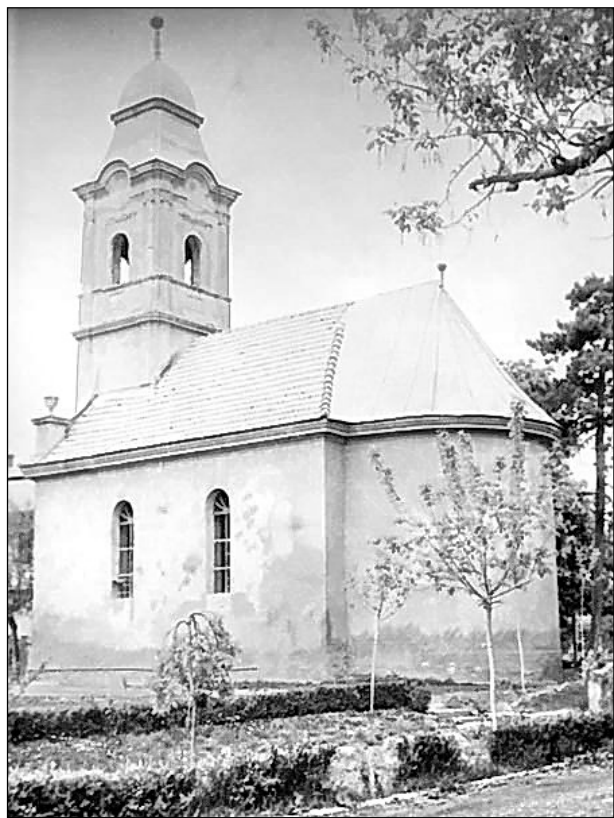
4.

Planşa 51.

1.

2.

3.

